

Károli Gáspár Református Egyetem

Bölcsészettudományi Kar, Történelemtudományi Doktori Iskola

Vezetője: Prof. Dr. Hermann Róbert (DSc)

DOKTORI (PHD) DISSZERTÁCIÓ

Első világháborús osztrák–magyar hadifoglyok orosz Közép-Ázsiában (1914–1922)

Készítette:

Forgács Márton

Témavezető: Dr. Pollmann Ferenc

Budapest, 2025

Tartalomjegyzék

Köszönetnyilvánítás	1
Bevezetés	3
Megjegyzés az idegen nép-, hely- és személynevek átírásához	3
Témaválasztás, célkitűzés és módszertan	3
1. Historiográfia és források	5
1.1. Historiográfia	5
1.2. Források	20
1.2.1. Levéltárak és közgyűjtemények	20
1.2.2. Ego-dokumentumok	22
1.2.2.1. Az ego-dokumentum mint forrás	22
1.2.2.2. Nyomtatásban és interneten megjelent naplók, emlékiratok és levelek	24
2. Közép-Ázsia az első világháború idején: földrajzi és történelmi áttekintés	27
2.1. Közép-Ázsia fogalma	27
2.2. Szártok, kirgizek, buharai zsidók	29
2.3. Történelmi háttér: Közép-Ázsia orosz uralom alatt	32
3. Első világháborús hadifogság Oroszországban	40
4. Hadifogság Közép-Ázsiában: egy áttekintés	43
4.1.1. A hadifoglyok létszáma	43
4.1.2. Civil internáltak	45
4.2. Út a fogságba	46
4.3. Elhelyezési körülmények	48
4.4. Egészségügy és élelmezés	54
4.5. A hadifoglyok munkavégzése	61
4.6. Hadifoglyposta	66
4.7. „Kunst und Kurzweil”	69
4.8. Konfliktusok és ellentétek a táborokban	76
4.8.1. Nemzetiségi ellentétek	77
4.8.2. Legénység és tisztek, ténylegesek és tartalékosok	82
4.8.2.1. Egy tiszti gyűlés és következményei Taskentben	85
5. Vörös kereszt misziók és semleges államok delegációinak látogatásai	90
6. A hadifoglyok helyzete a forradalmak és a polgárháború idején	103
7. Viszony a helyi lakossággal	113
8. A táborok	122
8.1. Turkesztáni Főköormányzóság	129
8.1.1. Szir-darja oblaszty	129
8.1.1.1. Taskent	129
8.1.1.2. Troickij	139
8.1.2. Szamarkand oblaszty	143
8.1.2.1. Szamarkand	143
8.1.2.2. Hodzsent	150
8.1.3. Fergána oblaszty	157
8.1.3.1. Szkobelev	157
8.1.3.2. Andizsán	168
8.1.3.3. Gulcsa	171

8.1.3.4. Kizil-Kija.....	175
8.1.3.5. Os.....	178
8.1.5. Transzkaszi oblaszty	184
8.1.5.1. Ashabád és Ak-Tepe.....	184
8.1.5.2. Szerahsz	187
8.2. Buharai Emirátus.....	188
8.2.1. Új-Buhara	188
8.3. Steppei Főkörmányzás	190
8.3.1. Akmolinszk oblaszty	190
8.3.1.1. Akmolinszk.....	190
8.3.1.2. Petropavlovszk	192
8.3.2. Szemipalatyinszk oblaszty	198
8.3.2.1. Szemipalatyinszk.....	198
8.4. Turgaj oblaszty	202
8.4.1. Aktyubinszk.....	202
9. Hazatérés	204
9.1. Fogolycserék	204
9.2. Szökések.....	207
9.3. Szervezett repatriálás.....	216
9.3.1. A Hofmeister-misszió	220
9.3.2. Josef Palme kaukázusi expedíciója	229
9.3.3. A Csertő–Plachetka-misszió	230
9.3.4. A Formanek-missziók	235
10. Egyéni sorsok	242
10.1. Palkovics Ferenc (1892–1919)	242
10.2. Márkus István (1882–1955)	244
10.3. Rudolf Almoslino (1887–1918)	247
10.4. Háy Elek (1885–1958)	248
11. Epilógus: a Magyarországi Turán Szövetség hadifogoly-akciója	255
Összegzés	259
Rövidítésjegyzék	263
Források.....	264
Közlgyűjteményi források.....	264
Magyarországi közgyűjtemények	264
Ausztriai közgyűjtemények.....	265
Magántulajdonban lévő források.....	267
Nyomtatott források	268
Gépelte kéziratok	274
Periodikák.....	275
Irodalomjegyzék	280
Internetes források	291
FÜGGELÉKEK.....	295
1. A fogolytáborok földrajzi áttekintése	295
2. A fogolytáborok méret szerint csoportosítva.....	299
3. A fogolytáborok a körülmények szerint csoportosítva.....	303

4. Tábortörténetek.....	307
4.1. Turkesztáni Főkörmányzóság	307
4.1.1. Szir-darja oblaszty.....	307
4.1.1.2. Aulie-Ata	307
4.1.1.3. Csernyajev (Csimkent)	308
4.1.1.4. Kazalinszk	309
4.1.1.5. Perovszk	313
4.1.1.6. Petro-Alekszandrovszk.....	317
4.1.1.7. Szir-darja	317
4.1.1.8. Turkisztán.....	318
4.1.1.9. Zolotaja Orda.....	319
4.1.2. Szamarkand oblaszty.....	322
4.1.2.1. Dzsizak	322
4.1.2.2. Hilkoovo	324
4.1.2.3. Katta-Kurgán	325
4.1.2.4. Szuljuktinszk	328
4.1.2.5. Ura-Tyube.....	328
4.1.3. Fergána oblaszty.....	329
4.1.3.1. Kokand	329
4.1.3.2. Namangán.....	336
4.1.4. Szemirecsje oblaszty	339
4.1.4.1. Vjernij.....	339
4.1.4.2. Pisek	339
4.1.5. Transzkaszpi oblaszty	340
4.1.5.1. Bajram-Ali.....	340
4.1.5.2. Csikislar.....	341
4.1.5.3. Fort-Alekszandrovszkij	341
4.1.5.4. Kizil-Arvat.....	343
4.1.5.5. Krasznovodszk	344
4.1.5.6. Merv	346
4.1.5.7. Tedzsen.....	347
4.2. Buharai Emirátus.....	348
4.2.1. Csardzsou	348
4.3. Steppei Főkörmányzóság	349
4.3.1. Akmolinszk oblaszty	349
4.3.1.1. Atbaszar	349
4.3.1.2. Borovoje	350
4.3.1.3. Kokcsetav	351
4.3.2. Szemipalatyinszk oblaszty	352
4.3.2.1. Ekibasztuz.....	352
4.3.2.2. Pavlodár	352
4.3.2.3. Uszty-Kamenogorszk	355
4.3.2.4. Zajszan.....	358
5. Főkörmányzók az első világháború idején	359
6. A közép-ázsiai katonai körzetek parancsnokai az első világháború idején.....	359
7. Képmelléklet.....	361

„Ahhoz, hogy csak egy félig-meddig pontos képet kapjunk a hadifogoly tisztekről és legénységről, a velük való bánásmódról, ellátásukról stb., egy teljes könyvet kellene megírni.”¹

Köszönetnyilvánítás

Ez a dolgozat nem jöhetett volna létre számos személy segítsége és támogatása nélkül. Mindenekelőtt nagy köszönettel tartozom témavezetőmnek, dr. Pollmann Ferencnek, aki végig nagy odafigyeléssel követte és segítette a munkámat, és közvetlen előljárómnak, dr. Szoleczky Emesének, a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény vezetőjének – a gyűjteményben való munkavégzésem során merült fel először, hogy a disszertáció témájában kezdjek kutatásokat folytatni. Számos további munkatársam volt még segítségemre az évek során: dr. Sallay Gergely, dr. Kreutzer Andrea, Tóth Orsolya, Nagy-Lukács Fanni, Kerék Eszter, dr. Závodi Szilvia, Bíró Edina, Bonhardt Edit, Szabó József, Galgóczyiné Nagy Gizella.

Köszönet illeti a Hadtörténeti Könyvtár vezetőjét, Havasné Berek Tünde alezredest és munkatársait: Mohácsi Zoltán főhadnagyot, Hegedűs Annamáriát, ifj. Törös Istvánt és Kiss Dórát, akik számos, nehezen hozzáférhető könyvészeti anyag beszerzésében segítettek. Ugyancsak sokat köszönhetek a Hadtörténelmi Levéltár egykori és jelenlegi munkatársának, így dr. Bonhardt Attila nyá. ezredesnek, dr. Kiss Gábor alezredesnek, dr. Varga Imrének, Lukácsi Imrének, dr. Reszegi Zsoltnak, Balogh-Hegedűs Juditnak és Barta Krisztinának.

Külön ki kell emelnem dr. Lenkefi Ferencet és dr. Domokos Györgyöt, a Hadtörténelmi Levéltár Bécsi Kirendeltségének munkatársait és dr. Oross Andrást, a Bécsi Magyar Levéltári Kirendeltségének delegátusát, akik rendkívül sokat segítettek kiigazodni a bécsi levéltárak útvesztőjében. A bécsi kutatásaim során ezenkívül nagy támaszt jelentett ifj. dr. Bertényi Iván, a Collegium Hungaricum tudományos igazgatóhelyettese, valamint a segítőkész osztrák kollégák, mindenekelőtt dr. Peter Felch, a „Spurensuche Turkestan” projekt kezdeményezője, Dr. des. Tobias Mörike, a Weltmuseum Wien kurátora, és Mag. Barbara Kramreither, a Heeresgeschichtliches Museum munkatársa. A közép-ázsiai

¹ Heinrich E. Fritsch tartalékos zászlós (cs. és kir. 25. tábori vadászzászlóalj). KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/799

társéggel kapcsolatban dr. Péri Benedek és korábbi egyetemi szakdolgozatom témavezetője, dr. Sárközy Miklós látott el értékes tanácsokkal és szakirodalommal. Végül, de nem utolsósorban nagyon hálás vagyok páromnak, Cseh Krisztinának és családtagjaimnak, akik végig támogattak a kutatás nehéz évei alatt.

Bevezetés

Megjegyzés az idegen nép-, hely- és személynevek átírásához

A dolgozatban szereplő közép-ázsiai hely- és személynevek átírásánál elsődlegesen a *Keleti nevek magyar helyesírása*² című munkában található transzkripciók rendszerre támaszkodtam. Az elmúlt évszázad során a térség települései sok esetben többször is nevet változtattak. A dolgozatban a tárgyalt időszakban használatos névváltozatok szerepelnek, a mai elnevezések a függelékben találhatóak. Néhány esetben azonban eltértek a megszokott írásmódtól: így például az *üzbég* és a *kazah* helyett az *özbeg* és *kazak* formákat használom. Ezzel azt a több turkológus által is javasolt gyakorlatot követem, amely szerint törekedni kell a nyelvi átvételek során torzult formájú népnevek helyett az eredetihez minél közelebb állók használatára. Hasonló a helyzet *Grúzia* esetében, ahol az érintettek által preferált – és egyébként a régebbi magyar szövegekben is előforduló – *Georgia* elnevezést használom.³ Az orosz nevek átírásakor a magyar helyesírás érvényben lévő szabályait alkalmaztam.⁴

Témaválasztás, célkitűzés és módszertan

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemények munkatársaként közel tíz évvel ezelőtt került a kezembe egy első világháborús magyar hadifogoly hagyatéka, benne többek között számos képeslap, amelyeken közép-ázsiai motívumok szerepeltek. A térség iránti érdeklődésem arra ösztönzött, hogy első nagyobb tudományos publikációm erről az anyagegyüttesről írjam. A kutatómunka során azzal szembesültem, hogy az első világháborús orosz hadifogsággal foglalkozó – egyébként se túlságosan bőséges – szakirodalomban a közép-ázsiai térség vagy egyáltalán nem, vagy csak érintőlegesen kerül szóba. Az utóbbi években, a disszertáció írásával párhuzamosan ugyan jelent még néhány tanulmány, de egy átfogó munka hiányában a téma továbbra is „fehér foltnak” tekinthető.

A feldolgozatlanságból következően a „nyitott végű”, vagyis induktív kutatási módszerre esett a választás. A cél egy több szempontú megközelítés volt, amelynek eredményeként kikristályosodhatnak olyan jelenségek, amelyek a közép-ázsiai első világháborús hadifogság jellemzőinek tekinthetők. Ez nem azt jelenti, hogy azt kívánnám

² Szerk. Ligeti Lajos – Terjék József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

³ Érdekes adalék a kérdéshez, hogy a német nyelvben pont fordított a helyzet: ott a *Grusinien* forma számít elavultnak.

⁴ Helyesírás. Szerk. Laczkó Krisztina – Mártonfi Attila. Osiris, 2004. 252–253. o.

bizonyítani, hogy a közép-ázsiai hadifogság gyökeresen eltért volna a szibériaitól vagy az európai oroszországitól. Egy ilyen jellegű összehasonlításhoz egyelőre nem elég szilárdak a szakirodalmi alapok. A historiográfiára a következő fejezetben térek ki részletesen, itt annyit kívánnék előrebecsíteni, hogy az orosz hadifogsággal foglalkozó monográfiák földrajzi merítése vagy nagyon szűk (Reinhard Nachtigal), vagy éppen túlságosan tág, és ennek következtében némileg felületes (Georg Wurzer).

Munkám első részében a források és a szakirodalom ismertetését követően betekintést adok az első világháborús oroszországi hadifogság általánosnak tekinthető jellemzőibe és a nemzetközi jogi keretekbe. Ezt követi a térség földrajzának és a tárgyalt korszakra vonatkozó történelmi eseményeinek – amelyeknek a hadifoglyok sok esetben elszenvedői, vagy aktív résztvevői voltak – rövid ismertetése.

A téma feldolgozását a „klasszikusnak” tekinthető tematikus felosztással kezdem. Itt arra törekedtem, hogy elkerüljem a túlzott felaprózódást, így például a szorosan összefüggő élelmezési és egészségügyi kérdéseket közös fejezetben tárgyalom. Ezt követően földrajzi perspektívára vált a dolgozat, és megkísérlem felvázolni az egyes táborok történetét. A térségben található táborok száma nem annyira nagy, hogy feldolgozásuk a rendelkezésre álló források alapján kezelhetetlen terjedelmet vetített volna előre, viszont ahhoz elegendő, hogy csoportosításokat és összehasonlításokat lehessen végezni. (A fellelt adatok mennyisége végül mégis szükségessé tett egy szerkezeti korrekciót, erre a 8. fejezetben még kitérek.) Végül néhány hadifogoly egyéni sorsának ismertetésével egy harmadik szemszögből mutatom be a témát.

A dolgozat címének megfelelően az osztrák–magyar, és azon belül lehetőség szerint a magyar foglyok helyzetére fókuszál, de alkalmanként a térségbe csak nagyon csekély számban kerülő birodalmi németekről is szó esik. Mivel a helyzetük általában nem tért el jelentősen az osztrák–magyarokétól, a velük kapcsolatos forrásokat és szakirodalmat is használtam. A német nyelvű forrásokból vett idézetek fordítását magam végeztem, arra törekedve, hogy a szövegek eredeti nyelvezetét megőrizsem. A magyar források esetében csak az értelmezést zavaró hibákat javítottam.

1. Historiográfia és források

1.1. Historiográfia

Az első világháborús hadifogság, kiváltképp az oroszországi, emberek millióit érintette, és sok esetben akár életük hat-nyolc évét is kitöltötte. Ehhez képest az elmúlt száz év alatt született szakirodalom korántsem tekinthető kimerítőnek. A témát tárgyaló munkák egyik visszatérően hivatkozott alapműve Elsa Brändström (1888–1948) 1922-ben megjelent *Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920* című könyve.⁵ Mint ismeretes, Brändström, „Szibéria angyala”, hosszú évekig önfeláldozó munkával igyekezett segíteni az oroszországi osztrák–magyar és német hadifoglyokon. A viszonylag kis terjedelmű könyv műfaji szempontból valójában nehezen sorolható be, mert bár sok esetben szakirodalomként hivatkoznak rá, nem csekély részben a szerző személyes élményein alapul, amit feltehetőleg munkatársaitól, foglyoktól és hivatalos dokumentumokból származó információkkal és adatokkal egészít ki – forrásmegjelölés nélkül. Bár a mű történeti értékét nem csökkenti, meg kell jegyezni, hogy Brändström bizonyos megállapításai mai szemmel már erősen sztereotipikusan hatnak. Konkrét példát említve: amikor a szentpétervári kórház hadifogolyrészlegének látogatására emlékszik vissza, kiemeli, mennyivel több akaraterőt és összetartást érzékelt köztük, mint az orosz sebesülteknél, aminek okát a „*magasan álló kultúrnépek belső erőforrásában*” vélte felfedezni.⁶ Ez az eseményekkel szinte egyidőben keletkezett, a fogság különböző aspektusait – a fogságba eséstől kezdve a munkavégzés körülményein át a pszichére gyakorolt hatásokig – tárgyaló munka a további kutatások megbízható kiindulópontjának tekinthető. Brändström ugyan főként a szibériai területeken tevékenykedett, de kitér az európai oroszországi, valamint egy rövid kis alfejezetben a turkesztáni körülményekre is.⁷

Az a mű, amit a téma magyar kutatója talán elsőként vesz kézbe, a *Hadifogoly magyarok története*.⁸ A Pilch Jenő (1872–1937) ezredes és hadtörténész, Baja Benedek (1893–1948) festőművész, Lukinich Imre (1880–1950) történész és Zilahy Lajos (1891–1974) író közös szerkesztésében 1930-ban megjelent kétkötetes, összesen mintegy 1000 oldalt kitevő munka a mai napig alapműnek számít. A szerzők arra vállalkoztak, hogy a nagyobb összefüggések felvázolásával együtt rámutassanak az egyének által tapasztalt

⁵ Fordította: Margarete Klante. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1922. Az eredeti svéd mű: *Bland krigsfångar y Ryssland och Sibirien 1914–1920*. P.A. Norstedt & Söner Förlag, Stockholm, 1921.

⁶ Brändström 1922. 10. o.

⁷ Brändström 1922. 48–50. o.

⁸ Athenaeum, Budapest, [1930.]

élmények „kaleidoszkópszerű” sokféleségére is. A megvalósítás alaposságát jelzi, hogy az első kötet történelmi áttekintést ad magáról a hadifogság jelenségéről a középkortól kezdve a kodifikált szabályozásokig, ezt követően kerül ismertetésre a balkáni, olasz, román, francia, brit és amerikai hadifogság, illetve a Perzsiába és Afganisztánba szökött foglyok sorsa, zárásként pedig az Osztrák–Magyar Monarchia hadifogolygyámolítása. A második kötet teljes egészében az oroszországi hadifogságot ismerteti. Az éveken át tartó feldolgozó munka során hatalmas mennyiségű levéltári és személyes dokumentumot gyűjtöttek össze – ezeknek jelentős része ma a Hadtörténelmi Levéltár Első világháborús gyűjteményében fellelhető. A jó német nyelvtudás a szerzők generációjában ugyan természetesnek tekinthető, mégis ki kell emelni, hogy a német nyelvű dokumentumok fordítása stilisztikai szempontból is kiváló. A mű terjedelmét jelentősen növelte a naplók, visszaemlékezések, levelek és jelentések bősége, olykor hosszú oldalakon keresztül idézés, és a képanyaggal – fényképekkel, rajzokkal, térképekkel – történő gazdag illusztrálás. Józsa Antal hadtörténész (1930–2005) többek között éppen a szöveget szétziláló, túlzott mennyiségű idézetet vetette a mű szemére, továbbá – nyilván nem függetlenül az akkor uralkodó korszellem elvárásaitól – az oroszországi események tendenciózus ismertetését, valamint a tisztek sorsának túlzott súllyal való szerepeltetését a legénység rovására.⁹

Ezek a bírálatok aligha tekinthetők helytállónak. A szerzők törekedtek arra, hogy ne fessenek egyoldalúan negatív képet az ellenséges országokról és népekről, ami különösen a második kötetben érzékelhető. A legénység sorsát több alkalommal is kiemelik – egyben utalva arra, hogy a rendelkezésre álló személyes forrásanyag a fogság körülményeiből következően túlnyomórészt tisztektől származik. A sok hosszú idézet továbbá egy forrásgyűjteménnyé is teszi a kötetet, ami azért se lebecsülendő, mert a szerzők kezébe számos olyan személyes dokumentum került, amelyeknek holléte ma már ismeretlen; konkrét példa erre Jankovits Aladár beszámolója Kokand bolsevikok általi elfoglalásáról,¹⁰ amelynek kézírata nem volt fellelhető a Hadtörténelmi Levéltárban. Ezzel kapcsolatos azonban a művel szemben emelhető legkomolyabb kifogás: a jegyzetapparátus teljes hiánya, bibliográfia is csak egy-két fejezet végén található. Ennek elsősorban terjedelmi oka volt, mint ahogy az előszóból is kiderül.¹¹ A disszertáció szempontjából kiemelendő,

⁹ Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970. 11–12. o. Terjedelmes személyi hagyatéka megtalálható a Hadtörténelmi Levéltárban: HL Pers.: VII. 303.

¹⁰ Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II. 1930. 322–324. o.

¹¹ Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II. 1930. V. o.

hogy a turkesztáni eseményeket önálló alfejezetekben, a történelmi-kulturális kontextus figyelembevételével igyekeztek tárgyalni – ami a későbbi szakirodalomra kevésbé jellemző.

E monumentális mű megjelenése egy időre nyugvópontra juttatta a kutatásokat. A második világháború után, a szovjet befolyás növekedésével egy új aspektus került előtérbe: a magyar internacionalisták az oroszországi polgárháborúban. Több évtizeden keresztül gyakorlatilag nemigen lehetett más irányból megközelíteni a hadifogság témáját. *Magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban* címmel 1957-ben jelent meg egy dokumentum- és visszaemlékezésgyűjtemény,¹² Györkei Jenő (1929–2009) és Józsa Antal bevezető tanulmányával, amely ugyan számos marxista toposszal terhelt, de alapos forráskutatáson alapuló írás. (A kötetben mindössze egy visszaemlékezésnek van közép-ázsiai vonatkozása: Kiss Lajos „Frunze elvtárs hadseregében...” című rövid írása a Buharai Emirátus elleni harcokat eleveníti fel.) Józsa Antal a témát folyamatosan kutatta. 1968-ban jelent meg a Milei Györggyel (1928–2008) közösen írt *A rendíthetetlen százezer. Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban* című monográfia,¹³ amely elsőként vállalkozott egy összefoglaló áttekintés nyújtására. A végjegyzettel is ellátott mű középpontjában értelemszerűen a magyar internacionalisták által folytatott harcok eseménytörténete áll, de röviden kitérnek a hadifogság általános körülményeire is. A szerzők hangsúlyozzák, hogy bár a százezer magyar csak kis részét tette ki a Vörös Hadseregnek, egyes időszakokban és helyszíneken létszámukhoz képest kiemelkedő szerepet játszottak. Ezek között említik Turkesztánt is, amelynek azonban így is mindössze 14 oldal jutott – igaz, önálló fejezet keretében. Az itteni hadifoglyok 1917 előtti helyzetéről, a bennszülött lakossággal való viszonyukról nem esik szó.¹⁴ Még inkább ez a helyzet Józsa Antal két évvel később megjelent, jóval részletesebb és nagyobb lélegzetvételű munkája, a *Háború, hadifogság, forradalom* esetében: a közel 450 oldalas kötetben a turkesztáni események tárgyalása összesen öt oldalt tesz ki.¹⁵ A szerző egy ízben aláhúzza, hogy Turkesztán (és Szibéria) „*a munkásmozgalom szempontjából kevésbé fejlett*” vidék, és további kutatások szükségességét hangsúlyozza – igaz, csak a

¹² Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957.

¹³ Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

¹⁴ IX. fejezet: „Turkesztán földjén.” 183–197. o. Az őslakosságról mindössze annyit tartanak érdemesnek megjegyezni, hogy „*rendkívül elmaradott*” viszonyok között élt, aminek következtében kevésbé mutatkoztak fogékonynak a marxi-lenini eszmékre, és kiemelkedően pozitív szerepet tulajdonítanak az orosz telepéseknek. Ez a ma már nehezen osztható nézőpont a könyv megjelenésének időpontjában uralkodó szemlélet számlájára írható.

¹⁵ VI. fejezet 4. alfejezet: „Turkesztán. Hadifoglyok a taskenti fegyveres felkelésben.” 397–401. o.

hadifoglyok szakszervezeti tevékenységét illetően.¹⁶ Hozzá kell tenni, hogy mindemellett Józsa Antal jegyzetapparátussal ellátott, levéltári kutatáson alapuló kötete az internacionalizmus témakörében nélkülözhetetlen munka. A magyar internacionalisták tevékenységéről a közelmúltban – immáron ideológiai megkötöttségek nélkül – rövidebb összefoglaló jelent meg Kolontári Attila tollából a *Magyarország haditörténete* harmadik kötetében.¹⁷

Születtek ebben az időszakban azonban olyan tanulmányok is, amelyek a közép-ázsiai térség polgárháborús eseményeire fókuszáltak. K. F. Fazilhodzsajev, az Üzbég Szovjet Szocialista Köztársaság Politikai és Tudományos Ismeretterjesztő Társaság elnökhelyettese miskolci látogatása során, 1961. augusztus végén *Hogyan vették ki részüket a magyar internacionalisták a Nagy Októberi Szocialista Forradalomból Üzbegisztánban* címen megtartott előadásának magyar fordítását a Borsodi Szemle közölte.¹⁸ A viszonylag rövid, összefoglaló jellegű szöveg hivatkozásokat nem tartalmaz, és túltengenek benne egyes magyar internacionalisták – Kun Béla, Gábor József, Kiss Lajos – hősiességének magasztos hangvételű dicséretei, valamint a szovjet közép-ázsiai népek és a magyarok barátságának hangsúlyozása.¹⁹ Zsilák András (1921–1981) 1962-ben *A Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártja a Turkesztáni Szövetséges Tanácsköztársaság területén (1918–1919)* címmel jelentetett meg írást a Párttörténeti Közleményekben.²⁰ A szerző úgy látta, hogy noha Közép-Oroszország és Szibéria mellett Turkesztán is a forradalmi hadifogoly-mozgalmak egyik központja volt, utóbbinak két szovjet szerzőn – Iván Szaveljevics Szologubovon²¹ és A. M. Matvejeven²² – kívül nem

¹⁶ Józsa 1970. 175. o.

¹⁷ Kolontári Attila: Magyar internacionalisták az oroszországi polgárháborúban (1917–1922). In: Magyarország hadtörténete III. Szerk.: Hermann Róbert. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015. 353–360. o.

¹⁸ Borsodi Szemle, 5. évf. 1961/5. sz. 556–560. o.

¹⁹ Utóbbi téma a későbbiekben is foglalkoztatta: К.Ф. Фазилходжаев: *Одна Родина, одна судьба (К истории дружбы узбекского народа с братскими народами СССР)*. (= K. F. Fazilhodzsajev: *Egy szülőföld, egy sors. Az üzbég nép és a Szovjetunió testvérnépei barátságának történetéről.*) Taskent, 1969.

²⁰ Párttörténeti Közlemények, 8. évf. 3. sz. 1962. augusztus. 62–89. o.

²¹ Иван Савельевич Сологубов: Иностранцы коммунисты в Туркестане. (= Iván Szaveljevics Szologubov: Külföldi kommunisták Turkesztánban.) Государственное издательство Узбекской ССР, 1961.

²² А. М. Матвеев: Из истории зарождения движения иностранных интернационалистов в Туркестане (конец 1917 – середина 1918 г.) "Труды" САГУ. Вып. 151. 1959. (= A. M. Matvejev: A turkesztáni internacionalisták mozgalmának kialakulásának történetéről, 1917 vége – 1918 közepe); Иностранцы интернационалисты в Туркестане. "Известия" АН Узбекской ССР, серия общественных наук N. 5, 1960. (= Külföldi internacionalisták Turkesztánban); Из истории организации иностранных коммунистов в Средней Азии. "Коммунист Узбекистана", N. 11, 1960. (= A külföldi internacionalisták szervezetének történetéről Közép-Ázsiában); Из истории иностранных интернационалистов в Средней Азии (1918–1920 гг.). "Труды" ТашГУ. Вып. 169. 1960. (= A külföldi internacionalisták történetéről Közép-Ázsiában, 1918–1920); Иностранцы коммунисты в Туркестане (1918–1920). "Вопросы истории КПСС", N. 3, 1961. (= Külföldi kommunisták Turkesztánban, 1918–1920); Иностранцы интернационалисты на фронтах гражданской войны в Средней Азии (1918–1920). "Новая и новейшая история", N. 4, 1961. (=

szenteltek kellő figyelmet. Zsilák moszkvai és taskenti levéltári források alapján több megállapításukkal is vitába száll: így az 1918 tavaszán létrejött hadifogoly-bizottságok esetén nem látja igazoltnak azok forradalmi-agitációs tevékenységét, és hangsúlyozza a Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártjának markánsan nemzetközi jellegét, ami megkülönbözteti az Oroszország más területein alakult szervezetektől. Némileg sajtóságos Sziklai Sándorné (született: Kiss Gizella) munkássága, aki férje életútjának feldolgozása kapcsán foglalkozott a turkesztáni internacionalistákkal, az objektivitás szempontjából megkérdőjelezhető módon.²³ A Hadtörténelmi Közleményekben 1967-ben jelent meg *Magyar internacionalisták a kaspin-túli arcvonalon (1918 június – 1920 március)* című írása,²⁴ amit tíz évvel később követett a *Magyar internacionalisták a szovjethatalom turkesztáni győzelméért és védelméért vívott harcokban (1917–1921)*²⁵. A nyilvánvaló elfogultságot az se tudja feledtetni, hogy a munka javarészt szovjet levéltári forrásokon, illetve a szerző által gyűjtött visszaemlékezéseken alapul. Ugyanebben a számban jelent meg Iván Fjodorovics Kuc (1900–1989) szovjet vezérőrnagy írása *Magyar internacionalisták Közép-Ázsiában* címmel.²⁶ A közleménynek az első része tekinthető szakirodalomnak, második felében Kuc – aki az önálló szamarkandi határőrezred lovas határőr osztályának parancsokaként vett részt a Buharai Emirátus elleni harcokban – saját emlékeit idézi fel, helyenként meglehetősen anekdotikusan.

Az internacionalista-szakirodalom a térségre vonatkozóan tehát viszonylag bőségesnek mondható. A munkák közös jellemzője a tárgyilagosság olykor szembeötlő kerülése és az esetenként dogmatikusan merev osztályharc-szemlélet, amely a szereplőket – hadifoglyokat és helyi lakosokat egyaránt – kevés önálló cselekvőképességgel rendelkező, passzív tömegként tünteti fel, a személyes motivációk nem sok szerepet kapnak. Az a körülmény, hogy egyes szerzők (vagy közeli hozzátartozóik) a barikádok

Külföldi internacionalisták a polgárháború frontjain Közép-Ázsiában, 1918–1920); Празднование первой годовщины Великого Октября в Ташкенте (ноябрь 1918 г.). "Труды" ТашГУ. Вып. 194. 1962. (= A Nagy Októberi Forradalom első évfordulós ünnepe Taskentben, 1918. november); Из истории уставов местных организаций РКП (б) в Средней Азии в 1918 году (Устав Коммунистической партии иностранных рабочих и крестьян). "Научные труды" ТашГУ. Вып. 212. 1962. (= Az RKP közép-ázsiai helyi szervezeteinek alapokmányainak történetéből 1918-ban. [A Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártjának alapokmánya.])

²³ Vö.: Speck István: A „Sziklai-ügy” – Budakeszi, 1956. *Hadtörténelmi Közlemények*, 124. évf. 2011/1. sz. 209. o. Sziklai Sándor maga is publikált egy rövid visszaemlékezést: A kommunista párt működése a turkesztáni fronton. *Sarló és Kalapács*, 1932. április. 4. évf. 4. sz. 57–58. o.

²⁴ *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. 1967/2. sz. 261–301. o. A transzkaspiai eseményekkel kapcsolatban meg kell említeni egy újabb, hiánypótló munkát: *Michael Sargent: British Military Involvement in Transcaspia (1918-1919)*. Conflict Studies Research Centre, Caucasus Series 04/02. April 2004.

²⁵ *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. évf. 1977/3. sz. 426–450. o.

²⁶ *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. évf. 1977/3. sz. 451–464. o.

egyik oldalán voltak résztvevői az eseményeknek, felveti az elfogultság problémáját, de kellő kritikával kezelve értékes információkhoz is juttathatja a téma kutatóit.

Az 1980-as évekre megenyhülő politikai légkör lehetővé tette, hogy újra előtérbe kerüljenek az első világháborús hadifogság más szempontjai is. Bonhardt Attila hiánypótló disszertációjában, majd ez alapján publikált tanulmányaiban – *A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után*²⁷, *A magyar hadifoglyok hazaszállítása Kelet-Szibériából, 1919–1921*²⁸, *Magyar hadifogoly fogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában 1918 december–1921 augusztus*²⁹, *A magyarországi leszerelő táborok 1919–1923*,³⁰ *A magyar hadifoglyok szervezett hazatelepítése Szovjet-Oroszországból 1920–1922*³¹ – egy korábban csak érintőlegesen tárgyalt témakört dolgozott fel. A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött, mintegy 30 doboznyi dokumentum alapján akribikusan rekonstruálta a hadifoglyok hazahozatala céljából Magyarországon felállított intézményeket és ezeknek szervezeti változásait a háború utáni években, a fogság helyszínein tevékenykedő magyar bizottságokat, valamint a kül- és belföldön létesített hazairányító bizottságokat és fogadótáborokat, amelyek feladata nem csak a járványok megfékezése, hanem a hazatérők közül az esetleges bolsevik agitátorok kiszűrése is volt. A disszertáció szempontjából elsősorban azok a fejezetek fontosak, amelyek a Fekete-tengernél összegyűlt foglyok hazaszállítását tárgyalják, mivel ez a terület esik a legközelebb a vizsgált közép-ázsiai térséghez.³²

Petrák Katalin ezzel szemben azokat az egykori hadifoglyokat helyezte vizsgálat középpontjába, akik nem tudtak, vagy nem akartak hazatérni. *Magyarok a Szovjetunióban 1922–1945*³³ és *Emberi sorsok a 20. században. Magyar hadifoglyok és emigránsok a Szovjetunióban a két világháború között*³⁴ című monográfiái több évtizednyi, bel- és külföldön folytatott kutatómunka eredményei. Petrák többek között arra mutat rá, hogy a szovjetunióbeli magyar emigráció jóval nagyobb létszámú volt – becslései szerint az 1930-as években is 70 000 fő körüli –, mint azt korábban feltételezték, és csak elenyésző része volt a Kommunista Párt tagja. A hatalmas mennyiségű, magyar és szovjet levéltárakban

²⁷ *Hadtörténelmi Közlemények*, 31. évf. 1984/3. sz. 475–495. o. Bonhardt Attila hosszú évtizedekig volt a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa, majd igazgatója. Lásd még: Uő.: Az I. világháborús magyar hadifoglyokra vonatkozó iratok a Hadtörténelmi Levéltárban. *Levéltári Szemle*, 32. évf. 1982/2–3. sz. 291–298. o.

²⁸ *Hadtörténelmi Közlemények*, 32. évf. 1985/3. sz. 578–615. o.

²⁹ *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf. 1994/2. sz. 29–74. o.

³⁰ *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf. 1994/3. sz. 19–56. o.

³¹ *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf. 1994/4. sz. 3–49. o.

³² *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf. 1994/4. sz. 38–47. o.

³³ (= Politikatörténeti Füzetek XVI.) Napvilág Kiadó, Budapest, 2000.

³⁴ Napvilág Kiadó – Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012.

összegyűjtött személyi anyagok alapján készített statisztikáiból kiderül, hogy az emigránsok nagy része 30 és 40 év közötti, szakma nélküli, paraszti származású férfi volt, legnagyobb részük Moszkva és Petrográd/Leningrád környékén, illetve Ukrajnában és Szibériában élt. Ebből következően a közép-ázsiai régióról szinte alig esik szó; mindazonáltal a szerző eredményei hasznosíthatók lehetnek a Turkesztánban letelepedett egykori hadifoglyok vonatkozásában is.

Az első világháborús orosz hadifogság kortárs magyar kutatói közül ki kell emelni Kaba Eszter, a Politikatörténeti Intézet korábbi főlevéltárosának munkásságát. Tanulmányaiban nem csak levéltári forrásokra és személyes dokumentumokra támaszkodik, hanem a korabeli sajtó bevonásával társadalomtörténeti szempontokat is beemel a vizsgálataiba. „Őszre hazajönnek mind!” *Hadifogolykérdés és a magyar társadalom a Pesti Hírlap hasábjain*³⁵ és *Alltag in den russischen Kriegsgefangenenlagern im Ersten Weltkrieg. Tatsachen und Irrglauben*³⁶ című munkáiban a hivatalos kormányzati álláspontot képviselő, de olvasói leveleket és külföldi híreket is megjelenítő *Pesti Hírlap* cikkei segítségével nem csak a foglyok mindennapjait vizsgálja, hanem azt is, hogy miként viszonyult sorsukhoz a magyar közélet, milyen erőfeszítéseket tettek hazahozataluk és a civil életbe való visszailleszkedésük érdekében. *Magyar hadifoglyok Oroszországban, orosz hadifoglyok Magyarországon a Nagy Háború idején*³⁷ című összefoglaló írása a szélesebb közönséggel is megismertette a hadifogság jellemzőit, ezúttal a magyarországi táborokba került orosz foglyok szemszögéből is. További publikációiban mélyebben elmerült egyes résztémákban (*Ép testben ép lélek? Az oroszországi hadifogság egészségügye*)³⁸, és alapos vizsgálatnak vetette alá a közép-ázsiai hadifogság egyik leghírhedtebb eseményét is: *Az osi hadifogoly meszárlás, avagy egy rémtörténet természete*.³⁹ Makó Imre levéltáros tanulmánya a hadifogságba esett hódmezővásárhelyi katonákról⁴⁰ jóval alaposabb és átfogóbb munka, mint azt egy alapvetően helytörténeti megközelítésű munkától várna az olvasó. Az első világháború tágabb témakörét kutató hadtörténészek tollából is jelennek meg időről időre a hadifogságot középpontba helyező

³⁵ *Aetas*, 29. évf. 2014/3. sz. 97–108. o.

³⁶ In: *Der Erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*. Hrsg. Róbert Fiziker – Csaba Szabó. Wien, 2015. 409–425. o.

³⁷ *Rubicon*, 29. évf. 2018/5. sz. 50–65. o.

³⁸ *Korall*, 22. évf. 2021/83. sz. 84–104. o.

³⁹ Nagy Háború blog, 2011.10.12.

https://nagyhaboru.blog.hu/2011/10/12/az_osi_hadifogoly_meszarlas_avagy_egy_remtortenet_termeszete (Megtekintés: 2022. február 8.)

⁴⁰ Makó Imre: *Hadifogoly hódmezővásárhelyiek a Nagy Háborúban*. In: *A Hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2019*. Szerk. Kovács István – Presztőczki Zoltán. Hódmezővásárhely, 2019. 9–56. o.

írárok, így Balla Tibor az orosz hadifogságba esett magas rangú osztrák–magyar katonatisztek sorsát dolgozta fel.⁴¹

A nemzetközi történetírásban a téma sokáig nem váltott ki túlzott érdeklődést. Érdekesség, hogy a korai angol nyelvű publikációk szerzői között több magyart is találunk. Völgyes Iván (1936–2001) 1956-os emigráns, több amerikai egyesült államokbeli egyetem oktatója 1973-ban *Hungarian Prisoners of War in Russia, 1916–1919* címen tett közzé egy tanulmányt.⁴² A munka célkitűzése nyilvánvalóan az, hogy szembeszálljon a kortárs magyar szakirodalom internacionalista-kultuszával. Míg ott föl se merült, hogy a munkás és paraszti származású foglyok nem csak forradalmi hevülettől fűtve léptek be a Vörös Gárdába, Völgyes rávilágít számos egyéb okra: a szláv foglyok kivételezett kezelésére, a tisztek és legénység közötti szociális különbségek látványos megnyilvánulásainak feszültségkeltő hatására, illetve a magyar nyelven folytatott bolsevik propagandára, amely sikeresen játszott a szabadulás és hazajutás reményével. A bolsevik pártba viszont csak nagyon kis számban léptek be, ami Völgyes szerint jól mutatja, hogy nem az ideológia volt a csatlakozók valódi motivációja. Tíz évvel később látott napvilágot az *Essays on World War I: Origins and Prisoners of War* című tanulmánykötet.⁴³ Peter Pastor⁴⁴ *Hungarian Prisoners of War in Russia During the Revolution and Civil War* címet viselő tanulmánya⁴⁵ hasonló szemlélettel foglalja össze a magyar internacionalisták tevékenységét az angol nyelvű olvasóközönség számára, Gerald H. Davis az oroszországi hadifogságról ad egy általános körképet (*The Life of Prisoners of War in Russia, 1914–1921*).⁴⁶ Davis korábban a hadifoglyok hadigazdaságban betöltött szerepét is vizsgálta *Prisoners of War in Twentieth-Century War Economics* című tanulmányában.⁴⁷

Az 1990-es évektől szembeötlően feléledt a nemzetközi kutatás érdeklődése az első világháborús hadifogság témája iránt. Mivel az azóta megjelent és folyamatosan megjelenő, a kérdést különböző szempontból vizsgáló tanulmányok nagy száma miatt

⁴¹ Balla Tibor: Osztrák–magyar tábornokok orosz hadifogságban az első világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. évf. 2012/3. sz. 847–862. o.

⁴² *Cahiers du Monde russe et soviétique*, vol. 14. No.1-2, 1973. január-június. 54–85. o.

⁴³ Ed.: Samuel R. Williamson, Jr. – Peter Pastor. (=Brooklyn College Studies on Society in Change No. 14.) Columbia University Press, New York, 1983.

⁴⁴ Születési nevén Pásztor Péter, Völgyes Ivánhoz hasonlóan 1956-ban emigrált az Amerikai Egyesült Államokba. <https://memoryproject.online/hu/pasztor-peter/> (Megtekintés: 2022. január 14.)

⁴⁵ Williamson – Pastor 1983. 149–162. o.

⁴⁶ Williamson – Pastor 1983. 163–196. o. A kötet további tanulmányai a témában: Ivo Banac: South Slav Prisoners of War in Revolutionary Russia (119–148. o.); Rowan A. Williams: The Czech Legion in Italy During World War I. (199–214. o.); Josef Kalvoda: Czech and Slovak Prisoners of War in Russia During the War and Revolution (215–248. o.); Arnold Krammer: Soviet Propaganda Among German and Austro-Hungarian Prisoners of War in Russia, 1917–1921 (249–264. o.)

⁴⁷ *Journal of Contemporary History*, 1977/12. 623–634. o.

eleve kudarcra lenne ítélve a teljességre törekevés, a legfontosabb munkák bemutatására kell szorítkozni. Mindenekelőtt Hannes Leidinger: *Zwischen Kaiserreich und Rätemacht. Die deutschösterreichischen Heimkehrer aus russischer Kriegsgefangenschaft und die Organisation des österreichischen Kriegsgefangenen- und Heimkehrwesens, 1917–1920*, illetve Verena Moritz: *Gefangenschaft und Revolution. Deutschösterreichische Kriegsgefangene und Internationalisten in Rußland 1914 bis 1920* című diplomamunkáit kell kiemelni. A *Zeitgeschichte* osztrák folyóirat 1998-as tematikus számában több figyelemre méltó tanulmány jelent meg. Hannes Leidinger a korábbi szakirodalmat kritizáló írásában⁴⁸ arra mutat rá, hogy a népszerűsítő és zsurnalisztikai kiadványokban történt feldolgozások nélkülözik a kellő tudatosságot és forráskritikát. Evgenij Sergeev a Központi Hatalmak fogságába esett oroszokkal szemben folytatott sikeres politikai propagandát vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy az nagymértékben hozzájárult a cári Oroszország összeomlásához és a bolsevik győzelemhez.⁴⁹ Verena Moritz az oroszországi hadifoglyok munkaerőként történt alkalmazását vizsgálva azt emeli ki, hogy a gazdaságban betöltött szerepüknek jelentőségét a korábbi kutatások messze alábecsülték.⁵⁰ Moritz és Leidinger a későbbiekben is publikált a témában.⁵¹

Georg Wurzer német történész 2000-ben készítette el doktori disszertációját *Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Rußland im Ersten Weltkrieg* címmel.⁵² A szerző egy általános áttekintést ad az oroszországi hadifogságról, elsősorban a hadifoglyok személyes beszámolóira alapozva, levéltári forrásokkal kiegészítve. Tárgyalja a foglyok táborokba szállítását, az egészségügyi ellátást, a legénység munkavégzési körülményeit és a tisztek szabadidős tevékenységeit (kultúra, sport). Wurzer Moszkva mellett Novoszibirszk, Tomszk és Krasznojarszk levéltáraiban folytatott kutatásokat, így bár jó

⁴⁸ Gefangenschaft und Heimkehr. Gedanken zu Voraussetzungen und Perspektiven eines neuen Forschungsbereichs. *Zeitgeschichte*, 25 évf. 11/12. füzet, 1998. 333–342. o.

⁴⁹ Kriegsgefangenschaft und Mentalitäten. Zur Haltungsänderung russischer Offiziere und Mannschaftsangehöriger in der österreichisch-ungarischen und deutschen Gefangenschaft. Uo. 357–365. o.

⁵⁰ Die österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen in der russischen Wirtschaft (1914 bis Oktober 1917). Uo. 380–389. o. A szám további tanulmányai: Robert Ezverov: Die sowjetische Historiographie und die deutschen und österreichischen Kriegsgefangenen-Internationalisten. 343–347. o.; Alon Rachamimov: Alltagssorgen und politische Erwartungen. Eine Analyse von Kriegsgefangenenkorrespondenzen in den Beständen des Österreichischen Staatsarchivs. 348–356. o.; Reinhard Nachtigal: Die dänisch-österreichisch-ungarischen Rotkreuzdelegierten in Rußland 1915–1918. Die Visitation der Kriegsgefangenen der Mittelmächte durch Fürsorgeschwestern des österreichischen und ungarischen Roten Kreuzes. 366–374. o.; Julija Kudrina: Das Dänische Rote Kreuz in den Jahren des Ersten Weltkrieges. 375–379. o.

⁵¹ Hannes Leidinger – Verena Moritz (Hg.): In russischer Gefangenschaft. Erlebnisse österreichischer Soldaten im Ersten Weltkrieg. Böhlau Verlag, Wien/Köln/Weimar, 2008.; Hannes Leidinger: Der Russische Bürgerkrieg 1917–1922. Philipp Reclam, Ditzingen, 2020.

⁵² Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Eberhard-Karls-Universität zu Tübingen, 2000. Könyvként megjelent a V&R Unipress kiadásában 2006-ban.

áttekintést ad a hadifogság általános kérdéseiről, a közép-ázsiai terület csak elvétve kerül megemlítésre. (Ebben nyilvánvalóan az is szerepet játszott, hogy birodalmi német hadifoglyok csak nagyon kis számban kerültek Turkesztánba.)

A téma egyik legelismertebb kutatója Reinhard Nachtigal, aki számos rész tanulmány és kisebb monográfia⁵³ mellett ugyancsak 2000-ben készítette el disszertációját *Rußland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914-1918)* címen.⁵⁴ Munkájában előnyben részesíti a levéltári forrásokat az egodokumentumokkal szemben, célja ugyanis nem az egyéni sorsok bemutatása, hanem a nagyobb összefüggések és struktúrák felvázolása volt. Részletesen ismerteti a hadifoglyokkal foglalkozó oroszországi és külföldi szervezetek felépítését, működését. Különös figyelmet szentel két kérdéskörnek: a hadifoglyok munkában történő alkalmazásának, illetve az Orosz Birodalom velük kapcsolatos nemzetiségpolitikájának. A szerző az előszóban leszögezi, hogy nagy eltérés mutatkozott ezen a téren az európai, illetve az ázsiai Oroszország táborai között, így vizsgálódásaiban Szibériát és Közép-Ázsiát módszertani szempontok okán mellőznie kell. Ettől függetlenül a hatalmas forrásbázisra épülő munka megkerülhetetlen alpmű az első világháborús orosz hadifogság kutatásához.

Alon Rachamimov, a Tel-Avivi Egyetem kutatójának *POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front* című, 2002-ben megjelent monográfiája⁵⁵ az első nagyobb terjedelmű munka angol nyelven, ami az oroszországi hadifogságot vizsgálja, számos addig nem feltárt oroszországi, németországi, ausztriai és egyesült államokbeli levéltári forrás alapján. Rachamimov több ponton vitába száll a korábbi, túlnyomórészt német nyelvű szakirodalommal. Nem látja kellően alátámasztottnak azokat a közkeletű vélekedéseket, miszerint az Osztrák–Magyar Monarchia szláv katonái önként estek volna tömegesen orosz fogságba, vagy hogy az európai Oroszország fogolytáboraiiban jobbak lettek volna a körülmények, mint Szibériában és Turkesztánban. Rachamimov az *Alltagsgeschichte*⁵⁶ szellemében arra törekszik, hogy hangsúlyosan a legénység szemszögéből vizsgálja az eseményeket („történelem alulnézetből”). Emellett részletesen kitér a hadifoglyok levelezését ellenőrző cenzúrahivatal működésére, illetve a

⁵³ Érdemes ezek közül kiemelni: Kriegsgefangenschaft an der Ostfront. Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld. Peter Lang, Frankfurt am Main, 2005; Die Murmanbahn: 1915–1919. Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen. Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2007; Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg. *Militär-geschichtliche Zeitschrift* 67/2008, 345–384. o.

⁵⁴ Könyvként megjelent: Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2003.

⁵⁵ A Legacy of the Great War sorozat részeként, kiadta: Berg Publishers, Oxford/New York, 2002.

⁵⁶ „Mindennapi történelem”, ez a szemlélet az egyéneket, és a nagyobb struktúrákhoz való viszonyukat helyezi középpontba.

vöröskeresztes nővérek útjaira és a foglyok hazajutásának körülményeire is. A Vöröskereszt jelentéseiben közzétett – és ezáltal a cenzúra által nem befolyásolt – mintegy 1500, hadifoglyok által írt levél feldolgozása után arra a következtetésre jut, hogy nemigen fedezhetők fel szociális helyzethez vagy nemzetiséghez köthető specifikumok a panaszokban; az osztrák–magyar hadifoglyok többsége a dualista állam polgáraként – és nem csehként, osztrákként, magyarként – várta el, hogy állama megfelelően gondoskodjék róla.

Jochen Oltmer szerkesztésében 2006-ban jelent meg a *Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkrieges*⁵⁷ című kötet a németországi, ausztria–magyarországi, nagy-britanniai és franciaországi hadifogságot tárgyaló tanulmányokkal. Az oroszországi fogságot Georg Wurzer⁵⁸ és Reinhard Nachtigal⁵⁹ mutatják be. Wurzer írása nem tartalmaz sok újat, Nachtigal tanulmánya azonban a korábbi monográfiájához képest jóval részletesebben tárgyalja a foglyok hazajutásának körülményeit 1918–1922 között.

Némileg sajátos munka Horst Taitl kétkötetes, magánkiadásban megjelent műve: *Kriegsgefangen – Österreicher und Ungarn als Gefangene der Entente 1914 bis 1921*.⁶⁰ A szerző elsősorban postatörténeti szempontból vizsgálja az osztrák–magyar hadifoglyok levelezőlapjainak típusait és bélyegzőit. Kísérletet tesz a történelmi háttér és a fogolytáborok körülményeinek ismertetésére is, erősen emocionális stílusa, meglehetősen leegyszerűsítő megállapításai és tévedései azonban megkérdőjelezzik kellő tájékozottságát az első világháború eseményeivel kapcsolatban.⁶¹ Az osztrák–magyar hadsereg zsidó katonáit ért igazságtalanságok ismertetése a szerző személyes érdeklődését tükrözik, kevésbé érthető azonban, mennyiben kapcsolódnak egy postatörténeti kötet tematikájához. Filatéliai szempontból viszont nagyon alapos munka, amely segítséget nyújthat többek között a keltezés nélküli levelezőlapok időbeli elhelyezésében.

Rudolf A. Mark német szlavista és történész *Krieg an fernen Fronten. Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914–1924*⁶² című kötete sok értékes

⁵⁷ Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2006.

⁵⁸ Die Erfahrung der Extreme. Kriegsgefangene in Russland 1914–1918. 97–125. o.

⁵⁹ Privilegiensystem und Zwangsrekrutierung. Russische Nationalitätenpolitik gegenüber Kriegsgefangenen aus Österreich-Ungarn. 167–193. o.; Die Repatriierung der Mittelmächte-Kriegsgefangenen aus dem revolutionären Rußland. Heimkehr zwischen Agitation, Bürgerkrieg und Intervention 1918–1922. 239–266. o.

⁶⁰ (= Fortsetzungsband zu Alfred Clement: Handbuch der Feld- und Militärpost in Österreich Kapitel 61.) Band 1. Im Selbstverlag, Dornbirn, 1992; Band 2.: Sibirien. Im Selbstverlag, Dornbirn, 1995.

⁶¹ Így például nehezen érthető módon a néhány oldallal korábban helyesen leírt „Aschabad” a 298. oldalon „Ascherbad” alakban bukkan fel.

⁶² Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2013. A könyv Mark korábbi kutatásainak folytatása: Im Schatten des „Great Game”. Deutsche „Weltpolitik” und russischer Imperialismus in Zentralasien 1871–1914. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2012.

adattal szolgál a disszertációhoz. A szerző koblenzi, taskenti és moszkvai levéltárak aktái, diplomaták levelezései, visszaemlékezések és korabeli folyóiratok alapján tárja fel a Német Birodalom Közép-Ázsiában kifejtett tevékenységét. A munka középpontjában alapvetően azok a diplomáciai törekvések és kalandos utakat bejárt német expedíciók állnak, amelyekkel megkísérelték Perzsiát és Afganisztánt a Központi Hatalmak oldalán bevonni a háborúba. A tervekben fontos szerepet szántak a közép-ázsiai táborok hadifoglyainak is, így velük a szerző több külön fejezetben is foglalkozik. A kötet értékét tovább növeli, hogy kitér a Turkesztáni Főkormányzóság történetére, az itt élő németek közösségére,⁶³ illetve az 1917-es forradalmak utáni közép-ázsiai eseményekre is. Kiemelésre érdemes az is, hogy bár elsősorban német szemszögből vizsgálja a témát, nem hagyja figyelmen kívül az osztrák–magyar hadifoglyokat sem.

Matthias Egger 2018-ban elkészített doktori disszertációja⁶⁴ az első világháborús oroszországi hadifogolygyámolítás témáját helyezi fókuszba. A kérdést ugyan a korábbi szakirodalom is tárgyalta érintőlegesen, de Egger munkája az első, ami egy szisztematikus, mélyreható elemzést nyújt az Osztrák–Magyar Monarchia hadifogolysegélyezésének intézményi kereteiről, felépítéséről és működéséről.

A jelen disszertáció tulajdonképpeni, szűkebb témáját tárgyaló szakirodalom viszonylag rövid múltra tekinthet vissza. A bécsi Musuem für Völkerkunde 1983-ban rendezett kiállítása kapcsán megjelent katalógus⁶⁵ talán az első olyan munka, amely legalábbis részben erre a témakörre fókuszál. Harminc évvel később, 2014-ben Peter Felch osztrák történész indított ígéretes projektet „Spurensuche Turkestan” címmel,⁶⁶ amelynek eredményei eddig sajnálatos módon nem jelentek meg publikációként. A honlapon azonban található egy kisebb adatbázis osztrák katonákról, akik közép-ázsiai táborokba kerültek. Tatjana Viktorovna Kotjukova⁶⁷ (2017) és Tatjana Ivanova Dorosenko⁶⁸ (2021) orosz nyelvű tanulmányai az első olyan terjedelmesebb munkák, amelyek kifejezetten a

⁶³ A témához lásd még: Viktor Krieger: Die Deutschen in Turkestan bis 1917. Sonderdruck aus „Die Rußlanddeutschen – Gestern und heute.” Hrsg. Boris Meissner – Helmut Neubauer – Alfred Eisfeld. Markus Verlagsgesellschaft mbH, Köln, 1992. 101–117. o.

⁶⁴ Gekämpft, gefangen und vergessen? Die k.u.k. Regierung und die österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen in Russland 1914–1918. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades. Salzburg, 2018.

⁶⁵ Alfred Janata: Turkestan 1890. Mit einem Beitrag über österreichische Kriegsgefangene in Turkestan, 1915–1921. Museum für Völkerkunde, Wien, 1984.

⁶⁶ <http://www.spurensuche-turkestan.org>. A projekt azóta anyagi okokból végleg megszűnt.

⁶⁷ Татьяна Викторовна Котюкова: Туркестанский плен: немецкие и австро-венгерские военнопленные в русском Туркестане в годы Первой мировой войны. (= Turkesztáni fogság: Német és osztrák–magyar hadifoglyok Orosz-Turkesztánban az első világháborúban.) *Россия и современный мир*, 2017/3. 47–64. o.

⁶⁸ Татьяна Ивановна Дорошенко: Положение военнопленных в Туркестане в годы первой мировой войны. (= A hadifoglyok helyzete Turkesztánban az első világháború alatt.) *Вестник Науки и Образования*, 2021/10. 20–28. o.

közép-ázsiai hadifoglyokról adnak áttekintést. Kotjukova is felhívja a figyelmet arra, hogy a kérdést se a szovjet, se a későbbi orosz vagy közép-ázsiai történészek nem vizsgálták közelebbről. Hanna Matt brit kutató írásai a tifusz példáján a közép-ázsiai táborok egészségügyi helyzetét, illetve a témával kapcsolatos források kritikáját tárgyalják.⁶⁹

A téma az utóbbi években kezdte el felkelteni a közép-ázsiai történészek érdeklődését is. Murat Naszirdinovics Szujunbaev és Doszmir Szatarovics Uzbekov azt vizsgálták – hozzá kell tenni, meglehetősen kis terjedelemben –, milyen szerepet játszottak a hadifoglyok az 1916-os felkelésben.⁷⁰ Zsanuzak Kaszimbajev⁷¹ (1941–2003), Gulzsauhar Kokebajeva⁷² és Timur Apendijev⁷³ a mai Kazaksztán, Dzshongir Todzsibojev, Nemat Szobirovics Szobirov, Nemat Kahorovics Mamadalijev, A. E. Abdullajeva a mai Özbegisztán területére került hadifoglyok sorsát kutatják.⁷⁴ Ezen tanulmányoknak azonban közös vonása, hogy meglehetősen rövidек és olykor a strukturáltság terén is mutatnak hiányosságokat, bizonyos tekintetben „szárnypróbálgatás” jellegűek. Mindazonáltal csak helyben hozzáférhető forrásokat is feldolgoznak, ami a téma alapos kutatására nézve nagyon előremutató.

⁶⁹ Global Captivity in the First World War: Prisoners of War in Turkestan, 1914 – 1916. edu.e-history.kz, шілде-қыркүйек [július-szeptember] 2022, No. 31. 301–313. o.; Researching Displacement in Central Asia: A Reflection on the Use of Sources. Peripheral Histories, July 25th, 2022. <https://www.peripheralhistories.co.uk/post/researching-displacement-in-central-asia-a-reflection-on-the-use-of-sources> (Megtekintés: 2023. április 16.)

⁷⁰ Мурат Насирдинович Суюнбаев – Досмир Сатарович Узбеков: Военнопленные пехотой мировой войны их роль в событиях 1916 года.(= Első világháborús hadifoglyok és szerepük az 1916-os eseményekben.) Вестник КРСУ, 2020. Том 20. No.10. 47–50. o.

⁷¹ Osztrák–magyar és német hadifoglyok Kazahsztánban 1915 és 1917 között. In: A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry-konferencia. Szerk.: Dobrovits Mihály. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005. 65–82. o. (Fordította: Zsigmond Ártemisz Éva. Az eredeti orosz nyelvű írás megtalálható: Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmánygyűjtemény: 3808.)

⁷² Gulzhaukhar K. Kokebayeva – Nurzipa K. Alpysbayeva – Shotbek T. Bulgaov: Prisoners of War of the Triple Alliance within Kazakhstan. Bylye Gody, Vol. 35, Is. 1, 2015. 152–158. o.

⁷³ Timur Apendiyev – N. M. Abdukadyrov: During the First World War Germany and Austria-Hungary Prisoners of the Aulieata County. Bulletin of the National academy of sciences of the Republic of Kazakhstan. Vol. 1, No. 383, 2020. 218–225. o.

⁷⁴ Jakhongir Tojiboev: Austro-Hungarian Prisoners of War in Russia's Turkestan and their Contributions to develop the Region. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2019, Vol. 74, Is. 6. 478–481. o.; Uő.: POWs in Fergana Valley, Turkestan during the Period of World War I. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, 2021, Vol. 94, Is. 2.; Nemat Sobirovich Sobirov – Nemat Qahorovich Mamadaliyev: Traces of Prisoners of War of the First World War in Chimion (Uzbekistan). International Journal of Multidisciplinary Research and Analysis, Vol. 4, Is. 3, March 2021. 298–301. o.; Nemat Sobirovich Sobirov – E. A. Abdullaeva: Military Prisoners of the Austro-Hungarian and German Armies in Khujand. European Journal of Development and Sustainability, Vol. 2, No. 6, June 2021. 115–117. o.; Nemat Sobirovich Sobirov – Nemat Qahorovich Mamadaliyev: Traces of Prisoners of War of the First World War in the Kokand District in the Fergana Valley. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research, Vol. 7, Is. 11, November 2021. 99–101. o.; Nemat Sobirovich Sobirov – O. A. Akbarov – Khusenova Dilfuza Uktamovna: Ferghana Valley and Prisoners of War in the First World War. Musik in Bayern, Jahrgang 89, Nr. 7, Juli 2024. 15–27. o.

Szintén a közelmúltban látott napvilágot Johannes Aichinger diplomamunkája *Darstellung Zentralasiens aus Perspektive österreichischer Kriegsgefangenen in „Russisch-Turkestan“ im Ersten Weltkrieg. Der europäisch-männliche Blick auf die Region während Gefangenschaft, (revolutionären) Umstürzen und Rückkehr/Flucht* címen.⁷⁵ Az dolgozat elsősorban szociokulturális szempontból vizsgálja azt a kérdést, hogyan látták az osztrák hadifoglyok közép-ázsiai környezetüket.

A közép-ázsiai hadifogság kutatása során nem mellőzhetőek a térség történelmét és kultúráját tárgyaló munkák sem. Ezen a téren bőséges szakirodalom áll rendelkezésre, így a teljesség igénye nélkül említem meg a legfontosabbakat. A Perzsia, Közép-Ázsia és az indiai szubkontinens legkiválóbb nemzetközi szakértői által összeállított lexikon, az *Encyclopædia Iranica*⁷⁶ nélkülözhetetlen kézikönyv a térséggel kapcsolatos történeti, kulturális és társadalmi jelenségek mélyebb megismeréséhez. A korai korszakokra vonatkozólag alapvető Vásáry István munkássága.⁷⁷ Az áttekintő történeti munkák közül a Fischer Weltgeschichte *Zentralasien*⁷⁸ című, nemzetközi szerzői kollektíva által készített kötetét, illetve ennek újabb, egyszerezős kiadását⁷⁹ kell megemlíteni. Színvonalas résztanulmányok találhatók a Bert Fagner és Andreas Kappeler szerkesztésében megjelent *Zentralasien. 13. bis 20. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft* címet viselő kötetben.⁸⁰ Hasonlóan megbízható kézikönyv Svat Soucek *A History of Inner Asia*⁸¹ című munkája, amely színvonalasan és kompaktan tárgyalja Közép-Ázsia történetét a kora középkortól a Szovjetunió felbomlásáig.

Az Orosz Birodalom közép-ázsiai hódítását és berendezkedését veti alapos vizsgálat alá Richard A. Pierce (1918–2004) amerikai történész *Russian Central Asia 1867–1917. A Study in Colonial Rule*⁸² című alapvető monográfiájában. A hidegháború korai szakaszában született munka deklarált célja a közép-ázsiai hódítást akkoriban pozitív színben feltüntető szovjet történetírással szembeállítani egy másik nézőpontot, amely annak imperialisztikus és gyarmatosító vonásaira helyezi a hangsúlyt, anélkül, hogy vitatná gazdasági és infrastrukturális vívmányait. Ugyancsak negatív képet fest az orosz uralomról

⁷⁵ Universität Wien, Wien, 2022.

⁷⁶ Interneten elérhető: <https://www.iranicaonline.org>

⁷⁷ A régi Belső-Ázsia története. (= Magyar Östörténeti Könyvtár 19.) Balassi Kiadó, Budapest, 2003.²; Az Arany Horda. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1986.

⁷⁸ Fischer Weltgeschichte Band 16. Hrsg. Gavin Hambly. Fischer Bücherei KG, Frankfurt am Main, 1966.

⁷⁹ Jürgen Paul: Zentralasien. (= Neue Fischer Weltgeschichte Band 10.) S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2012.

⁸⁰ Verein für Geschichte und Sozialkunde & Promedia Verlag, Wien, 2006.

⁸¹ Cambridge University Press, New York, 2000.

⁸² University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1960.

Baymirza Hayit (1917–2006) özbeg történész.⁸³ A helyi lakosságot és annak nézőpontját helyezi előtérbe a *Central Asia. 120 Years of Russian Rule* című többszerzős mű.⁸⁴ A hódítók és meghódítottak viszonyának kölcsönhatásait és változásait társadalom- és kultúrtörténeti szempontból vizsgálja a *Russia's Orient. Imperial Borderlands and Peoples, 1700–1917* című tanulmánykötet.⁸⁵ Christian Bachner *Das Vordringen des zaristischen Rußlands nach Zentralasien und der Aufbau der russischen Verwaltung von 1865 bis 1890* címen megírt doktori disszertációjában⁸⁶ kifogásolja, hogy a korábbi szakirodalom sok esetben túlságosan a nyugati gyarmatosítás sémáit próbálta ráhúzni Orosz-Turkesztánra, és nem fordított kellő figyelmet a helyi sajátosságokra.⁸⁷ Vizsgálata középpontjában az orosz közigazgatás kiépítése, valamint a Kokandi Kánsággal, a Buharai Emirátussal és Hívai Kánsággal kötött szerződések állnak. Adeeb Khalid, a térség neves pakisztáni szakértőjének új munkája, a *Central Asia: A New History from the Imperial Conquests to the Present*⁸⁸ arra törekszik, hogy megszabadítsa Közép-Ázsiát a „selyemutas egzotikum” romantikájától, és rámutasson arra, hogy nem egy izolált szigetről van szó, ahol megállt az idő, hanem ellenkezőleg: a térség a modern történelem minden mozzanatának részese, elszenvedője és alakítója volt. Érdeemes még e helyütt megemlíteni Jörn Happel *Nomadische Lebenswelten und zarische Politik. Der Aufstand in Zentralasien 1916* című kiváló munkáját,⁸⁹ amelyben a mikrotörténelem módszerével, egy orosz csendőr és egy nomád vezető személyén keresztül vizsgálja az 1916-ban kitört közép-ázsiai felkelést.

A hadifoglyok által hazaküldött – esetenként kézírásos megjegyzésekkel is ellátott – képeslapokon ábrázolt épületek és egyéb kulturális motívumok beazonosításához nagy segítséget nyújtanak Burchard Brentjes (1929–2012) *Mittelasien – Kunst des Islam*⁹⁰,

⁸³ Vö. többek között: Turkestan im XX. Jahrhundert. Leske, Dramstadt, 1956.

⁸⁴ Ed. Edward Allworth. Central Asia Book Series, Duke University Press, 1989.²

⁸⁵ Ed. Daniel R. Brower – Edward J. Lazzerini. Indiana University Press, Bloomington & Indianapolis, 2001.² Mindenekelőtt Daniel R. Brower: Islam and Ethnicity: Russian Colonial Policy in Turkestan, ill. Adeeb Khalid: Representations of Russia in Central Asian Jadid Discourse című tanulmányait kell kiemelni.

⁸⁶ Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultät III (Geschichte, Gesellschaft und Geographie) der Universität Regensburg, 2001.

⁸⁷ Többek között ezt a kérdést járják körbe nemzetközi szerzők a következő tanulmánykötetben: Le Turkestan russe: Une colonie comme les autres? Ed. Svetlana Gorshenina – Sergej Abasjin. Cahiers d'Asie centrale 17/18. Complexe, Collection de l'IFÉAC, Paris, 2009.

⁸⁸ Princeton University Press, Princeton & Oxford, 2021.

⁸⁹ (= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 76.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010.

⁹⁰ VEB E. A. Seemann Verlag, Leipzig, 1979.

Fehérvári Géza (1926–2012) *Az iszlám művészet története*⁹¹, valamint az *Iszlám – Művészet és építészet*⁹² című munkák.

1.2. Források

1.2.1. Levéltárak és közgyűjtemények

A disszertáció megírásakor a magyarországi és bécsi forrásanyag összegyűjtése és feldolgozása volt a reális célkitűzés.⁹³ Az oroszországi vagy közép-ázsiai levéltárakban való kutatás számos olyan akadályba ütközött, amelyeknek leküzdésére a rendelkezésre álló idő alatt nem volt lehetőség.⁹⁴ A dolgozat így egy hosszabb távú, lehetőség szerint nemzetközi keretek között folytatott kutatás első nagyobb lépésének tekinthető.

A vonatkozó források elsődleges lelőhelye az Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv, és ezen belül az *Abteilung 10/Kriegsgefangene* (1915. szeptember 1. előtt: *k.u.k. Kriegsministerium 10. Abteilung*) anyaga. Az osztály a veszteségi lajstromokat (*Verlustlisten*) nem beleszámítva közel 1400 doboznyi aktát termelt az évek alatt, amelyeknek kutatását nagyban nehezítette, hogy eddig nem állt rendelkezésre megfelelő mutató vagy jegyzék – ezt a hiányosságot a közelmúltban igyekeztem legalább részben pótolni.⁹⁵ A több mint 160 tétel közül a téma szempontjából a legfontosabbak:

- 10 10-7/7 „Behandlung von Kriegsgefangenen in Russland”
- 10 10-20/1 „Austausch-Kriegsgefangene mit Russland”
- 10 10-33 „Eigene Kriegsgefangene”
- 10 10-35 „Fürsorge für Kriegsgefangene”

A Kriegsarchiv raktárában őriznek több olyan hadifogoly-névsort is, amely a levéltári nyilvántartásban nem található meg.⁹⁶ Ezekben táborok szerint rendezve szerepelnek a fogságban elhunyt hadifoglyok, szerencsés esetben nevük, alakulatuk, rangjuk, illetőségük, valamint haláluk időpontjának és okának feltüntetésével. Mind a

⁹¹ Képzőművészeti Kiadó, Budapest, 1987.

⁹² Vince Kiadó, Budapest, 2005.

⁹³ A disszertációban használt bécsi források kutatását a magyar állam támogatásával a Tempus Közalapítvány – Collegium Hungaricum 2022-es és 2023-as ösztöndíjpályázatai (CoHu 2022-23/175241, CoHu 2023-24/182574) tették lehetővé.

⁹⁴ Lásd ezzel kapcsolatban még: <https://ntf.hu/index.php/2019/10/16/orosztudas-nelkul-nehez-konferencia-a-hungarica-kutatas-nehezsegeirol-a-posztszovjet-tersegben/> (Megtekintés: 2024. július 11.)

⁹⁵ *Forgács Márton*: A cs. és kir. Hadügyminisztérium 10. osztály/Hadifoglyok (Abteilung 10/Kriegsgefangene) bécsi levéltári anyagának mutatója. *Hadtörténelmi Közlemények*, 138. évf. 2025/1. sz. 201–210. o.

⁹⁶ Ezúttal is köszönetet mondok dr. Lenkefi Ferenc bécsi levéltári delegátusnak, aki ezekre a dokumentumokra felhívta a figyelmemet.

bennük szereplő nevek, mind a feltüntetett adatok mennyiségében azonban rendkívül nagy eltérések tapasztalhatók, következtetéseket így csak kellő körültekintéssel lehet levonni belőlük.

Ezen kívül a cs. és kir. Külügyminisztérium 7. részlegének (*k.u.k. Ministerium des Äußeren Departement 7*), a Vöröskereszt Közös Központi Tudósító Irodájának (*Gemeinsames Zentralnachweisbüro des Roten Kreuzes*), a Politikai Levéltár (*Politisches Archiv*), a világháború utáni időre vonatkozólag az Osztrák Köztársaság Levéltárának (*Archiv der Republik*) az anyagában, illetve a személyi hagyatékok (*Nachlässe*) között is található a hadifogsággal kapcsolatos tételek. A bécsi Heeresgeschichtliches Museum őrzi az úgynevezett *Plenny*⁹⁷-Archivot. Ez a még csak részben feltárt, rajzokat, fényképeket és dokumentumokat tartalmazó gyűjtemény egykori hadifoglyok kezdeményezésére jött létre. Ugyanez a bajtársi társaság adta ki 1924 és 1938 között a *Der Plenny* című folyóiratot, amely az Österreichische Nationalbibliothek állományában található.

A budapesti Hadtörténelmi Levéltár Első világháborús gyűjteményében, illetve a Hadifogoly-gyűjteményben őriznek a témára vonatkozó anyagot, amely sok esetben azonban bécsi iratok másolata, és jelentős részüket a *Hadifogoly magyarok történetében* feldolgozták. Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása utáni évekre vonatkozó iratok a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Polgári kori kormányhatósági levéltárak – K szekció 73. Hadifogoly osztály (HU-MNL-OL-K 73) állományában lelhetők fel. A kutatást némileg nehezíti, hogy ennek a nagy része csak – esetenként nem jó minőségű – mikrofilmen tekinthető meg. Kisebb számban, de találhatóak a közép-ázsiai hadifogsággal kapcsolatos anyagok a múzeumokban is, mindenképp a HM HIM Hadtörténeli Múzeum gyűjteményeiben (Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény, Fotóarchívum, Numizmatikai Gyűjtemény, Tárgyi Emlékanyag Gyűjtemény).

A dolgozathoz használt forrásokban a foglyok nevei általában csak töredékesen szerepelnek. Arra törekedtem, hogy amennyiben lehetséges, legalább egy keresztnévet, rendfokozatot és alakulatot lehessen kapcsolni hozzájuk. Ehhez a *Schematismus für das Kaiserliche und Königliche Heer und für die Kaiserliche und Königliche Kriegs-Marine*, a *Magyar Királyi Honvédség és Csendőrség Névkönyve*, a *Schematismus der K. K. Landwehr und der K. K. Gendarmerie* és a veszteségi lajstromok voltak a segítségemre.

⁹⁷ Az orosz *vojennoplennij* (военнопленный) „hadifogoly” szóra utalva.

1.2.2. Ego-dokumentumok

1.2.2.1. Az ego-dokumentum mint forrás

„Én pedig unom magamat, és mivel van még egy üres noteszem, melyet szintén Przemyślből hoztam magammal – folytatom jegyzeteimet, melyek ugyan csak nekem lehetnek értékesek majd idővel. De ha más idegen kezébe kerül, az egyszerűen ki fog engem nevetni, hogy ennyi sok minden haszontalanságot firkáltam össze unalmamban.”⁹⁸ (Szalai Sándor számviteli altiszt, Szamarkand, 1915. július 2.)

„Nagyon jól tudom, hogy az immár a befejezéséhez közeledő véres háború bőséges anyagot szolgáltatand arra, hogy annak leírásait majdan a helyreállott béke áldást hozó napjaiban talán száz és százféle nézőpontból alkotott jelesebbnél jelesebb művekben fogjuk olvashatni, amelyek mellett az én kicsiny művem teljesen el fog törpülni. De mégis bátorít az a tudat, hogy felesleges munkát talán mégsem végzetem, mert hiszen e művek – nézetem szerint – kisebb-nagyobb tüködarabokhoz lesznek hasonlóak, amelyek a bennük látni kívánt képeknek csak részleteit fogják az olvasó elé tárni és csak együttesen, egymáshoz illesztve lesznek képesek a kívánt egészet visszatükröztetni s a keret vonalait betölteni.”⁹⁹ (Sztankó Zoltán őrmester, Szamarkand, 1915. augusztus 27.)

Mint a fenti két idézet is szemlélteti, a fogságban feljegyzéseket készítőik olykor maguk is elmerengtek tevékenységük értelmén és akár későbbi hasznán is. A nehezen lefordítható német *Selbstzeugnis* terminus – az „önvallomás”¹⁰⁰ kifejezés meglátásom szerint némileg pontatlan – alatt olyan dokumentumokat ért a történettudomány, amelyekben a szerző szabad akaratából az olvasó elé tárja önmagához való viszonyát és környezetének észlelését: naplókat, visszaemlékezéseket, önéletrajzokat, levelezéseket, útleírásokat.¹⁰¹ Az *ego-dokumentum* kifejezés az 1950-es években jelent meg a holland történetírásban

⁹⁸ HL Tgy.: 4237. 26. o.

⁹⁹ HTM KE 81.181.3/KE

¹⁰⁰ Szabó András: Egy grafomán kései humanista én-dokumentumai és önéletrajzai. *Miskolci Keresztény Szemle*, 16. évf. 2020/1. 61. sz. 64. o.

¹⁰¹ Andreas Rutz: Ego-Dokument oder Ich-Konstruktion? Selbstzeugnisse als Quellen zur Erforschung des frühneuzeitlichen Menschen. *Zeitenblicke*, 1. évf. 2002/2. sz.
<https://www.zeitenblicke.de/2002/02/rutz/index.html> (Megtekintés: 2022. március 25.)

Jacques Presser (1899–1970) nyomán Rudolf Dekker munkáiban¹⁰², majd Winfried Schulze¹⁰³ német történész révén vált széles körben ismertté. Schulze a fogalmat kiterjesztette olyan iratokra is, amelyekben akaratlanul vagy közvetve, de ugyancsak megjelenik az ember személye, így többek között kihallgatási és bírósági jegyzőkönyvekre, kérvényekre, végrendeletekre is, így megszólaltatva azt a „hallgató tömeget”, amelynek tagjai csak ezáltal tudnak individuumként megjelenni. Magyarországon Kövér György végzett a témában úttörő munkát a *Naplók, emlékiratok annotált bibliográfiája*¹⁰⁴ című projekt megvalósításával. Meglátása szerint ezeknek a „puha” forrásoknak a megfelelő kiaknázásától ma már több eredmény remélhető, mint a kútfők számszerű gyarapodásától.¹⁰⁵

Az ego-dokumentumok történeti felhasználásának lehetőségeivel és módszereivel Gyáni Gábor is több ízben foglalkozott.¹⁰⁶ A történeti antropológia és a mikrotörténet szempontjait alapul véve azon az állásponton van, hogy érdemes túllépni azon a mély gyökeret vert felfogáson, amely a naplókban rögzített szubjektív valóságot szembeállítja az objektív történelmi tényekkel. A valóság eszerint nem áll felette a személyes tapasztalatoknak, hanem éppenséggel pont azokon keresztül ragadható meg; vagy, ahogy korábban Niedermüller Péter fogalmazott: „egy történeti szituációnak az egyéni élet szövetén átszűrődött képét tartalmazza”.¹⁰⁷ A naplók, visszaemlékezések és levelezések – amelyek mindenekelőtt abban különböznek egymástól, hogy ki a címzettjük: a nyilvánosság, egy másik személy, vagy a szerző maga¹⁰⁸ – így nem csak kiegészítő jellegű, a tényszerű eseményeket alátámasztó források, ahogyan még Fritz Redlich (1892–1978)

¹⁰² Egodocumenten. Een literatuuroverzicht. *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 101. évf. 1988. 161–190; Wat zijn egodocumenten? *Indische Letteren*, 8. évf. 1993/3-4 sz. 103–112. o.

¹⁰³ Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte? Vorüberlegungen für die Tagung „Ego-Dokumente. In: Ego-Dokumente: Annäherungen an den Menschen in der Geschichte. (= Selbstzeugnisse der Neuzeit Band 2.) Akademie Verlag, Berlin, 1996. 11–30. o.

¹⁰⁴ A kutatás célja a magyar közgyűjteményekben fellelhető kéziratos naplók és visszaemlékezések regiszterének elkészítése volt. Lásd ehhez: Kövér György: Magán-történelem (naplók, visszaemlékezések). *Soproni Szemle*, 65. évf. 2011/3. sz. 219–242. o.

¹⁰⁵ Kövér György: „Puha” források – „kemény” tények. Naplók és visszaemlékezések a társadalomtörténetben. *Soproni Szemle*, 74. évf. 2017/3. sz. 249. o.

¹⁰⁶ A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 145–160. o.; Az ego-dokumentumok történetirői haszna. Bárka online, 2019. május 3. <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-tortenetiroi-haszna> (Megtekintés: 2022. március 24.)

¹⁰⁷ Niedermüller Péter: Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia*, 99. évf. 3-4. sz. 1988. 387. o.; Gyáni 2000. 150–151. o.

¹⁰⁸ Ez a klasszikusnak tekinthető felosztás természetesen nem alkalmazható mereven minden forrásra. Mint a fejezet elején olvasható két idézet is szemlélteti, egy napló szerzője adott esetben számolhat azzal, hogy írása mások kezébe kerül, vagy esetleg éppen pont az utókor számára örökíti meg élményeit. Lásd ehhez: Philippe Lejeune: Hogyan végződnek a naplók? In: Önéletírás, élettörténet, napló. Szerk. Z. Varga Zoltán. L'Harmattan, Budapest, 2003. 210–222. o.; Katona Csaba – Kovács Eleonóra: A személyes emlékezet dokumentumai. *Turul*, 87. köt. 2. füz. 2014. 41–47. o.

látta¹⁰⁹, hanem önmagukban is teljes értékű kútforrások.¹¹⁰ Katona Csaba tanulmányában¹¹¹ az első világháború vonatkozásában utal arra, hogy a 2014-ben kezdődött centenárium kapcsán hatalmas mennyiségben – interneten és nyomtatásban egyaránt – publikált naplók és emlékiratok még számtalan lehetőséget biztosítanak a kutatók számára, hogy a „történelem alulnézetből” szellemében vizsgáljuk az eseményeket, „hiszen ahány ember, annyi háborúval, annyiféle érzéssel, történettel, megéléssel kell számolni.” E helyütt hozzátehetjük, hogy ez kiemelten igaz a hadifogság esetében, amit egy-egy individuum akár nagyon hasonló körülmények között is egészen eltérően élhetett meg. Forráskritika szempontjából a szakirodalom jobbra egyöntetűen kiemeli, hogy a naplók – mivel az eseménnyel egyidőben, a helyszínen kerülnek rögzítésre – az adatokat tekintve megbízhatóbbak, de szem előtt kell tartani, hogy a szerző a pillanatnyi érzelmek hatása alatt állt, mérlegelni vagy értelmezni nem tudta az eseményeket. A visszaemlékezések esetében ez a lehetőség már adott, másfelől azonban az író megcsalhatja az emlékezete, szándékosan elhallgathat egyes mozzanatokat, és az események végkimenetelének ismerete – ami nagyon lényeges különbség a naplókhoz szemben – tudattalanul is befolyásolhatja a múlt felidézését. Figyelembe kell venni továbbá a publikálás idején uralkodó politikai, társadalmi légkört, ami ugyancsak rányomhatta bélyegét a mű végleges formájára.¹¹²

1.2.2.2. Nyomtatásban és interneten megjelent naplók, emlékiratok és levelek

A műfaji tekintetben sokszor nehezen megfogható, irodalmi és újságírói jegyeket is tartalmazó hadifogoly-memoárok nagy népszerűségnek örvendtek a két világháború között mind Magyarországon, mind Ausztriában.¹¹³ E helyütt értelemszerűen csak azok a művek kerülnek szóba, amelyeknek van közép-ázsiai vonatkozása, ami alaposan leszűkíti a kört. *Magyar hadifoglyok élete orosz és olasz földön* címen, még a világháború alatt jelent meg Barabás Béla (1888–?) összeállításában egy levelet és hosszabb-rövidebb

¹⁰⁹ Autobiographies as Sources for Social History. A Research Program. *Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*, 62. Band, Heft 3/1975. 380–390. o.

¹¹⁰ Gyáni 2019.

¹¹¹ Mit adtak nekünk a magániratok? Naplók, emlékiratok az első világháború kutatásában. *Belvedere Meridionale*, 29. évf. 2017/3. sz. 99–110. o.

¹¹² Pihurik Judit: Második világháborús naplók és emlékiratok mint történelmi források. *Aetas*, 22. évf. 2007/2. sz. 133. o.

¹¹³ Bővebben: Csiffáry Gabriella: Mikor nyílik ki börtönöm? (Visszaemlékezések az orosz fogságból.). *Új Forrás*, 1991. augusztus-szeptember. 23. évf. 8–9. sz. 34–48. o.; Hammerstein Judit: Hadifogoly-memoárok az első világháború után: Emlékiratok az oroszországi hadifogságról. *Új Egyenlítő*, 2. évf. 2014. I. rész: 7–8. sz. 15–19. o.; II. rész: 9. sz. 37–43. o.; III. rész: 10. sz. 37–41. o.; IV. rész: 11–12. sz. 52–63. o.

visszaemlékezéseket közlő kötet, amely azonban mindössze néhány oldalt szentel a turkesztáni beszámolóknak.¹¹⁴

Közel egyidőben a *Hadifogoly magyarok történetével*, az 1930-as évek elején jelent meg Bécsben az ugyancsak kétkötetes *In Feindeshand*¹¹⁵ című terjedelmes munka. Előszavában a kiadó – az Egykori Osztrák Hadifoglyok Szövetségi Egyesülete – arra hívja fel a figyelmet, hogy a hadifogságba esett katonákat a kortárs történetírás tudatosan a feledés leple alá kívánja rejteni, értéktelennek, sőt tehernek tekinti őket. „*Szándékunk a beszámolás, törvénye az igazság*”, fogalmaznak, és hozzátesszik, hogy nem törekedhetnek sem teljességre, se rendszerezett feldolgozásra. A bevezető szakasztól eltekintve a mű hosszabb-rövidebb, egymással nem szorosan összefüggő visszaemlékezések gyűjteménye. Turkesztánnak ugyan külön fejezetet szenteltek, az itt található írások azonban nagyon kevés kivételtől eltekintve ugyanazoktól a szerzőktől származnak, akik tollából könyv formájában is jelentek meg memoárok. Érdekes azonban kiemelni a művel kapcsolatban, hogy betekintést nyújt a hadifogság későbbi – korántsem csak negatív – lélektani kihatásaiba is.

A tekintélyes mennyiségű, önálló kötetként megjelent hadifogoly-memoárokból jelenleg 27 olyanról van tudomásom, amely Közép-Ázsiával kapcsolatos, ebből 12 magyar, 15 német nyelvű. Tételes felsorolásuk a dolgozat végén, a „nyomtatott források” címszó alatt található. Az egyik szerző, Gustav Jungbauer az előszóban megfogalmazta azt a körülményt, amit ezen művekkel kapcsolatban mindig szem előtt kell tartani: „*[...] hangsúlyozni kell, hogy a következőkben egy kiváltságos, egy tiszt élményei vannak feljegyezve, aki időben történt szökéssel a legsúlyosabb nyomorúságot elkerülte, aki nem érezte saját testén, hogy mit jelentett közönséges katonaként fogságba kerülni, ostorcsapásokkal munkára kiűzetni [...]*”¹¹⁶ Egy ismeretlen recenzens pedig kifejtette a műfajjal kapcsolatban, hogy „*az élmények is sokkal nyomasztóbbak, mintsemhogy átélőik az író bűvös tárgyilagosságával és érzékeltető művészetével tudnák azok lidércnyomásos emlékeit a közönség elé vetíteni.*”¹¹⁷

A másik forráscsoport a hadifogolyügyek kezelésével megbízott személyektől származik. Ezek többsége publikálatlan kézirat. Heinrich von Raabl-Werner: *Die Kriegsgefangenenfürsorge Österreich-Ungarns* című munkáját a Kriegsarchiv

¹¹⁴ Budapest, Dick Manó kiadása, [1916]. „*Tizenhat hónapos fogság a turkesztáni fogolytáborban*” c. fejezet, 69–74. o.

¹¹⁵ In *Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen*. I-II. Band. Red.: *Hans Weiland*. Bundesvereinigung der Ehemaligen Österreichischen Kriegsgefangenen, Wien, [1931.]

¹¹⁶ Jungbauer 1921. [3.] o.

¹¹⁷ *Magyar Hírlap*, 1927. december 18. 37. évf. 287. sz. 26. o.

kéziratgyűjteménye őrzi.¹¹⁸ Ernst von Streeruwitz: *Kriegsgefangene im Weltkrieg* címen írt, eredetileg hatkötetes művének fennmaradt első négy kötete a Heeresgeschichtliches Museum könyvtárában, Kirchner Sándor: *Hadifoglyaink hazaszállítása* című kézirata a Hadtörténelmi Levéltár Tanulmánygyűjteményében található.¹¹⁹ Nyomtatásban Alf Harald Brun emlékirata jelent meg *Troublous Times: Experiences in Bolshevik Russia and Turkestan* címen.¹²⁰

Számos további adalékkal tud szolgálni a korabeli sajtó is. Az ÖNB ANNO, az Arcanum Újságok és a Hungaricana folyamatosan bővülő, kereshető adatbázisainak köszönhetően korábban nem ismert mértékben nyílt lehetőség a kutatások kiterjesztésére.

¹¹⁸ KA MS Ca, 29.

¹¹⁹ HL Tgy.: 2081.

¹²⁰ Constable & Co., London, 1931.

2. Közép-Ázsia az első világháború idején: földrajzi és történelmi áttekintés

„Nincsen ezen a tájon nékem semmi kedvem,
Szabadíts meg innen édes jó Istenem.
Zordon ez a tájék, hiába nincs hideg,
Nekem a tájék kietlen és rideg.”¹²¹

2.1. Közép-Ázsia fogalma

A szakirodalomban meglehetősen vegyesen találkozhatunk a *Közép-Ázsia*, *Belső-Ázsia*, illetve *Zentralasien/Central Asia/Centralnaja Azija* („Центральная Азия”), *Mittelasien/Middle Asia/Szrednyaja Azija* („Средняя Азия”), *Innerasien/Inner Asia* fogalmakkal. Vásáry István alapvetően gyakorlati kérdésnek tekintette a fogalomhasználatot, és a terület meghatározására negatív kritériumokat javasolt. Eszerint *Belső-Ázsia* az a térség, amely az északi tajgai és tundrai népek, a közel-keleti sémi, az iráni, indiai, kínai területek közé esik. Ennek megfelelően kiterjedése és határai az évszázadok során folyamatosan változtak, képletesen fogalmazva: egy „amőbatestű történelmi lény.” *Közép-Ázsia* ennek egy részét, Nyugat-és Kelet-Turkesztánt jelöli.¹²² A nemzetközi szakirodalomban a helyzet kicsit bonyolultabb. A manapság legelterjedtebbnek tekinthető *Zentralasien/Central Asia* fogalom egy viszonylag újabb konstrukció, amely a 19. századi orosz–brit rivalizálás („*Great Game*”) során született meg. Az Orosz Birodalom az általa meghódított területeket – Kazaksztánt azonban nem beleszámítva – *Szrednyaja Azija* névvel jelölte, és a jóval ritkábban használt *Centralnaja Azija* alatt az ezen kívül eső Hszincsiángot, Tibetet, Külső- és Belső-Mongóliát, Dzsungáriát és a Cajdam-medencét értette. A fogalomhasználatnak ráadásul politikai vetülete is volt, így a nyugati szakirodalomban egyre inkább a *Zentralasien/Central Asia* volt használatos, a szovjet érdekszférában viszont ragaszkodtak az orosz terminológiához.¹²³

Ezen kívül gyakran találkozni a *Turkesztán* kifejezéssel is. A szó perzsa eredetű, és jelentése „Türkök földje”. Körülbelüli határai délen Tibet, India, Afganisztán és Irán, nyugaton a Kaszpi-tenger, északon Szibéria, keleten a Góbi sivatag. Az oroszok ezt a kifejezést vették át az általuk meghódított területre. A későbbiekben azonban a pántürk mozgalom által olyan politikai tartalmat kapott, hogy az 1920-as évektől a Szovjetunióban

¹²¹ Részlet Karap Imre tizedes verséből. HL Tgy.: 2822. IV. kötet. 114. o.

¹²² Vásáry 2003. 15–17. o.

¹²³ Fragner 2006a. 11–13. o.

kikerült a használatból. Az ugyancsak perzsa *Turán* kifejezés a hasonlóság ellenére nem a türkökre utal, hanem a mitikus Ferídún király egyik fiának, Túrnak a nevét őrzi.¹²⁴ Néhány további földrajzi fogalom, ami gyakran előfordul a térséggel kapcsolatban:

– *Transzoxánia* (az angol nyelvű szakirodalomban időnként *Transoxiana*): „az Oxuson túl [fekvő terület]”.¹²⁵ Nagyjából az Oxusz (az Amu-darja ókori neve) és a Jaxartes (Szir-darja, arabul *Szajhún*) közötti régió, de élesen meghúzható határok itt se adhatók meg.

– *Szemirecsje* („hét folyó” oroszul; a türk elnevezés *Dzsetiszu*): nagyjából a Balhasztó, az Ili, a Tien-san és a Talasz folyó által határolt régió, a mai Kazaksztán délkeleti és Kirgizisztán északi része.¹²⁶

– *Hvárezm* (vagy *Horezm*, ez az alak azonban már elég távol áll az eredeti kiejtéstől):¹²⁷ az Aral-tó déli partján, az Amu-darja deltája mentén, Transzoxániától északkeletre található. Mindig is különálló földrajzi-politikai egységet alkotott.¹²⁸

Dolgozatomban a Közép-Ázsia fogalmat a manapság leginkább elterjedt értelemben használok, vagyis a mai Türkmenisztán, Özbegisztán, Tádzsikisztán, Kirgizisztán és Kazaksztán területét értem alatta. A kutatást csak a Turkesztáni Főkormányzóság területére leszűkíteni nem látszott szerencsésnek, mert így kikerültek volna a vizsgálat alól olyan táborok, mint Akmolinszk, Pavlodár vagy Petropavlovsk. Ezeket a steppei táborokat Szibéria részének szokás tekinteni, azonban mivel annak perifériáján helyezkednek el, a Szibériával foglalkozó szakirodalom se szentelt nekik különösebb figyelmet. Tekintettel arra, hogy ezek a területek mind földrajzi, mind kulturális szempontból fokozatosan mennek át egymásba, minden határhúzás bizonyos értelemben önkényesnek tekinthető. A legkézenfekvőbb így a mai országhatárok mérvadónak tekintése volt. Az 1759 óta kínai uralom alatt álló Kelet-Turkesztán (*Hszincsiang*) értelemszerűen nem képezi tárgyát a dolgozatnak.

¹²⁴ „Turkistan.” In: *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Turkistan> (Megtekintés: 2024. szeptember 24.); Stadelbauer 2003. 60. o.

¹²⁵ Az arab történetírók a területet a ماوراء النهر (*Mavra an-nahr*) kifejezéssel jelölték, amelynek jelentése ugyancsak „ami a folyón túl van”. Soucek 2000. 4–6. o.; Forgács 2015. 265. o.

¹²⁶ Soucek 2000. 22–23. o.; Forgács 2015. 267. o.

¹²⁷ Arab írással: خوارزم

¹²⁸ Soucek 2000. 6–9. o.; Forgács 2015. 267. o.

2.2. Szártok, kirgizek, buharai zsidók

Szükséges tisztázni néhány, a térség népcsoportjainak megjelölésére vonatkozó fogalmat is, amelyeket a korabeli orosz adminisztráció használt, és amelyeket értelemszerűen a hadifoglyok is átvettek. Ezek közé tartozik a *szárt* („capt”), amelynek eredete, jelentésváltozásai és politikai vonatkozásai a mai napig viták tárgyát képezik. Valószínűleg a szanszkrit *szárthaváha* („karavánvezető”) szóra vezethető vissza, és az idővel a kereskedők általános megjelölésévé vált. A középkor végére a letelepedett életmódot folytató, perzsa nyelvet beszélő tádzsikokat nevezték szártoknak, így különböztetve meg őket a türk nomádoktól. A kipcsak-törököt beszélő özbegek megérkezésével a szó jelentése ismét módosult: immáron a városokban élő, vagy a vidéken fölművelést folytató, letelepedett, türk nyelvű lakosságot jelölte. A *tádzsik* a perzsául beszélők megjelölése lett. Az orosz hódítás és az első világháború idején ez volt az általánosan használt terminológia. A sokak által sértőnek érzékelt fogalom az 1920-as évektől kikerült a használatból.¹²⁹

A vonatkozó szakirodalomban általában az olvasható, hogy a korabeli orosz szóhasználatban a *kirgiz* a kazakokat jelölte, és a valódi kirgizeket a *karakirgiz* megnevezéssel különböztették meg tőlük. (A félreértések elkerülése végett mellőzött *kazak* szó nem véletlenül hasonlít a *kozákra*: ugyanabból a török szótövből ered, jelentése „szabad ember”).¹³⁰ Érdekes azonban hozzátenni, hogy a helyzet ennél némileg kuszább. Alapos kutatások kimutatták, hogy az orosz forrásokban a 17. századtól kezdve több mint egy tucat különböző megjelöléssel is lehet találkozni: Киргизская орда („kirgiz orda”), Большие киргизы („nagy kirgiz”), Алат киргизы („alat kirgiz”), буруты („burut”), белые буруты („fehér burut”), Алатай-киргиз („alataj-kirgiz”), киргиз-калмыки („kirgiz-kalmik”), узбекские киргизы („üzbek-kirgiz”), дикие киргизы („vad kirgiz”), коренные киргизы („bennszülött kirgiz”), черные киргизы („fekete kirgiz”), кара киргизы („kara kirgiz”), каменные киргизы („szikla kirgiz”), дико-каменные киргизы („vad-szikla kirgiz”). Esetenként meg úgy látszik, hogy különösebb körültekintés nélkül használták a *kirgiz* megjelölést a kazakokra és a valódi kirgizekre is.¹³¹

Némileg megtévesztő a *buharai zsidók* megnevezés, ami valamennyi közép-ázsiai zsidó közösséget magába foglalt. A térségbe még a babiloni fogság (i. e. 597–539) után érkeztek meg a zsidók első csoportjai. Buhara a 16. századtól lett a központjuk. Egy részük a nyomás hatására névleg áttért az iszlámra, de eredeti hitét megtartotta (az ő

¹²⁹ Soucek 2000. 32–33. o.; Fragner 2006b. 93. o.; Аман 2007. Forgács 2015. 261. o.

¹³⁰ <https://en.wiktionary.org/wiki/Cossack> (Megtekintés: 2019. május 3.)

¹³¹ Saparaliev 2003; Forgács 2019. 294–295. o.

megnevezésük *csala*, vagyis „félkész”, „hiányos”). A 19. század végén a számuk 16 000-17 000 főre becsülhető, és folyamatosan nőtt a Nyugat-Oroszországból betelepülő askenázik révén. Szinte minden fontosabb városban jelen voltak, így Taskentben, Szamarkandban, Hívában, Mervben, Sahriszabzban, Szerahszban, Perovszkban és Kazalinszkben. Az évszázadok alatt külön nyelvük alakult ki, a ma is beszélt *buhori* vagy *judeo-tádzsik*.¹³² „Különösen lekötötték a figyelmemet a buharai zsidók nemes kis alakjai, akik átvették a mohamedánok öltözködését és életformáját. A férfiak nehéz, általában sárga selyemből készült, zöld vagy kék csikos halatokat¹³³ viselnek, fejükön a turbán helyett egy fekete selyemsapkácskát. Az asszonyok, mint a mohamedánok öltözve, de fátyol nélkül, ugyancsak világos színeket részesítenek előnyben; a kislányok koromfekete hajukat sok kis copfba fonják és érmekkel díszítették,” így Adolf Epstein osztrák hadifogoly.¹³⁴ Sok esetben kerültek közeli kapcsolatba az izraelita felekezetű vagy származású hadifoglyokkal, így a dolgozatomban sokszor idézett Fábíán Bélával¹³⁵ és Háy Elekkel¹³⁶ is. Érdemes továbbá ezzel összefüggésben megemlíteni Kornis Jenő (1883–1944) honvéd naplóját is, amelyben a következő sorokat olvashatjuk Szamarkandról: „1915. IX/15. A napokban volt a zsidó újév. Igen nagyon hatott rám ez az ünnep, s elképzeltem, milyen érzelmekkel lehetnek otthon is ezen a napon eltelve. A zsidó hitsorsosok az itteni körülményekhez képest szép imaházat rendeztek be, s a szamarkandi zsidóságtól egy tórát is kaptunk, bár az orosz bornírtság a szentírás kihozatalát a táborba megtiltotta, azonban mégiscsak sikerült valahogy elérni, hogy kihozhassák.”¹³⁷ Ekstein Wolf¹³⁸ a szamarkandi zsidó közösséggel kapcsolatban megjegyzi, hogy esetenként lefizették az orosz táborparancsokat, hogy ünnepnapokon engedélyezze a fogoly hittársakkal való közös ünneplést, vagy szomorúbb esetben a temetéseken való részvételt. „Ha hetivásárkor a

¹³² Zand 2000. A későbbiekben sokan a sztálini terrornak estek áldozatul, a 20. század második felében a növekvő zsidóellenesség készítetett sokakat kivándorlásra, ami felgyorsult a Szovjetunió felbomlása után. Napjainkra csak Özbegisztánban maradt említésre méltó létszámú zsidó közösség.

¹³³ Díszes közép-ázsiai férfi köntös.

¹³⁴ Epstein 1935. 12. o.

¹³⁵ Fábíán (született Feuerman) Béla (1889–1966) ügyvéd, politikus és publicista. Egyévi önkéntesként vonult be a cs. és kir. 34. gyalogezredhez, majd a tisztiiskola elvégzése után áthelyezték a cs. és kir. 38. gyalogezredhez. 1915 márciusában a Kárpátokban harcolt, június 8-án, a gorlicei áttörés során mint hadapród és szakasparancsnok orosz fogságba esett. Egy évet töltött Taskentben, majd az orosz Távol-Keletre került, ahonnan 1918. február-március során negyedmagával megszökött, és Mandzsúrián, Mongólián, Oroszországon keresztül hazajutott Magyarországra. A két világháború között a Nemzeti Demokrata Polgári Párt, illetve a Szabadelvű és Demokratikus Ellenzék soraiban politizált. A német megszállás után koncentrációs táborba került, a háború után az Amerikai Egyesült Államokban telepedett le. Doromby 1936. 400. o.; Magyar Életrajzi Lexikon 1985. 185. o.

¹³⁶ Személyével kapcsolatban lásd a 10.4. fejezetet.

¹³⁷ Kornis – Takács 2015. 62. o.; Forgács 2022a. 58. o.

¹³⁸ Valószínűleg azonos a veszteségi lajstromban szereplő, 1887-ben Budapesten született Eckstein Wolf népfelkelő gyalogossal (cs. és kir. 32. gyalogezred). Verlustliste Nr. 643, 1918. január 18. 13. o.

bucharai zsidó negyedbe megyünk, a Talmudban körülírt életformák s viszonyok miliójében találjuk magunkat. A keleti vásárok nagy fülsiketítő zajában ott ülnek a városi vének a kapuban, elintézve a peres-vitás ügyeket. A zsidó templomok nyugat felé épültek és külső feliratuk legtöbbször a 'Szeresd felebarátodat' óriási nagy héber betűkkel. [...] A bucharai zsidó vallásosságban leírhatatlanul szigorú, megtart mindent, amit a Tóra előír, de a chaszidikus formát nem látni náluk. Szombatot megszegő bucharai zsidó nem létezik, ha mégis akad egy, azt már nem tartják testvérüknek, kizárják minden zsidó közösségből. Az orosz zsidókkal is azért nem értenek egyet, mivelhogy a Szamarkandban élő orosz zsidók nem tartják a szombatot.”¹³⁹ A bucharai zsidók egyedi életmódja, megjelenése és viselkedése a források alapján egy különös, „ismerős idegenség” benyomását tette európai hittársaikra.¹⁴⁰

¹³⁹ Bucharai zsidók közt. *Múlt és Jövő*, 1919. január 1. 9. évf. 1. sz. 27–28. o.

¹⁴⁰ Aichinger 2022. 76–77. o.

2.3. Történelmi háttér: Közép-Ázsia orosz uralom alatt

Korábbi munkámban kísérletet tettem arra, hogy „dióhéjban” összefoglaljam a térség legfontosabb történelmi epizódjait¹⁴¹, ezért e helyütt eltekintek a korai időszakok ismertetésétől. A steppén nomád életmódot folytató kazakok nem éltek politikai egységben. A Nagy Orda¹⁴² nagyjából Szemirecsje területét foglalta magába, a Középső Orda a mai Közép-Kazaksztánt, a Kis Orda Nyugat-Kazaksztánt. A 19. században jött létre a Bükej-Orda az Ural és a Volga folyók között. Fokozatosan, az 1730-as évektől váltak a cáár vazallusaivá, majd 1822 és 1848 között végérvényesen elvesztették önállóságukat. Transzoxániában változó számú és hatalmú uralkodók gyakorolták a hatalmat, de stabilan három államalakulat létezett: a Buharai Emirátus (1599–1920), a Hívai Kánság (1515–1919) és a Kokandi Kánság (1710–1876). Hívától délre a türkmén törzsek nomadizáltak, egységes kánság itt nem jött létre. 1868-ban a Buharai Emirátus, 1873-ban a Hívai Kánság veszítette el önállóságát, és vált orosz protektorátussá, a Kokandi Kánságot 1876-ban pedig teljes egészében annektálták. A hadműveletek orosz részről minimális veszteségekkel jártak, míg a másik oldalon az áldozatok száma kiugróan magas volt. Nehezebbnek bizonyult a türkmén törzsek elleni hadjárat. 1881-ben a Mihail Dimitrijevic Szkobelev (1843–1882) tábornok vezette orosz erők végül körbezárták a türkméneket Göktepe erődjében. Az ezt követő mészárlásban közel 15 000 ember, köztük számos nő és gyerek veszítette életét. 1884-re Tedzszen és Merv is orosz kézre került, és ezzel lezárult a térség meghódítása.¹⁴³

Az oroszok és a helyi lakosság viszonyát minden szempontból a távolságtartás jellemezte, gyakorlatilag úgy éltek egymás mellett, hogy nem érintkeztek egymással. Nem számítottak a birodalom teljes jogú polgárainak, ami már a megnevezésükben is testet öltött: *inoroci* („idegenek”), vagy *tuzemszi* („bennszülöttek”). Bizonyos szintű önkormányzati jogokkal rendelkeztek, és fel voltak mentve a katonai szolgálat alól; ehhez azonban az is járult, hogy szigorúan tilos volt magukkal fegyvert hordani. Az orosz betelepülés elsősorban a steppevidéket érintette, ahol intenzív gyapottermesztésbe kezdtek, hogy ezáltal függetlenítsék a birodalmat a külföldi gyapotbehozattól. Ehhez gabonatermő területeket sajátítottak ki, azzal az ugyancsak szándékolt következménnyel, hogy Turkesztán gabonaellátását csak orosz importból lehetett biztosítani. Alekszandr Vasziljevics Krivosein (1857–1921) orosz mezőgazdasági miniszter röviden így foglalta

¹⁴¹ Forgács 2015. 267–274. o.

¹⁴² Az *orda* kazak megfelelője a *zsüz* (jelentése: „száz”): Ulu Zsüz, Orta Zsüz, Kisi Zsüz. Soucek 2000. 195. o.

¹⁴³ Khalid 2021. 60–61, 75–85. o.; Soucek 2000. 195–199. o.

össze a célt: „Minden pud¹⁴⁴ turkesztáni búzatöbblet konkurencia az orosz és szibériai búzának, és minden pud turkesztáni gyapot konkurencia az amerikai gyapotnak.” A nagyobb városokban az oroszok új városrészeket építettek ki maguknak, amelyek széles utcáikkal, európai stílusú épületeikkel teljesen elkülönültek a szűk sikátoros óvárosoktól. Taskentben közvilágítás és villamosvonal épült ki, színházakat, kávéházakat és parkokat létesítettek. Megalapították az első nyomdákat, könyvek és újságok jelentek meg. Ez hosszabb távon megnyitotta a lehetőséget arra, hogy a volgai tatárok köréből kiinduló *dzsadid*-mozgalom Közép-Ázsiában is megjelenjen és gyökeret verjen. Az eredetileg csak oktatási újjáépítésként induló reformirányzat az idővel politikai, társadalmi és kulturális kérdésekben is modernizációt követelt, sok tekintetben előkészítve a pántürk ideológiát.¹⁴⁵

A közép-ázsiai területek legnagyobb részét – többszörös változtatások után – a Turkesztáni és a Steppei Főkormányzóságokba szervezték át. Turgaj és Uralszk oblaszty¹⁴⁶ külön közigazgatás alatt álltak.¹⁴⁷

Turkesztáni Főkormányzóság (székhely: Taskent)

- Szir-darja oblaszty (Taskent)
- Szemirecsje oblaszty (1899-től) (Vjernij)
- Fergána oblaszty (Szkobelev)
- Szamarkand oblaszty (Szamarkand)
- Transzkaszpi¹⁴⁸ oblaszty (Ashabád)

Steppei Főkormányzóság (székhely: Omszk)

- Akmolinszk oblaszty (Akmolinszk)
- Szemipalatyinszk oblaszty (Szemipalatyinszk)

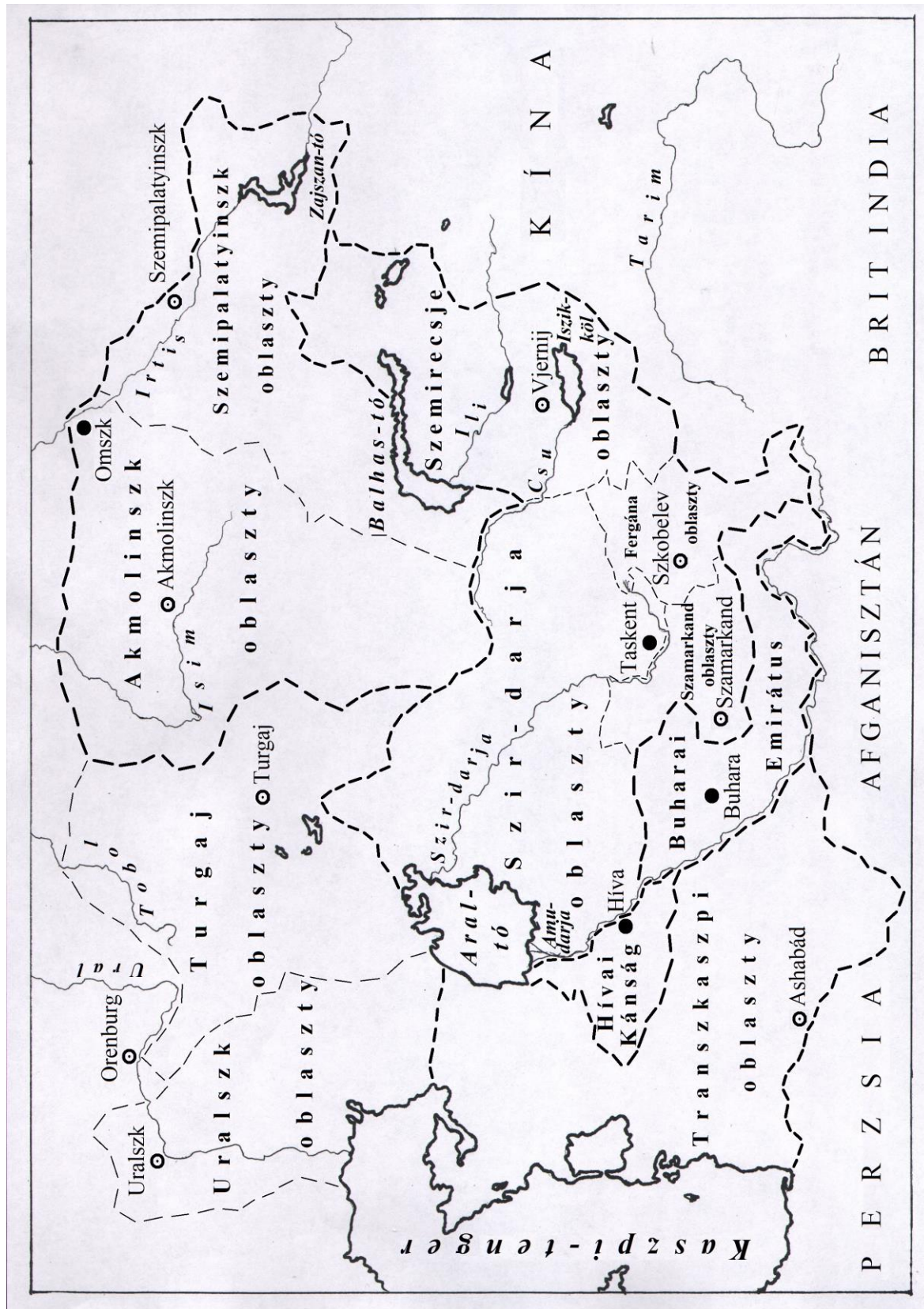
¹⁴⁴ Korabeli orosz súlyegység, kicsivel több, mint 16 kilogramm.

¹⁴⁵ Khalid 2021. 96–99, 114–123. o.; Mark 2013. 14–15. o.; Carrère d’Encausse 1989. 160–161. o.; Forgács 2015. 273. o.

¹⁴⁶ Az oblaszty (область), nagyobb közigazgatási egység, jelentése „terület”.

¹⁴⁷ Вукторовна 2022; <https://itest.kz/ru/attestation/istoriya-kazahstana-4077/razdel-xi-razvitie-kazahstana-vo-vtoroj-pолоvine-xix-veka/lecture/administrativnye-reformy-v-kazahstane-1867-1868-1886-1891-gg> (Megtekintés: 2025. január 8.)

¹⁴⁸ A szakirodalomban ez a forma honosodott meg, oroszul *Zakaszpija* („Закаспия”).

(A térkép-vázlat a következő munkákban található térképek alapján készült: Hayit 1956; Mark 2013; Pierce 1960; Soucek 2000.)

A főkormányzóságok katonai irányítás alatt álltak, de oroszok csak az adminisztráció felső szintjein voltak. Turkesztán meghatározó főkormányzója a hódító háborúk főparancsnoka, Konstantin Petrovics von Kaufmann (1818–1882) német származású tábornok volt 1867 és 1881 között. A Buharai Emirátus és a Hívai Kánság uralkodói a brit indiai gyakorlathoz hasonlóan megtarthatták trónjukat, de gazdasági vagy külpolitikai téren semmilyen önállóságot nem élveztek, és területük egyes részeit – köztük Szamarkandot – elcsatolták. A társadalmi rend gyakorlatilag változatlan maradt, az iszlám kulturális intézmények is folytathatták működésüket; más kérdés, hogy muszlim méltóságok nem viselhettek semmilyen hivatalt. Khalid megfogalmazásában az orosz uralom „*a hübrisz és a paranoia különös keveréke*” volt. Másfelől az is tény, hogy ezáltal véget értek a térségben dúló folyamatos háborúk, és megkezdődött a távirathálózat és a vasútvonalak kiépítése, ami gyökeres változást hozott a térség életében. A Kaszpi-tengertől induló Transzkaszi vasútvonal 1888-ban ért el Szamarkandig, tíz évvel később elérte Taskentet majd Andizsánt; a Taskent–Orenburg vonal 1906-ban nyílt meg.¹⁴⁹

A lakosság az orosz hatóságok minden félelmei ellenére többnyire békés maradt, felkelésekre csak elvétve került sor. 1885-ben a Fergána-völgyben, 1892-ben Taskentben egy kolerajárványt követően, illetve 1898-ban Andizsánban Madali Eson szúfi¹⁵⁰ mester vezetésével került sor fegyveres megmozdulásokra, amelyek azonban nem rendelkeztek számottevő társadalmi támogatással, és gyorsan levertek őket. Az első világháború kitörése után azonban a helyzet gyorsan változott. Ennek kevésbé az Oszmán Birodalom iránt táplált rokonszenv – amitől az orosz vezetés leginkább tartott – volt az oka, hanem sokkal inkább a kivetett különadók, a német előrenyomulás következtében tömegével érkező oroszországi menekültek és az ennek nyomán kialakuló élelmezési válság. Az orosz haderő hatalmas emberveszteségei következményeként 1916. június 25-én – az aratási időszak közepén – megjelent egy cári rendelet (*ukáz*), amely közel félmillió bennszülöttet kötelezett hadtápszolgálatra (megjegyzendő, hogy a helyi politikai elit teljes támogatását élvezve). Azzal, hogy harci bevetés helyett front mögötti munkára hívták be a 19–43 év közötti férfiakat, eredendően az indulatokat szerették volna kordában tartani, de ez sokkal inkább sértette sokak becsületérzetét. Az ennek nyomán júliusban kitört spontán felkelések különösen Szemirecsjében öltöttek véres formát, ahol orosz telepeseket gyilkoltak meg, és

¹⁴⁹ Khalid 2021. 99–106. o.; Mark 2013. 14–15. o.; Soucek 2000. 195–204. o. Orenburg (ma Oroszországban) az Ural partján fekszik, Európa és Ázsia határán.

¹⁵⁰ A szúfizmus az iszlám misztikus, sokszor nagyon különböző irányzatainak gyűjtőneve. A szúfik kiemelkedően fontos szerepet játszottak abban, hogy az iszlám vallás gyökeret verhetett olyan területeken, mint Fekete-Afrika vagy éppen Közép-Ázsia.

teljes településeket tettek a földdel egyenlővé. Július 21-én Alekszej Kuropatkint¹⁵¹ nevezték ki főkormányzóvá, aki megbízásának megfelelően könyörtelenül vérbe fojtotta a felkelést. A bosszúnak teljes falvak lakosságai estek áldozatul, öntözőcsatornákat romboltak le és állatcsordákat tulajdonítottak el. Az áldozatok számát illetően csak becslések vannak, ezek szerint 3000-5000 orosz és több százezer helyi lakos halt meg az összecsapásokban és megtorlásokban. Nagyjából 250 000 nomád kényszerült arra, hogy Hszincsiángba meneküljön. Az így felszabadult földeket az orosz telepesek vették birtokba. Azt a korabeli feltevést, miszerint német ügynökök álltak volna a felkelés kirobbantása mögött, a kutatások egyértelműen cáfolják.¹⁵²

Az 1917-es februári forradalom, a cárizmus megdőlése nagy reményeket ébresztett Közép-Ázsiában is. Az Ideiglenes Kormány által biztosított új szabadságokkal élve élénk politikai szervezkedés indult meg. Április 16-án Taskentben összeült a Turkesztáni Muszlimok Központi Tanácsa (*Turkesztán Muzulmáni Surászi*), amelynek elnökévé a kazak származású jogászt, Musztafa Sokajt (1890–1941) választották. A hatnapos tanácskozás eredményeként megfogalmazott cél nem a teljes elszakadás volt, hanem egy Oroszországon belüli, pántürk alapokon nyugvó autonómia. De rövidesen éles ellentét támadt a modernizációra törekvő dzsadicisták és a konzervatív *ulamá*¹⁵³ között, utóbbiak saját pártot hoztak létre *Ulamó Dzsámijáti* („Ulamá társasága”) néven. A turkesztáni oroszok pedig egyáltalán nem szándékoztak lemondani előjogaikról, és megosztani a hatalmat a bennszülöttekkel. A Taskentben megalakított szovjet március 31-én megfosztotta hatalmától és letartóztatta Kuropatkint. Az Ideiglenes Kormány által kinevezett Turkesztáni Bizottságnak gyakorlatilag nem volt befolyása az eseményekre. A nyár folyamán sűrűsödtek az etnikai színezetű is kapott atrocitások a bennszülöttek ellen: a városokban rablások és rekvirálások formájában, a steppei vidéken a telepesek gyilkosságokat követtek el a területeikre visszatérni szándékozó nomádokon.¹⁵⁴

A novemberi bolsevik hatalomátvétel után röviddel egy taskenti órásmester, Fedor Ivanovics Koleszov (1891–1940) vezetésével megalakult a Turkesztáni Népbiztosok Tanácsa (orosz rövidítéssel *Turkszovnarkom*), amelyből a muszlimokat expliciten kizárták,

¹⁵¹ Alekszej Kuropatkin (1848–1925) tábornok, 1898–1905 között az Orosz Birodalom hadügyminiszteri tisztségét töltötte be. Részt vett a turkesztáni hódításokban, amelyről könyvet is írt: *Geschichte des Feldzuges Skobelevs in Turkmenien nebst einer Übersicht der kriegerischen Tätigkeit der russischen Truppen in Zentralasien von 1839–1876*. C. G. Künstler Wwe., Mühlheim am Rhein, 1904.

¹⁵² Khalid 2021. 124–125, 140–145. o.; Carrère d'Encausse 1989. 162–169. o.; Pierce 1960. 271–296. o.; Mark 2013. 42–47. o.; Hayit: 1956. 28–31. o.; Happel 2010. 103–182. o.; Forgács 2015. 279–280. o. Hayit közel 674 000 halottról ír, Mark csak a kazak és kirgiz áldozatok számát teszi 100 000 körülire.

¹⁵³ A muszlim vallástudósok (egyreszben *álím*) kollektívája.

¹⁵⁴ Khalid 2021. 151–156. o.; Soucek 2000. 209–210. o.; Mark 2013. 131–133. o.

és minden együttműködést elutasítottak. Khalid megfogalmazásában Közép-Ázsiában proletárok egyedül a telepések voltak, így az osztályharc nevében az imperialista gyarmatosítók kiváltságait őrizték meg. Marco Buttino találó meglátása szerint így Turkesztánban a forradalom a feje tetejére állt.¹⁵⁵

A dzsadicisták ezt követően novemberben újabb kongresszust hívtak össze a távolabbi Kokandban, ahol 1917. december 11-én parlamentet választottak, 36 muszlim és 18 más vallású taggal. Elnöke a konzervatív Ser Ali Lapin lett. Az általuk életre hívott Turkesztáni (vagy helyenként: Kokandi) Autonómia (*Turkiszton Muhotrijati*) azonban sem pénzzel, se fegyverekkel, sem kormányzati tapasztalattal nem rendelkezett, így sose volt valószínű esélye a győzelemre Taskenttel szemben, amely Moszkva támogatását élvezte. Az „ellenforradalminak” kikiáltott Kokandot a taskenti szovjetek 1918. február 22-én elfoglalták, kifosztották és részben lerombolták, a politikai vezetőket meggyilkolták vagy börtönbe vetették. A harcoknak mintegy 10 000 halálos áldozata volt.¹⁵⁶

1917 júliusában tartották az első összkazak kongresszust Orenburgban, amelyen a turkesztáni kazakok is képviseltették magukat. A vezető szerepet itt is modernista értelmiségiek játszották, azonban számottevő *ulamá*-ellenzék nélkül. A jövőt egy föderatív orosz államban, nemzeti és területi autonómiával képelték el. A bolsevik hatalomátvétel után decemberben ismét összeült a kongresszus, ahol fegyveres milícia és önálló nemzeti kormányzat létrehozásáról döntöttek *Alas Orda* néven. A nomádok elleni erőszakos cselekmények ekkor is folytatódtak, főleg Szemirecsjében. Az általános helyzetet nagyban súlyosbította több rendkívül zord tél és az azok nyomán fellépő éhínségek. Orenburgban Alekszandr Iljics Dutov (1879–1921) atamán kozákjai vették a hatalmat, de az *Alas Orda* továbbra is fennállt Szemipalatyinszk központtal, 1918–1919-ben a fehérek oldalán harcolt. Transzkaszpiában a mensevikek és eszerek megdöntötték a bolsevik uralmat, a buharai emír pedig függetlenségének helyreállítását tűzte ki célul.¹⁵⁷

A rekvirálások, földfoglalások és rablógyilkosságok önszerveződési folyamatokat indítottak be a helyi lakosság körében, és színre léptek a különböző hadurak (*korbosi*). A kibontakozó ellenállási mozgalom résztvevőire az oroszok a korábban is használt *baszmacsi* („rablók”, „útonállók”) kifejezést alkalmazták. Khalid hangsúlyozza, hogy ez ugyanúgy csak részben jogos, mint szovjetellenes nemzeti mozgalomnak tekinteni a jelenséget. Számos vezetőjük, mint Ergas, a cári időkben szibériai száműzetésben volt, és

¹⁵⁵ Buttino, Marco: La rivoluzione capovolta. L'Asia centrale tra il crollo dell'impero zarista e la formazione dell'URSS. L'Ancora del Mediterraneo, Napoli, 2003; Khalid 2021. 156–157. o.

¹⁵⁶ Soucek 2000. 209–215. o.; Mark 2013. 131–136. o.; Khalid 2021. 157–158. o.; Forgács 2015. 280–281. o.

¹⁵⁷ Khalid 2021. 158–160. o.

semmiféle kapcsolatban nem álltak se az ulamával, se a dzsadicistákkal, sőt, ez utóbbiakat sok esetben ugyanúgy ellenségeknek tekintették, mint a szovjeteket. Céljaik és tevékenységeik azonban lokálisan behatároltak voltak, és sok esetben éppen annak a helyi lakosságnak okozták a legnagyobb szenvedést, amelynek védelmét zászlajukra tűzték.¹⁵⁸ A baszmacs-mozgalom prominens vezetőre is szert tett Enver pasa (1881–1922) egykori oszmán hadügyminiszter személyében, aki kénytelen volt riválisa, Kemál Atatürk (1881–1938) elől Oroszországba menekülni. Itt a szovjetek 1921 őszén a baszmacsok leverésével bízták meg, ő azonban egy közép-ázsiai kalifátus létrehozásáról álmodott, és maga állt a felkelés élére. 1922 augusztusában esett el Dusanbe közelében, a mozgalmat a következő években felszámolták.¹⁵⁹

A bolsevikok szemében Turkesztán kiemelt jelentőséggel bírt, hiszen innen lehetett a világforradalom fáklyáját továbbvinni India és Kína felé. Kokand eleste után, 1918. április 30-án létrehozták a Turkesztáni Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaságot (TASZSZK). Az itteni Kommunista Pártba újonnan belépő, bennszülött vezetők körében a kommunizmus nacionalista színezetű változata volt népszerű, és számukra a turkesztáni függetlenség elérése egészen 1920. március 8-áig lehetségesnek tűnt, amikor is Moszkva meghozta a végső döntést: bárminemű, tényleges önrendelkezés szóba se kerülhet. Az Alas Orda a fehérek kiszorulása után 1919 végén kénytelen volt elfogadni bolsevik uralmat az amnesztiáért cserébe. 1920. augusztus 26-án megalakult a Kirgiz (1925-től Kazak) Autonóm Szovjet Szocialista Köztársaság (KASZSZK).¹⁶⁰

A két történelmi muszlim államalakulat, az ekkora már jelentéktelen Hívai Kánság és a Buharai Emirátus a TASZSZK részévé vált. Szaid Alim Hán (uralkodott: 1910–1920), Buhara despotikus uralkodója a lakosság körében nem örvendett túlzott népszerűségnek. Az emír a mérsékelt dzsadicistákkal szemben is kirívó kegyetlenséggel lépett fel, ami szükségszerűen radikalizálódáshoz és a kommunisták erősödéséhez vezetett. Hívában már 1920. február 2-án megdöntötték a diktatórikus Dzsunaíd Hán¹⁶¹ uralmát, és kikiáltották a Horezmi Szovjet Népköztársaságot. Buhara márciusban azonban még sikeresen visszaverte Koleszov támadását, amely ugyancsak legalább 10 000 halálos áldozattal és nagy pusztítással járt. Alim Hán megkísérelte megnyerni a perzsákat és a briteket

¹⁵⁸ Khalid 2021. 161–162. o.

¹⁵⁹ Forgács 2015. 282. o.

¹⁶⁰ Soucek 2000. 215–221; Khalid 2021. 166, 173. o.; Forgács 2015. 281. o.

¹⁶¹ Formálisan Szaid Abdallah (uralkodott 1918–1920) volt a hívai kán, a tényleges hatalom azonban a türkmén Dzsunaíd Hán (1857/62–1938) kezében volt, aki számtalan kegyetlenkedést követett el az özbeg lakossággal szemben. Ez a konfliktus még 1912-ben kezdődött, amikor a hívai kán elrendelte, hogy a vízelosztásnál az özbegeket előnyben kell részesíteni a türkménekkel szemben. Hayit 1956. 144–146. o.

szövetségesnek, fegyverszállítási egyezményt kötött Afganisztán emírével, és támogatta a baszmacs-mozgalmat. Az emírség sorsa azonban megpecsételődött. 1920. augusztus 28-án újabb, nagyszabású hadművelet indult a tehetséges szovjet parancsnok, Mihail Frunze (1885–1925) vezetésével. Közel 7000 fős sereggel és 5000 helyi lázadó támogatásával, géppuskák, páncélvonatok és páncélozott járművek, valamint 12 repülőgép bevetésével támadták Buharát. Az emír hadereje mindössze néhány tucat géppuskával és löveggel rendelkezett, a mintegy 20 000 védő többsége régi puskákkal, szablyákkal és botokkal vette fel a harcot az ellenséggel, de elszántságuknak köszönhetően négy teljes napig állták az ostromot. A szovjetek végül szeptember 2-án foglalták el a 80%-ban rommá lőtt várost, a 150 000 lakosból mintegy 50 000 veszítette életét, Alim Hán, Buhara utolsó emíre pedig elmenekült. Ezt hatalmas mértékű fosztogatás, rablás és terror követte.¹⁶²

¹⁶² Mark 2013. 183–188. o.; Soucek 2000. 221–222. o.; Forgács 2015. 281–282. o.

3. Első világháborús hadifogság Oroszországban

Az első világháború kitörésekor a 2. Hágai Békekonferencián 1907-ben megkötött egyezmény volt érvényben. A hadifoglyokkal a 2. fejezet foglalkozik, ennek legfontosabb rendelkezései:¹⁶³

- A hadifoglyokkal emberségesen kell bánni, és fegyvereiken, lovaikon és katonai vonatkozású irataikon kívül minden személyes tárgyuk tulajdonukban marad (4. cikk).

- A hadifoglyok városokban, erődökben, táborokban vagy egyéb helyeken szállásolhatók el. Elzárásukhoz csak okvetlenül szükséges biztonsági intézkedésként és átmeneti jelleggel lehet folyamodni (5. cikk).

- A tisztek kivételével minden fogoly kötelezhető olyan munkára, amely megfelel rendfokozatának és képességeinek, és nem áll összefüggésben a hadi cselekményekkel. Az állami munkálatok esetén a fizetésüknek meg kell egyeznie azzal, amit a fogva tartó állam saját alkalmazottainak fizet azonos munka esetén (6. cikk).

- A foglyok ellátásáért a fogva tartó kormányzat felelős. Élelmezés, szállás és ruházat tekintetében a saját csapatainak megfelelő ellátásban kell őket részesíteni (7. cikk).

- A foglyokra a fogva tartó állam hadrendjének a törvényei, szabályzatai és parancsai vonatkoznak. Szökött foglyok elfogatásuk esetén fegyelmi büntetés alá esnek (8. cikk).

- A hadifogoly tisztek ugyanazt a fizetést kapják, mint a fogva tartó állam azonos rendfokozatú tisztjei (17. cikk).

- A hadifoglyok – a katonai hatóság által megállapított rendszabályokhoz alkalmazkodva – teljes szabadságban gyakorolhatják vallásukat, beleértve az istentiszteletek látogatását is (18. cikk).

- A hadifoglyokat békekötés után a lehető legrövidebb idő alatt hazájukba kell bocsátani (20. cikk).

Az Orosz Birodalom a háború első hónapjaiban átmenetileg még az orosz–japán háború idejéből származó szabályzatokat alkalmazott,¹⁶⁴ majd az 1914. október 20-án (orosz naptár szerint 7-én) kiadott rendelet lett a mérvadó. Ez nagyrészt a hágai egyezményt vette át, azzal a különbséggel, hogy a 13. cikk leszögezte, hogy a hadifoglyok munkájáért nem jár díjazás.¹⁶⁵ Ezt a produktivitás szempontjából előnytelen rendelkezést 1915. március végén Vlagyimir Alekszandrovics Szuhomlinov (1848–1926)

¹⁶³ https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/26/429_338_411/de (Megtekintés: 2024. szeptember 27.); az egyezmény rendelkezéseinek részletes elemzését lásd: *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy I.* 1930. 46–63. o.

¹⁶⁴ *Nachtigal* 2003. 91. o.

¹⁶⁵ *Wurzer* 2000. 17. o.

hadügyminiszter kezdeményezésére megváltoztatták, de a gyakorlatban a foglyok sok esetben továbbra is fizetség nélkül dolgoztak.¹⁶⁶

1915 tavaszán már szükségesnek látszott a hadifogolykérdés újrendezése. Mivel az Osztrák–Magyar Monarchia, Németország és Oroszország nemzeti Vöröskereszt Egyleteit szoros szálak fűzték az uralkodó dinasztiákhoz, lehetőség nyílt arra, hogy a védhatalmak közvetítése nélkül, közvetlenül kapcsolatba lépjenek egymással. November 22-én kezdődött meg ebben a formában az első stockholmi konferencia, amelyen a Monarchiát Markus Freiherr von Spiegelfeld (1858–1943) és Apponyi Albert gróf (1846–1933) képviselte. Itt többek között abban állapodtak meg, hogy a foglyok saját táborbizottságot választhatnak érdekeik képviselőjére, és a táborok kölcsönös ellenőrzése céljából egy *Commission mixte* létrehozásáról döntöttek. A ratifikálás azonban olyannyira elhúzódott, hogy csak a második, stockholmi konferencia végén, 1916 május 13-án történt meg. Ebből a dokumentumból azonban – a *Portugal* orosz kórházhajó német tengeralattjáró általi elsüllyesztése körül kialakult konfliktus következményeként – a *Commission mixte* javaslata már kikerült, és a táborbizottságok intézményéről Oroszország csak az Osztrák–Magyar Monarchiával egyezett meg. A harmadik, 1916. december 19-én lezárt konferencián jelen volt Dr. Thorvald Madsen¹⁶⁷ (1870–1957) dán és Dr. Gustaf Neander¹⁶⁸ (1874–1941) svéd orvos, és elsősorban egészségügyi kérdésekről döntöttek, így többek között a tuberkulózisban szenvedő foglyok részére felállítandó egészségügyi állomásokról. Ezt követte a negyedik stockholmi konferencia 1917 augusztusában, a koppenhágai október–novemberben zajlott le, és jelentős előrelépést mutatott a tisztek mozgási szabadságának és az őrszemélyzet által elkövetett tettelegességek büntetésének terén. A közben egyre zavarosabbá váló orosz viszonyok okán azonban tényleges hatást már nemigen tudott kiváltani. Az utolsó konferenciát Krisztiániában¹⁶⁹ tartották röviddel ezután, amelyen a norvégiai hospitálást vitatták meg.¹⁷⁰

A cári Oroszországban a hadifogolyügyek kezelésével több állami szerv volt megbízva. A hadügyminisztérium legfelsőbb szervként csak alapvető kérdésekben döntött, a gyakorlatban a Mihail Alekszejevics Beljaev¹⁷¹ (1863–1918) parancsnoksága alatt álló

¹⁶⁶ *Nachtigal* 2003. 67. o.

¹⁶⁷ Thorvald Madsen bakteriológus professzor, 1910–1940 között a Statens Serums Institut egészségügyi laborközpont igazgatója.

¹⁶⁸ Gustaf Verner Neander egész életét a tuberkulózis elleni harcnak szentelte. Fivére, Herman Neander (1885–1953) lelkész ugyancsak sokat tevékenykedett a hadifoglyok érdekében.

¹⁶⁹ Oslo neve 1924-ig.

¹⁷⁰ *Egger* 2018. 250–277. o.

¹⁷¹ 1914. augusztus–1916. augusztus között volt hivatalban, 1915. júliustól ezen kívül helyettes hadügyminiszter is volt. *Nachtigal* 2003. 62. o.

vezérkari főnökség főigazgatósága adta ki a legtöbb rendeletet. Valójában a katonai körzetek¹⁷² nagy önállóságot élveztek, és az ellenőrzésükre már csak a hatalmas távolságok miatt se volt tényleges mód.¹⁷³ A közép-ázsiai területeket három katonai körzet között osztották fel: turkesztáni (Szir-darja, Szamarkand, Fergána oblaszty, majd 1897-től Szemirecsje és Transzkaszpia is), omszki (Akmolinszk és Szemipalatyinszk) és kazáni (Turgaj és Uralszk). *„Ezek a szigorú parancsok azonban az orosz végrehajtási rendszerben mindig csődöt mondtak, s a legtöbbször groteszk és nevetséges epizódokká váltak”*, emlékezett vissza Rittinger Rudolf.¹⁷⁴ A körzetekben a foglyokat a helyőrségeknek és azon belül egyes csapatrészeknek rendelték alá.¹⁷⁵ Munkavégzés esetén a foglyok kikerültek a katonai felügyelet alól, és az illetékes szerv – például a mezőgazdasági vagy a közlekedési minisztérium – vette át őket.¹⁷⁶

¹⁷² Oroszul военный округ (vojennij okrug).

¹⁷³ Nachtigal 2003. 66–71. o.

¹⁷⁴ HL Pers. 149D. 60. o. Rittinger Rudolf Rezső (1885–1979) a cs. és kir. 6. vartüzérezredben teljesített egyévi önkéntesi szolgálatot, Przemyśl átadásakor esett orosz fogságba.

¹⁷⁵ Wurzer 2000. 20. o.

¹⁷⁶ Nachtigal 2003. 72. o.

4. Hadifogság Közép-Ázsiában: egy áttekintés

4.1.1. A hadifoglyok létszáma

Köztudomású, hogy az első világháború során orosz hadifogságba esett katonák számát megbízható nyilvántartások híján csak becsülni lehet. A Központi Hatalmak nagyjából 2,4 millió katonája került orosz fogságba, ebből 2,1 millió az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében szolgált. A becslések meglehetősen nagy eltérést mutatnak, Nachtigal szerint azonban Elsa Brändström adatai a legmegbízhatóbbak, aki 2 050 000 közkatonát és 54 146 tisztet említ.¹⁷⁷

Egy 1916 közepéről származó adat szerint nem létezett egységes nyilvántartás a foglyokról, és az orosz hatóságok maguk se igen látták át, melyik fogoly éppen hol tartózkodik. Egy személy új postacíme sokszor csak akkor derült ki, ha hazaérkezett az első onnan feladott lapja; mire ez azonban megtörtént, az illetőt jó eséllyel már tovább szállították.¹⁷⁸ Az oroszok elméletileg minden foglyot kétszer jelentettek le, egyszer a szállításkor és egyszer táborba való megérkezés után. A gyakorlatban ez azonban sose működött, és tovább nehezítette a helyzetet, hogy az alakulatokat és a személyes adatokat általában nem rögzítették. *„Ha például összegyűlt 600 Kovács János a kartotékában, sose lehetett tudni, hogy valóban 600 ilyen nevű egyén van fogságban, vagy csak 200, akit háromszor jelentettek vagy éppen 1200, akiknek csak a fele jelent meg a listákon.”*¹⁷⁹

Ennek megfelelően nagy a bizonytalanság azt illetően is, hogy közülük mennyien kerültek a Turkesztáni Főköormányzás területére.¹⁸⁰ A vizsgálat hatáskörébe eső steppei táborok (Akmolinszk, Szemipalatyinszk és Turgaj oblaszty) létszámát levéltári kutatások során talált, sajnos nagyon töredékes számadatok összevetésével becsültem meg. A kazak források Kaszimbajev alapján meglehetősen nagy szórást mutatnak, de a számok hasonló nagyságrendek között mozognak: így Akmolinszk oblasztyban 1915. január 28-án 22 200 fogoly volt. Egy hónappal későbbi adat szerint ugyanitt 8612 fő, Zajszan, Pavlodár, Szemipalatyinszk és Uszty-Kamenogorosz városában 7490 fő volt elhelyezve. A főköormányzás székhelyén, az itt közelebbről nem vizsgált Omszkban már 1914 decemberében 20 000 hadifogoly volt, akiknek jelentős része oszmán volt.¹⁸¹

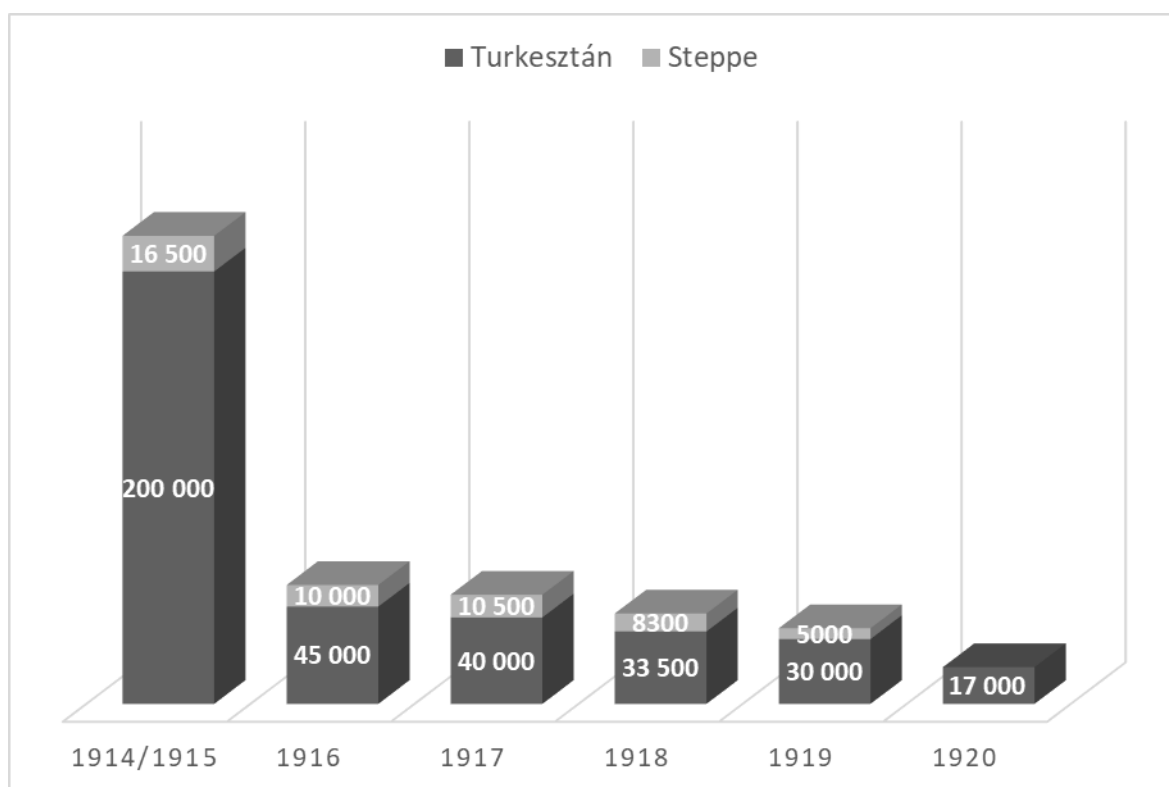
¹⁷⁷ Nachtigal 2003. 80–81. o.; Forgács 2015. 275. o.

¹⁷⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-281

¹⁷⁹ Raabl-Werner 1922. 5–6. o.

¹⁸⁰ A Turkesztánra vonatkozó számadatok forrásai: Brändström 1922. 48, 129. o.; Nachtigal 2008. 366–367. o.; Mark 2013. 169, 190. o.; Moritz 1995. 180. o.; Комюкова 2017. 48–49. o.

¹⁸¹ Kaszimbajev 2005. 66. o.

Az első foglyok már 1914 szeptemberében megérkeztek Turkesztánba. Frederick Bailey megerősíti emlékirataiban, hogy a háború korai szakaszában azért hoztak sok foglyot Turkesztánba, mert sok és olcsó volt az élelem, illetve elszigetelt volt és nehéz volt a szökés (ezen utóbbi megállapítás azonban alábecsülte sok fogoly kreativitását és elszántságát.)¹⁸² A Közép-Ázsiába kerülő hadifoglyok legnagyobb tömege a háború korai szakaszában, az 1914 őszi galíciai harcokban és a kárpáti téli hadjáratban (100 000 fő), illetve Przemyśl feladásakor (1915. március 22, mintegy 110–120 000 fő)¹⁸³ esett orosz fogságba, és jelentős részüket (Kotjukova szerint 50 000-et)¹⁸⁴ Oroszország közép-ázsiai területeire szállították. A nemzetközi szakirodalomban „nagy fogások” néven említik ezt a

¹⁸² Bailey 1946. 40. o. Frederick Marshman Bailey (1882–1967) brit tiszt többek között azzal a feladattal utazott Turkesztánba 1918-ban, hogy megakadályozza a szabadon bocsátott hadifoglyok Afganisztánba jutását.

¹⁸³ A stratégiai jelentőségű helyen felépített przemysli ötvár a háború kitörésekor csak részlegesen készült el, és a védelmi fegyverzet is erősen hiányos és korszerűtlen volt. Augusztus közepétől, alig egy hónap alatt az összesen mintegy 27 000 főt számláló munkáosztagoknak sikerült azonban új erősítéseket és épületeket emelnie. Az első orosz ostrom (1914. szeptember 17. – október 10.) még sikertelen volt, de a cári erők november 8-án ismét körülvették az erődöt, és elvágták az utánpótlási utakat. Miután a kárpáti téli csata (1915. január vége–március közepe) során meghiúsult az erőd felmentése, a vár parancsnoka, Hermann Kusmanek von Burgneustädten gyalogsági tábornok (1860–1934) március 19-én elrendelte az utolsó kitörést, amely azonban rendkívül súlyos veszteségek árán se tudta áttörni az ostromgyűrűt. Az erődöt ezt követően át kellett adni az oroszoknak. Balla 2015. 128–132. o.; Forgács 2022. 51. o.

¹⁸⁴ Kotjukova 2017. 48. o.

jelenséget.¹⁸⁵ 1915 júniusában 148 000 főről tudunk, és év végén elérte a 200 000-et.¹⁸⁶ 1916 első hónapjaira rendelkezünk ennél már jóval alacsonyabb becslésekkel (88 000 fő legénység, 2240 tiszt,¹⁸⁷ illetve 85 000 fő).¹⁸⁸ Nachtigal szerint azonban még ekkor is 150 000 turkesztáni fogollyal kalkulálhatunk,¹⁸⁹ és számuk tavasztól kezdett gyors ütemben csökkenni. Ebben a járványok okozta pusztításokon túl több tényező játszott közre. Oroszországban ebben az évben kezdték el a foglyokat szervezeten munkaerőként alkalmazni, így a legénységi állomány jelentős részét e célból a birodalom európai területeire szállították. Nyilvánvalóan szerepe volt az 1916. júliusi felkelésnek is, amely arra készítette az orosz hatóságokat, hogy lecsökkentsék a „megbízhatatlan” – vagyis osztrák, magyar és német – foglyok számát a forrongó térségben.¹⁹⁰ A steppei táborok esetében a csökkenés aránya kevésbé kiugró; az 1917-es kisebb emelkedés azonban hibahatáron belülnek tekinthető. Ezt követően drasztikus változások nem következtek be, a foglyok száma lassú, egyenletes csökkenést mutat. 1920-ra vonatkozóan már nincsenek adatok a steppei területre.

4.1.2. Civil internáltak

Előre kell bocsátani, hogy a civil internáltak nem minősültek hadifoglyoknak, és csak érintőlegesen képezik tárgyát a dolgozatnak. Mivel azonban esetenként szóba kerülnek, szükséges röviden kitérni a témára. A háború kitörésekor a becslések szerint 250 000 birodalmi német és 80 000 osztrák–magyar polgári lakos élt Oroszországban.¹⁹¹ A számuk Turkesztánban nagyjából 10 000 főre tehető, túlnyomó többségük birodalmi német volt, és a nagyobb városokban éltek (Taskentben 4200 fő, Ashabádban 586 fő, Szamarkandban 378 fő). Gyári munkások, kézművesek, kereskedők, orvosok, mérnökök és tanárok egyaránt voltak köztük, egy részük már Oroszországban született. A hadiállapot beállta után egyeseket letartóztattak, vagy berendelték őket a rendőrszere és közölték velük az internálásuk helyszínét. Németellenes indulatoktól fűtött erőszakos cselekményekre Oroszország központi részeivel ellentétben Turkesztánban nemigen került sor, de természetesen a hatóságok gyanakodva keresték soraikban a kémeket és szabotőröket.

¹⁸⁵ Davis 1983. 165. o.; Rachamimov 2002. 43. o.

¹⁸⁶ Brändström 1922. 48. o.

¹⁸⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁸⁸ Frits Cramer becslése. HHStA MdÄ AR F36. 389. d. 23661/7

¹⁸⁹ Nachtigal 2008. 367. o.

¹⁹⁰ Forgács 2024. 109–110. o.

¹⁹¹ Brändström 1922. 67. o.

Ezen gyanúk azonban általában minden alapot nélkülöztek. Mivel a civil internáltakkal kapcsolatban semmilyen rendelkezés se született a genfi és a hágai konferenciákon, a sorsuk teljes egészében az illetékes kormányzó kezében volt. Nagyjából minden harmadiknak volt arra lehetősége, hogy némi pénzt magával vigyen és többé-kevésbé elviselhető körülményeket biztosítson magának. A többieknek a sorsa a hadifoglyokéhoz hasonlóan, vagy akár még rosszabbul alakult.¹⁹² Példaként álljon itt Gustav Viek esete. Viek a háború kitörése után megkísérelt Németországba szökni, de Varsóban letartóztatták, majd többedmagával Taskentbe vitték, ahol a gyapotföldeken kellett dolgozniuk. Egy ideig hadifoglyokkal és kényszermunkára ítélt bűnözőkkel voltak egy börtönben összezárva, majd egy katonai fegyházba kerültek. Az udvar túlsó felén lévő latrinához is csak csoportokban, kísérettel mehettek ki, szabálysértések esetén egy különösen kemény „*földalatti fából*”¹⁹³ készült dorongokkal verték őket. Télen utasítás érkezett, hogy az internáltak egy részét át kell helyezni a szibériai Tobolszkba. Viek varsói születésű feleségének közbenjárásának köszönhetően vonaton és szánkón utazhatott, de társainak gyalog kellett megtennie a közel 2000 kilométernyi távolságot.¹⁹⁴

4.2. Út a fogságba

A foglyokra először is soknapos gyalogút várt a következő gyűjtőtáborba, amely esetükben többnyire a Kijev melletti Darnycját¹⁹⁵ jelentette. Menet közben az oroszok látványosan végigvonultatták őket – esetenként többször is – a lakosság előtt, így Lembergben¹⁹⁶ is. Ez a kellemetlen élmény számos visszaemlékezésben visszaköszön.¹⁹⁷

A tisztekkel és a legénységgel való eltérő bánásmód, amely változó mértékben és módon, de végig rányomta a bélyegét a hadifogság éveire, már a vonatúton látványosan megnyilvánult. Míg a tisztek viszonylag kulturált körülmények között, harmadosztályú kocsikban tölthették a hosszú utazást, a legénységi állományra sokkalta nehezebb sors várt. A hosszú vonatutakon sokszor meghaltak útközben foglyok. Gustav Krist¹⁹⁸ (1894–1937)

¹⁹² Brändström 1922. 68. o.; Mark 2013. 49–66. o.

¹⁹³ Feltehetőleg a szakszaul gyökere. A szakszaul (*Haloxylon ammodendron*) szívós, szárazságtűrő faféle, a nomád népek legfontosabb tüzelőanyaga.

¹⁹⁴ Erzählung des Zivilgefangenen Gustav Viek. KA FA AOK Kgf. 3789. d. 1–2. o.

¹⁹⁵ Ukránul Дарниця, ma Kijev része.

¹⁹⁶ Ma Lviv (Львів), Ukrajna.

¹⁹⁷ Epstein 1935. 9. o.; Fábrián 1930. 23–24. o.; Völker 1926. 7–8. o. Lemberg 1914 szeptemberében került orosz kézre.

¹⁹⁸ Gustav Krist, a cs. és kir. 59. gyalogezred szakaszvezetője 1914 őszén esett fogságba. Memoárjának egyedi vonása, hogy egy „Gurk” nevű, képzeletbeli személy élményeiként írja le emlékeit. Krist fogsága után tett egy további, immáron önkéntest utazást is a térségben, amit ugyancsak megörökített könyv formájában:

felidézi, hogy nem engedték meg nekik, hogy eltemessék bajtársaikat, mondván így is „hiányos” a szállítmány. A hőségben gyorsan bomlásnak induló, rettenetes látványt nyújtó testeket így egy őrizetlen pillanatban kénytelenek voltak kilökní a szerelvényből.¹⁹⁹

Az oroszok a hadapródokat az esetek többségében nem a tisztek közé sorolták,²⁰⁰ ahogy ez Fábián Béla esetében is történt. Visszaemlékezése érzékletes képet fest arról, milyen bizonytalanság uralkodott ebben a kérdésben a foglyok között: miután saját tisztjeik nem járultak hozzá, hogy a sávjaik átalakításával „előléptessék” magukat zászlósokká, Fábiánék Kijevig átépített marhavagonokban (*tepluska*) voltak kénytelenek utazni. Itt aztán a nevük valamilyen okból kifolyólag bekerült a tisztí névsorba, amin felbátorodva könnyelműen elköltötték pénzük nagy részét – csak hogy aztán indulás előtt közöljék velük, hogy a kadétokat mégsem sorolják be a tisztek közé. A szalmával behintett marhavagonokban több mint negyven foglyot zsúfoltak össze: mindkét oldalt három, egymás fölé eszkábált deszkasor, mindegyiken és a „földszinten” öt-öt emberrel, középen két orosz őr, és adott esetben még néhány további fogoly. Az egyhangú étkezésre – általában káposztaleves, kenyér, némi hús – napszaktól függetlenül akkor került sor, amikor a vonat hosszabb időre megállt, így akár az éjszaka kellős közepén is. A szükség elvégzésére az állomásokon erre a célra kijelölt, nem túl gyakran takarított szerelvények álltak rendelkezésre. Az őrség megvesztegetésével azonban mód nyílt a városokba tett rövid kitérőkre is. Fábián és társai leleményesen egy ilyen alkalom során Szamarában nagy mennyiségű olcsó citromot vásároltak, és a sivatagos területeken való áthaladáskor szép haszonnal árulták a saját készítésű limonádéjukat a vonaton.²⁰¹

A Turkesztánba szánt foglyokat a Moszkva–Penza–Sizirany–Szamara–Orenburg–Taskent vasútvonalon szállították. Penza volt az egyik legforgalmasabb elosztóállomás. Udvardi Lázár (1890–?) felidézi, hogy a hatalmas barakkok falait ellepték a feliratok: minden hadifogoly, akit itt áthaladt, felírta ide nevét és címét. Hosszabb várakozás esetén az újonnan érkezők így ismerősök keresésével tölthették az időt.²⁰² A Przemyślben

Allein durchs verbotene Land. Fahrten in Zentralasien. Seidel Verlag, Wien, 1937. Vö.: Aichinger 2022. 78–85. o.

¹⁹⁹ Krist 1936. 78–81. o.

²⁰⁰ Ehhez részletesebben lásd a 4.8.2. fejezetet.

²⁰¹ Fábián 1930. 20–64. o.; Forgács 2022a. 53. o.

²⁰² Udvardi 1996. 18. o. Udvardi (1931-ig Heckenshoffer) Lázár István 1913 novemberében kezdte meg középiskolai tanári pályafutását szülővárosában, Baján. A cs. és kir. 23. gyalogezredbe vonult be, póttartalékos tizedesként, 1914. december 19-én Radom mellett sebesülten orosz fogságba esett. 1915 nyarán Katta-Kurgánba, év végén Hodzscentbe került, 1916 tavaszán önként munkára jelentkezett. Ezt követően megjárta több tábor az európai Oroszországban, majd a Bajkál-tó környékén raboskodott, 1920-ban tért haza Vlagyivosztokon keresztül. Iskolaigazgatóként a későbbiekben a bajai kulturális élet meghatározó alakja lett.

fogságba esetteket három internálótáborban osztották szét: Buzuluk, Troick²⁰³ és Ashabád.²⁰⁴ A steppei táborokba irányított foglyok szállítása a Szmolenszk–Asztapovo²⁰⁵–Penza–Szizrany–Szamara–Ufa–Cseljabinszk–Petropavlovszk vasútvonalon történt. „Nagy, füves steppék, [...] teljesen leperzselve. Sehol semmi élet. Nagy néha egy kirgiz poroszkál lóháton a töltés mellett, feje, nyaka erősen befödve. A hőség nőttön-nő.”²⁰⁶ Petropavlovszkban akár több napot is eltölthettek, és a tiszteknek lehetőségük volt a városban vásárolni. Innen *arbákon*²⁰⁷ folytatták útjukat déli irányba. Az egyszerű felépítésű kocsikon kényelmesen elhelyezkedni gyakorlatilag lehetetlen volt. „A lépten-nyomon érezhető nagy zökkenések, és az állandó erős rázás miatt vigyáznunk kell, hogy nyelvünket el ne harapjuk, s hogy kevés agyvelőnk ki ne ugorjék koponyánkból”, idézi fel László József, milyen körülmények között kellett megtenniük a kilenc napos utat a poros, szeles steppevidéken.²⁰⁸

4.3. Elhelyezési körülmények

„A körülmények nem csak a táborok földrajzi elhelyezkedése, hanem az ott töltött időszak szerint is különbözőek”, így Heinrich Graf, a cs. és kir. 52. gyalogezred tartalékos főhadnagya.²⁰⁹ Ehhez még azt is hozzá lehetne tenni, hogy akár egy táboron belül is jelentős eltérések lehettek egyes épületek állapotai között. Ebből is következik, hogy körültekintően kell kezelni az egyes foglyoktól származó beszámolókat a körülményeket illetően, ahogy arra a magyar parlament Alexander von Krobotin (1849–1933) hadügyminiszteréhez intézett szavai is utalnak: „Egyetlen egyén számára aligha lehetséges, hogy megbízható képet alkosson fogolytáborának általános körülményeiről [...]”²¹⁰ Néhány közös vonás és jellegzetesség azonban így is megállapítható.

²⁰³ Helyenként némi zavar uralkodik a forrásokban a hasonló nevű Troick (ma Cseljabinszk oblaszty, a kazak határ mellett), a Taskent melletti Troickij-tábor és Tockoje (ma Orenburg oblaszty) esetében. Mindhárom meglehetősen rossz körülményeiről volt nevezetes. Hasonlóan akad példa Krasznovodszk és Krasznnojarszk összekeverésére is, vö.: KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-149

²⁰⁴ Wladimir Jasieński (k. k. 16. Landsturm gyalogezred) gyalogos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-33/20

²⁰⁵ A kis település pályaudvarfelügyelőjének házában hunyt el 1910. november 20-án Lev Tolsztoj. A hadifogoly tiszteknek esetenként alkalmuk volt arra, hogy megtekintsék a mai napig létező emlékszobát. László 4. rész.

²⁰⁶ Udvardi 1996. 18. o.

²⁰⁷ A térségben használt nagykerékű fákordé.

²⁰⁸ László 2019. 2–11. rész. László József (1883–?), a cs. és kir. 19. gyalogezred tartalékos hadnagya 1914. augusztus 24-én, Lublin mellett esett orosz fogságba, a tőle származó adatok tehát még a háború korai szakaszára vonatkoznak. 1920-ban tért haza a „Scharnhorst” gőzhajó fedélzetén.

²⁰⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2137. d. 10-33/306

²¹⁰ 1916. február 29. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-80

Az eredeti elképzelés szerint csak városoktól és vasútvonalaktól távol eső területeken helyeztek volna el foglyokat, váratlanul nagy számuk miatt azonban új megoldásokat kellett keresni.²¹¹ A turkesztáni táborokban túlnyomórészt az ekkor üresen álló, vagy régi orosz laktanyák épületeit használták. A helyhiány miatt sok esetben a fogoly legénységgel építettek új barakkokat. Ezeknek jellemzően 30-35 centiméter vastagságú falait egy égetett téglából készült alapon, vályogtéglából emelték. A tető többnyire a helyi szokásoknak megfelelően nádból készült.²¹² Kazalinszkben alkalmazták azt a megoldást, hogy embermagasságú vályogtégla falakat húztak fel, és fölé egy sátrat feszítették ki.²¹³ Ennél előnyösebbek voltak a kelet-szibériai kő- és téglabarakkok, viszont az európai Oroszországban tapasztalható, rendkívül improvizatív megoldásokhoz képest jobbaknak tekinthetők.²¹⁴ A helyhiány főleg a kazak területeken jelentett gondot a háború korai szakaszában. Kazalinszkben és Szemipalatyinszkben iskolák épületeit is felhasználták, 600 foglyot az Amu-darja flottilla uszályain helyeztek el.²¹⁵ De arra is volt példa, hogy a tisztek építettek maguknak kisebb kunyhókat, a steppei területeken pedig sokan inkább jurtákba költöztek, amennyiben erre engedélyt kaptak. A berendezések, bútorok beszerzéséről minden esetben maguknak kellett gondoskodniuk. Magas rangú tisztek, mint Karl Waitzendorfer²¹⁶ (1858–1936) altábornagy Taskentben, szállodában nyertek elhelyezést.

Az általános helyzetet tovább súlyosbította, hogy az élelmiszerek – ekkor még – viszonylagos olcsósága miatt 1915 második felében 70 000 menekültet szállásoltak el Turkesztánban.²¹⁷ Rittinger Rudolf 1915. október 24-én kelt levele szerint Taskentben ekkor egy funt hús 20 kopekbe került, és a liszt, zöldség és cukor se volt drága.²¹⁸

Az orosz hadifogság egyik jellegzetessége, hogy a foglyok helyzetét rendkívül nagy mértékben meghatározta a táborparancsnok személye, jelleme és hozzáállása; „*úgyiszlván ahány tábor, annyiféle bánásmód.*”²¹⁹ Ezt több fogoly és semleges megfigyelő, így az

²¹¹ Котюкова 2017. 48. o.; Kaszimbajev 2005. 68. o.

²¹² Thormeyer – Ferrière 1916. 13. o.

²¹³ Völker 1926. 19–20, 28. o.

²¹⁴ Streeruwitz 1918. II. Bd. 64–66. o.

²¹⁵ Котюкова 2017. 48. o.; Kaszimbajev 2005. 69. o.

²¹⁶ Karl Waitzendorfer 1914. augusztus 3-tól a 111. Landsturm gyalogdandár, Przemyślben az egyik védőkörlet, majd a 20. kombinált gyaloghadosztály parancsnoka. 1916-ig Taskentben, 1918. március 25-ig Szkobelevben volt fogságban. A háború utolsó hónapjaiban az olasz fronton szolgált a cs. és kir. 12. gyaloghadosztály megbízott parancsokaként. Balla 2012. 856–857. o.

²¹⁷ Котюкова 2017. 49. o.

²¹⁸ HL Pers. 149D

²¹⁹ Sarkadi József tartalékos hadnaggyal (m. kir. 7. honvéd gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4408. d. sz. n.

amerikai követség bizottsága is megállapította.²²⁰ Ez a jelenség értelemszerűen annál jobban érezte hatását, minél távolabb esett a tábor a központi területeketől. A turkesztáni helyi dandár parancsnoka, Nilov²²¹ vezérőrnagy által 1915. január 10-én jóváhagyott rendelet szerint a hadifogolyok közvetlen felettesei az adott körlet katonai főnöke és a csapatparancsnok, a taskenti fegyelmi században elhelyezetteké annak parancsnoka. A foglyokat a másutt is alkalmazott gyakorlatnak megfelelően századokba, szakaszokba, rajokba osztották. Az adminisztráció segítségével fogoly szláv tisztek bevonását írták elő. A legénység szeszes italt nem fogyaszthatott. A tisztek számára a szabadidős tevékenységeket – amennyiben nem zavarták a rendet és nem terhelték a kincstárat – nem tilthatták meg. A fűtési szezont a helyi viszonyoknak megfelelően alakították ki – így például Szamarkandban novembertől márciusig, Kazalinszkben viszont októbertől májusig tartott. Fűtőanyagként nem csak fa, hanem adott esetben szén (Kizil-Kija, Szuljuktinszk) vagy folyékony tüzelő (Kaszipi-tenger térsége) került felhasználásra.²²² Alekszandr Ludvigov Bulinszkij polgári tisztviselőnek, a taskenti fogolytábor parancsokának jelentős szerepe volt a turkesztáni foglyokat érintő szabályok megalkotásában. A Carl Ferdinand Krook (1860–1941) által vezetett bizottság benyomása szerint jóval egységesebb volt a szervezés és az ellenőrzési rendszer, mint Szibériában. Bulinszkij volt a felelőse és irányítója a turkesztáni hadifogolyügynek, de nem adhatott közvetlen utasításokat a táborparancsnokoknak. Egész Turkesztánra egységes élelmezési előírás volt érvényben, amely egy fogoly orvos szerint „éhenhaláshoz sok, túléléshez kevés”.²²³ Ezt látszik alátámasztani az is, hogy 1915 februárjában már szükség volt egy rendelet meghozatalára, amely megtiltotta a foglyoknak a koldulást az utcán.²²⁴ A tisztálkodáshoz az éghajlatnak köszönhetően is kedvezőbbek voltak a feltételek, mint a fagyos északi területeken: „*Mi turkesztániak rosszul nézünk ki, le vagyunk soványodva, ruhánk kopott, rongyos is, de megállapíthatom, ezekhez a szibériaiakhoz képest gigerlik, elegáns ficsúrok vagyunk, mert bár rongyosak, kopottak vagyunk, de mégis tűrhetően tiszták, kimosottak, kimosakodottak*

²²⁰ Berichte von Beauftragten der Botschaft der Vereinigten Staaten von Amerika in St. Petersburg über die Lage deutscher Kriegsgefangenen und deutscher Zivilpersonen in Rußland. HL I. Vh. 4364. d. sz. n. 20. o.; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2136. d. 10-33/124; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2134. d. 10-33/99; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2136. d. 10-33/197

²²¹ Valószínűleg Iván Dmitrijevics Nilov (1859–1933) lovassági vezérőrnagy.

²²² Übermittlung von Abschriften der Berichtsbeilagen. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-328

²²³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-334

²²⁴ „Russkij Invalid”, 17. Februar 1915. Nr. 38. (Abschrift.) HHStA MdÄ AR F36. 412. d. 28846/7

vagyunk, de ezek oly piszkosak, szinte ragadósak mint a kéményseprő”, állapította meg Varsa Imre²²⁵ (1873–1945) 1916 tavaszán Orenburgban.²²⁶

„Mindenki, akit az a szerencsétlenség ért, hogy Oroszországban volt fogoly, borzongva fog emlékezni a hírhedt sorakozókra minden zaklatásaival és végtelen megszámlálásaival”, írja visszaemlékezésében Franz Praeg.²²⁷ Taskentben minden reggel azzal kezdődött, hogy a foglyokat nagy üvöltözések és kancukacsapások közepette négyes sorokban felsorakoztatták. A számlálást végzők csak negyvenig tudtak számolni, így minden negyven fő után egyik ujjukat kinyújtották, míg eljutottak a négyszázig. Csakhogy szinte mindig történt valami esemény, ami a számlálót megzavarta, így az egész procedúrát előről kellett kezdeni. Ráadásul általában nyolc ór számolt végig egy századot, és mindegyikük más végeredményre jutott. Ezt a *povjerkát* 1915-ben naponta háromszor végezték el a szabadban, az időjárási körülményektől függetlenül.²²⁸

Másfelől arra is találhatunk példát, hogy egyes tisztek panaszai enyhén szólva is eltúloznak hatnak, főleg a legénységi állomány életkörülményeinek ismeretében. Rudolf Mayeritsch főhadnagy (k. k. 27. Landwehr gyalogezred) nővérének írt leveleiben (1916. november körül), többek között így ír sérelmeiről: „Az udvarra csak délelőtt 9 órától lehet kimenni. [...] Ezek olyan állapotok, amik minden civilizációval szembenállnak. Minden könyvet elvettek tőlünk. Mindenkinél alapos test- és csomagátvizsgálásnak kell alávetnie magát. Minden fényképet elvesznek, négy tisztre jut egy tisztiszolga.”²²⁹

Agard Hagman (1857–1932) svéd delegátus alighanem találó szavai szerint: „Oroszország egyáltalán nem volt felkészülve ekkora tömegű fogoly fogadására, és az általános szervezettség közismerten sose volt kiváló. Przemysl bevétele meglepetésként jött és nem volt arról elképzelés, mit kezdjenek ezzel a fogolytömeggel. Legyengülve és kiéhezve érkeztek az erődből, szervezetükben különféle fertőző betegségek kórokozóival,

²²⁵ Varsa Imre Przemyslnél esett fogságba, 1915 áprilisában a szamarkandi fogolytáborba került. Tagja volt a Buharába küldött fogolydelegációnak, majd október közepén Kizil-darjából szökést kísérelt meg. Maláriásan és legyengülten került szárnak öltözött kozákok kezébe, de ismét megszökött, és eljutott Karsiba. Itt egy rigai német származású parancsnok, Malacov elé került, aki visszaküldte Kizil-darjába; Varsa a kalandot végül büntetés nélkül átvészelte. 1916 áprilisában európai Oroszországba szállították munkavégzésre, 1918 februárjában Finnországon keresztül szerencsésen hazajutott. A világháború után a „Bochara-szőnyegművészet” igazgatójaként hasznosította fogságbeli tapasztalatait, majd a *Friss Ujság* korrektoraként tevékenykedett, és mellette novellákat, ponyvaregényeket és színdarabokat írt. <https://www.centropa.org/hu/photo/weisz-varsa-csalad> (Megtekintés: 2025. július 27.); *Textil*, 1924. február 1. 4. évf. 3. sz. 13. o.

²²⁶ Varsa 1927. 113–114. o.

²²⁷ Franz Praeg (helyenként *Präg*) személyéről annyi tudható, hogy egy bregenzi óragyáros fia, a cs. kir. országos lövészektől szolgált szakaszvezetőként, 1914 kolerafertőzötten került Przemyslbe, majd fogságba. 1918-ban tért haza. *Vorarlberger Volksblatt*, 1918. április 25. 53. évf. 95. sz. 2. o.

²²⁸ *Praeg* 1925. 34–35. o.

²²⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-245

*amelyek a mértéktelenül nehéz szállítások során már ki is törtek. [...] 1915/16 tele különösen kemény is volt, és a legjobb akarattal se tűnt lehetségesnek megakadályozni a nagy halandóságot a táborokban. Lehet, hogy nem volt meg mindig a legjobb akarat, vagy az emberi karakter azon vonásában gyökerezik, hogy ha sok keserű próbálkozás után nem talál kiutat, széttárja a karjait.”*²³⁰

A fronton zajló eseményeknek ugyancsak jelentős hatásuk volt a foglyokkal való bánásmódra. Ha Oroszország számára kedvezőtlenül alakultak a hadműveletek, akkor sok esetben ezt a foglyok is megérezték. A Központi Hatalmak 1915. május 2-án kezdődő gorlicei áttörését követően egyre inkább korlátozták a tisztek mozgási szabadságát, betiltották a kártyajátékot, elkobozták a hangszereket, majd az újságolvasást is megtiltották.²³¹ Ez utóbbi jól mutatja, hogy a központi rendeleteket adott esetekben teljesen figyelmen kívül hagyta a táborok vezetése. Miskey József egyévi önkéntes szakaszvezető (cs. és kir. 32. gyalogezred), a miskolci színtársulat tagja a *Miskolczi Naplónak* írt levelezőlapjában arról számol be 1917. június 15-én, hogy a taskenti katonai bizottság május 24-i, 3772. számú parancsában felszólította őket, hogy forduljanak saját kormányukhoz azzal a kéréssel, hogy javítsanak a német és osztrák–magyar fogságban lévő oroszok helyzetén, különben megtorló intézkedésekre kell számítaniuk.²³² Az újság az alábbi kommentárral közölte a levelezőlap szövegét: „*Itt sürgős intézkedésre van szükség. Fogságban szenvedő magyarokat kell még nagyobb szenvedésektől megmenteni. Az orosz kormányt a legsürgősebb módon fel kell világosítani, hogy hamisan informálták. Hogy a fontos cél mielőbbi elérését előmozdítsuk, Miskey József levelét, e tudósításunkkal együtt, ma elküldtük további intézkedés céljából Czernin külügyminiszterhez Bécsbe.*”²³³ A minisztérium a maga részéről – közelebbről itt nem meghatározott – „lépéseket” ekkor már tett az ügyben.

Ugyancsak jellemző jelenség volt a fogolycsoportok gyakori és nagy távolságra történő áthelyezése. Ennek elsődleges oka a táborparancsnokok azon törekvése volt, hogy minél nagyobb létszámmal rendelkezzenek, ugyanis ennek megfelelően nőtt a kormányzattól kapott pénz (és az abból elsikkasztható összeg). Ez nem is feltétlenül mindig a személyes meggazdagodást, hanem a frontra vezénylés elkerüléséhez szükséges rendszeres és egyre növekvő vesztegetési pénzek biztosítását szolgálta. Így került sok

²³⁰ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-183

²³¹ Stanislaus Gerlach tartalékos hadnagy (cs. és kir. 57. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/689

²³² KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-583

²³³ *Miskolczi Napló*, 1917. augusztus 28. 17. évf. 192. sz. 3. o.

fogoly olyan táborokba, ahol már egyáltalán nem volt hely, vagy éppen olyanokba, amelyeket korábban felszámoltak.²³⁴ Emellett szükségesnek tűnt demonstrálni a lakosságnak, hogy milyen nagy számú ellenség esett orosz fogságba. Ennek érdekében ugyanazt a fogolycsoportot különböző városokba szállították „mutogatni”.²³⁵ Ez a gyakorlat egy svéd vöröskeresztes delegátnak is szemet szúrt.²³⁶ A foglyok maguk eleinte értetlenül álltak a jelenség előtt: sokan még arról is meg voltak győződve, hogy ez annak a jele, hogy megszületett a béke, *„másként lehetetlen, hogy háborús időben, mikor a vonatra általában oly nagy szükség van, tömegesen szállítanák a foglyokat egyik helyről a másikra.”*²³⁷ Gustav Jungbauer²³⁸ (1886–1942) említi azt is, hogy az 1916-os felkelés után voltak olyan tisztek, akiket azzal gyanúsítottak – általában alaptalanul – hogy együttműködnek a bennszülöttekkel, és ezért – mint „biztonsági kockázatot” – 2-3 havonta másik táborba küldtek, hogy ne legyen lehetőségük megszokni környezetüket és kapcsolatokat építeni. Őket nevezték a többiek „vándormadaraknak”. Ez a gyakorlat mind anyagi, mind lelki szempontból nagy megterhelést jelentett.²³⁹ A fogolyszállítmányokat általában több különböző táborból állították össze: így az 1916. április 27-én Penzába érkező 1131 osztrák–magyar hadifogoly Taskentből, Szamarkandból, Katta-Kurgánból, Namangánból, Szkobelevből és Ashabádból érkezett.²⁴⁰

1916 közepén Krook, A. H. Carell és S. Edvard Norlin második turkesztáni útjuk során számottevő javulást tapasztaltak, mindenekelőtt az egészségügyi ellátás terén. Mivel megfigyelték, hogy nem kevés fogoly – elsősorban szlávok és magyarok – eladta az első szeretetadománnyal kapott ruházatot, szigorításra kényszerültek: így ezentúl új ruhát csak akkor kaptak, ha a régit leadták.²⁴¹ 1916 második felében dr. Madsen szerint: *„Összeségében így mégiscsak azt kell mondani, hogy a körülmények Turkesztánban egész rendkívülien javultak, és hogy a panaszokat, amelyek természetesen elkerülhetetlenek, nem kell az általános állapot kifejezésének tekinteni.”*²⁴² A Hadügyminisztérium komoly sikerként értékelte Madsen tevékenységét, amely Alekszandra V. Romanova nővér és

²³⁴ Hentschel 1924. 8. o.

²³⁵ KA NL 863 (B). 53. o.

²³⁶ HHStA MdÄ AR F36. 392. d. 20960/7.

²³⁷ Varsa 1927. 44. o.

²³⁸ Gustav Jungbauer a prágai egyetemen doktorált, és élénken érdeklődött a néprajz iránt. 1915-ben, a cs. és kir. 91. gyalogezred tartalékos hadnagyaként esett orosz fogságba a kárpáti harcok során. 1918-ban hazaszökött, majd aktívan segédkezett az Oroszországban maradt bajtársai repatriálásában. Vö.: Aichinger 2022. 89–91. o.

²³⁹ Jungbauer 1921. 168–169. o.

²⁴⁰ Herman Neander jelentése, KA FA AOK GZNB 3790. d.

²⁴¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-281

²⁴² HHStA MdÄ AR F36 412. d. 323/5804/F

Alexander von Oldenburg²⁴³ (1844–1932) herceg bevonásával nem csak Turkesztánban, hanem egész Oroszországban javított a foglyok helyzetén.²⁴⁴

4.4. Egészségügy és élelmezés

„Románc a kosztról.

*1.) Megénekellek mostan bennetek,
Tatárka-kása s téged oh, káposztaleves.*

Veletek traktál hetek óta már

Az orosz, bár én nem vagyok tatár.

2.) Melegborogatásként talán gyógyít, #

De enni téged oh jaj tatár-kása,

Nálunk otthon csak disznók szokása

(Tatárkakása bár illatod hódít) #

3.) S te káposztaleves hússal burgonyával,

Melyben hús s burgonya van csak atomokban,

Mellyel minket az orosz kifizet

Eszembe juttatsz holmi lábvizet.

Délben, este mindig újra látlak,

Bár randevúra biz'Isten nem várlak

Undorral telve kebelezlek el, –

Bocsássatok meg, de hisz élni kell.”

(Sztankó Zoltán, Szamarkand, 1915 ősze körül)²⁴⁵

A tiszték havi 50 rubelre voltak jogosultak, amit általában, még ha olykor jelentős késéssel is, de megkaptak, és ez az 1916 végétől kezdődő árrobbanásig megfelelő ellátást tett lehetővé. Akmolinszkban például a helyi vendéglős biztosította az ételeket, amelyek élvezetesnek azonban kevésbé voltak nevezhetők. *„Leteszik a párolgó levessel telt tányért elibénk. Színe sárgásbarna; az ide-oda úszó zsírgyöngyöktől mozogni látszó léből hatalmas*

²⁴³ Oroszul Alekszandr Petrovics Oldenburgszkij, 1914-től Oroszország legfelsőbb egészségügyi vezetője. *Nachtigal* 2003, 30. o.

²⁴⁴ HHStA MdÄ AR F36 388. d. 6676/7

²⁴⁵ HTM KE 81.181.2/KE. Sztankó Zoltán, civilben sátoraljaújhelyi városi hivatalnok, a m. kir. 10. népfelkelő gyalogezredben szolgált őrmesterként, Przemyślnél esett fogságba.

*káposztatorzsák bordái emelkednek ki, mint Nilusból a tátozó krokodilusok; közöttük nagy sárgarépa- és vöröshagymadarabok virítanak, míg a tányér fenekén szerényen lapul meg a csizmatalp keménységű, faggyús marhahús.*²⁴⁶

A legénység élelmezésének a hágai egyezmények alapján meg kellett egyeznie a fogva tartó ország hadseregének ellátásával. Egy figyelemreméltó kortárs tanulmány azt állapította meg, hogy a hadifoglyok – beleértve az Osztrák–Magyar Monarchiában lévő oroszokat is – alultápláltságának oka elsődlegesen nem a kiadott élelmiszerek mennyisége, hanem a nagyon eltérő étkezési kultúra volt. Eszerint az orosz étkezés inkább mennyiségre, míg a közép-európai a minőségre fekteti a hangsúlyt. Az egyhangú, lenmagolajjal készített kása, a rossz szagú, belezetlen szárított halak olyan mértékű undort keltettek sokakban, hogy még nagy éhség esetén is csak nehezen tudták elfogyasztani, illetve megemészteni. A következmény skorbut, anyagcserezavarok és tuberkulózis voltak.²⁴⁷ Ez a „hírhedt hallevés” több forrásban is felbukkan („Minden tűrhető, csak hallevés ne lenne”, így Henzsel Mihály egy Mervben írt versében)²⁴⁸, és Kazalinszkben olyan tömeges megbetegedésekhez vezetett, hogy kivették az étrendből.²⁴⁹ Horváth Ferenc²⁵⁰ (1893–1977) feljegyzésében fordul elő a *szuchari*, amit „vízleves” értelemben használ, és többnyire rizsfőzettel készült.²⁵¹

Turkesztánban az egységes rendszerben szabályozott napi ellátás a következőképpen alakult²⁵² (a csökkentést az orosz hadifoglyok ellátásának romlásával indokolták):

²⁴⁶ László 2019. 25. rész

²⁴⁷ Studie über die Ursachen der Unterernährung der Kriegsgefangenen. KA NL 141 (B). Mapped 2.

²⁴⁸ Henzsel Mihály (1895–?) valószínűleg a cs. és kir. 5. gyalogezred, vagy a m. kir. 10. honvéd gyalogezred legénységi állományában szolgálhatott, 1914. december 24-én esett orosz fogságba Galíciában. 1915 tavaszáig Mervben volt hadifogoly, a világháború vége után ismeretlen módon, de épségben hazatért Nyíregyházára. *Buczkó* 2025. 184–193. o.

²⁴⁹ *Völker* 1926. 27. o.

²⁵⁰ A zombolyai születésű Horváth Ferenc a m. kir. 5. honvéd gyalogezred szakaszvezetőjeként esett orosz fogságba 1916. január 2-án. Ősszel szökést kísérelt meg, azonban a finn határ közelében elfogták. Büntetésből a hírhedt Murman-vasút építésére vitték volna, azonban olyan sikeresen színlelt komolyabb betegséget, hogy alkalmatlannak találtatott, és Namanganba vitték. 1920 augusztusában tért haza. *Horváth – Mitrucz-Süvegi* 2012. 59–62, 99. o.

²⁵¹ *Horváth – Mitrucz-Süvegi* 2012. 69. o. Az orosz *szuchari* (сухари) jelentése valójában „kétszersült”, amely ugyancsak alapanyaga lehet a vízlevesnek.

²⁵² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-334

	1915. június előtt	1915. június–július 14.	1915. július 15.–1916. január 1.	1916. január 1. után
Hús	$\frac{3}{4}$ funt ²⁵³	$\frac{1}{2}$ funt	$\frac{1}{4}$ funt	$\frac{1}{4}$ funt
Kenyér	3 funt	2 funt	2 funt	2 funt
Árpagyöngy	32 zolotnyik	24 zolotnyik	24 zolotnyik	24 zolotnyik
Káposzta és más levesbetét (a hús értékével együtt)	8 $\frac{1}{2}$ kopek értékben	6 $\frac{1}{2}$ kopek értékben	4 $\frac{1}{2}$ kopek értékben	4.80 kopek értékben
Cukor	6 zolotnyik	6 zolotnyik	6 zolotnyik	6 zolotnyik
Tea	0.48 zolotnyik	0.48 zolotnyik	0.48 zolotnyik	0.48 zolotnyik

A sok fogoly számára szokatlan jellegű, nehéz fekete kenyér gyakran képezte panasz tárgyát, túlságosan friss állapotban történő elfogyasztása különösen megterhelő volt a szervezet számára.²⁵⁴ Egyes táborokban előfordult, hogy a kenyértésztát homokkal keverték.²⁵⁵ Az az – Oroszországban egyébként bevett – gyakorlat, hogy 10-12 személy egy közös tálból étkezett, a legénység körében nagyban hozzájárult a fertőzések terjedéséhez.

1915 őszén Oroszország nagy részén már csak forró vizet kaptak a foglyok, de Turkesztánban megmaradt a teával való ellátás. A gyapotföldeken és csatornaépítéseken végzett nehéz munkák, a rossz étellemezéssel és a nagy hőséggel együttesen nagyon magas halálozáshoz vezettek: 1000 betegből naponta 30-40 halt meg.²⁵⁶ Egy fogoly orvos által összeállított statisztika szerint 1915-ben Szamarkandban 42%, Taskentben 46%, Ashabádban 48% volt a halálozási arány.²⁵⁷ Karap Imre Hodzscentben jegyezte fel 1915. július 30-án: „[...] az az átkozott ázsiai nyavalya, tifusz, malária, stb. mindenkire rá kerül, a herkules emberek semmivé válnak.”²⁵⁸ Szeptember 10-én: „Délután 5 halottból 3-at eltemettek, pedig 4 napos volt. Némely része, kit bonczoltak, csípőig kék és zöld volt. Hiába volt bemeszelve, ellepte a fűreg. Rotyogott, forrott, már nem volt meredt; mállott. Nem

²⁵³ 1 orosz funt valamivel kevesebb, mint 41 dekagramm.

²⁵⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-334

²⁵⁵ HHStA MdÄ AR F36 413. d. 3988

²⁵⁶ Passow – Drechsel 1916. 12, 17. o.

²⁵⁷ Emil Kleinberg hadnagy jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-229

²⁵⁸ HL Tgy.: 2822. V. kötet. 18. o.

*merték beletenni a koporsóba, oly iszonyú szaga volt. Én meg belegördítettem az ágyról és leszegteltem, – és úgy priczolt a leve kifelé.*²⁵⁹

A közép-ázsiai térségre jellemző vízcsatornában (arik) folyó víz általában erősen szennyezett volt, és az általuk táplált medencék (hauz) is „inkább festőiek, mint gusztusosak.”²⁶⁰ Franz Praeg egy alkalommal, amikor már nem volt képes megenni a taskenti kávéház kávéját, kuporgatott pénzéből szerzett egy kétes frissességű kolbászt a helyi hentesből, amit egy nagy adag forralatlan vízzel öblített le. Ettől olyan súlyosan megbetegedett, hogy dr. Alfred Greil fogolyorvos pár nap elteltével kórházba küldte. Itt több mint három hónapot töltött el. Érzékletes képet fest arról, mit is éltek át ilyenkor a betegek: „Következő reggel egész hirtelen magas lázam lett, ami a nap folyamán 40 fok fölé ment és hetekre leterített. Sovány lettem és gyenge, mint egy kisgyerek, nem volt étvágyam, és elmondhatatlanul szenvedtem a hőségtől és a borzasztó szomjúságtól. Az éjszakákat képzelődések közepette töltöttem, és miközben kint a fal mögött valamelyik kirgiz énekelt egyhangú dalát és ehhez órákon keresztül vert egy dobot, én a szomjúságtól félig megtévelyedve támoledtem az ágyak között és kiittam az alvók teásbögréit. Poloskák és szúnyogok gyötörték megszakitás nélkül, miközben nappal a gusztustalan legyeknek voltam kiszolgáltatva, amik tömegével ültek izzadt arcomra. Ehhez az állapothoz, ami előtt az orvos elég tanácstalanul állt, társult a skorbut. – Fogaim kilazultak, a foghús véres nyálkát választott ki és gyakori orrvérzés tört rám. Újra előjött a hasmenés és olyannyira segítségre szoruló lettem, hogy a két ágyszomszédomnak kellett együttes erővel cipelniük, ha arra kényszerültem, hogy felkeljek. [...] A legkeserűbb az a gondolat volt, hogy vadidegen és szívtelen emberek vettek körül, akik számára az utolsó küzdelem csak egy színjátékot jelentett, amit mindig érdeklődéssel követtek.”²⁶¹

A turkesztáni táborokban az egészségügyi infrastruktúrát pavilon-rendszer jellemezte: ez 4–10, az átlagosnál nagyobb barakkot jelentett a táborban vagy közvetlen közelében. Ezzel szemben Szibériában a városi kórházak közelsége miatt általában kisebbek voltak, ami higiéniai szempontból is hátrányos volt.²⁶² A Turkesztánban gyakori gyomor- és bélrendszeri megbetegedések egyik kiváltó oka a már említett fekete kenyéren kívül a foglyok számára szokatlan gyümölcsök (dinnye, gránátalma) fogyasztása volt.²⁶³ „Én is úgy jártam, mint Tantalus, nyakig ületem a dinnyében, de nemigen mertem enni,

²⁵⁹ HL Tgy.: 2822. V. kötet. 27. o.

²⁶⁰ Thormeyer – Ferrière 1916. 32. o.

²⁶¹ Praeg 1925. 38–53. o.

²⁶² Thormeyer – Ferrière 1916. 54–55. o.

²⁶³ Thormeyer – Ferrière 1916. 67. o.

látva a betegvizsgálaton a sok tífuszt”, fogalmazott az orvosi segédmunkára beosztott Udvardi Lázár.²⁶⁴ A tüdőtuberkulózist a por, a száraz levegő és az ingadozó hőmérséklet okozhatta.²⁶⁵ 1916 kora nyarára dr. Madsen megítélése szerint Turkesztánban az egészségügyi körülmények alapvetően javultak. Peter Schou (1883–1967) dán titkár is osztotta ezt a véleményt, hozzátéve, hogy ehhez elsősorban a táborlétszámok csökkentése járult hozzá.²⁶⁶ Madsen három fő betegséget emelt ki:

- Kiütéses tífusz: a megbetegedések nagy számában az is szerepet játszott, hogy „*az oroszok közül csak kevesen voltak a tetűelmélet álláspontján*” a fertőzést illetően. Turkesztán egészségügyi főnöke, Ermajlenko²⁶⁷ tábornokorvos is azon a véleményen volt, hogy ez csak a fogoly orvosok minden alapot nélkülöző állítása, és teljesen fölösleges a fertőtlenítés.²⁶⁸

- Malária: egész Dél-Oroszországban jelen volt, mindenekelőtt a szúnyogok által kedvelt rizsföldek környékén. Csak kininnel volt kezelhető. Itt ugyancsak tapasztalható volt egy különös tévhit az oroszok részéről: erről a betegségről ugyanis úgy vélték, hogy emberről emberre terjed.²⁶⁹

- Skorbut: az egyhangú étkezés és a zöldséghiány okozta, de fertőző formában is fellépett, és a tisztákat is érintette. Kezeléséhez sűrített tej, szárított zöldség-gyümölcs, citrom volt szükséges.²⁷⁰ Összeségében azonban nem fordult olyan gyakran elő, mint Nyugat-Szibériában és az Urálban.²⁷¹

A tuberkulózis sok esetben a malária utóbetegségeként alakult ki.²⁷² A gyakori szív- és vesemegbetegedéseket dr. Georg Heiner cs. kir. tartalékos ezredorvos az alultápláltság következtében fellépő parenchyma-degenerációra vezette vissza. Az így keletkező károsodások a felépülés után tartósan, akár élethossziglan is kihatással lehetettek az egészségre.²⁷³ Troickijben az egyoldalú táplálkozás miatt farkasvakság is fellépett, a kezeléshez a fogoly orvosok saját forrásból vásároltak nagy mennyiségű májat.²⁷⁴ A táborparancsnok bizalmatlansága is okozhatott egészségügyi gondot: így Akmolinszkban a

²⁶⁴ Udvardi 1996. 22. o.

²⁶⁵ Passow – Drechsel 1916. 18. o.

²⁶⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/133

²⁶⁷ Személye nem volt beazonosítható. Valószínű, hogy Krist erősen torzítva írta le a nevét.

²⁶⁸ Krist 1936. 95. o.

²⁶⁹ HHStA MdÄ AR F36 412. d. 58818/7

²⁷⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-190, 10-35/2-210

²⁷¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1357. d. 10-35/225

²⁷² Horn – Selding 1916. 79. o.

²⁷³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-51. A *parenchyma* a szerveket felépítő szövet, amely olyan sejtekből épül fel, amelyek a szerv funkcióját ellátják. <https://www.mypathologyreport.ca/hu/pathology-dictionary/parenchyma/> (Megtekintés: 2024. május 26.)

²⁷⁴ Köstenberger é. n. 12. o.

foglyok könnyebb ellenőrizhetősége érdekében az összes ajtót leszerelték a barakkokban, az állandó erős huzat következtében sokan reumások lettek.²⁷⁵ A rossz elhelyezési körülmények következtében sok fogoly inkább a szabad ég alatt éjszakázott, ami a hatalmas hőmérsékletingadozások okán megfázáshoz és bélpanaszokhoz vezetett.²⁷⁶ A legnagyobb szükség kininre és szívgyógyszerekre volt, a malária ugyanis gyakran járt szívbetegedésekkel. A létfontosságú vízforralás elmaradását sok esetben egyszerűen a tüzelőanyag hiánya okozta.²⁷⁷

A bezártság, a zsúfoltság, az unalom, az idegen környezet az idővel pszichés megbetegedésekhez („drótsövénybetegség”), szélsőséges esetekben tébolyhoz is vezethetett. Taskentben az elmeegógyintézetben egy külön részleget hoztak létre hadifoglyok számára.²⁷⁸ Rosszabb esetben a megbomlott elméjű foglyokat nem különítették el az egészségesektől. *„Sikoltozásuk és vad nevetésük éjjelente rémületet visz az amúgy is borzongató hideg és sötét barakkokba, ahol egy maréknyi szalmán fekszenek félegészséges emberek betegek és haldoklók mellett a fagyott földön.”*²⁷⁹

Max Heinsius von Mayenburg (1857–1940) osztrák bányaigazgatónak a kezébe jutott egyik fogságba esett alkalmazottjának, Gustav Mücke Landsturm hadnagynak (2. tábori lóvasút ezred) 1916. január 4-én kelt, titkosírással írt levele. Amit itt olvasott – Szamarkandban és Katta-Kurgánban naponta 30-40 fogoly halt meg maláriában –, arra készítette, hogy személyesen forduljon a Hadügyminisztériumhoz annak érdekében, hogy ezen táborok felszámolása érdekében történjenek lépések. A cs. és kir. Hadügyminisztériumban azonban óva intettek olyan elsietett lépésektől, amelyek adott esetben oda vezethetnének, hogy a teljes turkesztáni fogolykontingenst elszállítják Kelet-Szibériába – ami arra utal, hogy az ottani körülményeket még rosszabbnak ítélték meg.²⁸⁰ Szükségesnek látszott azonban a petrográdi amerikai követséget sokkal határozottabb fellépésre felszólítani, kiemelve a Kazalinszk, Szamarkand, Merv, Ashabád, Szkobele, Dzsizak és Hodzsent táboraiiban uralkodó állapotokat. *„Az orosz kormánynak meg kell mutatnia, hogy szándékában áll és képes arra, hogy saját presztízst megvédje az olyan kreatúráktól, amelyek az orosz nép nevét örökre szégyennel és gyalázzal fedik be. [...] Amennyiben ezek a lépések eredménytelenek maradnak, a Hadügyminisztériumnak annak a megmásíthatatlan következtetésre kell jutnia, hogy a petrográdi amerikai követség minden*

²⁷⁵ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

²⁷⁶ Formanek 1931a. 143. o.

²⁷⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/133

²⁷⁸ Wurzer 2000. 270. o.

²⁷⁹ HHStA MdÄ AR F36 413. d. 3988

²⁸⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-81

*kísérlete változtatások keresztülvitelére kilátástalan, és hogy az Egyesült Államok a nemzetközi törvényeket, melyeknek legelhivatottabb és egyedüli védelmezői akarnak lenni, semmisként hagyják lábbal tiporni [...].*²⁸¹

Dr. Madsen 1916 decemberében így fogalmazott: „Ha arra emlékszünk, hogy Freiherr von Boenigk²⁸² százados márciusban a helyzetet Turkesztánban a legrosszabbnak nevezte az egész Orosz Birodalomban, [...] nem tagadható, hogy a különböző delegációk munkája nem volt hiábavaló, de igazságot kell szolgáltatni az orosz hatóságoknak is és elismerni, hogy valóban jó szándékot mutattak a körülmények javítására.”²⁸³ Hogy 1917-re ne törjön ki újabb skorbutjárvány, további intézkedések voltak szükségesek, mindenekelőtt kiegészítő táplálék biztosítása a legyengült szervezetű foglyok számára: napi fél liter tej, heti fél funt vaj, lekvár, szárított zöldségek és mindenekelőtt gyümölcsök. A tejtermékeket Dániából, a zöldségeket és gyümölcsöket Kaliforniából javasolta beszerezni. Amennyiben az ehhez szükséges anyagi források nem állnának rendelkezésre, vészmegoldásként felvetette, hogy létesítsenek raktárakat nagy mennyiségű élelemmel, és onnan lássák el a különösen kritikus helyzetű táborokat. A raktárakat egy svéd, dán és amerikai küldöttekből összeállított bizottság felügyelte volna, a nélkülözhetetlen kapcsolatokkal bíró Alekszandra Romanova orosz nővér bevonásával.²⁸⁴ A tervet azonban mind technikai, mind anyagi nehézségek miatt elvetették, egyedül egy nagyobb tejkészlet létrehozásában tudtak megállapodni.²⁸⁵

Taskentben 1915 októberében Karl Hartel az alábbi árakat jegyezte fel (funtonként):²⁸⁶

Marhahús	8-15 kopek	Alma	10 kopek
Borjúhús	12 kopek	Gránátalma	10 kopek
Disznóhús	24 kopek	Körte	8 kopek
Ürühús	30 kopek	Dió	8 kopek
Szalonna	35 kopek	Ceyloni tea	2 rubel
Vaj	48-60 kopek	Kávésző	1,40 rubel
Sonka	35 kopek	Kockacukor	20-26 kopek

²⁸¹ HHSa MdÄ AR F36. 412. d. 48005/7

²⁸² Német tiszt a porosz hadügyminisztérium hadifogolyosztályán.

²⁸³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-420

²⁸⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-298

²⁸⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1357. d. 10-35/225

²⁸⁶ KA NL 2117 (B, C) 3. füzet. 63–64. o.

Disznósajt	30 kopek	Kristálycukor	17-20 kopek
Ponty	8 kopek	Kakaó	1,20 rubel
Burgonya	3 kopek	Fa	26 kopek
Fehér kenyér	5 kopek	Szén	27 kopek
Fekete kenyér	4 kopek	Vörös kaviár	60 kopek
Fehér liszt	7 kopek	1 db citrom	10-15 kopek
Makaróni	10 kopek	1 db narancs	10-15 kopek
Edámi sajt	50 kopek	1 db tojás	3 kopek
Só	3 kopek	1 doboz gyufa	2 kopek
Mák	12 kopek	1 korsó sör	20 kopek
Szőlő (piros)	3-5 kopek	1 liter kaukázusi vörösbor	40 kopek
Mazsola	8 kopek	1 inggallér	50 kopek
Korinthoszi mazsola	10 kopek	Felsőrész (cipőnek)	6,50 rubel
Kajszibarack	10 kopek	1 pár cipőfűző	10 kopek

4.5. A hadifoglyok munkavégzése

Oroszország nagyszámú lakosságának köszönhetően 1915 nyaráig nem szorult rá, hogy a foglyok munkaerejét tömegesen és szervezeten igénybe vegye.²⁸⁷ Turkesztánban ehhez képest már viszonylag korán foglalkoztak a kérdéssel, már csak azért is, mert az unalom és semmittevés mindenféle „nemkívánatos jelenséghez” vezetett a foglyok között, írta Martszon főkormányzó a hadügyminiszternek 1915 februárjában.²⁸⁸ Az erre vonatkozó előírásokat 1915 márciusában alkották meg. Ezek papíron teljesen elfogadhatóak voltak. A foglalkoztató vállalatnak kellett gondoskodnia az ételmezésről, ami nem lehetett rosszabb, mint az orosz legénységé. Heti egyszeri mosakodási lehetőséget kellett biztosítani, és tilos volt a kegyetlen bánásmód. A legnagyobb gond a fizetési rendszerrel volt, amelyben keveredtek a százalékos és a fix összegű levonások. Ez a gyakorlatban a következőt eredményezte 100 kopekes, és 55 kopekes napi alaplátvány esetében.²⁸⁹

²⁸⁷ Nachtigal 2003. 153. o.

²⁸⁸ Дорошенко 2021. 21. o.

²⁸⁹ Streeruwitz 1918. II. Bd. 175–179. o.

100 kopek

Levonás	5% (szállás, fűtés, víz, gyógyszer)	30 kopek (élelmezés)	15 kopek (ruházat)	7 kopek (átlagolt őrzési költség)	Kézhez kapott (maradék 2/3-a)
Maradék	95 kopek	65 kopek	50 kopek	43 kopek	28 kopek

55 kopek

Levonás	5% (szállás, fűtés, víz, gyógyszer)	30 kopek (élelmezés)	15 kopek (ruházat)	7 kopek (átlagolt őrzési költség)	Kézhez kapott (maradék 2/3-a)
Maradék	52,25 kopek	22,25 kopek	7,25 kopek	0,25 kopek	0,16 kopek

Így az az abszurd helyzet is előállhatott, hogy ennél alacsonyabb napidíj esetében a fogoly munkavégzése következtében a munkaadó adósává vált. Mark továbbá rámutat arra a körülményre, hogy a főkormányzóság katonai vezetése híján volt a gazdasági szakértelemnek, és arról se volt elképzelése, hogyan lehetne a foglyokat produktív munkára ösztönözni. Így az olyan nagyszabású projektek, mint a vízcsatornarendszerek további kiépítése, a hiányzó feltételek miatt kudarcra voltak ítélve. Foglyok dolgoztak a táborok műhelyeiben, az épületek karbantartásán, a mezőgazdaságban, állami hivatalokban, egészségügyi intézményekben és magánkézben lévő üzemekben is.²⁹⁰

Körös Imre²⁹¹ (1874–1932) népfölkelő honvédtizedes egyike volt annak az 50 altisztnek, akiket 1917. április elsején a kokandi táborból sáskairtási munkálatokra küldtek Piskent²⁹² környékére. Taskentben a különítmény már 200 főre növekedett.²⁹³ „*Mikor a szárdok megtudták jövetelünk célját, igen örvendtek és kiváló szívességgel fogadtak. [...] Akkor láttuk, hogy az orosz kormánynak, milyen sok gépe van a sáskák irtására. Ott volt a temérdek méreg is felhalmozva, olyan sóféle közet mint a rézgálic nálunk csak hogy fehér színű. Nem tudta senki, hogy miféle ásvány, a főhadnagy annyit mondott, hogy arzén is van benne.*”²⁹⁴ Ezt a közet kellett vízben feloldani és a sáskás helyeket vele megpermetezni,

²⁹⁰ Mark 2013. 88–90. o.

²⁹¹ Civilben komáromszentpéteri (ma: Svätý Peter, Szlovákia) református kántortanító, Przemyslben az ostrom alatt az 1/31. népfölkelő munkásosztágban szolgált. 1920. június 18-án tért haza a fogságból. *Dunántúli Protestáns Lap*, 1914. április 18. 26. évf. 16. sz. 125–126. o.; *Komáromi Lapok*, 1920. június 23. 41. évf. 44. sz. 3. o.

²⁹² Ma Piskent, Kelet-Özbegisztán.

²⁹³ *Komáromi Lapok*, 1930. április 26. 51. évf. 49. sz. 6. o.; április 29. 50. sz. 4. o.

²⁹⁴ A nátrium-arzenit nevű méregről van szó; vö.: *Nachrichtenblatt für den deutschen Pflanzenschutzdienst*, 1923. november 1. 3. évf. 11. sz. 86. o.

mint nálunk a szőlőt szokták. A gépek hatalmas permetezők voltak, két ló húzott egy-egy gépet. Két német önkéntes volt velünk, azok kitűnően értettek a gépek kezeléséhez, gépész mérnökök voltak odahaza.²⁹⁵ [...] Orosz főparancsnokunk elmaradt Piskendben tőlünk, jó barátokra talált az ottani orvos és patikus személyében és gondtalanul mulatozott azokkal. Ő nem sokat adott a sáskákra, földolog volt, hogy ő a munkásokat felszereléssel – kivéve az élelmiszert – kiküldte a sáskairtas színhelyére. Bánta is ő, akármit csinálnak a hadifoglyok a nagy legelőn. [...] De most már munkához kellett látni, mert a sáskák rohamosan bújtak elő a földben lévő petékből. Ha leültünk, tele ugráltak bennünket, ha ettünk, a sajkánk egy perc alatt tele lett velük. [...] Estére már láttuk a hatást, mert a megpermetezett legelő tele volt sáska hullákkal.”²⁹⁶ A foglyok mindezzel együtt sokkal jobban érezték magukat a szabad ég alatt, távol a zsúfolt tábortól, saját maguknak főzött kosztal. Így nagy volt a csalódottság, amikor egy szokatlanul késői, április végi fagyos éjszakán valamennyi sáska elpusztult, és vissza kellett térni a táborba – a munkabérüket hiánytalanul megkapták.²⁹⁷ Alig két hét elteltével azonban újabb munkalehetőséget kaptak. „Mindjárt láttuk, hogy ősi nádasok között vagyunk, amelyet a hadifoglyaink keze csapolt le a háború folyán, tehát három év óta; cseh mérnökök keze alatt dolgoztak itt a mi embereink az ősi nádasok lecsapolásával. Ezer, meg ezer hold jó földet szabadított így fel az orosz kormány a háború alatt hadifoglyainkkal Turkesztánban.”²⁹⁸ A vetési munkálatokért csak 25 kopek és ellátás járt, kiegészítő fizetést kaptak azok, akik vállalták az éjszakai öntözést elvégzését.²⁹⁹ „Az öntözés nehéz munka volt. Aki vállalkozott rá, nagyon megérdemelte ezt az egy rubelt, amit éjjeli munkájáért kapott. Térden felül kellett a vízben járniok és egyengetni a víz útjait, folyását a földeken, hogy a földön az öntözés egyenletes legyen. Az öntözők annyira ki is voltak merülve, hogy másnap pihenni kellett nekik.”³⁰⁰

Arra is akadt példa, hogy a foglyok megtagadták a munkavégzést. 1915 közepén nagyjából 500 foglyot indítottak útnak Szamarkandból, hogy a buharai vasútvonal építésén dolgozzanak. Amikor híre ment közöttük, milyen kirívóan rossz körülmények közé fognak kerülni, Emir Rabat állomáson leszálltak a vonatról, és minden ígélet és fenyegetés ellenére nem voltak hajlandóak továbbmenni. Végül visszaszállították őket a táborba, és 30 napi elzárást szabtak ki büntetésül. Ennek ellenére hasonló esetek többször előfordultak a

²⁹⁵ Komáromi Lapok, 1930. május 13. 51. évf. 57. sz. 4. o.

²⁹⁶ Komáromi Lapok, 1930. május 17. 51. évf. 58. sz. 9. o.

²⁹⁷ Komáromi Lapok, 1930. május 31. 51. évf. 64. sz. 4. o.

²⁹⁸ Komáromi Lapok, 1930. június 21. 51. évf. 73. sz. 3. o.

²⁹⁹ Komáromi Lapok, 1930. július 19. 51. évf. 85. sz. 9. o.

³⁰⁰ Komáromi Lapok, 1930. július 26. 51. évf. 88. sz. 5. o.

következő hónapokban.³⁰¹ A buharai vasútvonal építésével megbízott vállalkozó levonta a tanulságot, és felkérte a szamarkandi foglyokat, hogy küldjenek egy delegációt az építkezésre, hogy meggyőződhesse az arról, hogy a munkakörülményekről szóló rémhírek alaptalanok. A fogolyküldöttség valóban úgy találta, hogy az élelmezés és a fizetés is megfelelő, így 120 fő önként jelentkezett. Feladatuk egy kőhíd építése volt. Az augusztusi hőségben a munkavégzés csak a kora reggeli és az esti órákban volt lehetséges. Az építkezés során ellentét támadt a magyar foglyok és az örmény kőművesek között, amely kis híján tettelegességgig is fajult; a következménye az lett, hogy a magyarokat átirányították egy másik munkahelyre Kizil-darjába.³⁰² A kemény fizikai munka ellenére a foglyok viszonylag elviselhetőnek találták a körülményeket, eltekintve attól, hogy a postaküldemények ide egyáltalán nem érkeztek meg. Az építkezést egy alkalommal meglátogatta a buharai emír is. Varsa Imre, aki kivételesen szerencsés módon irodai munkát végezhetett, felidézi emlékiratában, milyen vegyes összetételű volt az építkezést végző vállalat: akadt benne észt, finn, ukrán, örmény, török, perzsa, indiai, olasz és francia tisztviselő is. Ennek ellenére teljes volt a harmónia, a soknemzetiségű társaság példamutató módon tudott együttműködni. Sajnálatos módon ez az ideális helyzet nem sokáig állt fenn, pénzügyi okok miatt ugyanis ellentét támadt a vasúttársaság és a vállalkozó között, aki beosztottjaival együtt elhagyta a telepet. Az újonnan érkező tisztviselők már sokkal kevésbé tanúsítottak emberséges bánásmódot a foglyokkal szemben. 1916 januárjában elszállították őket, a telepen ugyanis nagyszámú menekültet helyeztek el.³⁰³

Tóth János (1893–?) makói honvéd naplója³⁰⁴ azon kevés ego-dokumentumok közé tartozik, amelyek alapján képet kaphatunk a Fergána-völgy bányáiban munkát végző legénységi foglyok mindennapjairól. Tóth János Przemyśl feladásakor esett orosz fogságba, 1916. október 18-án szállították Andizsánból a Kokand közelében fekvő Melnikire³⁰⁵, az Alaj-hegység lábánál. A hegyekben működött egy „viaszkbánya” (feltehetőleg olajpala-lelőhely) mellett létesített finomítóüzem, ahol már régebb óta dolgoztak magyar foglyok. Az elhelyezésről és az élelmezésről az üzemeltető bányásztársaság gondoskodott. A foglyok kaptak egy számot, amelyet ráütöttek egy pléhre, ennek bemutatásával fizetés nélkül kaptak kenyeret a sütődében – az élelmiszerek árát

³⁰¹ Дорошенко 2021. 24. o.

³⁰² A Kizil-darja (özbegül Qizildaryo, másik nevén Yakkabog'daryo) a Hiszor-hegységben eredő folyó.

³⁰³ Varsa 1927. 48–101. o.

³⁰⁴ HL Tgy.: 4248.

³⁰⁵ Minden valószínűség szerint a Kokandtól 50 kilométerre, ma Tádzsikisztánban található Melnikovo (Мельниково) településről van szó; a naplóban említett „szomszédos Kanbadán” meg Konibodommal (Конибодом) azonos.

utólag vonták le a napibérből. A bányászokat köbméter szerint fizették, a napszámosok 1 rubel 40 kopeket, a mesterségekben dolgozók 30 kopekkel többet kerestek.³⁰⁶

Néhány héttel Tóth János érkezése előtt robbanásos baleset történt a bányában, emiatt a tárnát beföldelték, és egy új lejárát ásásán dolgoztak. A munkálat közben, október 20-án azonban újabb súlyos szerencsétlenség történt, amely során öt bennszülött munkás életét veszttette, és több fogoly megsebesült. A hadifoglyok ekkor megpróbálták elérni a kokandi tábor éppen helyszínre érkező parancsnokánál, hogy vigyék őket vissza, a társaság képviselője azonban elérte, hogy maradjanak – azzal az engedménnyel, hogy a továbbiakban a bányán kívül dolgoznak. A gyakorlatban ez többnyire építkezési munkát jelentett: egy nagy olajpalaraktárat, jégvermet, konyhát és fürdőt kezdtek kialakítani vályogból és kirobbantott sziklákból. Az alacsony hőmérséklet és rendkívül erős szelek miatt sok fogoly munkás megbetegedett, őket a kokandi tábori kórházba szállították.³⁰⁷ Nafta-kitermelést Csimjonnál is folytattak. Sziklai Sándorné szerint³⁰⁸ itt dolgozott beosztott könyvelőként Bakó Emil (1893–1984) internacionalista is, aki a m. kir. 1. honvéd gyalogezred kötelékében, Przemyśl feladásakor esett orosz fogságba. Emlékirata szerint azonban „Kanyibadam mellett” volt, tehát alighanem ugyanott, mint Tóth János. Írásában túltengenek az osztályharcos toposzok, a telepen történt szerencsétlenségeket ennek megfelelően a „reakció embereinek” tulajdonítja.³⁰⁹ Hasonló, néhány száz főt foglalkoztató munkatáborról van tudomásunk a surabi bányákban (150 fő) és a hilkovói (306), dragomirovói (139), csernyajevói (172) vasútállomásoknál.³¹⁰ Szinte biztosra vehető, hogy a Fergána-völgyben és környékén számos más helyen is alkalmaztak kisebb fogolycsoportokat, a témában még további kutatások szükségesek.

A szamarkandi katolikus templom is hadifoglyok – elsősorban lengyel nemzetiségűek – munkája: alig két év alatt, 1915–1917 között készült el. A mai napig működő, taskenti Jézus Szíve Katedrális tervezésében és építésében ugyancsak nagy szerep jutott a foglyoknak, a beltér díszítése Gách István³¹¹ (1880–1960) magyar és Klovovich lengyel szobrászok keze munkáját dicséri. A turkesztáni főkormányzó kertjének gondozását is foglyok végezték, a fennmaradt névsorban több magyar névvel is

³⁰⁶ HL Tgy.: 4248. 55–56. o.

³⁰⁷ HL Tgy.: 4248. 56–58. o.

³⁰⁸ Sziklai 1967. 298. o.

³⁰⁹ HL Pers. 384. Bakó a későbbiekben még arra is késztetést érzett, hogy jegyzetet készítsen az Adolf Bergunker (1906–1989) által rendezett, „Harc a banditákkal” (eredeti címe: Джугра, 1964) című szovjet filmről, amelyben megítélése szerint számos hiba és tévedés lelhető fel.

³¹⁰ Sobirov – Akbarov – Uktamovna 2024. 20–21. o.

³¹¹ Gách István Lipót póttartalékosként esett orosz fogságba Przemyślnél. Hadifogságban kifejtett művészeti tevékenységéről szó esik a 4.7. fejezetben is.

találkozhatunk: Szabó János, Dudás István, Kopasz János, Gery (Gergely?) Sándor, Orosz János. Összeségében mintegy 50 fő végzett különböző munkákat a házban és környékén, ami már némi visszatetszést váltott ki Kuropatkinból, és elrendelte számuknak a csökkentését.³¹²

4.6. Hadifogolyposta

„Úgy hiszem, hogy néhány év múlva a turkesztáni levelezőlapok érdekesek lesznek...”, fogalmazott Králik András (m. kir. 9. honvéd gyalogezred) hadifogoly.³¹³ Dr. Paul Kammerer (1880–1926) már 1918 végén elmélkedett a hadifogságban született levélváltások forrásértékéről. *„Elvégre nagyban és egészben a levelezésanyag egészen csodálatosan valóságos: éppen a fogoly helyzetéből adódik, hogy ugyan hajlik a negatív és pozitív irányban individuális túlzásokra – ezek kompenzálják egymást, hiszen az összehasonlító olvasó megtalálja a megfelelő középutat –, de a tudatos hazudástól a kedve elment, amennyiben valaha volt.”*³¹⁴

A háború korai időszakában az orosz cenzúrarendszer működése nem nevezhető zökkenőmentesnek. Arthur Schütz (1880–1960) Landsturm főhadnagy, a „desiffrizáló- és remediálócsoporthoz” (*Dechiffrier- und Remediersgruppe*) vezetője a szervezetlenséget, az információcsere hiányát, a cenzorok alacsony képzettségét és rossz munkamorálját emeli ki. Az elvileg központként működő petrográdi hivatal ennek a feladatnak alig tudott megfelelni. A gyakorlatban ez többek között a levélsorok teljesen ötletszerű kisatírozásában mutatkozott meg. *„Nevetséges, hogy miket húz ki a cenzúra. Kaptam lapokat, melyeken a címeket stb. húzták ki. Én a legártalmatlanabb dolgokról írok. De hát ez 'egy cenzúra'”*, panaszkodott Palkovics Ferenc 1916. június 30-án Dzsizakban.³¹⁵ Ezzel szemben meg sokszor a mérsékelt kreatív módon elrejtett titkos üzenetek is akadálytalanul túljutottak a cenzúrán.³¹⁶ Néhány példa erre: *„Bin gesund kolege toemeg gyilkolas auch hier”* (ismeretlen hadifogoly 1915. októberi távirata);³¹⁷ *„Unterwegs habe ich unseren Kollegen Legénységünk getroffen, der mir vom Kameraden Rendszeresen verschiedenes erzählt hat. Er war mit Halálba und Kergettetik in Kazalinsk und später in*

³¹² Дорошенко 2021. 24–27. o.

³¹³ HTM KE 73.990.1/KE

³¹⁴ Paul Kammerer: Soziologische Fragen der Kriegsgefangenschaft. *Der Friede*, 1918. december 6. 46. sz. 470. o.

³¹⁵ HTM KE 71.333.1/Em

³¹⁶ Schütz 1915.

³¹⁷ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-329

Taschkent.” (Tschöll Alfréd, a cs. és kir. 3. vartüzér zászlóalj századosának levelezőlapja Szamarkandból, 1915. szeptember 24.).³¹⁸ „*Teile die mit das ich von unsern 'Roten Kreuz' 1 Decke gefast habe als Liebesgabe, Csehtiszt ist da, auch der Magyaro ist gefangen Knak ist ein wenig krank. Was ist mit Nemarkart?! Adni ist noch Zuchause? Ich grüße Semmit?! Wenn Nagybotrány ist Jahrmakt?! Volt ist noch im Spital?! Emiatt ist schon Ferheiratet?!*” (Boros Imre, 1916. február 28, Taskent.)³¹⁹

De az osztrák–magyar cenzúra működése is olykor indulatos értetlenkedést váltott ki a foglyokból: „*Mint ahogyan már megosztottam veled, megkaptam előző héten az A. Bruckner³²⁰-könyvet Lipcséből. Magam rendeltem meg márciusban Lipcséből, miután értesítettél, hogy a bécsi cenzúránk nem akarja átengedni, mert képek vannak benne Steyrről. Roppant nevetséges!! Ha vannak is benne képek Steyrről, nem lett volna nagy munka a cenzúrának, ha az illetékes cenzor az öt képet kivágja. Az ő ujjai se az Úristen kedves ujjai, és nem törnének le neki a munkától. Hát ez az az úgynevezett cenzúraszeszély.*” (Julius Bayer, 1917. július 26, Szkobelev.)³²¹

A postaforgalom nehézségeit az okozta, hogy 7 orosz tiszt dolgozott a naponta beérkező 10-12 000 levelezőlap cenzúrálásán, de ezeknek csak a felével tudtak megbirkózni, és a maradék megsemmisítésre került.³²² Egy másik probléma volt, hogy esetenként leszakadt a levelekről a cenzúrabélyegző, és az ilyen küldeményeket a foglyoktól elkobozták. A tiszték így azt kérték, hogy minden postaküldeményt több bélyegzővel lássanak el.³²³ A pénzküldeményekkel kapcsolatban a Taskenti Bank arról tájékoztatta a Horn-delegációt, hogy a sok elmaradt kézbesítés oka a táviratos küldés során gyakran fellépő „névcsonkolások”, amik nem tették lehetővé a címzettek azonosítását. A tapasztalatok szerint azonban a probléma korántsem csak a táviratokat érintette.³²⁴

Különösen a korai időszakban okozott nagy gondot a fordítók hiánya Taskentben: csak német, francia, angol vagy orosz nyelven írt lapokat továbbítottak. Ez a magyar foglyokat érthető módon nagyon rosszul érintette, és ennek sok esetben hangot is adtak.³²⁵ Ebben a helyzetben a legénységi állományban szolgáló értelmiségiek, mindenekelőtt a tanítók segítettek a foglyoknak abban, hogy lefordítsák leveleiket és az azokra érkező

³¹⁸ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-387

³¹⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-380

³²⁰ Valószínűleg Anton Bruckner (1824–1896) osztrák zeneszerző.

³²¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190. A levél írója feltehetőleg a cs. és kir. 92. gyalogezredben szolgáló Julius Bayer százados. Steyrben működött a Werndl-féle fegyvergyár (Österreichische Waffenfabriks-Gesellschaft).

³²² HHStA MdÄ AR F36 412. d. 12887

³²³ Horn – Selding 1916. 65. o.

³²⁴ Horn – Selding 1916. 27–28. o.

³²⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1355. d. 10-35/99

válaszokat. „Minden hónap elején [...] valóságos búcsújárás indult meg a tanítósarok felé. Sokgyermekes családapák, hadiházások, otthonhagyott kedvesük után vágyakozó ifjak bízták rá szívük legrejtettebb álmait, gondolatait, féltve őrzött családi titkaikat a magyar tanítókra”, emlékszik vissza Mikuss Elek troickiji élményeire.³²⁶ A hivatalban, amely egész Turkesztán postaforgalmát bonyolította, 1915 őszén harminc munkatárs dolgozott. A foglyok a táviratot tartották a legmegbízhatóbbnak, amely Turkesztánból általában gyorsabban célba ért – Románián keresztül –, mint Oroszország más részeiről.³²⁷ Ebben az időszakban a tisztek hetente, a közkatonák havonta egy levelezőlapot írhattak. A leveleket nem osztották szét, csak egyszerűen bedobták a kaszárnnyákba, a pénzküldeményekre sokszor hónapokat kellett várni. Idővel a foglyok kineveztek egy postástisztet, és a levelek szétosztását a legénység tagjai végezték el.³²⁸ Szamarkandban egyes cseh foglyok „besegítettek” a cenzúrálásba.³²⁹

A cenzúrázottan érkező postát adott esetben a foglyok szappanszesszel újra olvashatóvá tudták tenni. Az otthonról küldött csomagok általában már üresen érkeztek Taskentbe, főleg az élelmiszert és dohányt tulajdonították el belőlük. Érdekes példa erre, ami Wilhelm Friedrich Franz Belitz (1872–?) német századossal (13. huszárezred) történt Gulcsában: a csomag az orosz vámhivatal sértetlen pecsétbélyegzőjével érkezett meg, a benne lévő jó minőségű inget és alsóneműt azonban kicserélték silány minőségű orosz legénységi ruhadarabokra.³³⁰

A pénzküldemények szempontjából Szamarkand volt sokáig egy gyenge láncszem. Előfordult, hogy a címzettnek egy évet kellett várnia, mire megkapta.³³¹ Rosszabb esetben a táborparancsnok egyszerűen eltulajdonította azokat – Szamarkandban ez olyan mértékeket öltött, hogy végül őrizetbe vették és vádat emeltek ellene.

Szándékolatlan névcserék mellett a Krook-bizottság megfigyelése szerint az is előfordult, hogy egy fogoly halála esetén a neki szánt pénzt egy társa vette fel, majd elfelezte a hamis személyazonosságát igazoló fogoly szakaszvezetővel.³³²

³²⁶ Mikuss 1934. 200. o. Mikuss Elek civilben tanítóként dolgozott Tallóson (ma: Tomášikovo, Szlovákia), a két világháború között a helyi iskola igazgatója volt. Vö.: Csicsay 2014. 5. o.

³²⁷ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 4. o.; Thormeyer – Ferrière 1916. 72, 76. o.

³²⁸ Fábán 1930. 136. o. Forgács 2022a. 65. o.

³²⁹ Emil Jeuniker jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2150. d. 10-33/3245

³³⁰ Belitz német törzsállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77

³³¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190

³³² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-281

4.7. „Kunst und Kurzweil”³³³

A tétlenségre ítélt tisztek és a legénység azon része, amelynek nem kellett (vagy lehetett) munkát végeznie, a legváltozatosabb módokon igyekeztek kitölteni napjaikat. Hogy mekkora teret engedtek nekik kreativitásuk kiélésére, természetesen ugyancsak sokban függött az táborvezetéstől. Sakkfigurákat faragtak, magyar játékkártyákat festettek. *„Lehetett ugyan a városban francia kártyát kapni, de annak nincs meg az a zamatja, mint a svájci hősöknek”*, emlékezett vissza dr. Kacz Izso.³³⁴ A kártyázás mellett a hírek olvasása volt az egyik legkedveltebb időtöltés. Ez kezdetben orosz újságcikkek fordításában merült ki, az idővel azonban a nagyobb táborokban megindult a tábori újságok szerkesztése.³³⁵ A Taskentben megjelenő „Turkesztáni Az Est” szerkesztőségének vezetője 1915 őszén az oroszul is beszélő Almoslino Rezső³³⁶ tartalékos főhadnagy volt, ekkori tagjai: Háty Elek, Bárdos Ignác,³³⁷ dr. Schiffert Ferenc,³³⁸ dr. Gergely Lajos,³³⁹ Szegő Béla, Grób Ernő,³⁴⁰ Erdős Illés³⁴¹ tartalékos hadnagyk, Riedl Jakab,³⁴² Moravek János, Jeszenszky István, dr. Rác Jenő tartalékos zászlósok. Az újság kezdetben csak arra szorítkozott, hogy szó szerinti fordításban közölt orosz táviratokat. Taskentben két újság volt kapható: a „Telegrammi”, ami címének megfelelően táviratokat tartalmazott, és a cikkeket is

³³³ Ezt a magyarra nehezen lefordítható, de nagyon találó fordulatot az *In Feindeshand* oldalairól kölcsönöztem (I. Band, 137. o.). A német *Kurzweil* magyarul leginkább „időtöltés” értelemmel bír, de egyben a *Langweile* ellentettje is, tehát kevésbé esztétikusan „unalmatlanság”.

³³⁴ *Nagybánya*, 1919. január 1. 17. évf. 1. sz. 3. o. Kacz Izso (helyenként Izsák) a cs. és kir. 5. gyalogezred tartalékos hadnagya, civilben ügyvéd Nagybányán (ma: Baia Mare, Románia).

³³⁵ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* II. 1930. 107. o.

³³⁶ Személyével kapcsolatban lásd a 10.3. fejezetet.

³³⁷ M. kir. 2. honvéd gyalogezred. A háború előtt a Szegedi Kereskedelmi és Iparbank főkönyvelője. 1917-ben kezdeményezésére a fogoly tisztek 500 rubel alaptőkével saját bankot alapítottak Osban, amelynek igazgatója lett; a hasznát a legénység segélyezésére fordították. A fogságból való hazatérése után társtulajdonosa és igazgatója lett az új alapítású Szegedi Forgalmi Banknak, amely azonban 1924-ben csődbe ment. A rendőrségi intézkedések elől megszökött, 1925. szeptember 21-én Bécsben letartóztatták, a tárgyalás elől 1927-ben ismét megszökött. Később sportújságíróként tevékenykedett. *Délmagyarország*, 1917. december 23. 6. évf. 298. sz. 7. o.; *Újság*, 1925. szeptember 22. 1 évf. 59. sz. 8. o.; *Szegedi Új Nemzedék*, 1927. január 14. 9. évf. 10. sz. 3. o.

³³⁸ Gyulai ügyvéd, a m. kir. 2. honvéd gyalogezrednél Háty Elekkel egyidőben lett tartalékos hadnagy. A háború után a Gazdapárt, majd az Egységes Párt színeiben politizált. *Pesti Napló*, 1920. június 16. 71. évf. 143. sz. 1. o.

³³⁹ Celldömölki ügyvéd, m. kir. 2. honvéd gyalogezred.

³⁴⁰ Született 1886-ban a Torontál vármegyei Módoson (ma: Jaša Tomić, Szerbia), a háború előtt könyvelőként dolgozott. A cs. és kir. 29. majd a m. kir. 5. honvéd gyalogezrednél szolgált. Az „osi hadifogoly meszárlás” néven elhíresült tragédiában (amelyre részletesen kitérek a 8.1.3.5. fejezetben) vesztette életét 1919 áprilisában, akárcsak több más egykori taskenti hadifogoly. Verlustliste Nr. 671, 1918. május 1. 3. o.

³⁴¹ Született 1887-ben a Somogy vármegyei Kiskorpádon, a cs. és kir. 83., majd m. kir. 2. honvéd gyalogezredben szolgált, csere útján tért haza a fogságból 1918-ban. 1938. március 30-án hunyt el Budapesten. Verlustliste Nr. 693, 1918. augusztus 30. 3. o.; *Pesti Napló*, 1938. április 1. 89. évf. 73. sz. 13. o.

³⁴² Feltehetőleg azonos az 1885. január 25-én Titelen (ma Тител, Szerbia) született Riedl Jakab adóhivatali tisztviselővel. Az osi meszárlás áldozatainak egyike. *Hivatalos Közlöny*, 1909. 17. évf. 22. sz. 579. o.

megjelenítő „Turkesztánszkij Kurír”. Fábián táborában ennek mintájára kezdték el szerkeszteni a „Táviratok” című lapot. Később ő maga is csatlakozott a „Turkesztáni Az Est” szerkesztőbizottságához, és meggyőzte társait, hogy foglalkozzanak a táboron belüli élet kérdéseivel is. Saját állítása szerint az újság fejlesztését nagyban ösztönözte, hogy az osztrák foglyok „Taschkenter Beobachter” címen jelentettek meg tábori újságot – melynek szerkesztői többek között Georg Popper és Adolf Epstein, a *Kriegsgefangen in Turkestan* című visszaemlékezés szerzői voltak. A két lap között versengés zajlott, melynek komoly tétje volt: a magyarok, vagy az osztrákok tudják-e aktuálisabb, érdekesebb hírekkel ellátni az olvasóközönséget? *„Meghonosítottuk az ünnepi számok rendszerét. Olyan vasárnapi lapokat adtunk, amelyek akármelyik otthoni lapnak díszére váltak volna. Harctéri tudósításokon kívül orosz belpolitikát, gazdasági helyzetjelentést, angol lapok felfogását a világhelyzetről, a turkesztáni lapok nyomán ismertetéseket a minket környező államoknak, Perzsiának, Beludzsisztánnak³⁴³ és Afganisztánnak háború alatti viszonyairól”,* emlékezik vissza Fábián. A lapot csak egy példányban készítették, de Strobl Dezső³⁴⁴ minden egyes számot bemásolt a naplójába. Gergely Lajos hadnagynak, aki a későbbiekben átvette a szerkesztési feladatokat, fogságba esése után sikerült megőriznie a térképeit, amelyeket a barakk falaira szegeztek fel. Ezek alapján adott esetben meg tudták állapítani, hogy az orosz győzelmekről szóló hírek valójában visszavonulást takartak, és ezt nem is haboztak a lapban közölni – ami értelemszerűen az orosz táborparancsnokság rosszallását váltotta ki.³⁴⁵ Perovszkban 1916. január 1-vel eszperantó nyelvű újságot adtak ki.³⁴⁶ Sok esetben ezek az orgánusok szatirikus vonásokkal is rendelkeztek. A „Samarkandi baka-parancsok” például így jellemezte magát: *„A 'baka-parancsok' kiadóhivatala csak tisztességes és hihető hazugságokat örökíthet meg, vagyis olyan megbízható forrásból eredő hazugságokat, amelyeknek az eredete ki nem fürkészhető.”³⁴⁷*

Ritkaságszámba mentek és ezért különösen nagy értéket képviseltek a magyar nyelvű könyvek. Így például az egyik legnagyobb táborban, Troickijben *„mindössze három Przemyslből idekerült újságpéldány, egy ügyvédi perrendtartás, Gyóni Géza 'Lengyel*

³⁴³ A Beludzsisztáni Ügynökség (*Baluchistan Agency*) a mai Pakisztán területén Brit-India névleg autonóm területei közé tartozott.

³⁴⁴ Helyenként Strobl, született 1882. január 30-án Vingán (ma Arad megye, Románia). A háború előtt a *Neue Temesvarer Zeitung* egyik kiadója. Az osi mészárlás egyik áldozata. *Városi Közlöny*, Temesvár, 1911. január. 14. évf. 1. sz. 89. o.

³⁴⁵ Fábián 1930. 117, 135, 137. o.; 21 év fogság után hazaérkezett Oroszországból a „Szibéria Az Est” szerkesztője. In: *Az Est*, 1936. február 8. 27. évf. 30. sz. 3. o. Gergely később Berezhovkába, majd Troickoszávskba (mai nevén Kjahta, a mongol határ mellett) került, ahol folytatta a lapszerkesztést „Szibériai Az Est” címen.

³⁴⁶ Pethő 2010. 167. o.

³⁴⁷ HTM KE 81.181.2/KE

mezőkön' című verseskötete es egy reneszánszról szóló kétkötetes munka képviselte a magyar nyomtatott betűt [...]".³⁴⁸ Dzsizakban még rosszabb volt a helyzet, itt másfél éven keresztül a tiszti táborban egyetlen könyv állt rendelkezésre: egy héber-magyar kétnyelvű zsebibimakönyv. „*Nos, ez a könyv bejárta az egész kaszárnnyát. Meghatározott időben pl. A. olvasta d.e. 10–12-ig, B. 2–4-ig, C. 4–6-ig, az egész kaszárnnya végigimádkozta a könyvet nem egyszer, de háromszor. Mindegy, hogy kálvinista, vagy katolikus.*”³⁴⁹ Könyveket otthonról vagy szeretetadományként is kaphattak. Palkovics Ferenc szkobelevi kívánságlistáinak visszatérő elemei például Edmond Rostand (1868–1918) francia drámaíró művei, a *Cyrano de Bergerac* és a *L'Aiglon*, valamint „2-3 Schakespeare” (sic!).³⁵⁰ A Vöröskereszt mellett ezen a téren különösen fontos volt az amerikai YMCA³⁵¹ munkája. Akárcsak a vöröskeresztes missziók esetében, itt is tartották magukat a reciprocitás elvéhez, tehát a hadviselő felek kölcsönösen engedélyezték a delegációk működését fogolytáboraikban. Oroszországban 1915 őszén kezdhették meg tevékenységüket.³⁵² Az elsődleges céljuk a foglyok lelki egészségnek megőrzése volt kulturális és sportolási lehetőségek megteremtésével, „*maximális tevékenység és önkéntes szolgáltatás, minimális felszereléssel és kiadásokkal. Az ideál minden esetben az volt, hogy az embereket a táborokban egymás támogatására ösztönözzük.*”³⁵³ Turkesztánért Jerome Dwight Davis (1891–1979) titkár volt felelős, aki 1916 májusa és 1917 áprilisa tevékenykedett a térségben. Rudolf Völker³⁵⁴ visszaemlékezésében hangsúlyozta, hogy nem lehet eléggé megbecsülni azt a segítséget, amit kaptak tőlük.³⁵⁵ Jelentésük alapján 1916-ban a következő infrastruktúra épült ki a közép-ázsiai táborokban:³⁵⁶

³⁴⁸ Mikuss 1934. 200–201. o. Gyóni Géza (1884–1917) teológus és költő, legismertebb műve a „Csak egy éjszakára...” című vers, amelyet Przemysl második ostroma alatt írt. Orosz fogságban, a szibériai Krasnojarszkban halt meg 1917. június 25-én, megbomlott elmével.

³⁴⁹ *Nagybánya*, 1919. január 13. 17. évf. 7. sz. 1. o.

³⁵⁰ HTM KE 71.339.1/Em, HTM KE 71.340.1/Em

³⁵¹ Young Men's Christian Association („Fiatal Keresztény Férfiak Egyesülete”).

³⁵² *Egger* 2018. 192–1293. o.

³⁵³ Archibald Clinton Harte (1865–1946) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 5. o.

³⁵⁴ Személyével kapcsolatban csak annyi adattal rendelkezünk, hogy civilben tanítóként dolgozott az ausztriai Waidhofen an der Ybbs városában. Przemyslben szolgált Landsturm örvezetőként, ahol az ostrom alatt több verset is írt: „Der Russenschreck”, „Kusmanek Hurra!” *Österreichische Land-Zeitung*, 1914. december 5. 35. évf. 49a. sz. 3. o.; *Fremden-Blatt*, 1915. február 12. 69. évf. 43. sz. 2. o.

³⁵⁵ *Völker* 1926. 86 o.

³⁵⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7

	Oktatás	Könyvtár	Zene	Testedzés	Műhelyek	Szolgáltatás
Taskent	26 tanár 1000 tanuló					
Troickij	300 tanuló					
Zolotaja Orda		175 kötet Kötészet	23 hangszer 2 kórus		Fafaragó Kosárfonó	10 zuhanyzó
Csernyajev			Zenekar			
Csardzsou						Fogorvosi felszerelés
Szamarkand	150 tanuló		20 hangszer Magyar és német kórus		Fafaragó	Fogorvos
Katta-Kurgán					Fafaragó	Fogorvosi felszerelés
Hodzsent	14 tanár 450 tanuló		12 hangszer 2 kórus			Borbély Fogorvosi felszerelés
Szkobelev	23 tanár 500 tanuló		Zenekar 5 kórus		Kosárfonó	
Kokand	15 tanár 300 tanuló	181 kötet	15 hangszer 2 kórus	Tornaszerek	Textilkészítő	
Andizsán			24 hangszer Kórusok	Tornaszerek		Fogorvos
Os						Víz tisztító

További kedvelt időtöltésnek számított a faragás vagy egyéb kézműves tevékenység, továbbá a festés és rajzolás. A nagyobb táborokban az idővel szinte mindenhol kialakultak könyvtárak, kórusok, zenekarok, színházi társulatok, sportcsapatok. Varsa Imre a szamarkandi fogolytáborban írta meg „Tegnap” című drámáját.³⁵⁷ A Taskentben alakult, 80 fős szimfonikus hadifogoly-zenekar olyan nagy hírnévre tett szert, hogy hangversenykörütra hívták őket, és több ízben Kuropatkin lakásán is adtak magánkoncerteket.³⁵⁸ Hasonlóan sikeres volt a taskenti magyar–német színjátszótársulat, amelyet a táborparancsnokság megbízásából Ferenczy István önkéntes szervezett meg. Egy külön erre a célra kialakított „kultúrvonaton” – az egyik kocsis próbateremnek lett berendezve – jártak a térség fogolytáborait egy orosz és egy muszlim zenetársulattal közösen. „*Ez aranyélet volt*”, emlékezett vissza Ferenczy.³⁵⁹ A közép-ázsiai flóra és fauna is rejtett magában lehetőségeket: többen készítettek tudományos igénnyel rendszerezett növény- és rovargyűjteményeket. Perovszkban az egyik fogoly tiszt egynap egy fél kilós teknősbékával állított be a jurtába, és közölte némileg meglepett társaival, hogy háziállatként óhajtja tartani. „*Egyelőre az állat meglehetősen hülyén kúszik a szobában fel-alá, és minden közeledésünknél eltűnik a páncéljában,*” jegyezte fel az egyik lakótárs.³⁶⁰ Dzsizakban a tisztek a helyi hagyományokat felkarolva ragadozó madarakat fogtak maguknak.³⁶¹

A tisztek számára általában engedélyezték a táboron kívüli szabadidőtöltést is. Ennek egyik beszédes nyoma a Háy Elek hagyatékában fennmaradt mérlegkártya³⁶² 1915. április 4-i dátummal.³⁶³ Az elsőre némileg szokatlannak tűnő dokumentum a korszak egyik jellegzetes „divathullámának” lenyomata. A 19. század utolsó évtizedei a pénzürmekkel működő automaták térhódításának ideje. Az Amerikai Egyesült Államok után Európa nagyvárosaiban is megjelentek a csokoládétól kezdve a képeslapokon át a borotvapengéig

³⁵⁷ A színdarabot naplójával együtt egy svéd pap segítségével hazaküldte, de a bécsi cenzúra alaposan „belenyúlt” a szövegekbe. Varsa a háború után számos színháznál nyújtotta be a művet, de mindenütt visszautasították; mígnem egy véletlennek köszönhetően 1927-ben Lengyel Menyhért (1880–1974) kezébe került, akinek elnyerte tetszését, és biztosította a szerzőt, hogy gondoskodik a színpadi bemutatásáról. Vö.: Az összeíró fiatal drámaíró drámájának kalandos útja a bokharai sivatagtól a Melinda-útig. *Színházi Élet*, 1924. december 14. 14. évf. 50. sz. 38. o.

³⁵⁸ *Alkotmány*, 1918. május 31. 23. évf. 128. sz. 4–5. o.

³⁵⁹ A taskenti színigazgató aradi sikere. *Aradi Közlöny*, 1923. február 27. 38. évf. 44. sz. 8. o. Ferenczy István ezen kívül a „Közép-ázsiai Eszperantó Föderáció” főmegbízottjának tisztségét is betöltötte. A világháború után Aradon tevékenykedett tanárként, tornát és eszperantót oktatott.

³⁶⁰ *Pethő* 2010. 117–118, 123, 145. o.

³⁶¹ *Willfort* 1930. 40–41. o.

³⁶² „Wiegekarte”, saját fordítás. Az irattípus magyar elnevezésének nem sikerült nyomát lelmi.

³⁶³ HTM KE 89.371.1/KE. A kártyán szereplő dátum a Gergely-naptár szerint április 17. E helyütt is köszönöm dr. Szołeczky Emese és Andó Miklós segítségét a dokumentum pontos beazonosításában.

a legkülönbözőbb termékeket kínáló automaták. 1886-ban több szabadalmat is bejelentettek a személymérleg-automatákra, amelyek néhány év múlva fel is tűntek a nyilvános tereken. A saját testsúly megméréseinek ilyen egyszerű lehetősége ebben az időben újdonságnak számított, és egyfajta szórakozási lehetőségként nagy népszerűségnek örvendett. Az újabb kivitelű mérlegek tükörrel is fel voltak szerelve, így a felhasználó a külső megjelenését is „ellenőrizhette”. Természetesen a nyilvános mérleghasználók – főleg a hölgyek – a korabeli vicclapok kedvelt célpontjai voltak.³⁶⁴

A mérlegelési láz ezek szerint Taskentet se kerülte el. A Turkesztáni Főkormányzóság fővárosában 1882-ben létesítettek egy városi parkot, amelyben az évtizedek során színházak, vendéglők, mozik – a „Híva” és a „Turán” – épültek, méretes fáinak hűsítő árnyékában pedig rendszeresen tartottak kiállításokat, játékonysági rendezvényeket és egyéb programokat. A Háy Elek mérlegkártyáján szereplő „Híva”³⁶⁵ tehát vagy erre a mozira, vagy az azonos nevet viselő nyári színházra utal. A „pontos amerikai orvosi mérleg”³⁶⁶ szerint 4 pudot és 25,5 funtot nyomott, vagyis kereken 76 kilogrammot, ami a testmagasság ismeretének hiányában is viszonylag normális súlynak tekinthető. Érdekes adalék, hogy ezek a taskenti szórakoztatóipari létesítmények – számos más beruházás mellett – a botrányos életvitele következtében a városba száműzött Nyikolaj Konsztantyinovics Romanov (1850–1918) orosz nagyhercegnek köszönhetően valósultak meg.³⁶⁷ Ma is álló palotájában múzeumot rendezett be, amelyben számos keleti kincs mellett egy 1848-as magyar zászló három foszlánya és egy Kossuthot ábrázoló bankó is látható volt. *„Ez a nagyhercegi múzeum valóságos búcsújáróhelye volt a Turkesztánba szakadt magyar hadifoglyoknak. Gyakran beköszöntöttek ide s a tépett magyar zászlók előtt órákon át álmodoztak a nagy időkről. Nem volt a napnak órája, hogy egy-két búsló magyarral ne lehetett volna itt találkozni. Az 1920-ik év őszén – amikor Taskend városának keleti nyugalmát a bucharai forradalom hullámai kavarták föl – az utcák zűrzavara elől páran a Konstantin-múzeum magyar szobájába húzódtunk. Ide jött akkor egy javakorabeli székel bajtársunk, aki Erdély bércei közül került Turkesztánba. Először fordult meg a múzeumban. Amikor az üvegszekrényben a Kossuth-bankót megpillantotta, hirtelen lekapta a sapkáját s teljes erővel elkezdte énekelni: „Kossuth Lajos azt üzenete...” Mi, magyarok*

³⁶⁴ Payer 2012. 308–310. o.; Forgács 2022a. 56–57. o. Bécsben különösen sok, máig működőképes mérlegautomata maradt fenn a köztereken.

³⁶⁵ Az orosz felirat: Городской садъ и "Хива".

³⁶⁶ „Точно Американскій докторскіе вѣсы.”

³⁶⁷ <https://mytashkent.uz/2012/08/20/po-razvalinam-gorodskogo-sada/>;

<https://cinepostcards.blogspot.com/2021/05/khiva-in-tashkent-uzbekistan.html> (Megtekintés: 2022. április 14.)

meghatottan vele énekeltünk. Az ének hangjára a szomszédos szobákból seregesen tódultak be a jámbor mohamedánok. Mozdulatlanul, némán hallgatták a Kossuth-nótát. Bizonyára nem értették: miért hullanak a könnyeink... Fölséges magyar jelenet volt. Emlékét a síromig őrizni fogom”, idézte fel dr. Elek Béla.³⁶⁸

A bazárok mellett sok fogoly élénken érdeklődött a térség kulturális értékei iránt is. A Turkisztánban lévő tisztek így örömmel éltek azzal a lehetőséggel, hogy látogatást tehettek Hodzsa Ahmad Jaszavi mauzóleumában.³⁶⁹ Julius Smolik (1879–1948) festő és építész összesen 861 rajzot, akvarellt és épületalaprajzot készített Szamarkand és környékének építészeti remekeiről. Alkotásait később kiállításokon és könyv formájában is a nagyközönség elé tárta.³⁷⁰ Egyes foglyokat oly mértékben lenyűgözte a közép-ázsiai világ, hogy a szabadulásuk után több ízben visszautaztak.

Említettük már a hadifoglyok kiemelkedő szerepét a taskenti katolikus katedrális felépítésében. Gách István nevéhez kötődik az az alkotás is, amely azóta a közép-ázsiai hadifogság jelképévé vált: a taskenti Botkin temetőben található emlékmű. Amikor fölmerült a tisztekben, hogy a táborban meghalt bajtársaik emlékére szobrot állítsanak, élénk vita bontakozott ki, hogy az mit ábrázoljon. Az első terv szerint a temető bejáratánál egy hatalmas ló magasodott volna, hátán a kaszáját lengető halállal. Majd nem túl optimistán úgy szőtték tovább az elképzelést, hogy ne ló, hanem teve hátán üljön, mivel csak az tud áthatolni a sivatagon és így eljönni mindannyiukért.³⁷¹ Végül azonban elvetették ezt az ötletet, és a választás egy szfinxre esett. Felirata: *„MAGYAR TISZTEK AZ ELHUNYT MAGYAR KATONÁKNAK”*, alatta ugyanez oroszul. *„A hatalmas sphinx fején az Árpád korabeli sisakkal előtte a térdelő honvéddel maradandó emlék lesz a messze idegenben és örökké hirdetni fogja a magyar tisztek kegyeletességét az idegen nép alatt, akik még a fogság nehéz napjaiban sem feledkeztek meg sokat szenvedett katonáikról.”*³⁷² Az emlékmű a mai napig áll, és a közelmúltban a felújításával kapcsolatos tervek is felmerültek. A kokandi hadifoglyok által épített obeliszk is túlélte az évszázad viharait.

³⁶⁸ *A Budapesti Hírlap Vasárnapja*, 1929. szeptember 15. 2. évf. 35. sz. 5–6. o. Dr. Elek Béla egri ügyvéd, a cs. és kir. 66. gyalogezred tartalékos zászlósa a háború második felében Krasznaja Rjecskába került, ahol a „Szibériai Újság” főszerkesztője lett.

³⁶⁹ *Prónai* 1929. 43–45. o. Turkisztán városának eredeti neve Jaszi volt. Hodzsa Ahmad Jaszavi (1093–1166) szúfi vezető mauzóleumának felépítése után tiszteletből *Házzrát-i Turkisztán* („Turkesztán szentje”) vagy *Sáh-i Turkisztán* („Turkesztán ura”) néven kezdték emlegetni a települést, az idővel azonban csak a *Turkisztán* elem maradt meg. Soucek 2000. 26. o.; Forgács 2015. 288. o.

³⁷⁰ Smolik 1929. 6. o.; <https://apis.acdh.oeaw.ac.at/person/33731> (Megtekintés: 2024. augusztus 15.) A cs. és kir. vasútezerred tartalékos hadnagyaként, Przemyslnél esett orosz fogságba.

³⁷¹ Fábán Béla elbeszélése a Nemzetgyűlésben. *Fővárosi Közlöny*, 1921. június 22. 32. évf. 25. sz. 1084. o.

³⁷² Szaghmeister Pál tartalékos zászlós (m. kir. 5. honvéd pótzászlóalj) jelentése. HL I. Vh. 4401. d. 342324/1a

Felirata: „*MORTUIS PROCUL PATRIA 1914–1917*”.³⁷³ Gách István szobrászati képességeit később a bolsevikok is igénybe kívánták venni: állítólag készítették vele egy Lenin-mellszobrot, de a beszerezhető alapanyag annyira rossz minőségű volt, hogy az első nagyobb eső alkalmával Lenin füle leesett.³⁷⁴

Eduard Rusch (1881–1958) osztrák építész a szamarkandi katolikus templom építésében működött közre. A bolsevik hatalomátvétel után felmerült, hogy emlékművet emeljenek azon helyen, ahol a forradalom során elesett vöröskatonák voltak eltemetve. Rusch elvállalta a feladatot, amely nem csak művészeti, hanem gyakorlati kihívást is jelentett a számára. Így nehézséget okozott a gipsz beszerzése, és építeni kellett egy új olvasztókemencét, amelyet fel lehetett hevíteni a szükséges magas hőmérsékletre. A leleplezésre 1919. május 1-jén került sor. Legmarkánsabb eleme egy női alak volt, amely a szabadságot szimbolizálva, kezét az ég felé nyújtva térdel egy oszlopokon nyugvó kupolán. Az alapzat négy sarkán széttárt karú kisgyerekek alakjai álltak, alattuk összekötött kezű rabok figurái. Ezt az emlékművet sajnálatos módon, közelebbről nem ismert okokból 2009-ben lebontották, és részeit széthordták.³⁷⁵

4.8. Konfliktusok és ellentétek a táborokban

Természetes, hogy a bajtársiasság szép példái mellett a hosszasan összezárt kisebb csoportokban elkerülhetetlenül megindult a klikkesedés, ellenségeskedések és veszekedések jellemezték a mindennapokat.³⁷⁶ „[...] *A lovagias ügyeknek se szeri se száma nem volt, az ezekről felvett jegyzőkönyvek pedig kilószámra gyülekeztek az egyes parancsnokok ládáiban, valószínűleg azért, hogy egy szép napon megsemmisüljenek*”, emlékezett vissza Rittinger Rudolf.³⁷⁷ Fegyvernem, alakulat, rendfokozat, felekezet, nemzetiség, lakhely, iskolai végzettség, foglalkozás: ezek mentén mind-mind kialakulhattak kisebb-nagyobb csoportok.³⁷⁸

³⁷³ <https://mytashkent.uz/2019/02/08/vengriya-vosstanavlivaet-pamyat-voennoplennyh-umershih-v-tashkente/> (Megtekintés: 2025. január 26.)

³⁷⁴ Bailey 1941. 189. o.

³⁷⁵ Rusch 1931. 333–335. o.; Костюшкин 2019.

³⁷⁶ Stanislaus Gaweł tábori lelkész jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-31/42

³⁷⁷ HL Pers. 149D. 97. o.

³⁷⁸ Bővebben lásd: Wurzer 2000. 225–292. o.

4.8.1. Nemzetiségi ellentétek

„Végső soron a Monarchia ellenséges nemzeti egységekké bomlásának folyamata a hadifogolytáborokban kezdődött”, fogalmazott Deák István.³⁷⁹ Az Osztrák–Magyar Monarchia hadvezetésében már évekkel a világháború kitörése előtt kétségek merültek fel azt illetően, hogy mennyire tekinthetők megbízhatónak a szláv nemzetiségű katonáik. Különösen gyanakvó tekintetek a legerősebb nemzeti öntudattal rendelkező csehekre vetültek, akik körében mély csalódottság és keserűség uralkodott, miután Csehország állami jogait nem ismerték el az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésben. Viszonyuk a dualista Monarchiához, és mindenekelőtt a világháború során tanúsított magatartásuk a mai napig éles viták tárgyát képezik. E helyütt mindössze annyit kívánok jelezni, hogy az újabb kutatások fényében legalábbis erősen megkérdőjelezhető az a korábban mind az osztrák(–magyar), mind a cseh historiográfiában különböző előjelekkel, de egyöntetűen tényként kezelt állítás, hogy a többségében cseh alakulatok tömegesen, kényszerítő ok nélkül adták volna meg magukat a harctéren az oroszoknak.³⁸⁰ Ezt a közvélekedést, amely már a háború alatt is erőteljesen jelen volt a közbeszédben, mindenképpen szem előtt kell tartani, amikor a forrásokban, memoárokból és korai szakirodalomban a cseh katonák „botrányos” viselkedéséről és kegyetlenkedéseiről olvashatunk meglehetősen általánosító kijelentéseket. A cenzúrahivatal jelentéseit Budapesten így összegezték: „Végül meg kell jegyezni, hogy cseheinknél az illoyalitás mint a panszlavizmus utópiája és a dynastia ellenes tendencia nem csak az intelligencia körében érett meg, hanem a cseh nép minden rétegébe is behatolt, ami ezen irány veszedelmes voltát eléggé bizonyítja.”³⁸¹ A „Hadifogoly magyarok története” pedig ekképpen ír: „A csehek magatartása felháborító: az oroszok védelme alatt úton-útfélen igyekeznek megkeseríteni a többi fogoly sorsát. Mindenütt csehek segédkeznek az oroszoknak az első napoktól kezdve. [...] Turkesztánban, főleg Táskent környékén [...] a mindenütt kellemetlenkedő csehek ezer zaklatása szintén elősegítette a foglyok pusztulását.”³⁸² Rudolf Franz Rackoll főhadnagy (cs. és kir. 90. gyalogezred) hazatérése után arról számolt be, hogy Taskentben „a 180 csehből nagyjából 20 maradt lojális, mellesleg minden általam ismert turkesztáni táborban ugyanez volt az

³⁷⁹ Deák 1993. 249. o.

³⁸⁰ Rachamimov 2003. 31–34. o.; Lein 2011. 9–14, 50–51. o.; György 2016. 115. o.

³⁸¹ Hadifogságba esett katonáink hangulata. Második fejezet. HL I. Vh. 4410. d. BI 90-a/115. 5. o.

³⁸² Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II. 1930. 40–41, 67. o. Igaz, ezt némileg tompítják azzal, hogy „az oroszok megkülönböztető bánásmódját a szláv anyanyelvű tiszték – kivált a ténylegesek – legtöbbször még nem fogadta el”. Elvértve, de akad példa az elsődleges forrásokban is, hogy fontosnak tartják annak hangsúlyozását, hogy számos szláv nemzetiségű fogoly megmaradt a császár hűségén.

arány.”³⁸³ A druzsinába³⁸⁴ való belépés azonban nem mindig önkéntes alapon történt. Andizsánban, ahol különösen intenzíven zajlott a „szlávpropaganda”, egyes cseh tisztek kiéheztetéssel fenyegették a vonakodó szláv foglyokat.³⁸⁵ Megjegyzendő, hogy a szlovákok mutatták a legkisebb fogékonyságot a pánszláv ideológia irányába. „*A tótoknak az oroszpapok által hirdetett politikai együttérzelme koholtnak bizonyult, mert levelezésükből dynasztiahűség és hazaszeretet valamint a tűzhelyükhöz való ragaszkodás látszik*”, állapították meg.³⁸⁶ Pikler Mór hadnagy (m. kir. 16. honvéd gyalogezred) szerint „egy ízben” (időpontot nem említ) érkeztek a hodzsenti táborba cseh toborzók, „*de tót nemzetiségű legénységünk hazafiasan ellenállt a csábításnak, és nem lépett be a cseh-tót dandárba.*”³⁸⁷ Nachtigal ennek magyarázatát abban látja, hogy a szlovákoktól vidéki életformájuk és mély, katolikus vallásosságuk következtében távol álltak a fennálló államrend elleni szervezkedések gondolatai.³⁸⁸

Taskentet, a főkormányzóság székhelyét nagyvárosi jellege és viszonylag kellemesebb időjárási viszonyai miatt Turkesztán legjobb tiszti táborai között tartották számon, és már 1914 őszén a „szlávpropaganda” központja lett.³⁸⁹ A Przemyśl eleste után idekerült osztrák és magyar tisztek zömét továbbirányították Kazalinszkba és Perovszkba. Václav Šilpoch 1916. január 1-jén kelt levelezőlap-kivonatának tanúsága szerint ő és a cs. és kir. prágai 28. gyalogezred katonái teljes szabadságot élveztek.³⁹⁰ A 8. ezred tiszti barakkjában egy Vasziljevics nevű szerb zászlós töltötte be a közvetítő tiszti szerepét, a gyakorlatban a propaganda terjesztésén fáradozott. Egy – más forrásokból egyelőre meg nem erősített – adat szerint a szerb frontra indult, de a szerelvényét Romániában rossz vágányra irányították és Magyarországra került, ahol a társaival együtt árulásért

³⁸³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2143. d. 10-33/1887

³⁸⁴ A *Česká družina* 1914 augusztusában alakult meg, kezdetben kizárólag Oroszországban élő csehekből, orosz tisztek parancsoksága alatt. A hadifoglyok közötti toborzással kapcsolatban a háború korai szakaszában az orosz felső vezetésnek komoly fenntartásai voltak, részben a nemzetközi joggal való összeegyeztethetlenség okán, részben a harcértékükkel kapcsolatos kétségek miatt. Az önkénteseket elsősorban nem is a frontra küldték, hanem a munkaerejüket hasznosították, mindenekelőtt a hadiiparban, illetve a fogolytáborok adminisztrációjában. Bonyolította a helyzetet a cseh mozgalmon belüli hatalmi harc a pánszláv-„ruszofil” (Josef Dürich) és a nyugati orientációjú (Edvard Beneš, Tomáš Masaryk, Milan Štefánik) szárny között. A Csehszlovák Légión (Československé legie) felállítására és harci bevetésére csak a februári forradalmat követően került sor. Nachtigal 2003. 263–279. o.

³⁸⁵ Dr. Johann Hager segédorvos helyettes (cs. és kir. 59. gyalogezred) beszámolója. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2435

³⁸⁶ Hadifogságba esett katonáink hangulata. Második fejezet. HL I. Vh. 4410. d. BI 90-a/115. 2. o.

³⁸⁷ Pikler Mórral felvett jegyzőkönyv, Besztercebánya, 1918. június. HL I. Vh. 4408. d.

³⁸⁸ Nachtigal 2003. 263. o.

³⁸⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2435; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2143. d. 10-33/1887; Brändström 1922. 49. o.

³⁹⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-106

felakasztották.³⁹¹ A mozgalom másik kulcsfigurája egy Lienhart nevű prágai mérnök volt.³⁹² 1915 őszén az osztrák–magyar cenzúrahivatalnak szemet szúrt, hogy Taskentből egyre nagyobb számban érkeznek olyan cseh nyelven megírt hadifogoly levelezőlapok, amelyeken gyanút keltő kisatírozások voltak láthatóak. Mivel ezek a feladó neve után szerepeltek, úgy sejtették, hogy azon katonai alakulatokat jelölték, amelyekbe az illetők beléptek az ellenség oldalán, és amit az orosz cenzúrahivatal értelemszerűen igyekezett eltitkolni.³⁹³

1916 júniusában az osztrák, magyar és német foglyok nagy részét Taskentből a steppei és hegyi táborokba vitték, és a helyükre további szlávok, románok és olaszok érkeztek. A turkesztáni táborok „főagitátora” Konstantin Mandić, a cs. és kir. 1. bosznia-hercegovinai gyalogezred szerb zászlósa volt. Gátlástalan propagandatevékenysége oly hírhedt volt, hogy aligha akadt olyan turkesztáni hadifogoly, aki nem találkozott volna a nevével.³⁹⁴ Összekötőtisztként nagy hatalommal rendelkezett, így voltak, akik saját érdekükben igyekeztek vele jó viszonyt ápolni, azonban a tisztek többsége elutasítóan viszonyult hozzá. Egy ízben, amikor felszólított egy tisztiszolgát, hogy álljon előtte vigyázzba, a következő választ kellett zsebre tennie: *„Egy hazaáruló előtt nem állok vigyázzba.”* Az összekötőtisztek sok esetben egymás között is intrikáltak.³⁹⁵ Perovszkban Prokop Maxa³⁹⁶ tartalékos élelmezésügyi hivataltiszt tűnt ki ezen a téren, később őt is Taskentbe helyezték át.³⁹⁷

Különös élménye volt Emil Jeuniker cs. és kir. 27. gyalogezredbeli hadapródjelöltnek, amikor 1915 tavaszán a taskenti táborba érkezéskor meg kellett adnia a nemzetiségét. Miután németnek vallotta magát, egy jelenlévő osztrák tiszt azzal fordult hozzá, hogy krajnaiként vallhatná magát szlávnak, amivel sokat könnyítene a sorsán – Jeuniker ezt visszautasította. Később tudta meg, hogy ez a tiszt Nikolaus von Flondor báró

³⁹¹ Belitz német törzsállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77

³⁹² Heinrich Pischely ezredessel (cs. és kir. 87. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/772

³⁹³ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-424

³⁹⁴ Rudolf Franz Rackoll főhadnagy beszámolója. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2143. d. 10-33/1887; dr. Csapó Ferenc tartalékos hadnagy jelentése. HL I Vh. 4402. d. 1168 fol.; Angelo Casagrande jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/1333

³⁹⁵ Kivonat Friedrich Popelak százados (cs. és kir. 11. gyalogezred) jelentéséből. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/818

³⁹⁶ Prokop Maxa (1883–1961) a Csehszlovák Légiónak egyik szervezője, a világháború után Csehszlovákia nagykövete volt Hollandiában, Lengyelországban és Bulgáriában.

³⁹⁷ Bronisław Kisielewski tartalékos zászlóssal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817

volt.³⁹⁸ Ő lett a 4. kozákezred kancellári épületének parancsnoka, ahol Waitzendorfer – aki ekkor visszautasította a szállodában történő elhelyezést – és 60 tiszt lett elszállásolva; a vele való érintkezés „nagyon kellemetlen” volt.³⁹⁹

Az ellentétek különösen élesen jelentkeztek a Monarchiához lojális és a „ruszofil” szlávok között, „*a kétféle csehek kutya és macskamódra éltek egymással.*”⁴⁰⁰ Josef Šenkýř így írt Taskentből édesapjának Prágába: „*Kora reggel van tea, színes meleg víz, egész napra három kockacukor. A kenyér nem kevés, de ehetetlen, délben egy zöldségleves legjobb esetben káposztával, egy kis darabka hússal és kásával hántolatlan fekete kölesből, zsír és só nélkül. Egy szóval, ha egy paraszt nálunk ilyen ételt merészelné az utolsó cselédnek feltálatni, az a lába elé borítaná [...]. Az ember itt semmi. Az orosz katonák minden apróság miatt ütnek minket, szidalmaznak és őket magukat is ütik [...]. Nálunk bizonyára már 1848 előtt is másképp bántak a katonákkal. Arany Bohémia! Arany Ausztria! De ha hazamegyünk, és jön valaki nekünk az oroszszimpátiával, az mindannyiunktól különleges választ fog kapni.*”⁴⁰¹ A fogságból megszökött Bohouš Peters így emlékezett vissza szamarkandi élményeire: „*Kijevben a cseh lakosság arra hívta fel a figyelmünket, hogy a cseheknek sokkal jobb lesz, mint a többi nemzetiségnek, de a valóságban ez nem így volt, mert először is a hülye orosz katona nem is tudta mi az, hogy valaki cseh, és hogy egyáltalán létezik egy cseh ország. Ahelyett, hogy könnyítették volna a dolgunkat, a derék szláv nemzetiségű orosz testvéreink ostorral és doronggal, vagyis bármivel, ami a kezükbe került, ütlegettek minket, anélkül, hogy erre bármi ok lett volna.*”⁴⁰² Jungbauer azt is kiemeli, hogy a renegátok nem örvendtek túlzott népszerűségnek az oroszok körében. Völker annak is szemtanúja volt, hogy orosz örök a földre köptek az átállt csehek előtt és akasztókötéltre utaló mozdulatot tettek.⁴⁰³ Csernyajevben a cseh tisztek helyzete nem volt jobb, mint a többieké.⁴⁰⁴ Akmolinszkban,

³⁹⁸ Emil Jeuniker jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2150. d. 10-33/3245. Jeuniker később Gustav Jungbauer szobatársa lett Kazalinszkban: Jungbauer 1921. 74–75. o. Nikolaus von Flondor (1872–1948) bukovinai eredetű bojárnemzetség tagja, nagybirtokos és képviselő. Csernovic orosz megszállása után (1914. szeptember eleje) került túszként Taskentbe. Saját elmondása szerint semmiféle privilégiumokban nem részesült, Jeuniker információi szerint azonban bensőséges kapcsolatot ápolt az oroszokkal és Bulinszkij udvari tanácsossal; ezt Belitz jelentése is megerősíti (KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77). 1916 novemberében cserefogolyként hazajutott. *Neue Freie Presse*, 1915. november 13. 18401. sz. 5. o. A világháború után Románia delegáltjaként részt vett a párizsi békekonferencián, később több ízben Csernovic polgármestere lett.

³⁹⁹ Bolesław Ritter von Skapski jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1346. d. 10-33/353

⁴⁰⁰ Szathmáry Géza (1857–1925) vezérőrnagy emlékirata. 10. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/953

⁴⁰¹ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 968. d. 10-18/17-47

⁴⁰² KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-396

⁴⁰³ Völker 1926. 35. o.

⁴⁰⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1800

Petropavlovszkban és Szemipalatyinszkben több forrás szerint kifejezetten rosszul bántak a szlávokkal.⁴⁰⁵

Udvardi Lázár, aki a soknemzetiségű Baján nőtt fel, megértéssel viszonyult a kérdéshez. *„A viszony a két társaság között sohasem volt meleg, sőt ellenkezőleg. Más-más törekvések. Ők kimondottan az entente győzelmét kívánták, mert ez az út vezetett nemzeti önállóságukhoz. Később valamennyien jelentkeztek legionistának. Én nem tudtam teljesen elítélni őket. Hiszen ők is a saját ideáljaikat követték, s ha ez az út teljesen ellentett volt a mienkkel, az ellenfelekké tett minket, de törekvésüket meg tudtam érteni.”*⁴⁰⁶ Jungbauer hangsúlyozza, hogy bár természetesen minden renegát hazaáruló volt a szemükben, még mindig többre becsülték azokat, akik meggyőződésüket követve a frontra indultak, mint a hátramaradó propagandaterjesztőket, akik csak szavak szintjén voltak bátrak. Felidéz egy már-már komikus epizódot, amikor egy cseh fogolytársuknak abban merült ki tettekkészsége, hogy az ágya fölé, mindenfelől jól belátható helyen egy orosz újságból kitépett képet szögelt a falra, amin egy elfogott osztrákokat korbáccsal maga előtt terelő kozák volt látható. Értelemszerűen egyre kellemetlenebbé vált így az együttélés. Karl Bassi (1866–1954) mérnök alezredes (cs. és kir. vasútezred), a tábor rangidős tisztje mindennemű érintkezést megtiltott az árulókkal. Mivel azonban sejthető volt, hogy középtávon se lehet erőszakos jeleneteket elkerülni, Kazalinszkben 1916 májusában a tisztek azzal fordultak a táborvezetéshez, hogy az átlépett csehek nem tekinthetők a továbbiakban hadifogolyoknak, így távolítsák el őket a szobákból, különben nem tudnak felelősséget vállalni az esetleges tettegességükért. A táborparancsok erre válaszul felolvasta a Taskentből kapott parancsot, miszerint ilyen esetben az egész tábort szigorúan megbüntetik. Így az volt a kérése, hogy mindenki őrizze meg a nyugalma, amíg a cseheket elviszik; Kazalinszkben ez 1916. június 17-én következett be.⁴⁰⁷ A szláv tisztek kivételezett helyzete dr. Madsennek is szemet szúrt; az osztrákok és magyarok ekkor már csak kísérettel hagyhatták el a tábort.⁴⁰⁸ Fehér orosz sapkákat kaptak, amelyekre különböző színű szalagokat tűztek: a csehek és szlovákok vöröset, a többi szláv sárgát, a románok kékét.⁴⁰⁹ Románia hadba lépése (1916. augusztus 27.) után dr. Csapó Ferenc tartalékos hadnagy (m. kir. 7. honvéd pótüteg) visszaemlékezése szerint a 8. század barakkjában

⁴⁰⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1800; KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-212; KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290; KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190; KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290

⁴⁰⁶ Udvardi 1996. 25. o.

⁴⁰⁷ Jungbauer 1921. 147–157. o.

⁴⁰⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁴⁰⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817

elhelyezett 20 román nemzetiségű tisztt közül 17 jelentkezett a román hadseregbe, akik viszont egy kivételével érdekes módon magyarok – többségében erdélyi tanítók – voltak.⁴¹⁰

4.8.2. Legénység és tisztek, ténylegesek és tartalékosok

A tisztek és a legénység nagyon különböző helyzetéről már szó esett. Az itt fellépő konfliktusok kapcsán azonban szükséges kitérni röviden néhány alapvető kérdésre az Osztrák–Magyar Monarchia haderejével kapcsolatban. Az Adolph von Wurmb ezredes nevével fémjelzett 1874-es reform után a hivatásos tisztek képzése három intézménytípusban történt:

- Az akadémiák rendelkeztek a legnagyobb presztízzsel, a hallgatókat a katonai reáliskolákból vagy kisebb számban polgári középiskolákból, érettségi előtt vették föl. A hároméves képzés után hadnagyi rendfokozatot nyertek. A lovassági tiszteknek a fele, a gyalogságiaknak csak egy nyolcada került ki ezekből az intézményekből.

- A tisztek többsége a hadapródiskolákban végzett zászlósként, négy éves képzés után. Általában egy-két évnyi szolgálat után léptették elő őket hadnaggyá.

- A tartalékos tiszti iskolákba egyévi önkéntesként kerülhettek be azok a fiatalok, akik középiskolai vagy azzal megegyező szintű végzettséggel rendelkeztek. A kiképzés három helyett csak egy évig tartott, amelynek végén általában hadapród őrmesternek nevezték ki őket, és a későbbiekben léphettek elő zászlóssá, majd tartalékos hadnaggyá.⁴¹¹

A tisztjelöltek (zászlósok és hadapródok) helyzete azért volt rendkívül bizonytalan a hadifogságban, mert az orosz hadseregben ilyen kategória nem létezett. Emiatt Szamarkandban például 53 hadapródot tartottak meglehetősen rossz körülmények között.⁴¹² A turkesztáni helyi dandár 1915. január 10-én kelt előírása szerint „*a hadifoglyok többi kategóriái (kadétok, zászlósok, aspiránsok, diákok stb.) a legénységhez tartoznak.*”⁴¹³ Az év tavaszán azonban sikerült a Központi Hatalmaknak egyezséget kötni Oroszországgal, amely alapján átsorolták őket a tisztekhez.⁴¹⁴

Szamarkandban különösen sok keserűséget okozott egy bizonyos Lipták törzsőrmester, egy „*minden magyar érzéséből kivetkezett ember*”, aki mindent elkövetett, hogy az altisztek életét minél elviselhetetlenebbé tegye. Május 24-én tartottak egy

⁴¹⁰ HL I. Vh. 4402. d. 200362/1a-1918

⁴¹¹ Deák 1993. 114–116. o.

⁴¹² Thormeyer – Ferrière 1916. 106. o.

⁴¹³ Übermittlung von Abschriften der Berichtsbeilagen. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-328. 20. o.

⁴¹⁴ Wurzer 2000. 120. o.

tárgyalást, amely során bebizonyosodtak az ellene felhozott vádak, és az altisztek vezetését Hirs Salamon törzsőrmester vette át.⁴¹⁵ Kornis Jenő ugyanitt Káldor Lipót főhadnagy áldatlan szerepét emeli ki, aki zsarnok módjára bánt a legénységgel és az altisztekkel, szigorúbb büntetéseket kiosztva, mint az oroszok, és mindeközben fényűző életmódot folytatott. *„Ezzel csak jellemezni akarom, milyenek a mi tisztjeink, s most már nem csodálkozom, hogy a legénység oly nagy gyűlölettel beszél a tisztjeikről, azoknak gyáva viselkedéséről, dorbézolásaikról s még sok egyébéről.”* (1915. június 14.)⁴¹⁶

Az Osztrák–Magyar Monarchia közös hadseregében – ellentétben a porosz gyakorlattal – nem volt arra törekvés, hogy a tartalékos tisztek hasonló társadalmi osztályból kerüljenek ki, mint a hivatásosok. Így nagy eltérés volt a két csoport tagjai között presztízs, vallás, származás, neveltetés és műveltség tekintetében. A hivatásos tisztikar az 1870-es években meglehetősen rossz véleménnyel volt az egyévi önkéntesi rendszerről, komoly viták folytak arról, hogy lehet-e ezekkel a puhánynak tekintett ifjakkal tegeződni, párbajképesek-e egyáltalán; ezek a fenntartások az idővel azonban eltűntek. A tartalékos tiszti státusz eléréséhez igazolni kellett polgári foglalkozást és egy bizonyos jövedelmet. A honvédségben a tartalékos tiszti vizsgát a jelentkezők közel 90%-a sikerrel tette le, ami jobb arány, mint a közös hadsereg esetében, és enyhébb követelményekre utal. Azt, hogy hivatásosok és tartalékosok közt egyfajta ellentét létezett, Hajdu Tibor elsősorban az eltérő gondolkodásmóddal, és a polgáriasodás eltérő mértékével magyarázza. Így a tüzérségben, ahová leginkább csak diplomásokat, mindenekelőtt mérnököket vettek fel, ez a jelenség jóval kevésbé volt tapasztalható, mint a gyalogság esetében. Összekötötte viszont a két a csoportot az irodisták, a szanitécek és tréneknél szolgáló tartalékosok közösmegegyeztetése lenézése. Az első világháború idején Hajdu szerint azonban *„hivatásos és tartalékos tisztek kapcsolata már zavartalan, a tartalékosok társadalmi presztízse szilárd.”* Ehhez nem árt hozzátenni, hogy egyes források ezt a képet némileg árnyalják. Jungbauer a tartalékos és tényleges tisztek viszonyáról így ír: *„Ugyanolyan feszült volt mint odahaza, sőt talán még súlyosabb, mert itt külsőleg is teljesen egyenjogúak voltunk, a százados is csak havi 50 rubelt kapott mint a tartalékos kadét.”* Azt is megemlíti, hogy a tartalékosok sokkal nagyobb együttérzést tanúsítottak a legénység iránt.⁴¹⁷ Mindazonáltal a háború első hónapjaiban elszenvedett hatalmas veszteségek a hivatásos tisztek körében alighanem növelték a tartalékosok megbecsülését, akik nélkül a

⁴¹⁵ HL Tgy.: 4237. 15–16. o.

⁴¹⁶ Kornis – Takács 2015. 57. o.

⁴¹⁷ Jungbauer 1921. 134–135. o.

harcot már ekkor sem lehetett volna folytatni. Nem túlzás tehát Deák István megfogalmazása, miszerint „a tartalékos tisztek háborújáról” beszélhetünk.⁴¹⁸ A zsidók arányát Hajdu 30% körülire becsüli a tartalékos tiszteknél, akiknek túlnyomó többsége teljesen asszimilált volt.⁴¹⁹

A kényszerű összezárttság és unalom újra felszínre hozhatta a korábbi, már szinte feledésbe merült törésvonalakat. Szathmáry Géza vezérőrnagy a taskenti tábor foglyaként foglalta össze megfigyeléseit: *„A hosszú hadifogság. A tömeges elhelyezés. A különféle műveltségi fokból keletkezett nézetletérésekből származó vitatkozások. A tartalékos tiszteknek a legheterogénebb elemekből való származása. A többé-kevésbé indokoltan nyilvánuló antiszemitizmus. A különféleség a neveltségben s az ebből származó különféle érintkezési formák. A szabad akaratnyilvánítás nagyfokú korlátozottsága. A kifejlődött ingerlékenység, idegesség, türelmetlenség s ezeknek következtében az önuralom hiánya. Mindezek oly fokot értek el, hogy az illetőknek beszámíthatósága is tetemesen csökkent. Mondhatnám, hogy a helyes ítélőképesség is csökkent. Azért, hogy ha sokan később már nem tudtak teljesen korrektül viselkedni, ezért nem szigorú elbírálást, hanem inkább sajnálkozást és elnézést érdemelnek.”*⁴²⁰ Ennél drasztikusabb szavakkal élt Sztankó Zoltán őrmester Szamarkandban 1915. július 23-án: *„A torzsalkodások és viszálykodások tetőpontjukat érték, – mintha eszüket vesztették volna ezek az emberek. [...] Csak itt lehet igazán emberismeretre szert tenni, itt mindenki a maga igazi mivoltában mutatkozik be. Utálatos, ronda állat az ember, nem érdemes idealistának lenni.”*⁴²¹

Mikuss Elek ezen felül rámutat egy különösen nehéz helyzetű csoportra: a tiszti iskolát nem végzett, de az értelmiséghez tartozó tanítókéra, akikben az osztrák–magyar hadvezetőség *„intelligens, megbízható közkatonaikat és altiszteket nyert, akiknek hazaszeretetét, függőségét, kötelességtudását ki is használta a végsőig”,* de fogságba esésük után már egyáltalán nem törődött velük senki. A tiszti ellátásban tehát nem részesültek, nem voltak viszont hozzászokva a kemény fizikai munkához sem. Leginkább konyhai és takarítási feladatokat láttak el, amiért *„kijárt a bakatársaság gúnyröheje”*.⁴²²

Több helyütt olvashatunk a kárpáti harcokban és a Przemyślnél fogságba esettek közötti ellentétekről.⁴²³ Míg előbbieknél szinte egyáltalán nem volt pénzük az első hónapokban, az utóbbiak nem csekély megtakarításokkal rendelkeztek. Mivel azonban a

⁴¹⁸ Deák 1993. 242–244. o.

⁴¹⁹ Hajdu 1999. 289–309, 314. o.

⁴²⁰ Szathmáry Géza vezérőrnagy emlékirata. 10. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/953

⁴²¹ HTM KE 81.181.2/KE

⁴²² Mikuss 1934. 199–200. o.

⁴²³ Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II. 1930. 106. o.

bajtársiasság náluk kevéssé volt erős – Jungbauer szerint – nemigen osztották meg pénzüket a rászorulókkal.⁴²⁴

4.8.2.1. Egy tiszti gyűlés és következményei Taskentben

A tartalékos és hivatásos tisztek között támadó konfliktusokra érdekes példa olvasható egy 32 vonalas oldalt számláló, lila kötésű füzetben, amely Háy Elek hagyatékában maradt fenn.⁴²⁵ A borítóra ragasztott címke tanúsága szerint M. I. Szvisulszkij⁴²⁶ taskenti könyv- és papírkereskedésében vásárolták. A rendezett íráskép alapján tisztázatról lehet szó, javítások csak elvétve találhatók benne. Nem hagyományos értelemben vett naplóról van szó: az egész füzet egyetlen esemény körül forog, amelyen keresztül érdekes kép rajzolódik ki a fogolytáboron belül kialakuló közösségek konfliktusairól. A civil életben ügyvédként tevékenykedő Háy Elek nem sokkal a történetek után rögzíthette még friss emlékeit, figyelemre méltó alapossággal.

„1915. október 30-án (szombaton) délelőtt 11 óra tájban a laktanyaépület udvar felőli oldalán Kovács százados lakása előtt a tisztikar egy részét gyülekezni láttam.” Az egész esemény kiindulópontja egy híresztelés volt, amely szárnyra kapott a tartalékos tisztek – közéjük tartozott Háy is – körében, miszerint Kovács Géza⁴²⁷ százados, a magyar tábor parancsnoka, gyűlést tartott a tényleges tiszteknek, a tartalékosok meghívása nélkül. Ez a megkülönböztetés már önmagában is sérelmesnek találtatott, még inkább azonban az, amit Kovács százados itt állítólag elmondott. *„Szerinte egyesek túlságosan bizalmasak a náluknál alacsonyabb rangúakkal szemben és ezért van az, hogy a tartalékosok nagyon elbázzák magukat és majd ha haza megyünk, azt fogják beszélni, hogy ők nyerték meg a háborút. Ez helytelen! Az urak legyenek tartózkodóbbak, tartsák lehetőleg távol maguktól a fiatalabbakat, követeljék meg a szabályszerű tisztelgést.”* Ezt az információt Háy már Radivojevics Péter⁴²⁸ tartalékos hadapródtól kapta, aki a maga részéről meg Kettenstock

⁴²⁴ Jungbauer 1921. 89–90. o.

⁴²⁵ HTM KE 86.292.1/KE. A fejezet ezen része megjelent: Forgács 2022a. 59–64. o.

⁴²⁶ „М. И. Свишульский”. Kiadóként fontos szerepe volt a 20. század elején virágkorát élő taskenti képeslapiparban. A stockholmi Granberg céggel együttműködésben színes fototípia-képeslapokat is előállított, amelyek a város látképeit, nevezetes épületeit, bazárjait ábrázolják. Голендер 2007. 208. o.

⁴²⁷ A m. kir. 8. honvéd gyalogezredben szolgált. Az osi mészárlásban vesztette életét. Fővárosi Közlöny, 1921. június 24. 32. évf. 25. sz. 1084. o.

⁴²⁸ Valószínűleg azonos az 1890. december 24-én, Nagyikindán (ma Kikinda, Szerbia) született Radivojevics Péterrel. A Nagyikindai M. Kir. Állami Főgimnázium XXXIV. Értesítője. Nagyikinda, 1911. 72. o.

Miklós⁴²⁹ főhadnagytól hallotta. A tartalékosok saját gyűlésükön – melyen Fábián Béla is jelen volt – megvitatták a kérdést, és Háy Elekkel szemben arra az álláspontra helyezkedtek, hogy addig nem tesznek lépéseket, amíg a hír megerősítést nem nyer. „[...] én kijelentettem, hogy a többség akarata előtt kénytelen vagyok meghajolni de a magam részéről levonom a konzekvenciákat és ezentúl minden bajtársiasnak nevezhető tevékenységtől távol tartom magamat, nehogy abba a kellemetlen helyzetbe kerüljek, hogy más tartson távol magától. Ezért beszüntetem az újságcsinálás körül eddig folytatott tevékenységemet és azokat a jogi előadásokat is, amiket eddig Hajós Oszkár,⁴³⁰ Bencze Béla⁴³¹ szdsoknak és Szilassy Iván⁴³² fhgynak bajtársias szívességből tartottam.” A feszültség növekedése már azon a napon megfigyelhető volt: „Hajós szds, aki eddig esténként Klein József⁴³³ és Ilovsky Jenő⁴³⁴ tartalékos, valamint Kubick Andor⁴³⁵ tényleges hgygyal tarokkot⁴³⁶ szokott játszani, ezt a játékot beszüntette.” Tovább borzolta a tartalékosi kedélyeket a „Salzberger-Szegő ügy”: Szegő Béla⁴³⁷ tartalékos hadnagy szóvá tette Salzberger Jakab⁴³⁸ népfelkelő főhadnagynak, hogy az úgy lépett be hozzá társaival, hogy nem köszönt neki. Emiatt Salzberger feljelentette Kovács századosnál Szegőt, akinek végül bocsánatot kellett kérnie.

Háy és Fábián megkísérelték Almoslino Rezsőtől megtudni, mi is történt valóban a gyűlésen, ő azonban azzal hárította el a válaszadást, hogy késve érkezett, másrészt nem tud túl jól magyarul és nem is figyelt túlzottan. A „Turkesztáni Az Est” tábori újság szerkesztősége végül úgy döntött, hogy november 1-jén már nem fog új lapszám megjelenni.

⁴²⁹ M. kir. 8. honvéd gyalogezred. Később egyike volt azoknak a magyar tiszteknek, akiket túszként tartottak vissza Szovjet-Oroszországban a Magyarországi Tanácsköztársaság bukása után, és csak 1922. augusztus 10-én került vissza Magyarországra. *Budapesti Hírlap*, 1922. augusztus 12. 42. évf. 183. sz. 5. o.

⁴³⁰ M. kir. 2. honvéd gyalogezred, Fábián Bélával együtt Krasznaja Rjecskába vitték 1916-ban.

⁴³¹ M. kir. 2. honvéd gyalogezred.

⁴³² M. kir. 2. honvéd gyalogezred, hazatérésének körülményeit nem ismerjük. A przemysli kitöréssel kapcsolatos emlékeit később papírra vetette, és azokat Marschalkó Jenő (1879–?) ny. ezredes rendelkezésére bocsátotta tanulmánya elkészítéséhez. *Marschalkó* 1925. 113–114. o.

⁴³³ A név gyakorisága nem tesz lehetővé biztos kijelentéseket, feltehető azonban, hogy az 1872-ben a szatmári Nábrádon született, a m. kir. 12. népfelkelő gyalogezred hadtáppászolóaljában szolgáló Klein Józsefről van szó, és az osi áldozatok egyike volt. *Verlustliste* Nr. 190, 1915. június 8. 21. o.; *Kaba* 2011.

⁴³⁴ Született Makón 1890-ben, civilben vasúti tisztviselő. A m. kir. 2. honvéd gyalogezredben szolgált, az osi mészárlásnak esett áldozatul.

⁴³⁵ Neve helyesen Kubik, m. kir. 2. honvéd gyalogezred, ugyancsak az osi mészárlás áldozata.

⁴³⁶ Ebben az időben főleg felsőbb körökben népszerű kártyajáték az Osztrák–Magyar Monarchiában, „vidám élvezetes, fordulatos rohanó tempójú, ötletekben gazdag játék, amelynél a jó humor, szolid élcélődés mindennél előrébb való.” *Kovács Endre – Szigetvári Zoltán: Tarokk-ör*. Budapest, [1940.] 2. o.

⁴³⁷ Sajószentpéteri bankhivatalnok, alakulata valószínűleg a cs. és kir. 51. gyalogezred. *Miskolczi Napló*, 1915. február 14. 15. évf. 36. sz. 4. o.

⁴³⁸ M. kir. 5. népfelkelő huszárezred.

Háy másnap elhatározta, hogy közli Hajós századossal a jogi előadások befejezését és ennek okát is. Mielőtt azonban ezt kifejthette volna, előljárója félbeszakította: *„Köszönöm, hogy a hgy. úr szíves volt felkérésemre nekünk előadásokat tartani. Magam is meg akartam köszönni a hgy. úr szívésségét. Ha tudtam volna, hogy hgy. úr idejét rabolom el ezzel, nem tettem volna. Figyelmeztetem azonban hgy. urat, a köztünk a szolg. szab. II. része értelmében ma is fennálló előljárói és alárendelti viszonyra és óva intem, hogy tartózkodjék az ilyesféle eljárástól és kifejezésektől, mert hgy. úr ellen otthon el fogok járni és hgy. úr keservesen fogja még megemlegetni ázsiai tartózkodását.”* Háy kérdésére, hogy mely kifejezések azok, és mikor használta ő azokat, ennyi volt a válasz: *„A hgy. úrral nem tárgyalok. Nem fogadok el kitanítást senkitől, legkevesbé fiatal tartalékos hadnagyoktól!”* Háy erre és meghajolt, és távozott.

A következő napot nagyrészt a városban töltötte, így csak utólag értesült arról, hogy Kovács százados kérdőre vonta a „Turkesztáni Az Est” készítőit, hogy miért szüntették be az újságot. Az előadott magyarázatra közölte, hogy a gyűlésen nem hangzottak el a sérelmes kijelentések, csak az, hogy a rangkülönbségeket be kell tartani. Azt, hogy ki adta elő a gyűlés lefolyását, nem tudta meg, a megkérdezettek ugyanis nem válaszoltak, és a felszólítás ellenére sem jelentkezett senki. Schwarcz József⁴³⁹ főhadnagy a gyűlés után azonban hangot adott azon véleményének, hogy csak Almoslino lehetett az, aki elbeszélte a gyűlés lefolyását. A tartalékos közösségben a kedélyek újfent fellángoltak: Strobl Dezső és László József tartalékos zászlósok egy ívet szerkesztettek, amelyben Kovács századostól kérték az áthelyezést egy másik laktanyába; Háy másodikként írta alá. Ezután indítványozta, hogy közöljék a parancsnokukkal: nem hajlandóak elmondani, kitől származnak az információik, de azt kijelentik, hogy nem Almoslinótól. Az újság újraindításával kapcsolatban pedig közölte, hogy abban biztosan nem vesz részt. *„Tegnap bizalommal fordultam Hajós szdshoz, aki 3 hónapig zlj. 2 hónapig szdpncsnokom volt és most már 7 hónapja, mióta fogságban vagyunk, csoportparancsnokom. Meghallgatás helyett durva visszautasításban volt részem. Ha tehát egy olyan úr aki több, mint egy éve közvetlen előljáróm, nem viseltetik irántam annyi bizalommal, hogy meghallgasson, nem tételezhetem föl a többi urakról, akik jórészen csak a fogságban ismerkedtek meg velem, több bizalmat; ezért minden bajtársias munkától távol tartom magam.”*

Mindeközben Almoslino tudomására jutott, hogy Schwarcz őt gyanúsítja, és közölte, hogy ez hazugság, mire Schwarcz lovagias elégtételt kért tőle. Almoslino

⁴³⁹ A m. kir. 5. honvéd gyalogezredben szolgált ilyen nevű főhadnagy, valószínűleg róla van szó. A Magyar Királyi Honvédség és Csendőrség névkönyve az 1917. évre. 38. o.

képviselői – Undi Ferenc és Török Árpád⁴⁴⁰ tartalékos hadnagyok – útján kijelentette, hogy abban az esetben, ha Schwarcz bizonyítani tudja vádját, hajlandó teljes lovagias elégtételt adni. Az ügy végül lerendezetlen maradt. Jól jellemzi a feszült légkört egy másik eset is: Szarka András⁴⁴¹ tartalékos hadnagy civilben, egy hölgy társaságában sétált az utcán, és nem köszöntötte az ugyancsak civilben lévő Schwarczot, aki ezt követően magához rendelte, neveletlennek nevezte, és közölte, hogy amennyiben ez még egyszer előfordul, hazaküldi a laktanyába. Másnap Szarka Schwarcztól kért lovagias elégtételt – Undi és Almoslino útján. Schwarcz ezt megtagadta, mondván „szolgálati ügyről” van szó, mire Szarka közölte, hogy otthon fel fogja jelenteni.

Az egyre nehezebben kezelhető indulatok arra késztették Kovácsot, hogy valahogy pontot tegyen az ügy végére. A századost Fábían „nagyszerű, derék úriemberként” jellemezte, aki nem akarta külön keseríteni a foglyok életét, és csak a legszükségesebb esetben avatkozott be konfliktusokba.⁴⁴² Így november 5-én egyenként lakására hívta a tartalékosokat, ahol a valamennyi tényleges tiszt jelenlétében kellett választ adni a kérdéseire. Háy saját feljegyzései alapján a valóságnak megfelelően adta elő az eseményeket, azzal az egy különbséggel, hogy tagadta, hogy bárki elmondta volna nekik a gyűlésen elhangzottakat; arra állítása szerint közvetve, a tisztek megváltozott viselkedéséből jöttek rá. Előadása végén Kovács százados így szólt: *„Kérem szépen, az urak vallomása alapján megállapítom, hogy az egész dolognak az oka az Almoslino, mert ő az urak közt volt és mégsem világosította föl az urakat, hogy tévedésben vannak és ezért történt az egész lázongás.”* Háy Elekből ekkor előbújt az ügyvéd: *„Kérem szds. úr, én ugyan nem vagyok Almoslino fhgy. úr védője és itt nem is lehetek védő, de azért meg kell jegyeznem, hogy Almoslino fhgy. úr semminek se az oka. Az a bizonyos gyűlés szombaton volt, mi Almoslino fhgy. urat csak hétfőn este, vagy délután kérdeztük meg és én már vasárnap délelőtt kijelentettem, hogy nem veszek részt semmi bajtársias munkában.”* Hajós és Schwarcz közbevetésére, miszerint nem igaz, hogy nem lett volna ott Almoslino a gyűlés kezdetétől, hiszen csak néhányan beszélgettek, Háy így reagált: *„Talán erre gondolta, hogy már a gyűléshez tartozik. Azonkívül nem is tud annyit magyarul, hogy az ott elmondottak finom nuanszeit visszaadhatta volna.”*

A kihallgatásokat tovább folytatták egészen estig, majd Kovács újabb gyűlést hívott össze, és kijelentette: *„A mai egész napi munkánkkal sikerült megállapítanom, hogy nem*

⁴⁴⁰ Kecskeméti törvényszéki jegyző, m. kir. 2. honvéd gyalogezred. Az osi mészárlás egyik áldozata. *Kecskeméti Közlöny*, 1921. április. 17. 3. évf. 86. sz. 2. o.

⁴⁴¹ M. kir. 2. honvéd gyalogezred.

⁴⁴² Fábían 1930. 121. o.

történt semmi. Csapó és Kettenstock könnyelműen elejtett megjegyzéséből az urak olyan kijelentésekre következtek, amik nem történtek meg. Aki engem ismer, az tudhatja, hogy tőlem távol áll a ténylegesek és a tartalékosok közt válaszfalat felállítani; ez kész öngyilkosság volna. Nekünk szükségünk van az együttműködésre és szükségünk lehet otthon is. Ha az urak még egyszer hallanak valami pletykát, fogják be a füleiket és ne hallgassanak rá. Nagyon örülök, hogy nem történt semmi és remélem, hogy nem lesz további félreértés köztünk. Tessék ezt közölni a többi urakkal is.”

„November 6-án a lap Bárdos-Moravek-dr. Rácz szerkesztésében újra megjelent. Én a magam részéről ismét kijelentettem, hogy nem veszek részt a munkában. –” Ezekkel a szavakkal ér véget Háy Elek feljegyzése, a füzet utolsó lapján.

5. Vöröskeresztes missziók és semleges államok delegációinak látogatásai

Az egyik legkorábbi jelentést Montgomery Schuyler Jr. (1877–1955), az Amerikai Egyesült Államok különleges megbízottja tette 1915 márciusában.⁴⁴³ A hatalmas távolságok miatt három külön utazásra bontotta látogatását. Az első során az Orenburg–Taskent–Szkobelev–Szamarkand–Buhara–Ashabád–Krasznovodszk útvonalat bejárva szerzett benyomásokat a turkesztáni fogolytáborokról. Összeségében úgy vélte, hogy a bánásmód alapvetően korrekt volt, az ellátás hiányosságainak okait elsősorban a vasút túlterheltségében és a helyszűkében látta. Az ekkor 33 000 főre becsült foglyok 113 birodalmi némettől eltekintve mind osztrák–magyarok voltak; azt kiemelte, hogy a szlávokkal kiemelten jól bántak.

Ezekkel a korai látogatásokkal kapcsolatban Streeruwitz⁴⁴⁴ a legnagyobb problémát abban látta, hogy a küldöttek minden jószándék ellenére nem ismerték kellően az országot, és se oroszul, se németül nem tudtak, a magyarról és a Monarchia egyéb nyelveiről nem is beszélve. Így egyszerűbb volt őket megtéveszteni, és az eredményeik is erősen korlátozottak maradtak.⁴⁴⁵

1915. október 14-én indult útnak Genfből a Nemzetközi Vöröskereszt megbízásából egy bizottság Ferdinand Thormeyer (1858–1944) – a cár korábbi franciatanára – és dr. Frédéric Ferrière (1848–1924) svájci orvos vezetésével. Turkesztánt többek között azért is választották, mert itt kevesebb látogatás történt, továbbá klimatikus és igazgatási szempontból is különleges esetnek számított. Útvonaluk Petrográdból indulva Moszkván, Nyizsnyij Novgorodon és Szamarán keresztül: Orenburg–Taskent–Szamarkand–Merv–Krasznovodszk–Zolotaja Orda–Hodzsent–Andizsán. Jelentésükben a kedvezőtlen külső körülményeket hangsúlyozták, amelyekre jobban tekintettel kellene lenni. Így megemlítik, hogy azért szerepelt csak ritkán a foglyok étrendjében burgonya, mert azt Turkesztánban nem termesztettek. A jelentést Bécsben túlságosan elfogultnak találták, és különösen rossz néven vették azt a szemrehányást, miszerint a Monarchia nem támogatja anyagilag kellő mértékben fogságba esett katonáit.⁴⁴⁶ Streeruwitz később az ő esetükben se vonta kétségbe a jó szándékot, de túlzottan jóhiszeműnek ítélte meg őket, és ezt az orosz fél ügyesen kihasználta.⁴⁴⁷

⁴⁴³ HL I. Vh. 4365. d. sz. n.

⁴⁴⁴ Ernst Ritter von Streeruwitz (1875–1952) cs. és kir. lovassági százados és tábori postatiszt 1915. augusztus 1-től az *Abteilung 10/Kriegsgefangene* egyik meghatározó munkatársa. 1930-ban rövid időre az osztrák kancellári posztot is betöltötte. *Nachtigal* 2003. 95. o.

⁴⁴⁵ Streeruwitz 1918. I. Bd. 144–145. o.

⁴⁴⁶ *Nachtigal* 2003. 103. o.

⁴⁴⁷ Streeruwitz 1918. I. Bd. 145–146. o.

Közel ugyanebben az időben, 1915 őszén került sor az első nagyszabású, kölcsönös vöröskeresztes missziók megindítására is. Elsőként egy német nővér, Erika von Passow (?–1918) és dán kísérője, Christian Frederik Drechsel (1854–1927) sorhajókapitány vehettek szemügyre néhány közép-ázsiai tábort októberben: Taskentet, Troickijt, Ost, Gulcsát és Katta-Kurgánt. Az utolsó kivételével alapvetően elfogadhatónak találták a körülményeket, de az idő rövidsége miatt – egyes táborokra csak fél nap jutott – alaposabb vizsgálódásra aligha volt módjuk. November 21. és december 2. között Frederick A. Sterling (1876–1957) amerikai diplomata, követségi másodtitkár Taskent, Troickij, Dzsizak, Szamarkand, Új-Buhara, Merv, Ashabád, Ak-Tepe és Krasznovodszk táborait tekintette meg. Általános benyomása ugyancsak pozitív volt, a gondok okát alapvetően a klimatikus viszonyokban látta.⁴⁴⁸

Számtalan példa volt arra, hogy egy delegáció látogatása előtt rendes ruhákat osztottak szét a fogolyok között, majd a távozás után ezeket visszavették.⁴⁴⁹ Még drasztikusabb az az eset, amikor egy hadifogolytemetőből százasával távolították el a sírkereszteket, hogy elkendőzzék a halálozási számokat.⁴⁵⁰ Az orosz tapasztalatokból is okulva adhatta ki a cs. és kir. Hadügyminisztérium 1917. május 11-én egy spanyol delegáció Ausztria–Magyarországra való érkezése kapcsán a következő taktikai iránymutatást: *„Az utolsó pillanatban és Potyemkin módra végrehajtott javítások csak neveléses benyomást tesznek és ártanak az ügynek.”*⁴⁵¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia ehhez képest némileg megkésve határozott a kiküldendő nővérek és dán kísérőik személyéről. Eszerint az európai Oroszországba Rosty-Forgách Ilona (1864–1945) grófnő és Esbern Brendstrup (1852–1927) ezredes, Szibériába Anna Revertera de Salandra (1867–1937) grófnő és Ove Vind (1877–1954) tüzérhadnagy, Turkesztánba Mihalótzky Katalin (a német forrásokban *Käthe* vagy *Katharina von Mihalotzy*) és Frits Cramer (1869–1952) százados került kiküldésre.⁴⁵² Katalin személyéről annyi tudható, hogy Mihalótzky Sándor ezredes felesége volt, Kirchberg am Wechsel-i illetőségű, 40–42 év körüli, és a bécsi Radetzky-laktanya vöröskeresztes kórház sebészetén dolgozott ápolónőként. A német mellett beszélt valamennyire a magyar, lengyel, cseh,

⁴⁴⁸ Bericht des Mr. F. A. Sterling über die Lage der Kriegsgefangenen in Turkestan. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-168

⁴⁴⁹ Emil Kleinberg hadnagy jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-229

⁴⁵⁰ Mitteilungen des aus der Gefangenschaft zurückgekehrten Regimentsarztes Prof. Dr. Alfred Greil. AdR BKA BKA-I SL KG V8 179. d. 7340/1920

⁴⁵¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1433. d. 10-9/44-18

⁴⁵² *Nachtigal* 2003. 108–109. o.

horvát és francia nyelvet is.⁴⁵³ A többi osztrák–magyar nővérrel ellentétben ő maga nem származott jelentős nemesi családból.⁴⁵⁴ A delegáció 1915. december első napjaiban indult útnak. Moszkvában lehetőségük volt konzultálni a visszaérkező Passow nővérrel és Drechsellel.⁴⁵⁵ Orenburg után a delegáció útvonala: Kazalinszk–Perovszk–Turkisztán–Troickij–Taskent–Katta–Kurgán–Csardzsou–Krasznovodszk–Ashabád–Buhara–Szamarkand–Kokand–Szkobelev–Andizsán. Szentestét Taskentben töltötték, a foglyokkal közösen gyertyát gyújtottak, és Waitzendorferrel is társalogtak a „Regina” szállodában. Mihalótyz ekkor már meglehetősen rosszul érezte magát, és következő nap kitört rajta a kiütéses tifusz. Dmitrij Nyikolajevics Voronyec (1852–1932) altábornagy, orosz vezérkari főnök lánya ugyanezzel a betegséggel fertőződött meg, ezért Mihalótyz az ő lakásában nyert elhelyezést – Rosty-Forgách Ilona meglátása szerint ez mentette meg az életét, mert a járványkórházban bizonyára meghalt volna. Ápolásába bevonták Johann Lamprecht medikust, illetve dr. Alfred Greil⁴⁵⁶ innsbrucki és dr. Josef Opitz bécsi hadifogoly orvosokat is. Cramernek – aki ugyancsak megfertőződött, de gyorsan felépült – így egyedül kellett folytatnia a missziót. Január 26-án tért vissza Moszkvába, és intézkedett 170 000 adag tifusz elleni vakcina megrendeléséről a koppenhágai szérumintézetből, és beszerezte a szükséges engedélyeket. Tevékenységéről, mindenféle részrehajlásoktól mentes hozzáállásáról Rosty-Forgách és az orosz fél is elismerően nyilatkozott.⁴⁵⁷ Tapasztalatai szerint lehetett eredményeket elérni, de csak határozott fellépéssel a helyszínen, és javasolta, hogy szervezzék meg a Turkesztáni Központi Segélybizottságot (*Zentralhilfsskomitee für Turkestan*), és indítsanak útnak egy vonatot szeretetadományokkal.⁴⁵⁸ Mihalótyz, Revertera és Rosty-Forgách nővérek 1916. június 30-án az Osztrák Vöröskereszt Díszjelvénye hadidíszítménnyel kitüntetésben részesültek munkájukért.⁴⁵⁹

1915 szeptemberében meghívták Bécsbe a Svéd Vöröskereszt hadifogolysegélyező bizottságának (*Svenska Röda korsets hjälpkommitté för krigsfångar*) vezetőjét és

⁴⁵³ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 983. d. 10-35/27-10

⁴⁵⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia vezetése igyekezett olyan nővéreket kiválasztani, akiket rokoni szálak fűztek az orosz arisztokráciához; ez a szempont érdekes módon a németek delegációkban nem játszott szerepet. *Nachtigal* 2003. 108–109, 122–123. o.

⁴⁵⁵ *Mihalótyz* 1931. 254. o. A dán sorhajókapitány neve itt tévesen, *Drexler* alakban szerepel.

⁴⁵⁶ Greilt a későbbiekben hosszabb időre bebörtönözték, Horn grófnő tudomása szerint azért, mert feljegyzéseit Gabelsberg-féle gyorsírással vezette, amit orosz részről senki se tudott elolvasni, és ez gyanút keltett. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/90 Greil maga inkább úgy sejtette, azzal vonta magára a táborvezetés haragját, hogy az áldatlan állapotokat alaposan dokumentálta, aminek következményeként a főkormányzót és az egészségügyi főnököt nyugdíjazták. Csak 1917 tavaszán szabadult. *Greil* 1931. 141. o.

⁴⁵⁷ HHStA MdÄ AR F36. 389. d. 23661/7

⁴⁵⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-23

⁴⁵⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/1-114

helyettesét, Wilhelm Didringet (?–1918) és Carl Otto Olsen (1844–1927) altengernagyot, akik ekkor Berlinben tartózkodtak. Megegyezés született arról, hogy a svéd küldöttségek az osztrák–magyar foglyok részére is kézbesítsenek szeretetadományokat, a fölmerülő többletköltségeket az Osztrák és a Magyar Vöröskereszt fedezte. Turkesztánba 1916. január 8-án indult meg a 8. szeretetadomány-vonat 26 vagonnal, és 28-án ért Taskentbe. Kísérői az irodavezető, Carl Ferdinand Krook, A. H. Carell, S. Edvard Norlin, P. E. Sjöberg, E. Hallström és Agard Hagman voltak.⁴⁶⁰ A szállítmányok összetételébe Rudolf Carl Freiherr von Slatin (1857–1932) is beleszólt, így saját tapasztalatai alapján többek között azt javasolta, hogy szalmakalapok helyett turbánokat, illetve akként használható könnyű szövetet küldjenek.⁴⁶¹ A „Taschkendzug” összetétele:⁴⁶²

1) Ruházat

30 000 db csukaszürke blúz pamutból
 30 000 db csukaszürke nadrág pamutból
 30 000 db nyakvédő kendő
 30 000 db sapka
 60 000 garnitúra alsónemű kapcaronggyal
 30 000 pár cipő
 10 000 db haskötő
 10 000 db kabát

2) Élelmiszer

43 200 db fél kilós doboz száraztej

3) Gyógyszer

20 kg szalol
 20 kg kámfor
 5 kis műszerdoboz
 50 000 db acetilszalicilsav pasztilla
 20 000 db antipirin pasztilla
 50 000 db kinin-hidroklorid pasztilla (0,20 gr.)

⁴⁶⁰ Bericht über die Tätigkeit des Hilfskomitees des Schwedischen Roten Kreuzes in Russland von 1915–1918. HHStA MdÄ AR F36. 393. d. 73641/7

⁴⁶¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-43. Slatin ifjúkorában Kairóba ment, ahol egy könyvkereskedésben dolgozott segédként. Karrierje gyorsan ívelt felfelé, 1881-ben a szudáni Dárfúr tartomány kormányzójának nevezték ki. A Muhammad Ahmad (1844–1885) vezette Mahdi-felkelés során fogságba esett, amelyből 1895-ban, kalandos körülmények között sikerült megszöknie. Az egyiptomi kedive pasa címet adományozott neki és ezredesi rangba emelte. Az első világháború alatt az Osztrák Vöröskereszt vezető beosztású munkatársa volt. *Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950*, Band 12. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005. 350. o.

⁴⁶² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-43

2 kg kokain-hidroklorid
 21 600 db albumin-tannát pasztilla
 60 000 db morfin-hidroklorid pasztilla
 5000 db amidopirin pasztilla
 50 000 db ipekakuána-ópium pasztilla
 50 üvegcsé digipuratum oldat
 80 000 db hashajtó pasztilla
 10 kg fenacetin
 10 kg ópiumpor
 20 kg higanyhalvacs
 20 kg bizmut-szubnitrát
 11 200 db koffein-citrát pasztilla (0,10 gr.)
 200 kg folyékony krezolos szappan
 200 kg folyékony fenol

Taskentben, Troickijben, Csernyajevben, Turkisztánban, Perovszkban, Kazalinszkben, illetve Ashabádban, Kizil-Arvatban, Krasznovodszkban osztottak egyenruhákat, haskötőket és sűrített tej konzerveket.⁴⁶³ A tiszti táborokba azonban nem kaptak belépési engedélyt, arra hivatkozva, hogy csak legénységnek szánt adományokat vittek magukkal. Informálisan annyit sikerült megtudniuk, hogy elsősorban a birodalmi német tisztek szorultak inkább segítségre, mivel ők csak 28 rubelt kaptak havonta.⁴⁶⁴ Idő hiányában sok esetben nem tudták maguk a Vörös kereszt munkatársai szétosztani a szeretetadományokat, azokat a táborparancsnoknak kellett átadni. A folyamatot egy fogoly tiszt és egy orvos felügyelte, az ellenőrzés látszatát keltve. A gyakorlatban ez a tiszt szinte minden esetben oroszbarát szláv volt, és a szétosztás ennek megfelelően nem rendeltetésszerűen történt. Ha a fogoly orvos túl erőteljesen emelte fel a szavát, könnyen fogdában vagy büntetőtáborban találhatta magát.⁴⁶⁵ A Steppei Főkormányzóság vezetőjét, Nyikoláj Alekszandrovics Szuhomlinov (1850–1918) lovassági tábornokot Gerhard Graf von Stenbock (1866–1931) svéd vörös kereszt delegált kereste fel. Szuhomlinov beszámolt arról, hogy a Szemiplatyinszkben kitört kiütéses tifusjárvány megfékezése érdekében tett intézkedéseket személyesen ellenőrizte, és elrendelte a foglyok tea- és élelemdagijának

⁴⁶³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁴⁶⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-281

⁴⁶⁵ Dr. Ludwig Disqué beszámolója. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1540. d. 10-35/2-308

emelését. Stenbock ezután a 7. szeretetadomány-vonat rakományának szétosztását szervezte meg Szemipalatyinszk, Uszty-Kamenogorszk, Pavlodár, Barnaul és Bujinszk táborában.⁴⁶⁶ Egy távirat szerint Turkesztánban 62 603 fogoly között kiosztásra került 2470 csomag, 13 100 pár cipő, 9500 takaró, 750 német és 6928 osztrák–magyar egyenruha, illetve 20 800 rubel. 10 további, nem nevesített táborban a legénységgel nem tudtak találkozni, itt csak pénzt hagytak hátra, 12 200 rubelt.⁴⁶⁷ A közép-ázsiai táborokba juttatott a későbbiekben adományokat a 13. vonat (1916. április, Taskent), a 22. (1916. november, Aktyubinszk), és a 32. (1917. március, Pavlodár, Akmolinszk, Atbaszar, Petropavlovsk).⁴⁶⁸

1916 tavaszán dr. Thorvald Madsen vezetésével egy nagyszabású egészségügyi vállalkozást bonyolítottak le, amely során nagy mennyiségű gyógyszert osztottak szét, és tömeges oltásokat végeztek a turkesztáni táborokban.⁴⁶⁹ Ezzel párhuzamosan megkezdődtek az előkészületek egy újabb vöröskeresztes misszió megszervezéséhez is. Az elképzelés szerint ezúttal 10 bizottságot küldtek volna ki, a közép-ázsiai területeket három között osztották volna fel:⁴⁷⁰

VI. Erika von Passow – Carl Henrik Würtzen főorvos: Transzkaszpia, Szamara és Szimbirszk

VII. Nora Kinsky grófnő – Georg Fogh: Turkesztán

VIII. Mathilde von Horn grófnő – H. K. A. Selding: Akmolinszk, Szemipalatyinszk, Uralszk, Turgaj, Tomszk

A delegációk tagjai Albert Arendrup (1852–1931) dán tábornok vezetésével július 4-én érkeztek meg Tornión keresztül Petrográdba. Itt közel egy hónapot kényszerültek eltölteni, az orosz kormányzat részéről ugyanis újabb és újabb akadályokat gördítettek továbbutazásuk elé. Kinsky a hónap közepén még bizakodva tekintett az előtte álló útra: *„Még mindig nem tudom, kit osztanak be mellém; azt hiszem, senkinek sincs kedve Turkesztánba menni, mivel ott most a hőség és a betegségek miatt elég kellemetlen. Itt mindenki tele van szomorúsággal és részvéttel, ha elmondom, hogy oda megyek, de én örömmel várom. Maszlennyikova nővér, aki tegnap nálam járt, és ma visszajön, sokat mesélt az ottani táborokról. Áprilisban és májusban volt ott, és mint mondta, a hőség és a rovarok elviselhetetlenek voltak. Szegény embereink! Úgy gondolom, hogy nagyon sok jót*

⁴⁶⁶ HHStA MdÄ AR F36. 392. d. 90142/7

⁴⁶⁷ HL I. Vh. 4365. d. sz. n.

⁴⁶⁸ Bericht über die Tätigkeit des Hilfskomitees des Schwedischen Roten Kreuzes in Russland von 1915–1918. HHStA MdÄ AR F36. 393. d. 73641/7

⁴⁶⁹ Nachtigal 2003. 105. o.; KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁴⁷⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-173

*tett és úgy tűnik, nagyon örvendetesnek találja, hogy most én megyek oda.*⁴⁷¹ Vera E. Maszlennyikova 1915. december – 1916. január között Alekszandra V. Romanova nővérrel együtt az osztrák–magyar hadifogolytáborokat látogatta meg, majd ezt követően Oroszországban többek között Taskentet, Troickijt, Namangánt, Kokandot, Hodzsentet és Zolotaja Ordát. Tevékenységét Bécsben is dicsérő szavakkal illették, azzal a *pro domo* megjegyzéssel, hogy bizonyára az osztrák–magyar táborokban tapasztalt humánus bánásmód ösztönözte erre.⁴⁷²

A lehető legkedvezőtlenebb időpontban érte a missziókat a közép-ázsiai felkelés kitörése, így augusztusban csak az európai Oroszországba beosztott delegációknak engedélyezték munkájuk megkezdését. Kinskyt 19-én értesítették arról, hogy Turkesztán helyett Szibériába kell mennie, mivel a német nővér nem kapott beutazási engedélyt.⁴⁷³ Az átszervezések végül azzal a kevésbé szerencsés következménnyel jártak, hogy noha a turkesztáni foglyok túlnyomó része osztrák–magyar volt, csak egy birodalmi német delegáció tudta a térséget meglátogatni. Mathilde von Horn (1875–1943) grófnő, a Badeni Vöröskereszt Nőegyletének főnöke és H. K. A. Selding dán mérnök-hadnagy ötnapi utazás után, 1916. szeptember 21-én érkeztek meg Taskentbe. Többszöri konzultációk következtek Bulinszkij tanácsossal és Blavatszkij helyettes vezérkari főnökkel, majd 25-én Alekszej Kuroptakinnal, aki nagyon jó benyomást tett a delegációra. *„Öexcellenciája Romanova orosz nővér panaszai kapcsán maga látogatott meg néhány tábor, és a legdurvább hiányosságokat és visszasságokat azonnal megszüntette. Biztosított afelől, hogy egyáltalán nem kívánja, hogy a hadifoglyoknak rossz legyen, és jó és kielégítő utazást kívánva elbúcsúzott tőlünk azzal a kéréssel, hogy osszam meg vele benyomásaimat utazásom végén.*“⁴⁷⁴ A delegáció szeptember 26. és november 3. között összesen 16 város táborairól készített alapos és tárgyilagos jelentést. A fegyveres felkelés Aulie-Ata, illetve a szemirecsjei Vjernij és Piskek – ekkora már egyébként felszámolás alatt álló – táborainak látogatását nem tette lehetővé. Egy forrásban említenek bizonyos Apponyi grófnőt – feltehetőleg Forni (született Apponyi) Alice grófnőt (1879–1967) –, aki dán küldöttekkel közösen Kokandban 300 rubelt adott át a betegek javára.⁴⁷⁵ Jungbauer megjegyzi, hogy a látogatások körülményei jól tükrözték azt, hogy az oroszok sokkal kevésbé vették

⁴⁷¹ Brief No. 3. von Gfn. Kinsky an Ost. Stutz, KA FA AOK GZNB 1389. d.

⁴⁷² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1354. d. 10-35/92-156; *Nachtigal* 2003. 121. o.

⁴⁷³ *Egger* 2018. 354. o.; *Nachtigal* 2003. 131. o.

⁴⁷⁴ *Horn – Selding* 1916. 1–3. o.

⁴⁷⁵ *Mitteilungen über die Fürsorgetätigkeit des Roten Kreuzes...* HL I. Vh. 4362. d.

komolyan Ausztria–Magyarországot, mint Németországot: így Mihálótyt csak egy orosz hadnagy kísérte, Horn grófnőt viszont Bulinszkij és egy alezredes.⁴⁷⁶

1916 májusában Olaszország főkonzulja, Gazurelli is járt egyes turkesztáni táborokban, ahol az olasz nemzetiségű osztrák–magyar foglyok elhelyezését vette szemügyre, és meggyőződhetett annak kiváló és humánus voltáról.⁴⁷⁷ Ezután felszólította őket, hogy álljanak be az olasz hadseregbe.⁴⁷⁸

1917 elején Philip Meiser Lydig (1867–1929) ezredes a petrográdi amerikai követség megbízottjaként tekintette meg Taskent, Zolotaja Orda, Kokand, Namangan, Szamarkand, Buhara, Bajram-Ali, Merv, Ashabád és Krasznovodszk táborait.⁴⁷⁹ A Hadügyminisztérium megítélése szerint „*Mr. Lydig egyike azon nagyon kevés amerikai titkároknak, aki nem csak gépiesen letudja a programját, hanem törekszik arra, hogy javulásokat érjen el.*”⁴⁸⁰ Az amerikai küldöttek munkáját ugyanis meglehetősen sok kritika érte Bécs részéről. Például futaki Hadik Miksa⁴⁸¹ (1868–1921) gróf megítélése szerint a moszkvai katonai körzetet 1915-ben megtekintő Herbert H. D. Peirce⁴⁸² (1849–1916) a nehezebben megközelíthető táborokat fel se kereste, kevés együttérzést mutatott a foglyokkal és egy általuk megfogalmazott beadvány nyelvi hibáin élcelődött.⁴⁸³

Augusztus-július során dr. Eiler Hempel-Jørgensen (1889–1957) főorvos, dán megbízott a Steppei Főkormányzóságban vette szemügyre Akmolinszk, Kokcsetav, Atbaszar, Petropavlovsk és Borovoje táborait. Egy-egy helyszínen esetenként több napot is eltöltött.⁴⁸⁴

Az osztrák–magyar hadifoglyok védhatalma az Amerikai Egyesült Államok hadba lépését (1917. április 6.) követően Dánia lett.⁴⁸⁵ A forradalmi és az azt követő polgárháborús időszakból a Svéd és a Dán Vöröskereszt megbízottjai, Carl Håkan von Schulman (1885–1976) és Alf Harald Brun (1866–1932) dán tüzérszázados jelentései szolgálnak fontos támpontként az események felvázolásához. A dán küldöttségnek ekkora sikerült elérnie, hogy a delegáltak nem csak a hadifoglyok, hanem a civil internáltak

⁴⁷⁶ Jungbauer 1921. 188. o.

⁴⁷⁷ *Novoje Vremja*, 1916. május 10/27. (Fordítás a cs. és kir. Hadügyminisztérium részére.) KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-379

⁴⁷⁸ Friedrich Popelak százados (cs. és kir. 11. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2151. d. 10-33/3404

⁴⁷⁹ HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

⁴⁸⁰ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1542. d. 10-35/95

⁴⁸¹ 1911–1918 között nagykövet Stockholmban.

⁴⁸² A neve helyenként tévesen *Pierce* alakban szerepel: *Nachtigal* 2003. 113, 142, 388. o.

⁴⁸³ HHStA MdÄ AR F36 411. d. 106278/7

⁴⁸⁴ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

⁴⁸⁵ Egger 2018. 164–177. o.

segélyezését is elláthassák.⁴⁸⁶ Brun visszaemlékezéséből kiderül, hogy Oroszország a számára teljesen ismeretlen volt, a nyelvet is csak alapszinten ismerte, de örömmel vállalta az érdekes és nehéz feladatot.⁴⁸⁷ 1917. december 17-én érkezett meg Taskentbe, ahol egy Kamenszki hadnagy álnevet viselő úriember volt hivatva segíteni a munkáját – a gyakorlatban inkább nehézségeket okozott, és a kísérete nélkül sehova se mehetett. Fedor Koleszov tanácselnök azonban a mérsékeltbb vonalat képviselte, és megértést tanúsított Brun szempontjai iránt. A delegáció irodáját Jelena Kazimirovna Bukovszkaja⁴⁸⁸ vagyonos özvegy házában rendezték be. Brun hamar felismerte, hogy az adott viszonyok megkövetelik a magabiztos és határozott fellépést. Egy nap megjelent a rendőrségi biztos, M. Serul – akivel Brun egyébként szinte baráti viszonyt ápolt – 8-10 katona kíséretében a dán delegáció számára bérelt épületben, és közölte, hogy le kell foglalnia a rendőrség számára, mivel *„ez a legjobbban épített ház a városban, és szükség esetén könnyen erődítménnyé alakítható.”* Brunt azonban a burkolt fenyegetésekkel társított udvarias kérések hidegen hagyták, aminek meglett az eredménye: Serul nem folyamadt erőszakhoz, és távozott, Brun pedig őszinte sajnálatát fejezte ki, hogy nem tudott kérésének eleget tenni.⁴⁸⁹

Brun se kerülhette el, hogy tevékenységét kemény kritika is érje a foglyok részéről. Karl Obendorfer tartalékos hadnagy szerint egyáltalán nem volt segítségére a foglyoknak, és a pénzbeli támogatást is be akarta szüntetni, amikor közölték vele szökési szándékukat.⁴⁹⁰ Karl M. Fleischer Landsturm főállatorvos a Hadügyminisztériumnak írt jelentésében egyenesen úgy fogalmaz, hogy *„dán képvisletünk Taskentben teljes kudarcot vall!”*⁴⁹¹ Franz J. Hentschel (1888–?) szerint Brun minden cselekedete és mulasztása arra utalt, hogy a britek szolgálatában állt, és *„cinikus mosollyal nézte a pusztulásunkat.”*⁴⁹² Márkus István 1918. február 7-én Hodzscentben következőket jegyezte föl: *„[...] a legénységet nem hallgatta meg, mert azt mondta hogy ő nem azért jött, hogy 600 embert meghallgasson. A kórházba nem is ment ki. A mi szobánkban ebédelt, amely alatt*

⁴⁸⁶ HHStA MdÄ AR F36 388. d. 92706/7

⁴⁸⁷ Brun 1931. VII., 9. o.

⁴⁸⁸ Елена Казимировна Буковская. Egy magas rangú katonatiszt, bizonyos Kuravitszkij lánya volt. <https://mytashkent.uz/2010/11/27/tashkent-ikanskaya-ulitsa-1/>; <https://mytashkent.uz/2010/11/27/tashkent-ikanskaya-ulitsa-1-okonchanie/> (Megtekintés: 2024. augusztus 1.)

⁴⁸⁹ Brun 1931. 51–59, 69, 139–141. o.

⁴⁹⁰ Karl Obendorfer tartalékos hadnaggyal (cs. és kir. 33. nehéz tábori tüzérezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2152. d. 10-33/3539

⁴⁹¹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-535. Fleischer visszatért a hadifogságból, és 1928-ban bekövetkezett haláláig Jamnitz (ma: Jemnice, Csehország) elismert főállatorvosaként tevékenykedett. *Prager Tageblatt*, 1928. február 28. 53. évf. 50. sz. 3. o.

⁴⁹² Hentschel 1924. 47. o.

*beszéltünk egy más bajunkról, de bizony nem sok reményre jogosított válaszai, mert mindenben a muszka pártján volt.*⁴⁹³ Brun maga is elismerte, hogy nem tudott mindent elérni, amit szeretett volna: *„Túl sok tárgyalás ez egyetlen embernek, és a nehéz körülmények és szállítási nehézségek miatt egy jólszervezett törzs szükségeltetik, hogy a segélyező munka effektív legyen.”*⁴⁹⁴ Emellett túl passzívnak ítélte meg az osztrák–magyar kormányt, államközi megállapodások hiányában pedig meg volt kötve a keze.⁴⁹⁵ A jelentéseiből kiviláglik, milyen kötélbátort kellett járnia, hogy az orosz fél bizalmát se veszítse el, amelyik azt várta el tőle, hogy tartsa fenn a táborokban a fegyelmet és akadályozza meg a szökéseket.⁴⁹⁶ Májusban arra a felismerése jutott, hogy semmilyen eredményt nem tud elérni, ha az előírásokat betartva, az orosz hatóságok kötelességtudatában bízva végzi tovább a munkáját. *„[...] 10 kopeket adni akkor, amikor több rubel szükséges, azt jelenti, hogy köveket adok kenyér helyett, és nem egyeztethető össze a feladattal, amit rábízta. [...] Egy delegált, aki ezen körülmények között nem tud eltekinteni a kevésbé fontos tapintatokról, vagy nem találja meg a módját annak, hogy túllépjen rajtuk és a fő célját kövesse, az nézetem szerint nem érdemli meg, hogy a hadifoglyok védhatalmának reprezentánsának nevezzék.”*⁴⁹⁷ Május 16-án járt nála Fritz Willfort,⁴⁹⁸ hogy pénzt szerezzen a szkobelevi társainak, és hasonló következtetésre jutott: *„Ugyan a legbarátságosabb fogadtatásban részesültem, de hamarosan meg kellett győződnöm arról, hogy ezzel a dekoratív posztal nem voltak összekötve az eszközök, amelyekkel segíteni lehetne rajtuk.”*⁴⁹⁹ Brun tevékenységét a Magyar Királyság 1926-ban a III. osztályú Magyar Érdemkereszt adományozásával ismerte el.⁵⁰⁰

Emellett a YMCA is folytatta tevékenységét, az amerikai titkárok helyébe lépő Alf Resvoll (1889–1964) és Ruben Hansteen (1890–1965) 1917 szeptembere és decembere között több tábor felkerestek a Turkesztáni és a Steppei Főkormányzóságokban. Minden

⁴⁹³ Márkus István naplója, 1918. február 7.

⁴⁹⁴ Übersichtsrapport über die Lage der Kriegsgefangenen im Gebiete Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 412. d. sz. n.

⁴⁹⁵ Brun 1931. 124–125. o.

⁴⁹⁶ Bericht über die Lage der Kriegsgefangenen im Gebiet Turkestan. Besucht im Februar 1918. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-481

⁴⁹⁷ Übersichtsbericht über die Lage der Kriegsgefangenen in Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 53353/7

⁴⁹⁸ Friedrich Andreas „Fritz” Willfort (1879–1956) építésmérnök, 1914. december 24-én esett orosz fogságba, és hat évig volt Turkesztánban. A háború után élénken részt vett az Egykori Osztrák Hadifoglyok Szövetségi Egyesületének „Szkobelevi táborcsoportjának” (*Lagergruppe Skobelew der Bundesvereinigung ehemaliger österreichischer Kriegsgefangener*) tevékenységében, és 1928-ban utazást tett Perzsiába. Az általa gyűjtött néprajzi és egyéb tárgyi emlékeket ma a bécsi Weltmuseum őrzi (jelzete: 180.545). Vö.: Aichinger 2022. 52–53. o.

⁴⁹⁹ Willfort 1930. 165. o.

⁵⁰⁰ Magyarország tiszti cím- és névtára, 1928. 39. évf. 391. o.

követ megmozgattak, hogy támogatást szerezzenek a Norvég Vöröskeresztől,⁵⁰¹ Taskentben a fellelhető összes kinint felvásárolták a foglyok részére. A forradalmi események azonban nagyban korlátozták lehetőségeiket.⁵⁰² Hansteen és Brun igyekeztek összehangolni a munkájukat, a rendelkezésre álló kevés időt és pénzt a lehető legjobban felhasználni.⁵⁰³ Schulman helyét távozása után 1918 nyarán John Kleberg (1884–1919) svéd mérnök vette át Taskentben.⁵⁰⁴ Március óta Anden svéd százados, dr. Ernst Reißland koblenzi orvos és Albert Zimmermann-Brendel német hadnagy is a városban tartózkodott. Június közepén csatlakozott hozzájuk a térséget már jól ismerő Erika von Passow, dr. Wiese törzsorvos és Paul Hörschmann lelkész, és megalakult az „U. K. 13 Taschkent” megnevezésű segélyezőbizottság. Ennek tevékenységét nehezítette, hogy Zimmermann-Brendel hírszerzői tevékenységet is folytatott, és ez a körülmény feszültséget eredményezett a dán képviselőkkel. Von Passow nővért rendkívül önfeláldozó és melegszívű személyként jellemezték, aki nem rettent vissza semmilyen veszélytől. Kísérőjével, dr. Brillel és egy csoport fogollyal együtt 1918 közepén nyomtalanul eltűnt a Buhara közeli sivatagban. Hogy mi lett a sorsuk, a mai napig ismeretlen.⁵⁰⁵

Kleberget 1919. január 23-án Brunnal együtt letartóztatták, és aznap éjjel agyonlőtték. Brunt tíz nap elteltével szabadon bocsátották, majd rövid idő után ismét bebörtönözték; ezúttal Serul közbenjárásra szabadult, alighanem az utolsó pillanatban. Végül március végén hagyta el Taskentet.⁵⁰⁶

Hogyan látták a hadifoglyok a vöröskeresztes missziókat? Karap Imre az 1915. november 29-én történt hodzsenti látogatásról mindössze ennyit jegyzett föl tárgyilagosan: „*Délre jöttek generál a Vörös Keresztől és Amerikai konzul látogatni. Délután automobilon elmentek.*”⁵⁰⁷ Szalai Sándor Szamarkandban 1915. november 23-án: „*Vöröskeresztes küldöttek jártak itt néhány nap előtt, de még csak nem is igen érdeklődtek semmi után sem. 25-én meg valami konzulféle járt itt, de az sem igen végzett semmit.*”⁵⁰⁸ Ezzel szemben dr. Josef Fessl tartalékos segédorvosnak egészen más volt a véleménye: „*Nagyon vigasztaló*

⁵⁰¹ A Norvég Vöröskereszt csak 1917 februárjában kapcsolódott be a Központi Hatalmak hadifoglysegélyezésébe. Tevékenysége a dán és svéd bizottságokhoz képest marginális szerepet játszott. Egger 2018. 190–191. o.

⁵⁰² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-33/4-6

⁵⁰³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/9-56

⁵⁰⁴ Kleberg korábban Vjatkában és a Volga-menti területeken tevékenykedett a Svéd Vöröskereszt megbízottjaként. Olsson 2021. 91. o.

⁵⁰⁵ Reißland 1931. 241–242. o.; Mark 2013. 174. o.

⁵⁰⁶ Brun 1931. 185–212. o.

⁵⁰⁷ HL Tgy.: 2822. VI. kötet. 47. o.

⁵⁰⁸ HL Tgy.: 4237. 41. o.

volt és a legénység számára nagyon áldást hozó, különösen morális vonatkozásban, mivel látták, hogy fogságban is törődnek velük...”⁵⁰⁹

Mathilde von Horn grófnő látogatását inkább pozitívan látták. *„Orvosságot nagyon bőven hozott s bizony sok ezer emberünk ennek a szeretetadománynak köszönhetette életét. Midőn napok múlva elment, mindenki áldotta nevét és emlékét.”* (Rittinger Rudolf).⁵¹⁰ Willfort Szkobelemben: *„Micsoda öröm volt ez! Mintha egy jóangyal ment volna keresztül szobáinkon, amely azért jelent meg, hogy vigasztaljon minket [...] Érdekes volt figyelni azt is, milyen árgus szemekkel figyeltek arra a küldöttség orosz tagjai, hogy egyikünk se beszéljen egyedül a nővérrel vagy adjon át neki titokban üzeneteket.”*⁵¹¹

*„Mihalóty asszony tetterős munkájának köszönhetően bizonyos dolgok jobbak és egyszerűbbek lettek. Mára a régi Monarchia széthullott, de minden egykori szenvedőtárs, éljen akár Német-Austriában, Lengyelországban, Dél-Szláviában, Olaszországban, Magyarországon vagy Csehszlovákiában, egész életükben köszönettel és szeretettel fognak visszagondolni eme nemes asszonyra, aki az első hazai üdvözlőleveket átadta nekünk.”*⁵¹² Hasonlóan fogalmazott dr. Koltai: *„Megható volt látni ezt az ősz hajú, erélyes tartású, de jóságos szavú nőt, aki ilyen messzi útra vállalkozott, hogy minket lásson, nekünk üdvözlőt hozzon a hazából s a helyzetünkön valamit javítson.”*⁵¹³ Fábrián Béla elbeszélése szerint ugyanakkor a magyar legénységnek hatalmas csalódás volt az annyira várt látogatás, már attól a pillanattól kezdve, hogy németül szólt hozzájuk – ezek szerint magyarul egyáltalán nem tudott. Posta és pénz helyett a tisztek két szaloncukrot kaptak, a legénység fejenként 40 kopeket. Egy németül tudó baka ekkor hangot adott csalódottságuknak, felvázolta rettentő helyzetüket. Mihalóty nagyon megdöbben, és ígéret tett arra, hogy másnap tanácskozni fog az oroszokkal. Erre azonban megbetegedése miatt nem került sor. *„A bakák köpködtek, káromkodtak. Nem hitték, hogy a nővér beteg. [...] Egy hét múlva veszélyen kívül volt, két hét múlva elutazott, soha hírét se hallottuk többet.”*⁵¹⁴ Dr. Richard Stenitzer meg ismét egész másképp élte Mihalóty perovszki látogatását: *„Csodálom a nyugalmát és finom tapintatát, mert egyes kérdések, amiket feltesznek neki, diplomatikus vagy nagyon tapintatos válaszokat igényelnek.”* Ő azon szerencsések közé tartozott, aki

⁵⁰⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-364

⁵¹⁰ HL Pers. 149D. 57. o.

⁵¹¹ Willfort 1930. 89. o.

⁵¹² Jungbauer 1921. 143. o.

⁵¹³ Karácsonyest a fogságban. Virradat, 1918. december 22. 1. évf. 81. sz. 5. o. A visszaemlékezés szerzője feltehetőleg dr. Koltai Tóth Loránd, a m. kir. 17- honvéd gyalogezer tartalékos főhadnagya.

⁵¹⁴ Fábrián 1930. 152–163. o.

otthonról egy családi fényképet is kapott a nővértől.⁵¹⁵ Dr. Erwin Jesser évekkel később ugyancsak nagyon meleg szavakkal emlékezett meg Mihalóty nővéréről, áldozatkész emberszeretetéről.⁵¹⁶

A fenti idézetek jól szemléltetik, hogy a foglyok meglehetősen különböző módon értékelték a vöröskeresztes delegáltak tevékenységét. Matthias Egger is leszögezi, hogy egy és ugyanazon látogatásról is egymással szöges ellentétben álló vélemények születtek, és ezek is többnyire tiszteltől származnak; a legénység szempontjából a kép még nagyon hiányos.⁵¹⁷ Összeségében Egger és Nachtigal véleményét támaszthatjuk alá: azok a korábbi nézetek, miszerint a vöröskeresztes missziók pusztán „színházelőadások” lettek volna, nem tarthatók fenn. Mathilde von Horn, Mihalóty Katalin és Alf Harald Brun tevékenysége – minden jogos kritika mellett – egyértelműen sokat javított a közép-ázsiai hadifoglyok helyzetén. A bécsi hadifogolysegélyező Vöröskereszt-bizottság Victor Philipsen (1872–1955) dán lovassági századosnak írt levelében így fogalmazott: *„A dán küldöttségek oroszországi utazásai megmutatták, hogy sok esetben egyesek indolenciája, kényelmessége vagy tudatlansága az oka annak, hogy ezrek pusztuljanak el, és hogy a helyszínen történő energikus közbelépés elegendő volt ahhoz, hogy a közvetlen felelős szervezet felrázza tétlenségükből.”*⁵¹⁸

⁵¹⁵ Pethő 2010. 165. o. Dr. Richard von Stenitzer (1870–1945) bécsi ezredorvos Przemysl átadásakor esett fogságba. Az ostrom és hadifogsága alatt vezetett naplóját dr. Albert Pethő történész publikálta jegyzetelt formában és több kapcsolódó tanulmánnyal kiegészítve.

⁵¹⁶ *Der Plenny*, 1931. április. 8. évf. 4. sz. 42. o.

⁵¹⁷ Egger 2018. 384–385. o.

⁵¹⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/1-88

6. A hadifoglyok helyzete a forradalmak és a polgárháború idején

„Ezen év márciusában volt, hogy egyik reggel a tábor összes orosz katonája a kokárdájára vörös szövetet varrt. Komoly arccal mesélték nekünk, hogy a cár atyuskát megdöntötték, és Oroszország most egy szabad állam, aminek élén Kerenszkij elnök áll. Ő maga Taskentből származott, ahol az apja gimnáziumigazgató volt. Az orosz katonák azt mondták: 'Mir jest', vagyis a béke most már biztos eljön, egy aranykor veszi kezdetét, nekünk is jó lesz a dolgunk és hamarosan hazamehetünk”, emlékezett vissza Völker az eseményekre.⁵¹⁹ A cári rendszer megdőlése eleinte a hadifoglyok számára is előnyös fejleményekkel járt. Egyes táborokban több szabadságjogot nyertek, sok kegyetlenkedő táborparancsnokot leváltottak, bizottságok is alakulhattak, amelyek a körülmények javításán dolgoztak. Áprilisban azonban visszaállították a hadifoglyokra korábban is érvényes rendelkezéseket. „A láger parancsnokok s az orosz tisztek fájó szívvel látták, hogy mint szívják be katonáik, fogolyőreink nap nap után a szociális szellemet. A fegyelem napról-napra lazult. Nem hallottuk már a katonaság esti énekét a cárért és családjáért, a győzelemért, amit sorakozóba végeztek, a kokándi hűs fák alatt napnyugat táján, hanem annál több nyílt gyűlést tartottak maguk között a fegyelem és a háború ellen. Ahol még cári képet találtak, azt zúzták, vágták, tépték. A parancsokok látták hatalmuk, tekintélyük alásüllyedését, porbahullását. Ennek hiányában mit tegyenek? Előttük voltunk még mi szerencsétlen foglyok. Rajtunk gyakorolták régi hatalmukat, orosz zaklatásaikat. [...] Csomagjainkat, ládáinkat kikutatták, mindennéven nevezendő írásainkat, mit azelőtti években összeírtunk, elkoboztak, örökre elvittek. [...] Mikor kérdeztük az orosz (strazsit) felügy. őrmestereket, hogy ilyen szabadság van nálatok? azt felelte: „a szabadság nálunk csak az oroszokat illeti”, idézte fel emlékeit Kőrös Imre.⁵²⁰

Ugyanekkor egy szokatlanul késői fagy következtében tovább romlott az egyébként is egyre kritikusabb élelmezési helyzet. Ez különösen súlyosan érintette az olyan sivatagi táborokat, mint Perovszk, ahol a tisztek arra kényszerültek, hogy minden tulajdonukat pénzzé tegyék.⁵²¹ A levesbetét egyre inkább vágóhídi hulladékból állt, belsőségek és szőrösomók úszkáltak benne.⁵²² A rend fokozatos felbomlása a szeretetadományok szétesztása körüli nehézségeket is csak tovább fokozta. „Előző télen voltak még orosz táborparancsnokok, akikre nyugodt szívvel rá lehetett bízni [a szétesztást]. Ez a mai

⁵¹⁹ Völker 1926. 94. o. Kerenszkij ekkor még csak igazságügyminiszter volt és Szimbirszkben született, de gyermekkorában valóban tíz évig Taskentben élt családjával.

⁵²⁰ Komáromi Lapok, 1920. szeptember 1. 41. évf. 64. sz. 5. o.

⁵²¹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817; Wurzer 2000. 119. o.; Mark 2013. 92. o.; Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II. 1930. 243–253. o.; Forgács 2015. 282. o.

⁵²² Aussagen heimgekehrter Offiziere und Einjährig-Freiwilliger. HL I. Vh. 4367. d. 20/1-143

körülmények között már nem lehetséges”, fogalmazott Huszár Andorin (1864–1946) nővér 1917. szeptember 14-én.⁵²³ Sok fogolynak már inge se volt. Brun úgy látta, hogy pozitív változásokat csak azzal lehetne esetleg kierőszakolni, ha az osztrák–magyar és német fogságban lévő turkesztáni illetőségű foglyokkal szemben megtorlásokat helyeznek kilátásba.⁵²⁴ Hogy ennek a stratégiának vagy egyéb okoknak köszönhető-e, azt nem tudjuk, de a jelek szerint a nyári hónapokra némileg javult az élelemellátás.⁵²⁵

Gustav Jungbauer meglátása szerint a válságos helyzethez az is hozzájárult, hogy a bennszülött lakosság az élelem visszatartásával igyekezte az oroszokat „kiéheztetni”. (Az egyre növekvő számú kolduló hadifogollyal kapcsolatban megjegyezte azt is, hogy súlyosan károsítják a Monarchia tekintélyét.)⁵²⁶ A rekvirálások következtében a kazakok egyre nagyobb számban Kína felé nomadizáltak, ami tüzelőhiányt is előidézett, ugyanis hagyományosan ők látták el szakszaulfiával a városokat.⁵²⁷ Hempel-Jørgensen 1917 augusztusában 7-800%-os áremelkedésekről számolt be a Steppei Főkormányzóságban, miközben a tisztek továbbra is csak 50 rubelt kaptak.⁵²⁸ A tisztek megélhetését nagyban nehezítette az a rendelet is, amely megtiltotta nekik, hogy magánmunkát vállaljanak, és követelték ennek legalább az enyhítését.⁵²⁹ Rövidesen megindult a foglyok szétszóródása. A földművelésben jártasok az Aral-tó partja, illetve a Hívai Kánság és a Buharai Emirátus határvidéke felé vették útjukat, a kézművesek és iparosok a városokba igyekeztek. A leleményesebbek bekapcsolódtak a kereskedelembe, teaházakat és étkezdéket nyitottak.⁵³⁰ Decemberben Brun az élelem- és ruhahiányt továbbra is súlyosnak látta, az egészségügyi helyzetet azonban kedvezőbben ítélte meg (Zolotaja Orda kivételével, ahol maláriajárvány dült).⁵³¹ Kolera és tífusz ellen ekkorra már szinte mindenütt beoltották a foglyokat. Egyre gyakrabban fordult elő azonban, hogy fogoly orvosok megszöktek a táborokból, ami arra készítette Brunt, hogy egy felhívást fogalmazzon meg, amiben felhívja az egészségügyi személyzet figyelmét a felelősségre, amit a társaikért viselnek. Munkahelyeik elhagyása ebben a helyzetben *„nehezen illik össze azzal a szorgalommal, amiről eddig tanúbizonyságot tettek”*, fogalmazott diplomatikusan.⁵³²

⁵²³ HHStA MdÄ AR F36 989. d. 12104/7

⁵²⁴ Bericht über die Lage der Kriegsgefangenen in Turkestan. HL I. Vh. 4367. d. 7-568

⁵²⁵ John Kleberg jelentése. HHStA MdÄ AR F36 939. d. 16579/7

⁵²⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2906

⁵²⁷ *Völker* 1926. 115. o.

⁵²⁸ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

⁵²⁹ Übersichtsrapport über die Lage der Kriegsgefangenen im Gebiete Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 412. d. sz. n.

⁵³⁰ Többezer magyar él Turkesztánban. *Pesti Napló*, 1929. szeptember 22. 80. évf. 215. sz. 15. o.

⁵³¹ Übersichtsrapport über Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 410. d. 323/5804/F

⁵³² Rapport No. 10. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-754

Némileg egyedi Schreiner Gyula⁵³³ és társainak esete, akik 1917 őszen érkeztek meg Orenburgból. Az ottani helyzet a legénység számára olyan elviselhetetlen volt, hogy ahhoz képest a turkesztáni körülmények szinte kecsegtetőnek tűntek. Meglehetősen fesztelenül számol be arról, miként próbáltak boldogulni ebben a teljesen új környezetben: *„Őrök és parancsnokok sehol sem voltak. A foglyok kedvükre ki-be jártak, mert itt már győztek a bolsevikok. A legrosszabb az volt az egészben, hogy naponta egyszer kaptunk csak enni, még hozzá csak rizslevest, kenyér nélkül. Időnk javarészt a bazárok körül töltöttük, lopni próbáltunk, bár ez nagyon nehéz volt, mert alig volt mit lopni. Kevés volt az élelmiszer. [...] Számos alkalommal meghívtak bennünket az itteni lakosok látogatásra vagy étkezésre. [...] Emlékszem, hogy egyszer mikor megtudtuk, hogy ezek a mohamedánok a Mecsetbe járnak imádkozni, néhányan – akiknek cipőre volt szüksége elhatároztuk, hogy a Mecsetek elől ellopjuk a cipőket, hiszen a hívők imádkozáskor lehúzzák azokat lábukról, és kívül hagyják. Így aztán mikor elkezdődött az ima, jópár cipőt elemeltünk.”*⁵³⁴ Munkát nem találtak, és féltek a táborban pusztító betegségektől, így egy hónap után csalódottan visszatértek Orenburgba.

Különböző forrásokból származó töredékes adatok alapján is meglehetősen jól szemléltethető az árak alakulása:

⁵³³ Schreiner Gyula 1894. január 3-án Bécsben született, így az 1. Landwehr gyalogezredhez vonult be. Előtte Burián István (1851–1922) későbbi külügyminiszter inasaként dolgozott Budapesten. 1915 márciusában esett orosz fogságba a Manilova-magaslat körüli harcokban. 1919. január végén tért haza Bécsbe, három év múlva az Amerikai Egyesült Államokba emigrált. E helyütt is köszönöm Farkas Péternek, hogy a visszaemlékezést rendelkezésemre bocsátotta.

⁵³⁴ Schreiner é. n. 58–59. o.

1918. május ⁵³⁵		1918. július ⁵³⁶		1919. június ⁵³⁷	
Burgonya	2,50 rubel	Burgonya	3 rubel	Burgonya	10 rubel
1 db tojás	0,80-1 rubel	Kenyér	7 rubel	Liszt	20 rubel
1 liter tej	2,50 rubel	Rizs	8 rubel	1 db tojás	9 rubel
Hús	2,40 rubel	Cukor	28 rubel	1 kis pohár tej	3-4 rubel
Bab, borsó	5-6 rubel			1 tál piláf	25 rubel
Cukor	15 rubel			Tea	1200 rubel
				1 db tű	3 rubel
				1 db faggyúgyertya	10 rubel
				1 tekercs gyapot	200 rubel
				1 doboz gyufa	30 rubel

„A sajátjaiktól elszakítva, maguk előtt egy szabad és korlátok nélküli életet látva, egyre tovább és tovább mentek, míg végül oda jutottak, hogy a 'Vörös Gárdával' együtt fosztogattak, sőt, gyilkoltak. Így ma már bizonyítást nyert, hogy a bolsevikok és a bennszülöttek /buharaiak/, a bolsevikok és a kokandiak közötti harcokban 1918. február-márciusban hadifoglyaink élénken részt vettek, mint ahogy a fosztogatásokban, erőszakolásokban és gyilkosságokban is,” fogalmazott Wilhelm Mayer hadnagy (cs. kir. 8. lövészezred) már 1918 júniusában.⁵³⁸ Becslések szerint nagyjából 100 000 hadifogoly vett részt az orosz polgárháborúban 1917 és 1921 között, egy részük önként, internacionalista meggyőződésből, mások kényszerből, illetve a hazajutás vagy egyszerűen a túlélés reményében. A magyarok létszáma valószínűleg 40 000 főnél magasabb aligha lehetett.⁵³⁹ A Turkesztáni Vörös Hadsereg 1918 második felében 12 000 főt számlált, ebből 2500 volt (egykori) hadifogoly, ami mintegy 20%-ot jelent, és ez az arány még 1920-ban is meghaladta a 10%-ot. A katonák jelentős része egyszerű körülmények közül származott, és a kommunista eszmékben adott esetben támogatható ideológiát láthattak. Természetesen bolsevik agitáció is zajlott a foglyok között, magyar nyelvű propagandaújságok is megjelentek: a „Népek Szabadsága” (német és magyar változatban), „Forradalom” (Ligeti

⁵³⁵ 10. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-644

⁵³⁶ Karl Bassi jelentése. HL I. Vh. 4366. d. sz. n.

⁵³⁷ Bailey 1941. 152. o.

⁵³⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/859

⁵³⁹ Kolontári 2015. 355. o.

Károly⁵⁴⁰ szerkesztésében), „*Szociális Forradalom*”, „*Vörös Ujság*”.⁵⁴¹ Taskentben a legénység egy csoportja egy pogromot tervezett a tisztek ellen, amit a táborparancsnok akadályozott meg. Ellentételezésként azt követelte a tisztektől, hogy támogassák egy szocialista táborújság kiadását. Mikor ezt megtagadták, végül megelégedett egy neki átadott pénzösszeggel.⁵⁴² Mindent összevetve azonban úgy tűnik, az agitáció sikere még a közkatonák körében is meglehetősen korlátozott volt.⁵⁴³

A Vörös Hadseregben a hadifoglyokat nemzetközi kötelékekbe, azon belül viszont nációk szerinti egységekbe sorolták be, az 1. turkesztáni nemzetközi lövészezreden belül például önálló századot alkottak. A csapatok összetételére jó példa az 1. hadsereg 1. nemzetközi dandárjának 4. turkesztáni lövészezrede: ebben 618 magyar, 253 orosz, 181 muszlim, 148 német, és 125 egyéb nemzetiségű katona szolgált.⁵⁴⁴ A volt hadifoglyoknak fontos szerep jutott a szovjet seregben, különösen a przemysli erőd egykori tüzéreinek. De kivették részüket az operatív tervezésekből is, mivel a szovjeteknek Turkesztánban szinte egyáltalán nem álltak rendelkezésére képzett orosz tisztek. Az éremnek azonban volt egy másik oldala is: az egykori foglyokból lett vöröskatonáknak gyakran kellett azzal szembesülniük, hogy a szovjetek nem bíztak lojalitásukban. Erre minden okuk meg is volt, mert sokan kényszerből csatlakoztak, és nem voltak ritkák a rossz ellátás miatt kitörő lázongások sem. „... *Amint a vallomásunk bevezetéséből is kitűnik, mi egy néhányan elég jóhiszeműen léptünk be a vörös hadsereg kötelékébe. Belépésünk alkalmával számot vetettünk ugyan a következményekkel, de úgy gondolkoztunk, hogy ha ezen lépésünkkel talán bűnt követünk is el a katonai törvények ellen, az még nem olyan főben járó bűn, hogy komolyabb következményeket vonna maga után. ... Kerestük az alkalmat a kilépésre, ami nagyon nehéz, mert a lekötött idő előtt való kilépés vagy szökés biztos halál*”, írta később két egykori hadifogoly, Siptér János és Micsinai Antal szakaszparancsnok egy levelében.⁵⁴⁵

Az ma már értelemszerűen nem állapítható meg, hogy az önkéntesek és a kényszerből csatlakozók között milyen arány állt fenn. Sipos János⁵⁴⁶ tizedes például a szamarkandi hadifogoly szakszervezet pénztárnokaként tevékenykedett. Hazatérése után a

⁵⁴⁰ Ligeti Károly (1890–1919) újságíró és költő. 1914-ben szerb hadifogságba esett, ahonnét megszökött, majd 1916-ban az oroszok ejtették foglyul. A polgárháborúban az omszki magyar csapatok parancsnoka, a harcok során súlyosan megsebesült, börtönbe került, majd társaival együtt kivégezték.

⁵⁴¹ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II.* 378–379. o.

⁵⁴² *Aussagen heimgekehrter Offiziere und Einjährig-Freiwilliger.* HL I. Vh. 4367. d. 20/1-143

⁵⁴³ *Mark* 2013. 176–178. o.; *Forgács* 2015. 283–284. o.

⁵⁴⁴ *Mark* 2013. 178. o.

⁵⁴⁵ Idézi: *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II.* 346. o.; *Forgács* 2015. 234. o.

⁵⁴⁶ 1885-ben Makón született, csapatteste a m. kir. 5. honvéd gyalogezred.

tanúként meghallgatott, összesen kilenc társa egybehangzóan igazolta, hogy „kommunista érzelmű nem volt, s csupán kényszerből lépett be a szakszervezetbe, mert különben munkát nem kaptak, illetve választás folytán vállalta a pénztárnoki állást, azonban ezen minőségben állandóan magyar hadifogoly társainak érdekeit igyekezett előmozdítani s midőn ezen szervezet kényszer folytán az oroszországi kommunista párttal egyesült, gyanúsított kilépett a pártból.” Kommunista beszédek sose hallottak tőle, „s erre alacsony műveltségénél fogva nem is lett volna képes”, tették hozzá kevésbé hízelgően. A vizsgálatot folytató székesfehérvári katonai körletparancsnokság 1921. június 10-én hozott döntése értelmében Sipost minden vád alól fel is mentették.⁵⁴⁷ Rudolf Köstenberger⁵⁴⁸ (1895–1965) visszaemlékezésében megemlíti, hogy a bolsevikok a foglyokat azzal is rémisztgették, hogy a bennszülöttek minden európai ellenségnek tekintenek és lemészárolnak. „A Buharában elkövetett rémtettek okozta felháborodás volt az, ami most ilyen könnyűvé tette a hadifogolyoknak a Vörös Hadseregbe való belépést? A hamarosan bekövetkező hazaszállításban való reménykedés? A kalandvág? Ki tudja!?”⁵⁴⁹ Az elfogott ellenségekkel szembeni kíméletlenséggel kapcsolatban megjegyzi: „Noha az ilyen égbekiáltó kegyetlenségek nem szolgálták a szovjetek tekintélyének emelését, a tapasztalataim alapján mégis szeretném említeni, hogy abban a pillanatban, amelyben a Fehér Gárda vitte volna el a győzelmet, bizonyosan nem bánt volna velünk másképp. [...] De: a fehérgárdisták soraiban egy jobb sorsban lett volna részünk? Teljesült volna a leghőbb kívánságunk, hogy végre hazafelé utazhassunk? Ki tudja? Egy azonban bizonyos: itt is és ott is mi hadifoglyok nem voltunk más, mint egy szívesen látott eszköz a célhoz; itt is és ott is vérünkig kihasználtak és mindezt egy olyan ügyben, amivel legbelül mégiscsak idegenkedve és közömbösen álltunk szemben.”⁵⁵⁰

Brun igyekezett fellépni a táborokban folytatott forradalmi propaganda ellen. A Vaszilij Agapov⁵⁵¹ által 1918. március 21-én kiadott, 122. számú parancs ugyan tiltotta az ilyen agitációt, a gyakorlatban azonban rendületlenül tovább folyt.⁵⁵² Az osztrák–magyar és birodalmi német foglyok között egyre komolyabb feszültséget okozott a támogatás

⁵⁴⁷ HL Hfgy. 24. d. 33/”T”.1921

⁵⁴⁸ A háború előtt nyomdászként dolgozott Grazban. 1915. március 25-én esett fogságba Zborónál (ma: Zborov, Szlovákia), és 1920-ban tért haza. Visszaemlékezését különösen egyedivé teszi az a körülmény, hogy nyíltan ír azon élményeiről is, amelyeket a Vörös Hadsereg kötelékeiben harcolva szerzett – ez a két világháború között időben ritkaságszámba menő jelenség volt. Vö.: Aichinger 2022. 64–67. o.

⁵⁴⁹ Köstenberger 1925. 7. o.

⁵⁵⁰ Köstenberger 1925. 133, 145–146. o.

⁵⁵¹ A közép-ázsiai vasútműhelyek komisszára, a turkesztáni Vörös Hadsereg toborzásának megbízottja, Lenin személyes ismerőse. Később szerepet vállalt az Oszipov-féle sikertelen lázadásban. <https://humus.livejournal.com/7631079.html> (Megtekintés: 2024. június 25.)

⁵⁵² Bericht über die Lage der Kriegsgefangenen in Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 53353/7

nagyléptékű különbsége: Schulmannak fejenként 60, Brunnak mindössze 4 rubel állt rendelkezésre. Továbbá Schulman és az ő utasításai *„több ponton is keresztezik egymást, és mivel neki csak a birodalmi németek támogatása a feladata, általában nem tud közös felhasználásra összegeket kifizetni, míg ezzel párhuzamosan azt az utasítást kapta, hogy a teljes német legénységnek állandó összegeket fizessen. Mivel így nekem kell a legtöbb közös kifizetést prezentálnom, a felhasználható pénzforrásaink közötti aránytalanság csak tovább nő.”*⁵⁵³ Áthidaló megoldásként Schulman – aki maga is érzékelte az osztrák–magyar foglyok rossz helyzetét Szamarkandban – felhatalmazás hiányában némi vonakodás után beleegyezett abba, hogy fölvesz 100 000 rubel kölcsönt a megsegítésükre.⁵⁵⁴ Brun a foglyokat arra igyekezte rávenni, hogy vállaljanak háztáji és kerti munkákat pénz helyett természetbeni juttatásokért. Ezáltal az orosz munkások kevésbé tekintenék őket konkurenciának, és a táborban maradottak élelemdagjait is emelni lehetne.⁵⁵⁵ Schulman keresztülvitte a hatóságoknál, hogy a német foglyok nagy részét néhány táborba koncentrálják (Taskent, Andizsán, Szkobelew, Csernyajev, illetve Kokandban 90 fő). A későbbiekben azonban kiderült, hogy az adott viszonyok között ez a gyakorlatba nehezen ültethető át. Hogy mennyire képlékeny volt az együttműködés a helyi hatalmakkal, azt jól szemlélteti annak a mintegy száz német civil internálnak az esete, akiket a kínai határ melletti Kopalba⁵⁵⁶ szállítottak; Schulman hiába próbált az érdekükben közbenjárni, az ottani hatóságok nem vették figyelembe a taskenti népbiztosok utasításait.

A Transzkaszipi vasútvonal a harcokban súlyos károkat szenvedett, így Szamarkandba, Buharába és néhány más helyre nemigen lehetett eljutni. A helyi bankok megbízhatatlanságát jól jellemzi, hogy Schulman minden pénzt a lakásán tartott. Az őrség általa felfegyverzett német foglyokból állt.⁵⁵⁷ *„A korrupció olyan magasságokba emelkedett, hogy annak még Oroszországban is hihetetlennek kell tünnie. [...] Minden jellegű dokumentumot viszonylag csekély összegekért meg lehet venni. Az ellátóbizottságok piszkos üzleteket bonyolítanak le, analfabéták ülnek felelősségteljes posztokon, erős fegyveres bandák rabolnak vadnyugat módra.”*⁵⁵⁸ (Gustav Kalenda egyévi önkéntes, cs. kir. 1. gyalogezred.) 1918. március közepén tüdőpestises esetekről érkeztek hírek a

⁵⁵³ Bericht über die verschiedenen Lager Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁵⁵⁴ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

⁵⁵⁵ Bericht über die verschiedenen Lager Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁵⁵⁶ Ma Kapal (Қапал), Kelet-Kazaksztán.

⁵⁵⁷ Bericht über die Wirksamkeit des Hilfskomitees für reichsdeutsche Kriegs- und Zivilgefangene in Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 393. d.

⁵⁵⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/738

délkeleti steppevidékről.⁵⁵⁹ A Szemipalatyinszk–Omszk vasútvonal építésén is dolgoztak foglyok. Szállásuk egy, a hóviharoknak teljesen kitett barakk volt a steppe közepén, élelem, megfelelő ruházat és fűtőanyag szinte alig volt.⁵⁶⁰ A közép-ázsiai foglyokról érkező rémisztő hírek Fényes László (1871–1944) újságíró és parlamenti képviselőt arra készítették, hogy 1918. május 11-én érdekükben felszólaljon az országgyűlésben.⁵⁶¹

A hivatalos orosz adatok szerint 1918. április végén 1666 tiszt és 38 000 fő legénység volt Turkesztánban, ami Brun szerint azonban nem tükrözte a valóságot. Itt ugyanis beleszámították azokat a foglyokat, akik „szökési kíséreltet hajtottak végre”, a gyakorlatban tehát már nem voltak ott; „*ez a rendszeres hiba kétségtelenül kedvez az államkasszából való sikkasztásnak.*”⁵⁶² Az ő becslése szerint legfeljebb 1500 tiszt és 32 000 legénység lehetett még Turkesztánban. A tényleges tisztek egy része az egyre kisebb hatékonysággal működő, és ezért gyorsan növekvő számú hivatalban tudott elhelyezkedni, de sokan kétkezi munkából tartották fenn magukat; a tartalékos tisztek kancelláriákban és kisebb részben a kereskedelemben tevékenykedtek. Hentschel például társaival birkabelekből hangszerhúrokat állított elő.⁵⁶³ A leginkább kézművesekként dolgozó legénység sokszor arra kényszerült, hogy a Vörös Hadsereg számára végezze a munkát. A közlekedési viszonyok következtében gyakorlatilag röghöz voltak kötve.⁵⁶⁴ A fogságból szabadult dr. Greil így jellemezte a helyzetet: „*Turkesztán az orenburgi és Transzkaszi vasútvonalvonalától való hosszú elzártsága miatt ki van facsarva, mint egy citrom [...]*”⁵⁶⁵ Akinél csak felmerült a gyanú, hogy „spekuláns”, azt általában agyonlőtték. Ez lett a sorsa azoknak a foglyoknak is, akik 10 000 pár gumicipőt rejtettek el a steppén. A ruhadarabok ezután a népgazdasági tanács műszaki osztályának raktárába kerültek, ahol a szovjet adminisztráció malmai közé kerültek. Ennek az eredménye az lett, hogy másfél év elteltével, a harmadik illetékes hivatalnak már csak 10 rongyos pár került átadásra. Az egymást követő, cél és értelem nélküli vizsgálóbizottságok eredményre természetesen sose vezettek. Mivel ennek következményeként a legalapvetőbb létszükségleti cikkek se voltak biztosítva, minden tiltás ellenére virágzott a cserekereskedelem. „*Az oroszokból és a*

⁵⁵⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2015. d. 10-7/7-213

⁵⁶⁰ Kasser 2003. 98–108. o.

⁵⁶¹ HL I. Vh. 4366. d. 7/29-6

⁵⁶² Bericht über die Lage der Kriegsgefangenen in Turkestan. HL I. Vh. 4367. d. 7-568

⁵⁶³ Hentschel 1924. 54–61. o.

⁵⁶⁴ Alfred Greil jelentése, 1920. február 17. KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2240. d. 10-35/269

⁵⁶⁵ Mitteilungen des aus der Gefangenschaft zurückgekehrten Regimentsarztes Prof. Dr. Alfred Greil. AdR BKA BKA-I SL KG V8 179. d. 7340/1920

*befolyásuk alatt álló ázsiai népkeverékből egyetlen irdatlan kufárcsalád lett. Senki nem tudott becsületes módon egy ingre se szert tenni.”*⁵⁶⁶

Schulman, aki 1918. február közepén érkezett Taskentbe, kénytelen volt visszatérni Orenburgba, hogy rendezze a Kína felől vasúton érkező, Turkesztánba szánt segélyszállítmány ügyét, amely kapcsán váratlan nehézség lépett fel. Annak ellenére ugyanis, hogy már megtették a szükséges intézkedéseket, a B osztály⁵⁶⁷ közbeavatkozása miatt 100 000 rubel szállítási költséget követeltek tőlük. Az ügyet végül sikerült rendezni.⁵⁶⁸ Május közepére helyreállt a közlekedés a Transzkaszi vasútvonalon, így Schulman személyében 1916 óta először jutott el ismét az itteni táborokba (Merv, Ashabád, Krasznovodszk). Ezt követően júliusban elhagyta Taskentet, mert az adott körülmények között nem látta értelmét jelenlétének.⁵⁶⁹ A vasúti kocsik hiánya 1918 nyarán olyan mértékű volt, hogy az ütközőkön és a tetőkön is tolongtak a foglyok, és csak erőszakkal tudtak maguknak kiharcolni egy-egy helyet. Egy 42 fős vagont így közel 200 személy foglalt el. A Taskent–Aktyubinszk vonalon csak naponta kettő személyszállító vonat közlekedett.⁵⁷⁰

1918. november 9-én az oroszok átadták a foglyok feletti hatalmat a taskenti Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártjának. A tisztek szabadságát erősen korlátozták, a szolgálati szabályzatot hatályon kívül helyezték, és többször előfordult, hogy az utcán letépték a rangjelzésüket.⁵⁷¹

Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása után, 1918. november 11-én éjjel két tucat fegyveres jelent meg Brun hivatalában, és közölték vele, hogy a teljes adminisztrációt át kell adnia a hadifoglyokból alakult munkás- és katonatanácsnak. Ezúttal már nem segített a határozott fellépés sem. A készpénznek a felét, amely elővigyázatosságból egy másik helyszínen volt elrejtve, Brun azonban visszatartotta. (Utólag kiderült, a házfoglalók a modern, lendkerékkel és fogaskerekes szivattyúval ellátott kutat pénznyomó gépnek hitték.) Kérésére a foglyok érdekét szem előtt tartva több munkatársa vállalta, hogy a

⁵⁶⁶ Hentschel 1924. 59 o.

⁵⁶⁷ A svéd misszió B osztálya (*avdelning B*) a svéd külügyminisztérium B osztályának oroszországi ellenpárjaként dolgozott jól kiépített szervezetével a védelmi missziókkal kapcsolatos ügyeken. Schulman az esetet példaként említi arra, hogy mennyire nem szerencsés, ha más szervek beavatkoznak a Vöröskereszt tevékenységébe. *Utrikesdepartementet Första B-avdelningen*. <https://sok.riksarkivet.se/> (Megtekintés: 2024. július 8.)

⁵⁶⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-496

⁵⁶⁹ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

⁵⁷⁰ Bericht der Nachrichtenstelle Lemberg über Verhältnisse in Rußland. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-853

⁵⁷¹ Willfort 1930. 218. o.

munkát folytatják az új körülmények között is.⁵⁷² Az éhínség enyhítésére kidolgozott egy tervet, amely szerint megbízható hadifoglyok vezetésével karavánokat szerveztek volna az élelemmel jobban ellátott völgyekbe, ahol a taskenti árak feléért lehetett volna beszerezni gabonát, és ezt egyharmad-kétharmad arányban osztották volna szét a városok lakosai és a fogolytáborok között. A terv azonban csak terv maradt – nem utolsósorban azért, mert mint később kiderült, a helyi tanácsstagok egy része jó üzleteket bonyolított le a túlárzott terményekkel.⁵⁷³

Egy ismeretlen kilétű hazatért hadifogoly beszámolója szerint egy „Stanislaus Ritter von Zebrowski” (helyesen valószínűleg: Żebrowski) nevű, krakkói születésű mérnök különösen sokat tett a közép-ázsiai hadifoglyok megsegítése érdekében. A bakui Branobel-művekben⁵⁷⁴ dolgozott mérnökként, és Asztarábádnál⁵⁷⁵ rendelkezett nagybirtokokkal. Nagyobb összegű készpénzzel és rejtékhelyek biztosításával segítette a Turkesztánból szökött foglyokat, mígnem feljelentések nyomán kozákok letartóztatták és Ashabádban bebörtönözték, ahonnét a forradalmak során szabadult. Állítólag „*Taskent majdnem minden hadifoglya ismerte és tisztelte*”, ennek ellenére más forrásokban eddig nem került elő a neve. Lassu Imre tartalékos hadapród, aki a térségben viszonylag otthonosan mozgott, a Hadügyminisztérium érdeklődésére azt felelte, hogy nincs tudomása az illetőről és tevékenységéről.⁵⁷⁶

⁵⁷² *Mitteilungen der Staatskommission für Kriegsgefangenen- und Zivilinterniertenangelegenheiten*. 1920. február 20. 2. évf. 3/4. sz. 6. o.; Brun 1931. 171–176. o.

⁵⁷³ Brun 1931. 167–168. o.

⁵⁷⁴ Ludvig (1831–1888) és Robert Nobel (1829–1896), a Nobel-díjat megalapító Alfred fivérei által alapított olajkitermelő vállalkozás.

⁵⁷⁵ Ma Gorgán, Észak-Írán.

⁵⁷⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-832

7. Viszony a helyi lakossággal

„Sokszor elgondoltam: vajon mit szólna hozzá a hajdanta való bátor magyar kutató, hogy azon a helyen, ahol egy emberöltővel ezelőtt még dervisruhában kellett bujkálnia a megnyűzás elől: villamosok csilingelnek s halasi, meg kunszentmártoni magyarok, a világháború dervisei etetik a fenével a portékáját drágán kínáló bazároshoz? Hát nagy a különbség. Teszem azt, Vámbérynek élete célja az volt, hogy megláthassa Taskendet, a mi sóhajlásunk: bár az ördög soha ne hozott volna ide.”⁵⁷⁷

Joggal felmerül a kérdés, hogy a Közép-Ázsiába került magyar hadifoglyok hogyan viszonyultak a bennszülött lakossághoz, befolyásolta-e gondolkodásukat a „turáni eszme”? Milyen különbségek mutatkoznak a magyar és osztrák nemzetiségűek között e kérdésben? (Előre kell bocsátanom, hogy a nem őslakos, orosz népességgel való kapcsolatokat egy különálló, és nem e dolgozat keretei között tárgyalandó kérdésnek tekintem.)⁵⁷⁸ Nehéz felmérni, hogy a turánizmus, az „ugor–török háború” mennyire volt valóban része a mindennapi közbeszédnek a világháború előtti években, nem szorítkozott-e inkább az értelmiség, vagy legalábbis a magasabb műveltséggel bírók körére. „A múlt évben megindult ugor–török háború fölkelte a nagy közönség érdeklődését népünk eredete és rokonsága iránt. Aki csak olvas újságot, – és ugyan ki nem olvasna, mikor annyi van! – az mind vagy Hunfalvyhoz vagy Budenzhez, vagy pedig Vámbéryhez szegődött”, írta Szinnyei József (1857–1943) nyelvész már 1884-ben.⁵⁷⁹ Felvinczi Takács Zoltán (1880–1964) művészettörténész 1915-ben azonban úgy látta, hogy „egyelőre csak a magasabb értelmiség körében akadtak lelkes emberek, kikben mintegy új érzék gyanánt ébredt fel a vágy a nagy turáni érzelmi közösség megteremtésére.”⁵⁸⁰ A korabeli, nagy példányszámú napi- és hetilapok hasábjain a téma mindenesetre időről időre előkerült. A lapok többsége a

⁵⁷⁷ Egy hadifogoly naplójegyzeteiből. *Vásárhelyi Friss Ujság*, 1929. január 12. 2. évf. 10. sz. 5. o.

⁵⁷⁸ A témához bővebben: Hammerstein 2020. 109–119. o.

⁵⁷⁹ Szinnyei József: Az ugor népek. In: Budenz-album. Budenz József XXV éves nyelvészeti működése emlékére. Budapest, Akadémia Könyvkereskedés, 1884. 26. o. Hunfalvy Pál (1810–1891) és Budenz József (1836–1892) az „ugor”, Vámbéry Ármán (1832–1913) a „török” vonalat képviselték.

⁵⁸⁰ Felvinczi Takács Zoltán: Pánszlávizmus és Turánizmus. *Nyugat*, 1914. 7. évf. 16-17. sz. 265. o.

turáni rokonságot kész tényként kezelte,⁵⁸¹ de természetesen akadnak ellenpéldák is.⁵⁸² A *Tolnai Világlapja* 1908-ban közölt fényképes riportot *Szamarkandban és Bokharában* címmel.⁵⁸³ Ebben meglehetősen sötét képet festenek a helyi életmódról és ősi szokásokról, esetleges rokonságról szó se esik. Szász Zoltán (1877–1940) író, újságíró meg egyenesen így fogalmazott 1915 végén: „A szármata, a turkesztáni és a szibériai síkságok népei, melyek a turánságnak valószínűleg őstípusát mutatják, ezek e halászó-vadászó embercsordák természetszerűleg nem állhatnak túlságosan közel a szívünkhöz. [...] A kulturmagyarhoz sokkal közelebb áll egy művelt árja német, mint a legtisztább turáni vérű ázsiai őslakó.”⁵⁸⁴ Mint arra Ablonczy Balázs is rámutat, a széles közvélemény éppen a világháború alatti években ismerkedett meg a „turáni gondolattal”.⁵⁸⁵ Timkó Imre (1875–1940) agrogeológus, a Turáni Társaság tagja 1916 januárjában tartott előadást a turkesztáni hadifogolytáborokról. Saját korábbi utazási során szerzett tapasztalatai alapján is igyekezett megnyugtatni a közvéleményt: „A Turkesztánba került katonák tulajdonképpen őshazájukat keresték föl. A lakosság legnagyobb része rokonainkból, a turkmenek, kirgizek és tatárok törzseiből kerül ki.” Azon kijelentései azonban, miszerint az időjárás enyhe, a vízellátás megfelelő, malária se igen fordul már elő és „a fogolytáborokban katonáink csaknem olyan viszonyok között élnek, mint itthon”,⁵⁸⁶ a források tükrében erősen eufemisztikusnak hatnak.

Az orosz hatóságok tisztában voltak azzal a kockázattal, amit számukra a hadifoglyok és a helyi lakosság érintkezése magában rejtett. A Steppei Főkormányzóság városaiban 1917-ig számos katona állomásozott a városokban, akik körében „felforgató” hatással járhatott volna, ha a hadifoglyoktól értesülnek a számukra kedvezőtlen fronthelyzetről. Másfelől viszont a városokban elhelyezett foglyok felügyelete kevesebb nehézségekbe ütközött, így az Omszki katonai körzet parancsnoka arra utasította Akmolinszk oblaszty főkormányzóját, hogy a szláv foglyokat a falvakban, a magyarokat, németeket és törököket a városban, „alagsori helyiségekben és izolálva, [...] mint a letartóztatottakat” kell elhelyezni, ám arra is ügyelve, hogy ez ne a központi részeken történjen.⁵⁸⁷ Az ilyen kusza utasítások nyilvánvalóan nem könnyítették meg a helyi

⁵⁸¹ Lásd például: Somogyi Ede: Etruszkok és szumirok. *Budapesti Hírlap*, 1912. február 11. 32. évf. 36. sz. 32–33. o.; A turáni nyíl. *Budapesti Hírlap*, 1914. november 22. 34. évf. 294. sz. 13–14. o.; A nemezis. *Az Est*, 1915. szeptember 12. 6. évf. 256. sz. 1. o.

⁵⁸² A faji kongresszusról. *Pesti Napló*, 1911. július 30. 62. évf. 179. sz. 5. o.

⁵⁸³ *Tolnai Világlapja*, 1908. április 19. 8. évf. 17. sz. 647–651. o.

⁵⁸⁴ Szász Zoltán: Turánizmus. *Pesti Hírlap*, 1915. november 12. 37. évf. 315. sz. 5. o.

⁵⁸⁵ Ablonczy 2016. 63. o.

⁵⁸⁶ *Pesti Napló*, 1916. január 21. 67. évf. 21. sz. 10. o.

⁵⁸⁷ Kaszimbajev 2005. 67–70. o.

döntéshozók dolgát, és magukban hordozták az ad hoc jellegű megoldásokat. A „bal kéz nem tudja, mit csinál a jobb” jelenségre érzékletes példa, ami egy csoport fogollyal esett meg Szamarkandban 1915 nyarán: a táborvezetés engedélyezte számukra, hogy kimenjenek a városba, ahol egy orosz tiszt azonban elfogatta őket a kíséretükre kirendelt őrséggel együtt, és 10 napnyi elzárásra ítélte őket – „*muszka módszer, muszka rend!*”.⁵⁸⁸

Hentschel visszaemlékezésében azt írja, hogy a Közép-Ázsiában internált fogoly nemzetek közül egyértelműen a magyarok érezték magukat a legjobban. „*A Turkesztánban megházasodva visszamaradtak szinte kizárólag magyarok. [...] Elfogulatlan magyar foglyok az évek során olyan sok hasonlóságot fedeztek fel anyanyelvük és a szárt, kirgiz és török-tatár dialektusai közt, hogy egy közös származás már aligha tagadható. Mindjárt a fogság kezdetén egy magyar-zsidó építőmester és két barátja – személyek, akik máskülönben bizonyára nem foglalkoztak etimológiai tanulmányokkal – 2-300 azonos hangzású kifejezést és gyökszót fedezett fel. Ezek között sok olyan fogalom volt, amelyeket a pásztorok és nomádok primitív élete alkotott. Már Kazalinszkben a németek egybehangzóan felhívták a figyelmünket egyes kirgiz énekek és a magyar katonadalok ritmusának feltűnő hasonlóságára. Amikor évekkel később Szkobelemben a szobranjében*⁵⁸⁹ *az első szárt színházelőadásra sor került és először hallottuk a szárt 'színpadnyelvet', egyenesen azt hittük, hogy egy magyar előadáson vagyunk, olyannyira kitűnt a hasonlóság az alakok és ritmusok magánhangzó-harmóniája és agglutinációja közt. Azon este egy magyar filológus mellett álltam, aki nem rejtette véka alá gyönyörködését, készségesen adott magyarázatokat és a török népek családjának fényes, bár még távoli jövőjéről álmódoszott.*” Kazalinszkben Hentschel maga is járt vendégségben egy gazdag tatárnál a muszlim Áldozati ünnep idején, aki étellel kínálta, és kifejtette, hogy a németek a muszlim világ szövetségesei a cárizmus elleni harcban, majd reményét fejezte ki, hogy a nagy Vilmos császár nemsokára felszabadítja őket.⁵⁹⁰

Varsa Imre és Daróczy Pál szerint az őslakosok eleinte ugyan nemigen ismerték a magyarokat, mindenkit németnek vagy osztráknak tekintettek, de a későbbiekben ez változott. Egy Mehmed Ali nevű tanító egyenesen úgy fogalmazott, amikor magyarként mutatkozott be neki, hogy „*akkor vérrokonok vagyunk.*” Egy tatár városban járva így fogalmaz Daróczy: „*Meglepett a hasonlatosság; mintha egy hajdú vagy szabolcsmegyei nagy vásárba kerültünk volna. Olyan szekértábor és majdnem olyan viselet. Az asszonyok*

⁵⁸⁸ Varsa 1927. 36–37. o.

⁵⁸⁹ Korábban a tisztikaszinó épülete volt.

⁵⁹⁰ Hentschel 1924. 29–30, 17. o.

tejet, túró, csirkét stb. éppúgy árultak, éppúgy alkudoztak.”⁵⁹¹ Fábíán Béla a helyi gyerekekről jegyezte fel: „Kerek koponyájukkal, barnára sült arcukkal, villogó fekete szemükkel úgy néztek ki, mintha egy kunsági falúból szabadultak volna el, a kirgizpusztákra.”⁵⁹² Horváth Ferencnél a következőt olvashatjuk: „Fergánában több helység volt magyar hangzású névvel, például Pap⁵⁹³, Szanto stb. [...] Egy szárt hírlap tájékoztatót bennünket, valaha a magyarok ősei nomádokként jártak ezen a vidéken, ma is a szártok fehér testvéreinek tekintik őket.”⁵⁹⁴ Veér András (1895–1966) zászlós (m. kir. 6. honvéd gyalogezred) 1915 augusztusában pedig feljegyezte: „Itt láttunk fajrokonokat. Kirgizeket, kalmüköket és tatárokat, néha pedig csuvasok vetődtek elő. [...] Máskülönbén nagyon barátságos népek. Az intelligencia legalacsonyabb nível állnak. Kiválnak közülük a tatárok, kiknek iskolájuk és egyetemük is van.”⁵⁹⁵ Udvardi Lázár hasonló benyomásokról számol be: „Nagyon örülünk a kirgizeknek, hiszen szegről-végről atyafiak. Próbálunk velük oroszul beszélni. Nagyon kevés az orosz tudományunk, így hát nemzetközi nyelven, mutogatással értekezünk. Igen örülünk, midőn hallunk egy pár azonos szót, pl. az oldalukon függő hosszú kést kardnak mondják.”⁵⁹⁶

A magyar foglyok esetében meglehetősen világosan rajzolódik ki az a tendencia, hogy az otthonuktól és családjuktól sok ezer kilométerre, egy teljesen idegen környezetben igyekeztek felfedezni valami ismerőset, ami emlékezteti őket a távoli hazájukra. Ez elsősorban magától értetődő lelki szükséglet, és valószínűleg kevésbé a „turáni eszme” eredménye. (Osztrák és német foglyok esetében ez a jelenség értelemszerűen nem mutatható ki.)

A helyi lakosság a maga részéről ugyancsak többnyire barátságosan viszonyult a hadifoglyokhoz. „A szártok nagyon vendégszeretők voltak főleg a magyar hadifoglyokkal, és viszonylag olcsón adtak nekünk a kevés élelmükből.”⁵⁹⁷ Rittinger Rudolf az 1915. május 23-ai taskenti érkezésükre így emlékezett: „Mind minket bámult, mind bennünket sajnált. Mert sajnáltak bennünket és szánakoztak rajtunk. Láttam a szemeik nézéséből, láttam

⁵⁹¹ Daróczy 1942. 41., 47, 48. o. Daróczy (vagy Daróczi) Pálról annyi tudható, hogy turkesztáni hadifogsága után a sárospataki m. kir. járásbírószágon irodafőtisztként dolgozott. A Nemzetgyűlés 1921. július 14-i ülésén Huszár Károly (1882–1941) keresztényszocialista politikus, korábbi miniszterelnök (1919. november 24. – 1920. március 15.) többek között az ő visszaemlékezéséből felolvasott részletekkel érzékeltette a még Oroszországban maradt foglyok elkeserítő helyzetét. A Nemzetgyűlés 228. ülése, 1921. július 14. *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XI. kötet. 512. o.

⁵⁹² Fábíán 1930. 255–256.

⁵⁹³ Az özbegisztáni Pop városának orosz alakja valóban Pap (Пан).

⁵⁹⁴ Horváth – Mitrucz-Süvegi 2012. 69. o.

⁵⁹⁵ HL Tgy.: 4317. 8. o.

⁵⁹⁶ Udvardi 1996. 19. o.

⁵⁹⁷ Martin Adamczuk őrmester (k. k. 35. Landsturm gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1788

szájuk szögletén, láttam ökölbe szorult kezeiket. Különösen a bennszülött szárt lakosság viselkedett az első pillanattól kezdve sympatikusán velünk szemben. [...] Szerettek bennünket, velünk sympatizáltak, de ha üzletről volt szó, bizony becsaptak alaposan.”⁵⁹⁸

Az utóbbi jelenséget Prónai Lajos is megtapasztalta, amikor Kazalinszkban jurtát akartak venni: „[...] bizony kirgiz atyánkfiai, amikor megtudták, hogy a hadifogolyok jurtákat keresnek, borsos árakat szabtak. Mondtuk ugyan, hogy Madsarisztánból való madsar testvérek vagyunk, de bizony ők, rokonság ide, rokonság oda, jól meg akartak bennünket fejni.”⁵⁹⁹ Kornis Jenő pedig némileg távolságtartóbban szemlélte szamarkandi környezetét: „Az itteni török-perzsa népesség igen tisztátlan és nagyon meg kell nézni és választani, hogy mit vásárolhat tőlük az ember. Máskülönben érdeklődéssel figyelem ezt az állandóan lovon és számaron járó fajt, eltakart arcú nőket – őket persze csak ritka alkalommal lehet látni.” (1915. május 3.)⁶⁰⁰ Varsa Imre feljegyezte, hogy „Jakubak bégje” a munkavégzésen lévő fogolyoknak karácsonyra egy tehenet ajándékozott.⁶⁰¹

A *Züricher Post* 1916. május 25-diki számában arról ír, hogy egy meg nem nevezett turkesztáni városban a foglyok annyira nyomorúságos látványt nyújtottak, hogy a helyi lakosok a tiltás dacára igyekeztek nekik némi élelmet, egy-egy darab kenyeret odadugni. A tábor maga olyan koszos és bűzös volt, hogy a lakosok távolról elkerülték.⁶⁰² Hermine von Bomhard arról számolt be, hogy Taskentben a bennszülöttek sokszor segítettek a foglyokat szökésekben, de az európai lakosság se volt ellenséges, és szinte mindenhol akadt valaki, aki beszélt németül.⁶⁰³ A cs. és kir. Hadügyminisztérium is hasonló következtetésre jutott: „Ők nem ellenséges, hanem gyakran segítőkész magatartást tanúsítottak foglyainkkal, amennyiben a lakosságot nézzük és nem egyesek zabolátlan vad karakterét, ami kegyetlenségekhez vezetett.”⁶⁰⁴

„A mohamedán lakosság, főleg a tatárok, akikkel volt alkalmam beszélni, ha tisztelve vannak mint mohamedánok, bizalmasok és teljesen az oldalunkon állnak, de teljes tájékozatlanságot mutatnak az eseményeket illetően”, fogalmazott Auszerer Károly

⁵⁹⁸ HL Pers. 149D. 50–52. o.

⁵⁹⁹ Prónai 1929. 23. o. Prónai (helyenként Prónay) Lajos (1882–1960) a budapesti m. kir. Állami Felsőbb Leányiskola és Leánygimnázium tanára Przemyślnél esett fogságba a cs. és kir. 38. gyalogezred hadnagyaként, és csak 1922 augusztusában tért haza. Doromby 1936. 381, 444. o.; *Magyar Nemzet*, 1960. december 16. 16. évf. 298. sz. 6. o.

⁶⁰⁰ Kornis – Takács 2015. 53. o.

⁶⁰¹ Varsa 1927. 100. o. „Jakubak” minden bizonnyal a mai Yakkabog városát takarja.

⁶⁰² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-331

⁶⁰³ Hermine von Bomhard jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-52. De még arra is akadt példa, hogy egy buharai szárt kereskedő annyira gyakran érintkezett a foglyokkal, hogy magyarul is megtanult: Varsa 1927. 104. o.

⁶⁰⁴ HL I. Vh. 4410. d. B I 90-a/43

tartalékos hadnagy (cs. és kir. 50. gyalogezred.)⁶⁰⁵ Ezzel szemben Jungbauer azt tapasztalta, hogy a bennszülött ifjúk, akikkel a bazárban beszélgetett, még Tisza István (1861–1918) magyar miniszterelnökről is hallottak, akiről elismerően nyilatkoztak.⁶⁰⁶ 1917 után létrejött egy „titkos szövetség”, amelynek egyik vezetője dr. Gallotsik Sándor segédorvos (cs. és kir. 67. gyalogezred), a taskenti foglytábor orvosa volt. Ő „*nagyon adta a pánszlávot az oroszok előtt*”, de az így megszerzett információkat megosztotta a muszlimokkal. Kovács-Karap Ernő visszaemlékezésében több esetet is felidéz, amikor helyi muszlim barátai segítettek, többek között útlevelet szereztek neki Moszkvába abban az időszakban, amikor számos magyar tisztet túszként visszatartottak. „*Mohamedán barátaink önfeláldozó szolgálatkészségének és érdeklődésének köszönhető, hogy a turáni gondolat turkesztáni meggyökereztetésének és terjesztésének egyik gócpontja lett Perovsk városa.*”⁶⁰⁷

Ugyanakkor sajnálatos tény, hogy az 1917-től egyre kritikusabbá váló élelemhiány következtében megszaporodtak a foglyok részéről a helyi lakosság kárára elkövetett lopások és egyéb bűncselekmények, ami értelemszerűen megrontotta a korábbi jó viszonyt. Ezt tovább fokozta a későbbiekben a hadifoglyok növekvő szerepe a bolsevik mozgalomban. Jankovits Aladár⁶⁰⁸ naplójában a Kokandban dúló harcokkal kapcsolatban jegyezte fel a következőket: „*[1918.] Február 15. [...] Az ágyúdörgés, gépfegyverkattogás egész napon át tartott. A Poteljahov gyapotmag-feldolgozó, szappan- és olajgyárban, valamint a környéken lakó összes oroszokat a szártok felkoncolták, csak az ott munkában lévő hadifoglyokat kímélték meg. A közelben levő kertgazdaságban, amely Szokolov mérnök tulajdona volt, a mérnököt, valamint a nála alkalmazásban lévő öt hadifoglyot, akik gazdájuk védelmére keltek, a szártok lemészárolták. Közöttük volt Herzenberger János szegedi cigányprímás is. [...]*” Arról is beszámol, hogy az oroszok azt az álhírt terjesztették el a taskenti hadifoglyok között, hogy a szártok lemészárolták 1200 társukat, mire a foglyok fegyvert ragadtak, és hathatós segítséget nyújtottak Kokand elfoglalásában, majd véres kegyetlenkedésekbe kezdtek az utcákon. „*Február 20. ... Az oroszok a foglyokkal együtt rabolnak a szárt negyedben. Rombolnak és gyujtogatnak. A mi helyzetünk a legsiralmasabb, mert ha az orosz katonák innen elmennek, a szártok rajtunk*

⁶⁰⁵ HL I. Vh. 4357. d. 1917-44/4

⁶⁰⁶ Jungbauer 1921. 111–112. o.

⁶⁰⁷ Kovács-Karap 1940. 77–79. o. Kovács-Karap Ernő (1872–1944) volt országgyűlési képviselő és műgyűjtő, a Turáni Társaság tagja. 1944. szeptember 17-én, egy Budapest elleni bombatámadás során meghalt. *Reggeli Magyarország*, 1944. szeptember 21. 51. évf. 214. sz. 3. o.

⁶⁰⁸ Valószínűleg azonos a 427. sz. veszteségi lajstromban (1916. június 3.) szereplő, m. kir. 31. gyalogezredbeli Jankovics Aladár gyalogossal (született: Komáromszentpéter, 1889.).

*töltik ki bosszúszomjukat. A fogolytársaság úgy viselkedik, mint egy fékezhetetlen rablóbanda. ...*⁶⁰⁹

Egy ismeretlen kilétű, törökül is beszélő hadifogoly a polgárháború idején fogalmazta meg az alábbiakat: *„Turkesztánban Taskendtől Bakuig minden nagyobb városban van ú. n. Keleti Internacionalista Tanács. Ezek török, illetve mohamedán kommunisztikus szervezetek. E Keleti Internacionalista Tanácsok majdnem mindenikét személyesen megkértem, hogy a hadifoglyokat, kik hozzájuk, illetve városukba tévednek irányítsák tovább. Azért emelem ki, hogy személyesen, mert török s mohamedán körökben engem jól ismertek s mert törökül beszélve velük, felhozva a török–magyar barátságot, rokonságot s azt, hogy én mint magyar szintén a török fajok egyesülését óhajtom, sőt néhol mohamedánnak vallva magam, előttük magas személy számba mentem, kérelmem teljesítését megígérték.*”⁶¹⁰

Az internacionalista visszaemlékezésekben inkább egyfajta megvetéssel és lesajnálással vegyített atyáskodó attitűddel szemlélték a bennszülött lakosságot. Bakó Emil így fogalmazott: *„Az orosz proletariátus előtt az a nehéz feladat állott többek között, hogy Turkesztánban a saját burzsoáziája elleni harcon kívül fölvegye a harcot a vallásos sötétségben nevelt, írástudatlan mohamedán proletár tömegeiért is.*”⁶¹¹

Az osztrák és birodalmi német foglyok visszaemlékezéseiben és feljegyzéseiben olyannyira változatos a kép – az érdeklődő nyitottságtól kezdve a decens távolságtartáson át a száналommal vegyes megvetésig –, hogy egyértelmű tendenciát nehéz felvázolni, mint erre Mark is rámutat.⁶¹² Tekintsünk meg néhány példát erre vonatkozóan is. Walter Strakosch Landsturm főhadnagy (cs. és kir. 6. tréningező) Turkesztán számos táborát megjárta. 1918. augusztus 1-jén írt jelentésében felidézi, hogy amikor az év elején Zolotaja Orda vezetését az oroszok átadták a foglyoknak, ő és Karl Hawranek katonai építésügyi számjárulnok azzal lettek megbízva, hogy a környező városokban élelmet szerezzenek. Hawranek a helyi nyelveket is ismerte, és személyesen konzultáltak a Kokandi Autónia miniszterelnök-helyettesével, Soh-Iszlom Sagiahmetovval⁶¹³ (1886–1922) és a tatár hadügyminiszterrel. Ők arról biztosították, hogy kormányuk a Központi Hatalmak irányában barátságos politikát kíván folytatni, és a küszöbön álló bolsevikellenes harcokban a hadifoglyok támogatását, vagy legalább semlegességét kérték. A jelentésből

⁶⁰⁹ Idézi: Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II. 1930. 322–323. o.

⁶¹⁰ Hadifogoly-Ujság, 1920. november 15. 2. évf. 22. sz. 11. o.

⁶¹¹ HL Pers. 384.

⁶¹² Mark 2013. 183. o.

⁶¹³ A kéziratban „Sehaku Ahmetov” alakban szerepel.

az olvasható ki, hogy Strakosch – civilben vegyszernagykereskedő – a kérdést nem érzelmi oldalról, hanem szigorúan pragmatikus szempontok felől közelítette meg. A Kokandi Autonómia támogatását elsősorban azért javasolta, hogy ne engedjék át a terepet a briteknek, és hangsúlyosan felhívta a figyelmet a turkesztáni természeti kincsekre, amelyekre a Központi Hatalmaknak égető szüksége volt. Meglátása szerint fegyverekkel, lőszerral és adott esetben csapatokkal is támogatni kellene a bennszülötteket, ami siker esetén a hadifoglyok Kaszpi-tengeren keresztül hazahozatalát is nagyban megkönnyítette volna.⁶¹⁴

Franz Praeg érdeklődő nyitottsággal és szimpátiával viszonyult a helyi lakossághoz – nem úgy, mint zsidó fogolytársaihoz, akikkel szemben jól érzékelhető ellenszenvet táplált. (A burkolt vagy teljesen nyílt antiszemitizmus egyébként meglehetősen sok naplóban és visszaemlékezésben tetten érhető.)⁶¹⁵ Különös tisztelettel ír a perzsákról, akikkel Szir-darjában került közelebbi kapcsolatba. Olyan kemény fizikai munkákat végeztek, amelyeket az oroszok és a turkesztániak se szívesen vállaltak. Reggeltől estig, csak egy kis dinnyét és teát fogyasztva bámulatos sebességgel vetették a téglákat és húztak fel falakat.⁶¹⁶ Az osztrák és német tisztek esetében gyakran fordul elő a rasszkülönbségek hangsúlyozása, így a „keverék” szártok és az nemes arcvonású, „árja” tádzsikok szembeállításával. „A hegyi tádzsikok⁶¹⁷ közül különösen feltűnnek a galcsák, mivel gyakran kékszeműek és világos hajúak, és a hegyi kunyhóikkal és egész életmódjukkal a tiroli vagy svájci parasztokra emlékeztetnek.”⁶¹⁸ (Érdekes, hogy Daróczy Pálnak egészen más volt a véleménye: „[...] tisztán turáni faj és pásztorkodással foglalkozik. Sokkal alacsonyabb műveltségi fokon áll, mint a szárt, rest és piszkos nép.”)⁶¹⁹ A magyarok rokonainak nevezi a „tikineket” vagy „tekincseket”,⁶²⁰ vagyis a Teke türkmén törzset. A kazakok nem mindenkiire tettek jó benyomást – igaz, a következő sorok már a kaotikus és éhínség sújtotta 1918-as évben íródtak: „Amikor a nép kijött a kunyhóiból, egészen meg voltunk rémülve, már azt hittük, ezek megesznek minket. Ez egy sivatagi nép, nem szerettek más embereket látni és óvakodnunk kellett tőlük. Nem tudtunk beszélni velük, még oroszul

⁶¹⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-776

⁶¹⁵ Lásd még: Moritz 1995. 13–15. o.

⁶¹⁶ Praeg 1925. 138–140. o.

⁶¹⁷ Az ebben az időben „hegyi tádzsik” néven emlegetett pamíriak valójában egy különálló kelet-iráni népcsoport.

⁶¹⁸ Jungbauer 1921. 59, 173–174. o.

⁶¹⁹ Daróczy 1942. 24. o.

⁶²⁰ Daróczy 1942. 33–34. o.

*se, mert a saját nyelvüket beszélték. És a lopásra mentek ki. Egy ember nem lehetett egyedül. Ezek képesek voltak és kirabolták és megölték az embert.”*⁶²¹

Vannak olyan mozzanatok, amelyek a legtöbb fogoly esetében nemzetiségtől függetlenül fellelhetők. Ezek közé tartozik *Az Ezeregyéjszaka* meséire történő asszociációk, a „mesés Kelet” varázsa, a helyi lakosság szokatlan, sztoikus nyugalma, vagy a bazár élménye, amely sürgő-forgó, tarka népsokaságával mély benyomást gyakorolt mindenkire, aki ott megfordult.⁶²² *„Üzlet üzlet mellett; igaz, hogy egy-egy üzlet nem nagyobb, mint nálunk egy kisebbszerű kirakat. A gazda ott ül középen és hihetetlen nyugalommal, szinte apatikusan szürcsöli teáját. ... Most vevő jön: leül a bolt előtt levő fapriccsra, a gazda kezébe ad egy piolát (fületlen, gömbölyű teás csésze), teleönti zöldes színű szárt teával; aztán iszogatnak kettesben, miközben a vevő megrendeli, amit éppen venni óhajt. A kereskedő csak úgy ülve szolgálja ki; ha valamit nem ér el kézzel, ott van egy kis horgas rúd, azzal szedi le, de fel nem áll a világért sem; csak ül a szőnyegen maga alá szedett lábain.”*⁶²³ Szinte teljesen ugyanezt tapasztalta Udvardi Lázár is: *„Bámulva néztem Közép-Ázsiának az életét. Azt a nagy nyugalmat, mondhatni nemtörődömséget, ami a mohamedán turkmenek, szártok életét jellemzi. Órákig elül guggolva kis boltjában, szívja a narghiléjét”*⁶²⁴, *s látszólag nem izgatja semmi.”*⁶²⁵ Ha összevetjük a jelenleg rendelkezésre álló magyar, osztrák és német memoárokat és feljegyzéseket, megkockáztathatjuk azt a kijelentést, hogy a foglyok és a lakosság kapcsolatát illetően összeségében a pozitív tapasztalatok vannak túlsúlyban. Köstenberger ezekkel a sorokkal zárja memoárját: *„[...] egynémely keserűséget elfelejtettem, de számtalan szép emlék marad bennem, amíg élek. És ezért hálás vagy a sorsnak.”*⁶²⁶

⁶²¹ Kasser 2003. 95–96. o.

⁶²² Vö.: Aichinger 2022. 103–106. o.

⁶²³ Varsa 1927. 32. o.

⁶²⁴ A vízpipa török elnevezése.

⁶²⁵ Udvardi 1996. 21. o.

⁶²⁶ Köstenberger 1925. 146. o.

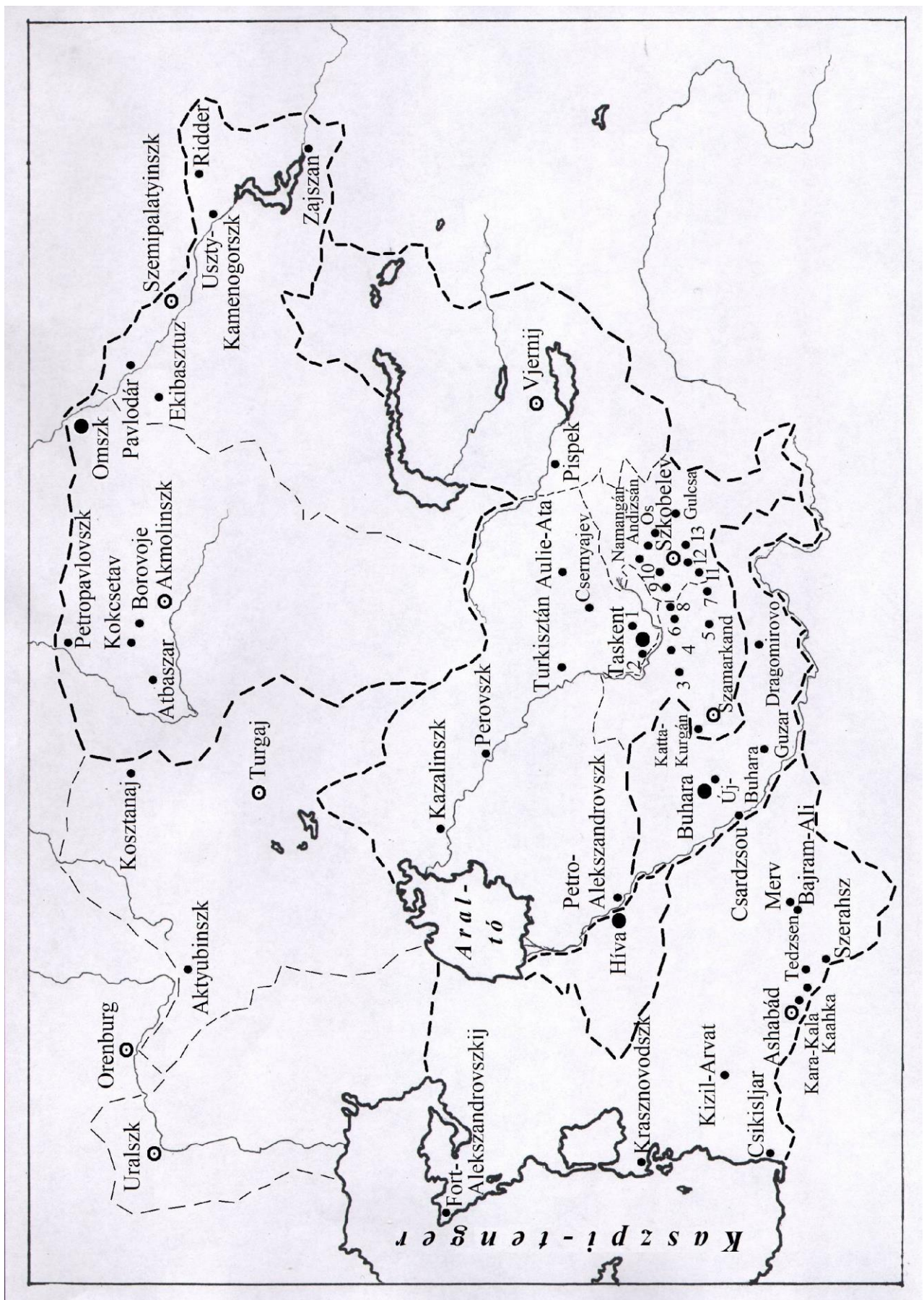
8. A táborok

Előrebocsátom, hogy „tábor” alatt itt nem csak a hagyományos értelemben vett, kerítéssel és őrtornyokkal biztosított létesítményeket értem, hanem minden olyan épületet vagy területet, ahol hadifoglyokat szállásoltak el.

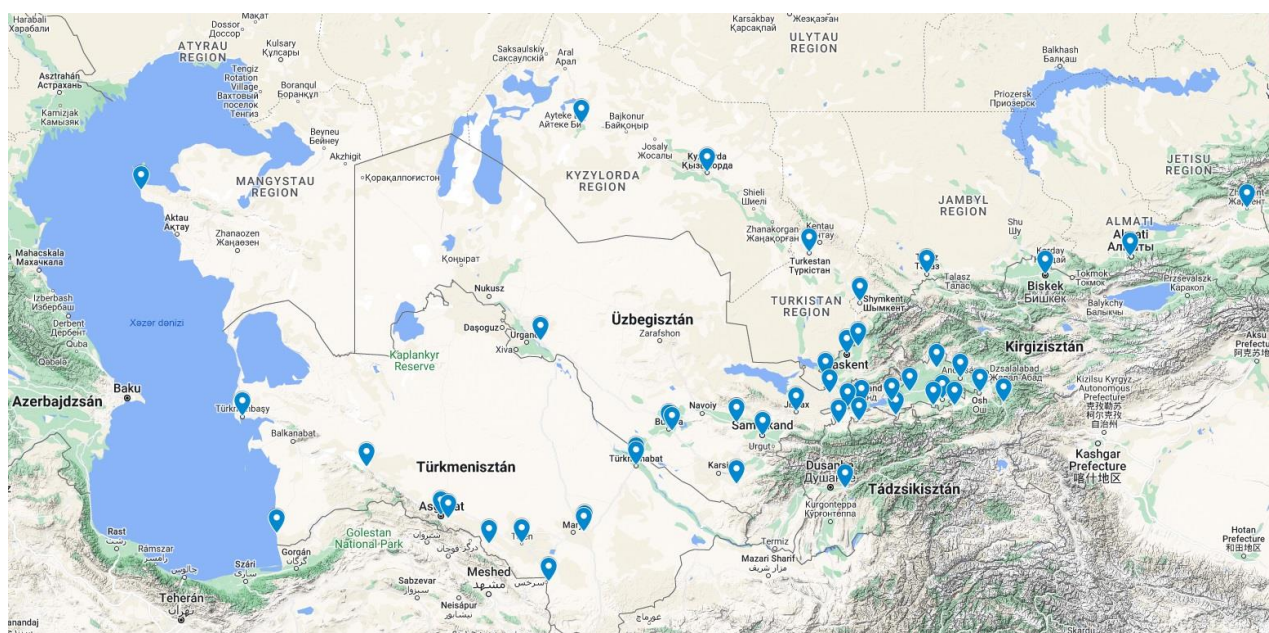
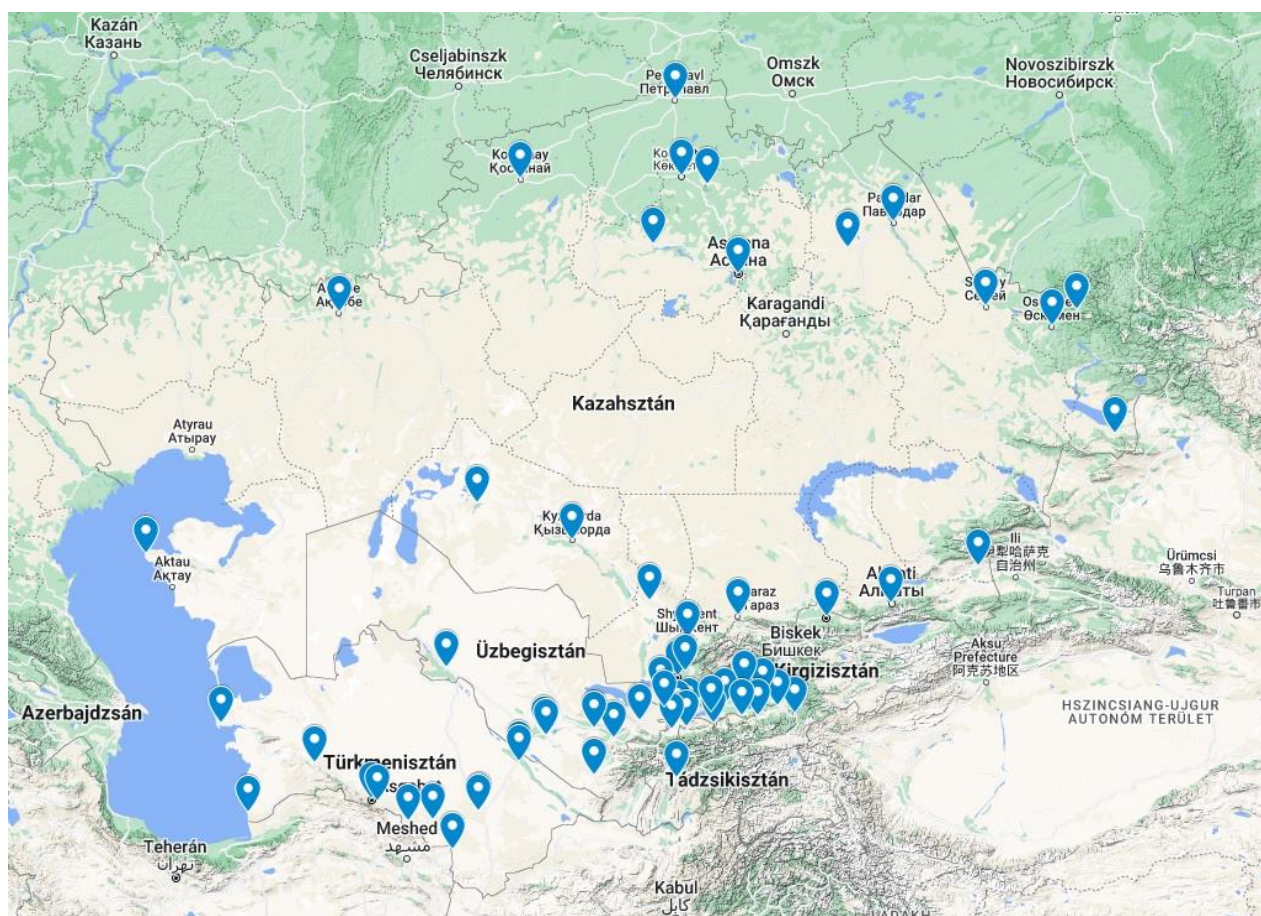
A közép-ázsiai területen általam eddig beazonosított táborok teljes listája az 1. függelékben található. A dolgozat szerkezetének kialakításakor az eredeti terv az volt, hogy ebben a fejezetben kap helyet valamennyi közép-ázsiai tábornak a története. Mivel azonban a vártnál több forrás gyűlt össze, ez a disszertáció terjedelmét rendkívüli módon megnövelte. Végül az a kompromisszumos megoldás született, hogy e helyütt minden oblasztyból csak néhány fontos, vagy valamilyen okból különleges tábor kerül bemutatásra. A többi tábortörténet az eredeti felosztást megtartva, a 4. függelékben olvasható.

Az alább látható térképvázlat a következő munkákban található térképek alapján készült: *Hayit* 1956; *Mark* 2013; *Pierce* 1960; *Soucek* 2000.

Számmal jelölt táborok: 1) *Troickij* 2) *Szir-darja* 3) *Dzsizak* 4) *Golodnaja Sztyepp* 5) *Ura-Tyube* 6) *Hilkovo* 7) *Szuljuktinszk* 8) *Hodzsent* 9) *Melnikovo* 10) *Kokand* 11) *Surab* 12) *Csimjon* 13) *Kizil-Kija*

A könnyebb áttekintés érdekében a Google Maps szolgáltatás felhasználásával, a mai országhatárok feltüntetésével is bemutatom a táborok elhelyezkedését:

A táborok elhelyezkedése nagyjából a települési struktúrát követi, így a Közép-Ázsia szívének is tekintett Fergána-völgyben⁶²⁷ és környékén messze a legnagyobb a számuk. Különösen szembeötlő a büntetőtáborként működő Fort-Alekszandrovszkij elszigetelt elhelyezkedése a Kaszpi-tenger partján. A kazak steppét gyűrűszerűen veszik körbe, a belső területeken egyedül a Szir-darja mentén találunk néhányat. Hozzá kell tenni, hogy a *Hadifogoly magyarok története* térképvázlatán⁶²⁸ ennél sokkal több steppei tábor van bejelölve (például Kirgizkaja, Bsipulszk, Spászki, Ábrámovka, illetve sok esetben név se szerepel). Mivel azonban ezekkel a kutatásaim során még említés szintjén se találkoztam, feltüntetésüktől itt eltekintettem.

A csoportosításra több szempont is kínálkozik. Az alábbi táblázatban kísérletet teszek a nagyságrendbeli létszám és a körülmények (bánásmód, ellátás) meghatározására és egyéni jellegzetességek felmutatására, amennyiben ilyenek kimutathatóak. (Azt a néhány tábort, amelyről egyelőre nem rendelkezünk részletesebb adatokkal, mint Borszk vagy Kosztanaj, itt ugyancsak nem tüntetem fel.) Hangsúlyozni kell, hogy ezek csak nagy vonalakban adják vissza egy-egy tábor jellemzőit, és inkább az 1917 előtti időszakra vonatkoztathatóak. A „változó” itt azt hivatott jelölni, ha a körülményekben tartós javulás (ritkább esetben romlás) mutatható ki. A némileg negatív konnotációjú „munkatábor” kifejezés alatt azokat a jellemzően néhány száz fős létszámú, bányák, olajmezők és vasútállomások közelében létesített fogolytelepeket értem, amelyek kifejezetten a fogoly munkaerő hasznosításának céljából jöttek létre. Mint Kizil-Kija példája mutatja (lásd 8.1.3.4. fejezet), ez adott esetben kimondottan jobb ellátást és körülményeket is jelenthetett. A táblázatban a táborok területek szerint vannak rendezve, további csoportosítási lehetőségek a 2. és 3. függelékben találhatóak.

⁶²⁷ A mintegy 300 kilométer hosszú és 70 kilométer széles, ellipszis alakú medencét észak, kelet és dél felől a Tien-san és az Alaj-hegység hófödte vonulatai ölelik körbe, legfontosabb folyói a Szir-darja, a Kara-darja és a Narin. Oázisaiban a bronzkor óta folytatnak öntözéses fölművelést, a középső száraz területeken szarvasmarhatartók nomadizáltak, az aranyban, ezüstben, higanyban, szénben, naftában és más ásványi kincsekben gazdag hegységekben bányászatot folytattak. Az 1876-ban bekövetkezett orosz annektáció előtt a Kokandi Kánság fennhatósága alatt állt, majd Fergánai oblaszty néven szervezték újra Új-Margelán – a későbbi Szkobelev – központtal. A rendkívül sűrűn lakott terület nyüzsgő városaiban a legkülönbözőbb népcsoportok voltak jelen: szártok, kirgizek, tádzsikok, oroszok, tatárok, kínaiak, indiaiak, afgánok, németek, buharai zsidók. Ezt a földrajzi egységet képző medencét a szovjet időkben feldarabolták, aminek a mai napig határviták és fegyveres összecsapások a következményei. Legnagyobb része ma Özbegisztán keleti területéhez tartozik, nyugati része Hudzsanddal Tádzsikisztánhoz, délkeleti része Os körül Kirgizisztánhoz. Vö.: „Fargāna”. *Encyclopædia Iranica Online*. <https://www.iranicaonline.org/articles/fargana> (Megtekintés: 2023. április 16.); *Forgács* 2023. 47. o.

⁶²⁸ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II.* 1930. 81. o.

Terület	Tábor	Létszám	Körülmények	Jellegzetesség
Szir-darja	Taskent	10-12 000	Változó	Tömegtábor
	Troickij	15-20 000	Rossz	Tömegtábor
	Aulie-Ata	3-6000	Jó	
	Csernyajev	4-5000	Változó	Kedvező környezeti viszonyok
	Kazalinszk	3-400	Középszerű	
	Perovszk	6-700	Rossz	1916 végétől szláv tisztek büntetőtábora
	Petro-Alekszandrovszk	500	Nincs adat	
	Szir-darja	300-?	Középszerű	
	Turkisztán	5-600	Középszerű	Vízhiány
	Zolotaja Orda	5-7000	Rossz	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
Szamarkand	Szamarkand	5-6000	Rossz	
	Csernyajevo	150-200	Nincs adat	Munkatábor
	Dzsizak	3-400	Középszerű	
	Hilkovo	2-300	Nincs adat	Munkatábor
	Hodzsent	6-7000	Rossz	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
	Katta-Kurgán	6-7000	Változó	
	Szuljuktinszk	Nincs adat	Nincs adat	Munkatábor
	Ura-Tyube	60-70	Nincs adat	
Fergána	Szkobelev	6-7000	Változó	
	Andizsán	7-900	Jó	Kedvező környezeti viszonyok
	Csimjon			Munkatábor

	Gulcsa	100-200	Rossz	Büntetőtábor
	Kizil-Kija	5-600	Jó	Munkatábor
	Kokand	9-10 000	Változó	Tömegtábor
	Melnikovo	Nincs adat	Középszerű	Munkatábor
	Namangán	1500-1800	Jó	
	Os	2-300	Változó	Tiszti tábor
	Surab	150	Nincs adat	Munkatábor
Szemirecsje	Vjernij	500	Nincs adat	
	Pispek	3-400	Középszerű	
Transzkaszi	Ashabád és Ak-Tepe	5000	Középszerű	
	Bajram-Ali	2-300	Jó	Munkatábor
	Fort-Alekszandrovszkij	4-500	Változó	Büntetőtábor
	Kizil-Arvat	1000	Középszerű	Munkatábor
	Krasznovodszk	1000	Jó	Kedvező környezeti viszonyok
	Merv	1000	Változó	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
	Szerahsz	2000	Középszerű	
	Tedzszen	4-500	Nincs adat	
Buharai Emirátus	Új-Buhara	1-2000	Változó	
	Csardzsou	1-2000	Változó	
	Dragomirovo	150	Nincs adat	
	Kizil-darja	120	Változó	Munkatábor
Akmolinszk	Akmolinszk	150-200	Változó	Tiszti tábor
	Atbaszar	15	Jó	Tiszti tábor
	Borovoje	130	Jó	Munkatábor
	Kokcsetav	3-400	Változó	
	Petropavlovszk	8-10 000	Változó	Tömegtábor
Szemipalatyinszk	Szemipalatyinszk	6-7000	Változó	

	Ekibasztuz	Nincs adat	Nincs adat	Munkatábor
	Pavlodár	1-2000	Változó	
	Uszty-Kamenogorszk	1-2000	Középszerű	
	Zajszan	100	Nincs adat	
Turgaj	Aktyubinszk	3-4000	Nincs adat	

48 táborból négy tekinthető tömegtábornak (10 000 fő vagy afölött), ezekből három a délkeleti területen (Taskent, Troickij, Kokand), egy a kazak steppe északi részén (Petrovavlovsk) található. A táborok mind méret, mind körülmények szerint meglehetősen vegyesen helyezkedtek el. Az 500 fő alatti, sok esetben a foglyok dolgoztatása céljából létesített táborok sűrűsége a Fergána-völgyben és környékén a legnagyobb, ami elsősorban a nyersanyag-lelőhelyek elhelyezkedésével magyarázható. A táborok túlnyomó többsége a változó, vagy középszerű kategóriába sorolható. Figyelemreméltó, hogy a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján csak öt táborot nevezhetünk kifejezetten rossznak, míg ennél többet, nyolcat viszonylag jó körülmények jellemeztek.

A következő fejezetekben néhány fontosabbnak tekinthető tábor történetét vázolom fel. A források mennyisége rendkívül változó, a kisebb táborokról általában aránytalanul kevesebb áll rendelkezésre. A fejezetek elején található táblázatok a létszám változásait hivatottak bemutatni, de körültekintéssel kezelendők, mert a legkülönbözőbb forrásokból származnak, sok esetben csak becsléseken alapulnak vagy töredékesek (esetenként például nem számolták külön a tiszteket és a legénységet). A vöröskeresztes bizottságok látogatásakor ráadásul előfordult, hogy a munkára vezényelt legénység távolléte miatt a ténylegesnél jóval kevesebb hadifogollyal találkoztak.

8.1. Turkesztáni Főkörmányzás

8.1.1. Szir-darja oblaszty

8.1.1.1. Taskent⁶²⁹

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ⁶³⁰	9 900 osztrák–magyar 112 német	100 osztrák–magyar 1 német	10 213
1915. augusztus ⁶³¹			12 000
1916. január– március ⁶³²	10012		10012
1916. május– június ⁶³³	2921	431	3352
1916. szeptember ⁶³⁴	5114	285	5399
1916. december 28. ⁶³⁵	8062	471	8533
1918. január ⁶³⁶	1008	270	1278
1918. február 15. ⁶³⁷			10 450

A tábor történetéhez rendkívül értékes forrás Hermine von Bomhard osztrák vöröskeresztes nővér jelentése.⁶³⁸ Személyével kapcsolatban nagyon kevés a rendelkezésre álló adat. Nem szokványos úton, vöröskeresztes delegáltként látogatta meg a táborokat, hanem maga is fogolyként került férjével, dr. Wilhelm Lier főorvossal⁶³⁹ együtt Przemyśl

⁶²⁹ A fejezet egyes részei megjelentek: *Forgács* 2022a. 54–58. o.

⁶³⁰ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 9. o.

⁶³¹ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290

⁶³² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁶³³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁶³⁴ *Horn – Selding* 1916. 6–21. o.

⁶³⁵ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

⁶³⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

⁶³⁷ Bericht des schwedischen Delegierten H. v. Schulman über Taschkent. HHStA MdÄ AR F36 393. d. 15871/F

⁶³⁸ HL I. Vh. 4362. doboz.

⁶³⁹ Lier sebészként szolgált a przemysli kórházban, ahol 1914 decemberében a Koronás Arany Érdemkereszt a hadiszalagon kitüntetésben részesült. 1915. július 17-én a taskenti járványkórházban halt meg. *Neues Wiener Abendblatt*, 1914. december 22. 48. évf. 353. sz. 3. o.; *Neue Freie Presse*, 1915. augusztus 14. 18311. sz. 12. o.; *Forgács* 2022a. 52. o.

feladása után Taskentbe. A Horn-bizottsággal, 1915 végén vagy 1916 elején tért vissza az Osztrák–Magyar Monarchiába cseremegállapodás útján.⁶⁴⁰

A fogolytábor parancsnokát, a már többször említett Bulinszkijt „Hofrat”⁶⁴¹ titulussal kellett megszólítani. Bomhard szerint „szemtől szembe barátságos, az ember háta mögött hamis, mégis jó parancsnoknak kell nevezni.”⁶⁴² Egybehangzóan emberségesnek jellemzik, aki meghallgatta a foglyok panaszait, de nem tartotta kellően kézben beosztottjait, akik számos visszaélést követtek el. Feljegyezték azt is, hogy a „szlávpropaganda” terjesztésében erőteljesen közreműködött.⁶⁴³

A foglyok nagyjából harminc hosszú és piszkos barakkban, a várostól két mérföldnyire voltak elhelyezve. A háború első hónapjaiban a körülmények meglehetősen rosszak voltak. A hely elegendő volt, de már folyamatban volt újabb fekvőhelyek kialakítása, mert vártak további fogolycsoportokat. Érkezés után listát készítettek a foglyok személyes tárgyairól, a rászorulókat ellátták új ruhával. Minden barakknak volt egy osztrák orvosa, a súlyos eseteket a katonai kórházba szállították; egyes fogoly orvosok arra is kaptak engedélyt, hogy a városban praktizáljanak. A betegek között tuberkulózisos, tüdőgyulladásos, tífuszos és vérhasas eseteket diagnosztizáltak. Az általános gyakorlatnak megfelelően sok minden a fogoly tisztekre volt bízva, így a számlák kiállítása, a kenyérsütés megszervezése és az élelem kiosztása a legénység számára. A legénység a városi és mezőgazdasági munkáért napi 10 kopeket fizetést kapott. A tiszteket 2. és 5. ezred, a 3. üteg és a 8. század laktanyáiban szállásolták el.⁶⁴⁴ A Szalár⁶⁴⁵ partján többen otthonosan berendezett kis hajlékokat építettek maguknak, a téli időszakra kövekből és deszkákból, a nyári forróság idejére pedig földbarlangokat ástak.⁶⁴⁶ Az osztrák–magyar tiszteknek sok panaszuk nem volt, az 50 rubelt havonta megkapták. A német tiszteket szigorúbb felügyeletet tartották a *Disziplinargasse* („fegyelmi sikátor”) elnevezésű épületben. Taskentben tartózkodott egy ideig III. Frigyes Ágost (uralkodott: 1904–1918) szász király istálló mestere, bizonyos von Haupt tábornok, akit akkor fogtak el kozákok, amikor a király ajándékait vitte a katonáknak a frontra. A „Regina” szállodában helyezték

⁶⁴⁰ Epstein 1935. 23. o.; *Nachtigal* 2007. 79. o.

⁶⁴¹ Udvari tanácsos, oroszul *nadvornij szovetnik* (Надворный советник). Az összesen 14 orosz polgári fokozat közül ez a hetedik helyen állt. <http://akunin.ru/istoria/tabel/> (Megtekintés: 2022. május 15.)

⁶⁴² HL I. VH. Bomhard. 13. o.

⁶⁴³ Namensliste der Kommandanten und russischen Lazarett-Aerzte in Turkestan. HL I. VH. 4362. d. 1. o.; *Forgács* 2022a. 56. o.

⁶⁴⁴ HL I. VH. Bomhard. 1, 4. o.

⁶⁴⁵ A Szalár (özbegül Salor) valószínűleg egy több ezer évvel ezelőtt ásott csatorna, északkelet-délnyugat irányban szeli át Taskentet, és kiemelten fontos szerepet tölt be az ivóvízellátásban.

⁶⁴⁶ HL I. VH. Bomhard. 6. o.; *Epstein* 1935. 11. o.

el Wilhelm Raft Edler von Marwil⁶⁴⁷ címzetes vezérőrnaggyal együtt, a városban szabadon mozoghatott. Később azonban – közelebbről nem ismert okból – börtönbe vetették, ahol egy őr olyan súlyosan bántalmazta, hogy belehalt sérüléseibe.⁶⁴⁸ Kezdetben a tisztek se hagyhatták el a tábor, csak istentisztelet látogatására; Epstein humorosan felidézi, hogy ez azzal a következménnyel járt, hogy keresztény ünnepnapokon az egész tisztikar keresztény, szédérkor meg zsidó volt.⁶⁴⁹

Taskent nyüzsgő bazárjai, az egzotikus megjelenésű népkavalkád lenyűgözte a foglyokat. *„Csak gondolatban és mint regényolvasó voltam eddig keleten. S íme most benne vagyok a keleti élet közepében. A minaret, a müezzín, ez a nagy forgatag, a töméntelen szagos dinnye, a nagyszemű szőlő, az óriási fürtök, a portékájukat torokhangon árusító mészárosok, a tevetej- és kumisz-árusok. [...] Lakói hinduk, szártok, tatárok, kirgizek, kevés számmal turkománok és üzbégek.”*⁶⁵⁰ Mindenkinél feltűnt a számos turkesztáni nagyvárosra ekkoriban jellemző kettősség: *„A város két részből áll, az oroszok egészen nagy, modern kertvárosából nagyjából húszezer lakossal, és a nagyjából kétszázharmincezer keleti által lakott bennszülöttvárosból. Az oroszváros elegáns épületekkel, széles utakkal és európai komforttal rendelkezik, a bennszülöttváros ezzel szemben piszkos, alacsony vályogházikókat mutat, amelyeknek ablaki nem az utcára, hanem az udvarra néznek.”*⁶⁵¹ – *„A szárt városrész egyhangú és unalmas. Hosszú utcáin csak falakat látni, amelyek mögött bent az udvarban vannak a házak. Kívülről semmi se látszik, csak a magas és sárból tapasztott egyhangú hosszú falak.”*⁶⁵²

A korai időszakban gyapotföldeken és csatornaépítéseken is dolgoztatták a legénységet, ezt azonban az idővel beszüntették – az elviselhetetlen nyári forróságban a foglyok nem voltak képesek érdemi munkát végezni. A városban takarítási és építési munkákat végzőknek étkezni és aludni vissza kellett térnie a táborba. A legénység egy része a Taskent–Szemipalatyinszk vasútvonal építésén dolgozott.⁶⁵³ Az élelmezést a megszokott egyhangúság jellemezte: reggelire tea és cukor, ebédre leves, egy kis darab hús

⁶⁴⁷ Wilhelm Alexander Raft Edler von Marwil (1852–1933) 1911-ben nyugállományba vonult, de a háború kitörésekor újra aktiválták. 1914. november 23-án esett orosz fogságba a Kárpátokban. Taskentben több ízben kórházi kezelésre is szorult, 1916. június 14–július 4. között csererokkantként visszatért a Monarchiába. 1916. október végén kinevezték a zalaegerszegi hadifogolytábor parancsnokának. Balla 2012. 859. o.

⁶⁴⁸ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 9–12. o.; Erzählung des Kriegsgefangenen Gustav Vieck. KA FA AOK Kgf. 3789. d. 1–2. o.

⁶⁴⁹ Epstein 1935. 18. o.

⁶⁵⁰ Fábrián 1930. 103. o.; Forgács 2022a. 57–58. o.

⁶⁵¹ Epstein 1935. 12. o.

⁶⁵² HL Pers. 149D. 51. o.

⁶⁵³ Stanislaus Gerlach tartalékos hadnagy (cs. és kir. 57. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/689

és kása, vacsorára levesmaradék, vagy annak hiányában teavíz. A háború későbbi szakaszára jellemző állapotokhoz képest azonban ez még viszonylag bőséges ellátásnak is tekinthető. Szappant nem kaptak, 30-40 főre jutott egy fadézsza mosakodáshoz. Szórakozási lehetősége a közkatonáknak nem volt; egyedül a szláv foglyok alakíthattak egy zenekart, amely a városi parkban játszott. Tagjai havonta 3 rubelt, és jobb élelmet kaptak. Ruházatból csak a minimumot biztosították, itt is előnyben részesítve a szlávokat.

A szökési kísérleteket általában elzárással büntették a kreposztyban.⁶⁵⁴ A fogdára ítélték gyakorlatilag teljesen jogfosztottá váltak, bármilyen nehéz és kellemetlen munkára – téglavetés, latrinatisztítás – kötelezhették őket, fizetés és tisztálkodási lehetőségek nélkül. Ha valakinek elkeveredett a büntetőcédulája, könnyen megeshetett, hogy a kiszabott büntetés sokszorosát kellett leülnie, és az is előfordult, hogy egyszerűen „megfeledkeztek” az elítéltek szabadon bocsátásáról.⁶⁵⁵ A legénység esetében az is bevett gyakorlat volt, hogy vállukon egy puskával, rajta kétoldalt homokzsákokkal, a tűző napon kellett állniuk két órán keresztül. Az őrszemélyzet túlnyomórészt azonban emberséges viselkedést tanúsított a foglyokkal szemben.⁶⁵⁶ Bomhard nővér meglátása szerint a problémák jelentős része nem rossz szándékra, sokkal inkább az szervezési hiányosságokra volt visszavezethető.⁶⁵⁷

A tisztek saját menázsikat hoztak létre, az alapanyagokat maguk szerezték be és készítették is el; külön konyhájuk volt a magyaroknak, az osztrákoknak és a lengyeleknek. A tiszti tábor konyháján talált alkalmazást a sopronnyéki Franz Stirling (1892–1977), aki a jelek szerint pék és cukrász végzettségét sikerrel tudta kamatoztatni.⁶⁵⁸

Jaroslav Adamec gyalogos 1915. augusztus 17-én kelt levelében meglehetősen sötétén festi le a helyzetüket: eszerint kunyhókban élnek, a víz meg olyan szennyezett, hogy disznókat se fürdetnének benne; rengetegen haltak bele tifuszba.⁶⁵⁹ Egy magyar fogoly, Varga Andor pedig arról panaszkodott, hogy a haza vérük és életük feláldozását várta tőlük, fogságba esésük után azonban egyáltalán nem törődnek velük.⁶⁶⁰ Novemberre a körülmények a Thormeyer-Ferrière bizottság megállapításai szerint javultak. Az 1. zászlóalj téglából épült, tiszta és jól szellőző barakkjában többnyire a szláv nemzetiségű foglyokat szállásolták el. Szabadon mozoghattak, a nyári időszakra egy úszómedence is

⁶⁵⁴ Oroszul „erőd” (крепость).

⁶⁵⁵ *Praeg* 1925. 91–94 o.

⁶⁵⁶ HL I. VH. Bomhard. 2–4. o.; *Forgács* 2022a. 64–65. o.

⁶⁵⁷ HL I. VH. Bomhard. 9. o.

⁶⁵⁸ Stirling a cs. és kir. 76. gyalogezred kötelékeiben szolgált, Przemyślnél esett fogságba. Taskentből Osba vitték, 1918-ban tért haza. Sopronnyéken (ma: Neckenmarkt, Ausztria) a későbbiekben is sikeresen üzte tovább a pékmesterséget. *Gruber* 2014. 365–370. o.

⁶⁵⁹ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290. A k. k. 42. Landsturm gyalogezredben szolgált, 1918-ban csererokkantként hazatért. *Verlustliste* Nr. 669. 1918. április 24. 76. o.

⁶⁶⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-524

rendelkezésre állt. Az épületek által körbezárt udvar be volt fásítva, és egy vízcsatorna folyt rajta keresztül. A foglyok ételmezését megfelelőnek találták, és havonta fél funt szappant kaptak. A nyáron még tomboló tifuszt, maláriát, vérhast és kolerát sikerült viaszszorítani. A városban dolgozó legénység 10 és 50 kopek közötti fizetését általában megkapta. A 3. üteg laktányájában, az 5. ezred és 8. vasútépítő század barakkjaiban elhelyezett tisztek körülményeit ugyancsak rendben találták. A 8. század épületének „Disziplinarrötte” elnevezése még a háború előtti időből származott, amikor fogdaként használták; a foglyok esetében már nem töltött be ilyen funkciót.⁶⁶¹ A barakkok között fekvő nagy, homokos és árnyék nélküli teret „Góbi sivatag” néven emlegették.⁶⁶² A 3. üteg laktányája egy szokásos, *narikkal*⁶⁶³ berendezett kaszárnya volt, az 5. ezred laktányájában azonban mindenkinek saját szobája volt, itt a háború előtt orosz tisztek voltak elszállásolva; itt nyert elhelyezést Hermine von Bomhard nővér is. A hadapródok 15 fős csoportokban laktak a nagyobb termekben. Mivel itt szökési kísérletekre sor került, az őrzés szigorúbb volt. A nemzetiségek szerint felosztott konyhák tiszták voltak. Az általános gyakorlatnak megfelelően mindenütt a rangidős tiszt töltötte be a szobaparancsnok szerepét. A tisztek szabadon mozoghattak a városban (bár ezt szökési kísérletek után némileg szigorították), kaszinót és futballpályát létesítettek.⁶⁶⁴ Alapítottak egy üzletet is, amelyben élelmiszerek, gyümölcsök mellett papírt és íróeszközöket is árultak. A Szalár partján pihenőknek némi szórakozást jelentett a túlparton hetente kétszer tartott ló- és tevévásár figyelmemmel kísérése. Vasárnaponként a vacsora után, lampionok fényében hadtudományi előadásokat tartottak, amiket kabaré, kuplék és koncertek követtek.⁶⁶⁵

Az egészségügyi ellátás színvonala a jelek szerint sokat javult 1915 végére. A tábor területén több kórház működött. A 2000 férőhelyes „Vojenni” hadikórház – ahol Bomhard nővér is dolgozott – nagyjából tizenöt jól elkülönített pavilonból állt, tágas kertekkel. A 20 orosz és 5 osztrák orvos által kezelt 1200 páciensnek több mint a fele, 750 hadifogoly volt. Az ételmezésük jó minőségű, a higiéniai körülmények megfeleltek az előírásoknak. Elegendő latrina és fürdőhelyiség állt rendelkezésre, az ágyakra jutottak szalmazsákok. A nővérek képzettségét Bomhard viszont nagyon elégtelennek ítélte meg. A súlyos betegek reggelente kaptak egy liter tejet, ami azonban a nagy hőségben már délre megsavanyodott.

⁶⁶¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-52

⁶⁶² *Praeg* 1925. 38. o.

⁶⁶³ Oroszul нары, emeletes ágyisorok.

⁶⁶⁴ *Thormeyer – Ferrière* 1916. 96–99. o.

⁶⁶⁵ Belitz német törzsállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77; KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-52

Teát, levest, kenyeret, húst és kását kielégítő mennyiségben osztottak. Égető hiány volt viszont gyógyszerekben, fertőtlenítőszerekben és orvosi eszközökben, ami nagyon megnehezítette az egészségügyi személyzet munkáját. A tartalékkórház 159. és 160. számú két épületét csak a foglyoknak tartották fenn, itt összesen ugyancsak 750 beteget ápolat 2-2 orosz és 4-4 osztrák orvos. A legtöbben – a malária komplikációjaként – tuberkulózisban szenvedtek.⁶⁶⁶ A nyári („Ledni”) kórház nyitott barakkokban volt berendezve, és csak novemberig működött. A legkedvezőbb elhelyezési körülményeket a „Vojenni evakuációs kórház” biztosította az egykori árkáslaktanya épületében, nagy és világos szobákban. A latrina viszont 200-300 lépésnyire volt a baraktól, ami a súlyos betegeknek nagy gondot okozott. A fertőző betegek elkülönítését egyik létesítményben sem sikerült megoldani. Betegszoba minden kaszárnnyában rendelkezésre állt, felszerelésük azonban rendkívül hiányos volt.⁶⁶⁷

A rossz vízminőség és a zsúfoltság következményeként gyakori volt a tifusz, vérhas és vesegyulladás, utóbbi általában halálos kimenetelű. A maláriát a közeli rizsföldek szúnyogjai terjesztették. A lakosság körében többször kitörő kolera a táborban csak elvétve fordult elő. Napszúrásokra is volt példa, két fogoly pedig skorpiócsípésbe halt bele. A nyári időszakokban a halálozás különösen magas volt, naponta 30-40 beteg veszítette életét. 1915 végén oroszországi menekülteket szállásoltak el a fogolytáborokban, aminek súlyos kiütéses tifuszbajrány lett a következménye.⁶⁶⁸ Ezeket a családokat gyakran ugyanolyan durván kezelték, mint a foglyokat, az élelmezésük és elhelyezésük se különbözött semmiben. A gyerekek nagy része ennek következtében megbetegedett és meghalt.⁶⁶⁹

A temetések a viszonyokhoz képest kegyeletteljesen zajlottak: a halottakat koporsókba helyezték, ezeket egy pap megszentelte, majd külön sírokba temették, a zöld keresztekre névtáblákat erősítettek.⁶⁷⁰ A nagyarányú halálozás elsősorban a legénységet érintette, ami Fábián Béla kezdeményezésére arra készítette a tisztek egy csoportját, hogy segítyezésükre létrehozzanak egy jótékonyági alapot. A gyűlésen megszavazták, hogy a tisztek járandóságából három, törzstisztekéből öt rubelt vonnak le havonta erre a célra.⁶⁷¹ A legénység sorsának javításáért végzett tevékenység végül odavezetett, hogy Fábiánt 1916. június 13-án Almoslino Rezsővel, Hajós Oszkárral, Takáts Zoltán⁶⁷² és Pataky Kálmán⁶⁷³

⁶⁶⁶ Thormeyer – Ferrière 1916. 100–101. o.

⁶⁶⁷ HL I. VH. Bomhard. 10–12. o.; Forgács 2022a. 65. o.

⁶⁶⁸ HHStA MdÄ AR F36 412. d. 13291

⁶⁶⁹ Praeg 1925. 65. o.

⁶⁷⁰ HL I. VH. Bomhard. 12–13. o. Forgács 2022a. 65–66. o.

⁶⁷¹ Fábián 1930. 138–139. o.

⁶⁷² Helyenként Takács, m. kir. 2. honvéd gyalogezred.

tartalékos zászlósokkal együtt elszállították Taskentből. Az történt ugyanis, hogy egy svájci misszió látogatásakor előadták, hogy a legénység élelmezése nem megfelelő; majd kiderült, hogy a misszió tagjai valójában álrúhá orosz tisztek. És bár a foglyok arra ügyeltek, hogy ne vádoljanak senkit se név szerint az élelmezési pénz ellopásával, Bulinszkij nem hagyhatta következmények nélkül az esetet. Fábíán helyzetét külön súlyosbította, hogy ezt követően további információkat osztott meg egy svéd küldöttel, I. J. Rydberggel. Ő ugyan nem álrúhá orosz volt, de mivel folyamatos megfigyelés alatt tartották, a táborparancsokság azonnal tudomást szerzett az elhangzottakról.⁶⁷⁴

Mindeközben úgy tűnik, hogy a foglyok között szétesztásra került szeretetadományok körül virágzó kereskedelem alakult ki. Az osztrák–magyar Hadügyminisztérium nem rendelkezett olyan információkkal, miszerint az oroszok erőszakkal tettek volna szert ezekre a cikkekre, így abból kellett kiindulni, hogy egyes foglyok „könnyelműsége”, illetve az éhség készítette őket az adományok eladására.⁶⁷⁵

A táborszerkezet 1916 őszére a következőképpen alakult át:

– Árkáosztábor (681 fő legénység, 7 tisz, 1 orvos): a városon kívül, gyapottföldek közepette épült vályogbarakk nádtetővel, nagy ablakkal. A betegeket egy orosz és egy dr. Kovács⁶⁷⁶ nevű magyar orvos ápolta. A Horn-delegációnak feltűnt, hogy a tisztek nem hordtak egyenruhát, és egyes legénységi foglyoknak kék-vörös-fehér szalagok voltak a sapkájára tűzve; a későbbiekben kiderült, hogy itt folyt a szlávpropaganda. A tisztek meglehetősen nagy szabadságot élveztek, de a német delegáció szokatlanul igénytelennek találta a szállásukat. Ebben a táborban sokan eladták a szeretetadományokat.⁶⁷⁷ Egy ideig itt helyezték el a Przemyślből elhurcolt több száz civil internáltat is, akikkel nem státusuknak megfelelően bántak.⁶⁷⁸

– 4. és 5. ezred laktanyája (2397 fő legénység, 7 tisz): tisztán tartott, jó konyhával és sütödével felszerelt barakkegyüttes, Roszov zászlós parancsnoksága alatt. A májusban végrehajtott oltásoknak és a fogoly orvos, dr. Gallotsik Sándor tevékenységének köszönhetően az egészségügyi helyzet jó volt. A német foglyokat arra kötelezték, hogy kézigránátok előállításában segédkezzenek egy gyárban; a Horn-delegáció erélyes

⁶⁷³ Cs. és kir. 38. gyalogezred.

⁶⁷⁴ Fábíán 1930. 269–288. o.; Molnár Jenő: Fábíán Béla. Egy karrier története. In: *Borsszem Jankó*, 63. évf., 1930. március 23. 3148. sz. 4–5. sz.; Forgács 2022a. 66–67. o.

⁶⁷⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/686

⁶⁷⁶ Róla csak annyit tudható, hogy a cs. és kir. 120. helyőrségi kórházban teljesített szolgálatot.

⁶⁷⁷ Horn – Selding 1916. 6–9. o.

⁶⁷⁸ HHStA MdÄ AR F36 526. d. 66132/11

tiltakozására ezt a jogellenes rendelkezést visszavonták.⁶⁷⁹ A német tiszteket kezdetben az 5. laktanyában szállásolták el, de 1915 nyarán áthelyezték őket az ekkor jóval rosszabb állapotú 4. épületbe. Egy fekete és aggasztó szagú folyadékkal teli árok húzódott az épület előtt, amelyben a tisztiszolgák minden tiltás ellenére időnként elmosták az edényeket. Szeptemberben a németeket áthelyezték Gulcsába, Erika von Passow értesülése szerint büntetésül azért, hogy megünnepelték Varsó német bevételét (augusztus 5.), bár Bulinszkij ezt tagadta.⁶⁸⁰ A 4. ezred épülete eredetileg kozákistálló volt és annyira rovarfertőzött, hogy a meleg időszakban inkább az udvaron éjszakáztak. Esős időben az épület teljesen beázott.⁶⁸¹

– 1. ezred laktanyája (1172 fő legénység, 4 tiszt, 2 orvos). Ugyancsak rendezett és tiszta volt, parancsnoka egy idősebb rokkant, bizonyos Argamakov volt, civil hivatását tekintve zenetudományi professzor. Az általa életre hívott zenekarban túlnyomórészt magyarok játszottak heti három alkalommal a taskenti városi parkban.⁶⁸²

– 3. üteg laktanyája (267 tiszt, 130 tisztiszolga): közvetlenül Bulinszkij parancsnoksága alá tartozott. A Horn-delegáció meglátása szerint a tömegszállás jellegű épület nem volt alkalmas tiszti tábornak, de maguk a foglyok elviselhetőnek tartották azt. Egyesek kaptak arra engedélyt, hogy a nyitottabb konstrukciójú gazdasági és raktárépületekben kisebb kabinokat ácsoljanak maguknak, ahová főleg olvasni és tanulni vonulhattak vissza. A tisztiszolgák a korábbi istállóknak kaptak helyet, elmondásuk szerint azonban néhány nappal a delegáció érkezése előtt még ennél is szűkösebb helyen és kedvezőtlenebb körülmények között tartották őket. A sütőde és a kávéház ellátottsága jó volt, lehetett kapni dohányt, kakaót, sajtot, kolbászt és konzerveket is. A laktanya főorvosa dr. Olchváry Pál ezredorvos (m. kir. 11. honvéd gyalogezred) volt. A posta- és pénzküldeményekkel kapcsolatos áldatlan állapotokon 15, szakmában jártas hadifogoly bevonásával igyekeztek segíteni a tábori hivatalban, mérsékelt eredménnyel.⁶⁸³

– 5. és 8. ezred tiszti táborai: itt az orosz hadseregbe átlépett foglyok nyertek elhelyezést (ezeket a laktanyákat a többi fogoly a „Schuftenburg”, vagyis „gazembervár” gúnynévvel illette).⁶⁸⁴ Horn grófnő a császárhű tisztek tanácsára ide nem látogatott el, a

⁶⁷⁹ Horn – Selding 1916. 10–13. o.

⁶⁸⁰ Belitz német törzsállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77

⁶⁸¹ Völker 1926. 77. o.

⁶⁸² Horn – Selding 1916. 13–15. o.

⁶⁸³ Horn – Selding 1916. 18–20. o.

⁶⁸⁴ Heinrich Pischely ezredessel (cs. és kir. 87. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/772

feladatot Selding vette át.⁶⁸⁵ Az 5. ezred laktanyája a későbbiekben valóságos csehszlovák kultúrközponttá alakult, ahol koncerteket és előadásokat rendeztek.⁶⁸⁶

– Katonai kórház (550 beteg, 3 orvos): az ellátás magas színvonala megegyezett a korábban tapasztaltakkal. Dr. Josef Zipper grazi sebész különösen jó hírnévnek örvendett, és orosz pácienseket is kezelt; a belgyógyászati osztályon dolgozott az egyetlen birodalmi német orvos, dr. Ludwig Disqué.⁶⁸⁷

– 159. sz. tartalékkórház: itt sokkal kedvezőtlenebb állapotok uralkodtak, a betegek tömegpriccseken feküdtek nagy és sivár termekben; sokan Troickijból lettek ide áthelyezve.⁶⁸⁸

– Templomi épület: 34 fogoly (köztük 12 birodalmi német) lakott a taskenti katolikus templom melletti kis házban kellemes körülmények között, napi 20 kopek és 1 rubel közötti összegekért dolgoztak.⁶⁸⁹

– Ruhajavító műhely: egy városi barakkban 140 osztrák–magyar és 10 birodalmi német fogoly foltozott egyenruhákat, alsóneműket és lábbeliket napi 20–60 kopekért.⁶⁹⁰ A későbbiekben naponként 250 garnitúra új alsóneműt is előállítottak. Lydig azt javasolta a petrográdi amerikai követségnek, hogy szerezzenek be tízezer hánscbocskort (*lapti*) a már nem javítható cipők pótlására.⁶⁹¹

A Horn-delegációnak lehetősége volt kéréseit és észrevételeit előadni Praszolov⁶⁹² ezredesnek, aki egy nem sokkal korábban létrehozott pozíciót betöltve a turkesztáni hadifoglyokkal kapcsolatos ügyekért felelt. Úgy nyilatkozott, hogy a járványok visszaszorítása érdekében volt szükség a mozgási szabadság korlátozására, de ígéretet tett, hogy ezt fokozatosan feloldják.⁶⁹³

1917 novemberében Ruben Hansteen YMCA-titkár egy időre Taskentben ragadt, a foglyokon azonban sokat segíteni nem tudott, mivel a forradalom zavaros napjaiban saját élete is veszélyben forgott. Az ősz folyamán a 8. század és 5. ezred laktanyáját kiürítették, és a császár hűségén megmaradt szlávokat áthelyezték a 3. üteg laktanyájába.⁶⁹⁴ Amikor

⁶⁸⁵ Horn – Selding 1916. 20. o.

⁶⁸⁶ Heinrich David gyógyszerész járulnok (cs. kir. 33. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2144. d. 10-33/2241

⁶⁸⁷ Horn – Selding 1916. 15–17. o. A jelentésben *téli katonai kórház* („Winterlazarett”) elnevezéssel szerepel.

⁶⁸⁸ Horn – Selding 1916. 17. o.

⁶⁸⁹ Horn – Selding 1916. 21. o.

⁶⁹⁰ Horn – Selding 1916. 21. o.

⁶⁹¹ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

⁶⁹² Nyikoláj Koronátovics Praszolov (1865–?), korábban Fergána, majd Taskent katonai főparancsnoka. <https://centrasia.org/person2.php?st=1484409434> (Megtekintés: 2023. június 16.)

⁶⁹³ Horn – Selding 1916. 21–22. o

⁶⁹⁴ Stanislaus Širca főhadnagy (cs. és kir. távíróezred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2136. d. 10-33/100-322

Schulman 1918. február 15-én megérkezett, három táborban elhelyezve találta a foglyokat: 2300 főt (köztük 80 birodalmi németet) az árkásztáborban, az „erdőkaszárnyában” 1800 főt (150 német), és 3000 főt (495 német) egy további laktanyában. 3000 fogoly dolgozott a városban, és 350 főt (48 német) a kórházban ápoltak. Ruhában, cipőben, élelemben nagy volt a hiány.⁶⁹⁵

1918 tavaszán Schulman jelentése szerint a fertőtlenített és kimeszelt Urda-kaszárnyában⁶⁹⁶ vonták össze a foglyok nagy részét. Az épület raktárként is szolgált az Irkutszkból befutott két vagonnyi szeretetadomány számára, amely azonban nagyrészt téli ruhákból és kesztyűkből állt, és a kora nyári Turkesztánban nem sok hasznát vették.⁶⁹⁷ Április 14-én közzétettek egy felhívást, amelyben a hazatérés lehetőségét sugalmazva a foglyokat összehívták egy gyűlésre. Gyorsan kiderült azonban, hogy erről szó sincs. Kihírdették, hogy a foglyok szabad polgárok, és felszólítottak, hogy válasszanak egy 30 tagú bizottságot, amely majd ezentúl érdekeiket képviseli. A foglyok egy része, főleg a magyarok, ekkor csalódottan és felindultan elhagyta a gyűlést.⁶⁹⁸ 1919. január 1-jétől a táborban minden ellátást megszüntettek a foglyoknak, még az orvosok se kaptak fizetést. A rokkanttáborban ekkor 2000 fő volt, köztük Alois Meyer⁶⁹⁹ ezredes (cs. és kir. 3. vartüzérezászlóalj), aki korábban Osban volt fogolyparancsnok, és akinek szellemi állapotát Greil nagyon aggasztónak látta.⁷⁰⁰

1918. május 26-án a nagyrészt hadifoglyok által felépített taskenti katolikus templom falán felavattak egy emléktáblát az elhunyt foglyok tiszteletére. A projektet egy külön e célból felállított bizottság, Waitzendorfer tábornok 500 rubeles támogatásával valósította meg. Ennek tagjai voltak: dr. Ladislaus Rasiński (k. k. 19. Landsturm gyalogezred), dr. Michael Iwaszko (cs. és kir. 3. tábori tüzérezred), Reicher Sándor (m. kir. 25. honvéd gyalogezred) népfelkelő és Ante Mihajlinović (m. kir. 26. honvéd gyalogezred) főhadnagyk. A buharai márványból készült táblán aranyozott betűkkel a következő szöveg volt olvasható: „*In memoriam aeternam Austro-Hungarici imperii militum in regione Turquestanensi in captivitate mortuorum. Dedicant captivi officiales commilitanes. A. D. MCMXVIII.*” A műkö keretet katonai jelvények díszítették. A tábla teljes költsége

⁶⁹⁵ Bericht des schwedischen Delegierten H. v. Schulman über Taschkent. HHStA MdÄ AR F36 393. d. 15871/F

⁶⁹⁶ Urda Taskent egyik városrésze.

⁶⁹⁷ Bericht über die Wirksamkeit des Hilfskomitees für reichsdeutsche Kriegs- und Zivilgefangene in Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 393. d.

⁶⁹⁸ Márkus István naplója. 1918. április 14.

⁶⁹⁹ Valószínűleg azonos az 1865-ös születésű Alois Meyerrel. *Amtsblatt zur Wiener Zeitung*, 1921. november 24. 267. sz. 2. o.

⁷⁰⁰ Mitteilungen des aus der Gefangenschaft zurückgekehrten Regimentsarztes Prof. Dr. Alfred Greil. AdR BKA BKA-I SL KG V8 179. d. 7340/1920

1367 rubel és 75 kopek volt, ami Waitzendorfer adományán kívül az osi tiszti tábor hozzájárulásából (67 rubel 75 kopek) és a taskenti tisztek saját gyűjtéséből (800 rubel) állt össze. Az avatási ceremónia során, amelyen Brun is jelen volt, Wessely András tábori lelkesztő tartott beszédet, majd tábori misét celebrált.⁷⁰¹ A tábláról készült fényképek sajnálatos módon hiányoztak a levéltári anyagból, és egyelőre semmilyen adattal nem rendelkezünk azzal kapcsolatban, hogy az emléktáblának mi lett a sorsa. Bár nagy annak az esélye, hogy a polgárháború során megsemmisült, nem lehet azt se kizárni, hogy elfeledetten fekszik valamely helyi gyűjtemény raktárában, és egy nap előkerül.⁷⁰²

8.1.1.2. Troickij

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. október 23. ⁷⁰³	6700		6700
1915. november 16. ⁷⁰⁴	13 000 (ebből 2200 német)	6 (ebből 1 német)	13 006
1915. november vége ⁷⁰⁵			20 000
1915. december 22. ⁷⁰⁶	16 000	12	16 012
1916. január–március ⁷⁰⁷	17 003		17 003
1916. május–június ⁷⁰⁸	12 400	33	12 433
1916. október 2. ⁷⁰⁹	479	5	484

⁷⁰¹ Gedenktafel für in Turkestan verstorbene Kriegsgefangene. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2159. d. 10-35/522

⁷⁰² Ezúttal is köszönöm Töröcsváry-Grósz Éva őrnagy asszonynak, a HM HIM Hadisírgondozó és Hőskultusz Igazgatóság Külföldi Hadisírgondozó Osztály főtitkárnak, hogy segített utána járni a kérdésnek.

⁷⁰³ Passow – Drechsel 1916. 18. o.

⁷⁰⁴ Thormeyer – Ferrière 1916. 101–102. o.

⁷⁰⁵ Köstenberger é. n. 20. o.

⁷⁰⁶ Mihalóczy 1931. 256. o.; KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-23

⁷⁰⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁷⁰⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁷⁰⁹ Horn – Selding 1916. 23. o.

A hírhedté vált Troickij⁷¹⁰-tábort a Taskenttől harminc kilométerre fekvő falu orosz helyőrségének nyári táborban létesítették, egy hegyláncok övezte fennsíkon. A párhuzamos sorokban elrendezett, tágas és világos épületek mindegyikében 250–300 foglyot szállásoltak el. A fegyelem fenntartása érdekében századokba szervezték őket egy orosz altiszt parancsnoksága alatt, az ezeken belüli rajok élén egy hadifogoly altiszt állt. Az élelmezés minősége és mennyisége nem tért el lényegesen a többi táborétól: káposztás-krumplis leves, rizskása, tea, nemzetek szerint elkülönített konyhák. A foglyok nagy száma miatt csak 3-4 hetente volt lehetőség a fürdőhelyiség használatára, de létesítettek egy szabadtéri medencét a meleg évszakra. Ennek a hatalmas tábornak az egészségügyi személyzete mindössze 7 orosz, 8 osztrák–magyar, 2 német orvostól, valamint 8 medikusból állt. Az 1915 tavaszán dúló tífuszjárványt sikerült visszaszorítani, de viszonylag sok volt a maláriás eset, és egyes foglyok a tiltás ellenére ittak az arikok szennyezett vizéből. A négy, kórházként funkcionáló barakkban novemberben 370 beteget ápoltak. A foglyokat csak kis számban küldték külső munkavégzésre, elsősorban a barakkok kiépítésén, illetve egy, a tábort a főúttal összekötő út építésén dolgoztak.⁷¹¹ Működött szabóság és cipész, ennek köszönhetően a ruházati ellátás az átlagosnál jobb volt.⁷¹²

Köstenberger felidézi, hogy egy orosz őr szórakozásból a vízbe dobta egy magyar fogoly ruháit. A jól megtermett sértett ezen felbőszülve az őrt is megfürdette, aki ezután a táborparancsokhoz sietett. Miután az meghallgatta az esetet, lekevert egy pofont az őrnek és közölte vele, hogy a foglyok nem szórakozás tárgyaként vannak a táborban. A parancsnokot azonban nemsokára leváltották, és a helyébe egy önkényes és kegyetlen ezredes került. 1915 júliusától az őrmesteri rang alatt mindenkinek munkába kellett állnia. A hat fős munkacsoportoknak 300 vályogtéglát kellett minden délelőtt elkészítenie, ebédet csak ezután kaptak. Délután kettőkor, a legnagyobb hőségben folytatni kellett a munkát. Ezzel párhuzamosan – Varsó német elfoglalására utalásokat téve – csökkentették az élelmet: reggelire csak forró víz, a leves se sokkal több, néhány darab répa és olajcsepp úszkált benne, két kanálnyi poshadt olajjal készített kása. A büntetésből idehelyezett kozák őrség olykor azzal ütötte el az időt, hogy végiglovagolt a frissen elkészített téglákon.⁷¹³

⁷¹⁰ Oroszul Троицкий, „Szentháromság”, ma Csircsik (Chirchik, Özbegisztán) városának egyik kerülete. Vö.: Фесенко, Виктор: Чирчик. Река, люди и город. Часть первая. <https://mytashkent.uz/2014/09/12/chirchik-reka-lyudi-i-gorod-chast-pervaya-nachalo/> (Megtekintés: 2024. július 10.)

⁷¹¹ Thormeyer – Ferrière 1916. 101–103. o.

⁷¹² Passow – Drechsel 1916. 28. o.

⁷¹³ Köstenberger é. n. 14–17. o.

Passow nővér látogatásakor az akkor másfél hónapja létesített temetőben 650 sírt számlált.⁷¹⁴ Egy egyelőre más forrásokból meg nem erősített adat szerint 1916 telén-tavaszan a 17 000 fogolyból több mint 10 000 halt bele kiütéses tífuszba.⁷¹⁵ Dr. Franz Formanek⁷¹⁶ tábori orvos 6000 halottat említ. A betegséget valószínűleg olyan szláv foglyok hurcolták be, akik ekkoriban szabadon mozoghattak a környező településeken.⁷¹⁷ A higiéniai körülmények az újabb parancsnokcsere után se javultak: a fertőző betegeket nem különítették el, forralt víz és fertőtlenítőszer alig állt rendelkezésre, a főorvos pedig inkább akadályozta, mintsem segítette orosz és osztrák–magyar kollégáit. A halálozási arány naponta különböző adatok szerint 10 és 30 fő között mozgott.⁷¹⁸ Dr. Amlacher⁷¹⁹ fogoly orvos 1916. március 31-én kelt indulatos levele, amely mindenféle satírozás nélkül átjutott az orosz cenzúrán, jól érzékelteti a körülményeket: *„Hogy Halál atyafi a táboromban gazdagon arat, azt alighanem hallottátok. A napi 20-30 katonán kívül, akik minden nap áldozatául esnek ennek a gyilkos dögvésznek, most 5 kolléga is meghalt. Akiket ti is ismertek, legutóbb dr. Keck március 20-án és Hoffmann 26-án. [...] Itt állunk és nem tudunk segíteni a betegeken, mint amikor egy előretolt őrhelyen áll az ember az ellenséges golyózáporban. A helyet nem szabad elhagyni, de közben meg vagyunk győződve a jelenlétünk szinte teljes értelmetlenségéről. Így ápoljuk őket egymás után a halálig és legalább a katonáink mellett vagyunk. [...] 20% azoknak az aránya, akik túlélnek a betegséget. [...]”* Majd válogatott, irodalmi igénnyel megfogalmazott átkokat szór fogva tartóikra.⁷²⁰ Köstenberger külön kiemeli Amlacher, Formanek és az előző fejezetben említett dr. Josef Zipper mellett dr. Glatz⁷²¹ leobeni orvos, dr. Johann Kirchmayr és Josef Navratil grazi patikus önfeláldozó munkáját.⁷²² 1916 májusában csatlakozott hozzájuk dr. Richard Stenitzer is Perovszkból.⁷²³ Dr. Adam Lewinter önkéntes civil orvos, aki 1916.

⁷¹⁴ Passow – Drechsel 1916. 18. o.

⁷¹⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/686

⁷¹⁶ Franz Formanek a későbbiekben is fontos szerepet játszott a közép-ázsiai hadifoglyok életében (lásd: 9.3.4. fejezet).

⁷¹⁷ Formanek 1931a. 143–144. o.

⁷¹⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/133

⁷¹⁹ Személye nem volt egyértelműen beazonosítható. Lehetséges, hogy Walter Amlacher (született a Hunyad vármegyei Romoszbán 1888-ban) egészségügyi tartalékos zászlóssal azonos. *Neue Freie Presse*, 1915. augusztus 6. 18303. sz. 19. o.

⁷²⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-513

⁷²¹ Feltehetőleg a cs. és kir. 27. gyalogezredben szolgáló Johann Glatz tartalékos egyézségügyi hadnagy.

⁷²² Köstenberger é. n. 23–24. o.

⁷²³ Pethő 2010. 187. o.

szeptember közepéig volt a táborban, arról számol be, hogy a kiütéses tifusz kitörésekor a táborvezetés semmilyen intézkedéseket nem tett.⁷²⁴

Kora nyárra sikerült valamelyest konszolidálni a helyzetet, a foglyok nagy részét a fertőzött barakkokból sátrakba költöztették át. Dr. Madsen azt javasolta, hogy a tábort átmenetileg ürítsék ki, fertőtlenítsék és rendezzék újra a téli időszakra.⁷²⁵ Az orvosok igyekeztek a tifuszos betegeket elkülöníteni, és a rendelkezésre álló anyagokból egyfajta védőfelszerelést eszközáltak maguknak: egy lenvászonzöldzölét, melyet a csuklónál, a bokánál és a nyaknál szorosan összekötöttek, ehhez egy ugyancsak vászon fejfedő, ami az arc nagy részét is eltakarta. A barakk és a folyó közötti területen zöldségeskertet létesítettek, amely azonban nem volt túlzottan termékeny. Káposztán, karfiolon, paradicsomon és zöldborsón kívül nem igen termett meg más, nyáron némi dinnyét tudtak még betakarítani. Június 5-én a tábort megsejmelte Romanova nővér és dr. Madsen, akivel Stenitzer még korábban levelezési kapcsolatban állt, és most élénk párbeszédbe elegyedtek. Madsen a betegek ápolásához 2000 rubellel tudott hozzájárulni.⁷²⁶

Augusztus 20-án Kuropatkin jelent meg a táborban. Nem töltött ott sok időt, de mindenki meglepetésére másnap megkezdődött az evakuálás.⁷²⁷ A foglyok túlnyomó részét ekkora sikerült beoltani tifusz, kolera és fekete himlő ellen.⁷²⁸ A Horn-delegáció látogatásakor október elején a tábort már nagyrészt felszámolták, alig 500 fogoly volt még itt, de a higiéniai körülményeket jól jellemezi, hogy közülük még ekkor is 96 fő volt beteg. A fogoly orvosok becslése szerint a tábor alapítása óta összesen 30 000 fogolynak adott otthont, akik közül 6750 halt bele a járványokba. A tömeges halálozás a túlélők pszichés állapotára is súlyos kihatással volt. Egy svéd delegáció korábban 3000 rubelt adott át a foglyok által bizalmi személyként megválasztott Formaneknek, a pénzt a tábori hivatalban deponálták. Csakhogy amikor ez áthelyezésre került, a pénzt a táborvezetés magával vitte, megtagadva annak átadását Formaneknek és a Horn-delegációnak is.⁷²⁹ Formanek végül az utolsók között, november 27-én hagyta el a tábort.⁷³⁰

A petrográdi dán konzulátus 1917. június 26-án arról értesítette a cs. és kir. Külügyminisztériumot, hogy a tábort egy új helyszínen, a Csircsik folyótól távolabb

⁷²⁴ Dr. Adam Lewinter önkéntes orvossal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1533. d. 10-33/200-57. Alátámasztja ezt továbbá a Kolhanyi Viktor Ferenc egyévi önkéntes őrzetővel (m. kir. 4. honvéd gyalogezred) felvett jegyzőkönyv is. HL I. Vh. 4404. d. B.I. 29/K-35

⁷²⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁷²⁶ Pethő 2010. 188–193. o.

⁷²⁷ Formanek 1931a. 144. o.; HHStA MdÄ AR F36 412. d. Nr. Res. 323/5804/F

⁷²⁸ HHStA MdÄ AR F36 412. d. Nr. Res. 323/3694/F

⁷²⁹ Horn – Selding 1916. 23–26. o.

⁷³⁰ Formanek 1931a. 144. o.

újralétesítették. 26 fogoly tisztról volt tudomásuk, akiknek a fogylétéről közelebbi nem volt tudható.⁷³¹ Az utolsó adat kereken egy évvel későbből származik, amely szerint a tábor jóformán üres volt, de hírek keringtek az újraszervezéséről.⁷³² Egy 1918. július 1-jén kelt jelentésben szereplő 16 000 fős táborlétszám⁷³³ minden bizonnyal egy két évvel korábbi adat téves közlése.

8.1.2. Szamarkand oblaszty

8.1.2.1. Szamarkand

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ⁷³⁴	5000 többnyire magyar	10 osztrák–magyar	5010
1915. november 17. ⁷³⁵	5000	253	5253
1916. január 6. ⁷³⁶	5320	183	5503
1916. január– március ⁷³⁷	5663		5663
1916. május- június ⁷³⁸			4446
1916. október 19. ⁷³⁹	2836	18	2854
1917. január 4. ⁷⁴⁰	1900	13	1913
1918. január ⁷⁴¹	1158	4	1162
1918. február ⁷⁴²			3200
1918. március ⁷⁴³			1500
1918. június ⁷⁴⁴	2000	10	2010

⁷³¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-306

⁷³² HL I. Vh. 4368. d. M-II-4

⁷³³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-552

⁷³⁴ Schuyler jelentése. HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 13. o.

⁷³⁵ Thormeyer – Ferrière 1916. 104. o.

⁷³⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-23

⁷³⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242; KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-334

⁷³⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁷³⁹ Horn – Selding 1916. 66. o.

⁷⁴⁰ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

⁷⁴¹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

⁷⁴² Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

⁷⁴³ Bericht über die verschiedenen Lager Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

Két barakktábor a városon belül helyezkedett el, a három mérföldnyire lévő orosz helyőrségi épületeket nyári szállásként használták. A vidéken folyó intenzív gyapot- és rizstermesztés következtében nagy volt a szúnyogfertőzöttség, az agyagos talaj nyáron rengeteg porral, ősszel pedig sárral járt.⁷⁴⁵ A foglyok között volt három orvos, néhány medikus és egy patikus is. A nagyobb városi táborban 3000 fő volt elhelyezve. A barakkok állapota ugyan nem volt rossz, a körülményekkel kapcsolatban azonban sok panaszt adtak elő, amiket írásban is átadtak Schuylernek; a dokumentum megfogalmazóját rögvest Fort-Alekszandrovszkij büntetőtáborába szállították.⁷⁴⁶ Többek között cipőkből, ruhákból és vízből volt nagy hiány, a fekete kenyér keserű és sületlen volt, a büntetőőrizet körülményei nagyon szigorúak voltak, és az őrök sok esetben ok nélkül bántalmazták a foglyokat. A kenyér rossz minőségét az orosz fél a pék betegség miatti távollétével magyarázta, valójában azonban a pékek a parancsnok tudtával eladták a liszt jó részét, és csak félig sütötték meg a kenyeret, hogy kijöjjön az előírt súly.⁷⁴⁷ A bántalmazásokat illetően Schuyler biztosították afelől, hogy az eseteket kivizsgálják, és a felelősöket megbüntetik. A latrina kialakítása teljesen elégtelen volt: a nyílt gödör fölé fektetett deszkába mindösszesen kilenc lyukat vágtak, tetőszerkezete nem volt. A másik táborban kedvezőbbek voltak a körülmények. A betegek száma mindössze 150 fő volt, nagyrészt vesegyulladásban szenvedtek. Az orvosok száma elegendő volt, de kevés volt a kórházi felszerelés. A nyári barakkban nagyjából 2000, többségében magyar foglyot tartottak. A parancsnok egyes jellemzések szerint ugyan meglehetősen barátságos, de esetenként igazságos volt. A tisztek hosszasan haboztak, hogy kérjenek-e tőle engedélyt tenisz- és futballpályák létesítésére, ám mikor ezt megtették, egyből megkapták. Panaszokat leginkább a tábori lelkészek és az orvosok adtak elő.⁷⁴⁸ Májusban engedélyezték, hogy minden hétfőn 50 fogoly fegyveres őrség kíséretében a városban vásárolhasson.⁷⁴⁹

Június-július folyamán a helyzet nem sokat javult. A kenyér továbbra is ehetetlen volt, a betegeket dolgoztatták, naponta 5-6 fogoly halt meg tífuszban, és a vízhiányt se sikerült orvosolni.⁷⁵⁰ 1915. június 24-én új parancsnok vette át a tábor. Első intézkedései közé tartozott, hogy minden altiszt alá beosztottak 10 fő legénységet, akikért ők voltak a felelősök. Ha egyvalaki megszökött, az egész csoportot Fort-Alekszandrovszkijba vitték;

⁷⁴⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-613

⁷⁴⁵ Thormeyer – Ferrière 1916. 104. o.

⁷⁴⁶ Protokollarische Einvernahme von Kasper Blond, KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/652

⁷⁴⁷ Protokollarische Einvernahme von Kasper Blond, KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/652

⁷⁴⁸ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 13–15. o.

⁷⁴⁹ Varsa 1927. 31. o.

⁷⁵⁰ Melléklet a Vöröskereszt stockholmi konferenciájának ötödik ülésének jegyzőkönyvéhez, 1915. november 27. HL I. Vh. 4362. d. 55–56. o.

ha valaki nem jelent meg a kijelölt munkán, az altisztet négy órára a tűző napra állították.⁷⁵¹

Az ívóvizet egy csigás kút biztosította, amelyből egyszerre három vödörnyi vizet lehetett felhúzni. Ezt a munkát folyamatosan, egymást váltó csapatok végezték. Az arikokban és hauzokban található víz annyira szennyezett volt, hogy még felfőzve se igen volt alkalmas fogyasztásra. Novemberre már jelentősen előrehaladt a nyári barakkok átépítése, amelyek így nagyobbak és jobban tisztán tarthatók voltak. A latrinák száma és karbantartása, ürítése továbbra is elégtelen volt. A kenyér minőségére még mindig volt panasz, a cipő- és fehérneműhiány enyhítésére több műhelyt létesítettek, ahol a foglyok napi 10 kopek fizetésért dolgoztak. A rendelkezésre álló nagyszámú munkaerő fényében a Thormeyer–Ferrière-bizottság számára érthetetlennek tűnt, hogy miért volt a tábor és környéke ennyire piszkos és rendezetlen. Malária és tifusz következtében novemberben naponta tíz fogoly halt meg, a betegek száma 850 fő körül volt. A kórház annyira túl volt zsúfolva, hogy két ágyon három személynek kellett osztoznia. 300 főt a városi kórházba helyeztek át. A tisztek mozgási szabadságát korlátozták, de így is heti két alkalommal kíséret nélkül mehettek a városba. A bizottság megállapítása szerint az elkülönítve elhelyezett druzsina tagjainak lakhatási körülményei nem voltak jobbak a többiekénél. A higiéniai és vízellátási problémák indokoltá tették volna a tábor felszámolását.⁷⁵² Ebben az időszakban feltűnően sok titkosírással vagy egyéb módon kódolt levelezőlapot adtak fel a táborból, amelyekben kirívóan szörnyű állapotokról számolnak be. *„[...] egy tömegszállás egy istállószerű lyukban. Legénységünk tömegével hal éhen [...] A beteg legénységet botokkal ütlegelik, a tisztekkel való bánásmód is rettenetes. Minden pénzküldeményt kivétel nélkül elsikkasztják. A fogság szisztematikus tömeggyilkosság.”*⁷⁵³ Sztankó Zoltán 1915 októberében feljegyezte, hogy *„a vöröskeresztes hölgyek [...] a mi telepünket egyszerűen elkerülték. Fogalmunk sincs róla, hogy miről számolnak be majd otthon, – ezt érdekes volna tudni.”*⁷⁵⁴

Mindazonáltal a tábor alig csökkenő létszámmal működött 1916 első hónapjaiban is, a higiéniai körülmények és az élelmezés terén némi javulás jelei mutatkoztak. Ugyanakkor mind a skorbut, mind a malária továbbra is sok halálos áldozattal járt – egy

⁷⁵¹ HTM KE 81.181.2/KE

⁷⁵² Thormeyer – Ferrière 1916. 104–107. o.; Berichte von Beauftragten der Botschaft der Vereinigten Staaten von Amerika in St. Petersburg über die Lage deutscher Kriegsgefangenen und deutscher Zivilpersonen in Rußland. HL I. Vh. 4364. d. sz. n. 20. o.

⁷⁵³ Haiek német főhadnagy lapja, 1915. november 10. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-51

⁷⁵⁴ HTM KE 81.181.2/KE

adat szerint naponta 30 fogoly halt meg –, továbbá kolera és fekete himlő is előfordult.⁷⁵⁵
A maláriának esett áldozatul dr. Siposs Dezső, a m. kir. 12. honvéd gyalogezred tartalékos honvéd főorvosa is, aki a járványkórházban teljesített szolgálatot.⁷⁵⁶

A bécsi Kriegsarchivban fennmaradt egy lista, amelyet Karl Haslehner⁷⁵⁷ tartalékos tizedes (cs. és kir. 10. egészségügyi osztág) állított össze az 1915-ben, illetve 1916 első hónapjaiban a városi kórházban elhunyt osztrák–magyar foglyokról:⁷⁵⁸

Kiütéses tífusz	177
Vérhas	136
Hastífusz	124
Vesegyulladás	47
Malária	36
Tuberkulózis	35
Tüdőtuberkulózis	22
Mellhártyagyulladás	14
Kolera (1915.10.31– 1916.01.16.)	12
Tüdőgyulladás	11
Bélgyulladás	9
Orbánc	6
Gyomor-bél hurut	5
Agyhártyagyulladás	4
Skorbut	2
Vastagbélgyulladás	2
Öngyilkosság	2
Urémia	1
Szívszélhűdés	1

⁷⁵⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/133; Die Sterblichkeit und die sanitären Zustände unserer Kriegsgefangenen im Russischen Reiche. KA FA AOK GZNB. 3789. d. 8–9. o.

⁷⁵⁶ *Pesti Hírlap*, 1916. január 9. 38. évf. 9. sz. 15. o.

⁷⁵⁷ Civilben fodrász volt Krems an der Donauban, 1914. szeptember 8-án esett orosz fogságba, eleinte Szkobelewben volt. *Österreichische Land-Zeitung*, 1914. december 19. 35. évf. 51a. sz. 3. o.

⁷⁵⁸ „No. 57. Verzeichnis der in Samarkand verstorbenen.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 14. d. (Jelzet nélkül)

A precízen vezetett lista alapján az látszik, hogy a hastífusz különösen 1915 telén-tavaszan, a kiütéses tífusz a nyár során pusztított. A malária augusztus után kezdett több halálos áldozattal járni. A kolera október végén jelent meg, és 1916. január közepén csengett le.

„*Ma este Kalikó parancsban kiadta, hogy engedélyezi a kutyahúst evést. [...] (Azt hiszem, a tényleg kutyaevőket akarja a jámbor ilyen módon megfogni, mert kitűnt, hogy a lefiadzott kutyák kölykei mind eltűntek. A csehek vetemedtek rá és az osztrák németek)*”, jegyezte fel Szalai Sándor 1916. március 19-én.⁷⁵⁹ Egy neve elhallgatását kérő orosz kereskedő április 4-én, Stockholmban tett jelentésében az utcákon rongyokban támolgyó, inkább holtak, mint élőknek tetsző foglyokról ír, akik a bennszülöttek által titokban odadugott kenyérfalatokért verekedtek.⁷⁶⁰ 1916. július 8-án a Svéd Vöröskereszt arról tájékoztatta a német hadügyminisztériumot, hogy Romanova nővértől származó információk szerint a szamarkandi tábor két vezetőjét – egy ezredest és egy alezredest – 100 000 rubelnyi, foglyoknak szánt pénzösszeg elsikkasztásért bíróság elé állították.⁷⁶¹ A pénz nem került elő, az ezredest büntetésből a frontra küldték.⁷⁶²

A városon kívüli, különösen rossz körülményű barakkokat a Madsen-bizottság követelésének megfelelően 1916 kora őszen kiürítették.⁷⁶³ Az egyes számú táborban leginkább magyarokat, lengyeleket és románokat tartottak fogva. A gyakori szökések miatt az utcára néző ablakokat beszögelték, ami szinte lehetetlenné tette a szellőztetést; a Horn-delegáció kérésére néhányat újra nyithatóvá tettek. A higiéniai állapotokat összességében sokkal jobbnak találták az egy évvel korábbiakhoz képest. Bántalmazásokról ezúttal is érkeztek panaszok, amelyeknek kivizsgálását az oroszok újfent megígérték. Ebben a komplexumban voltak a tisztek is elszállásolva, akik elsősorban a mozgási szabadság korlátozására panaszkodtak.⁷⁶⁴

A kettes számú tábor elsősorban a napközben külső munkavégzésen lévő foglyoknak tartották fenn, továbbá 220, skorbutból lábadozó invalidus is itt nyert elhelyezést. A tábori kórház új építésű barakkjai minden szempontból megfeleltek az elvárásoknak, a betegek több húst és esetenként tojást, tejet is kaptak. Jó időben a környező park fáinak árnyékában pihenhettek.⁷⁶⁵

⁷⁵⁹ HL Tgy.: 4237. 47. o.

⁷⁶⁰ HL I. Vh. 4362. d. sz. n.; KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-305

⁷⁶¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-466

⁷⁶² Krist 1936. 96. o.

⁷⁶³ HHStA MdÄ AR F36 412. d. Nr. Res. 323/5804/F

⁷⁶⁴ Horn – Selding 1916. 66–69. o.

⁷⁶⁵ Horn – Selding 1916. 69–71. o.

Nagyjából 300 fogoly dolgozott a szamarkandi pályaudvaron és az árucssarnokban napi 30 kopek fizetésért, az ellátásukat ingyen biztosították. Egy részük közvetlenül a pályaudvaron egy barakkban volt elszállásolva, mások magánlakásokban, vagy a fogolytáborban éjszakáztak.⁷⁶⁶ 40 foglyot a Filatov⁷⁶⁷-borospincékben foglalkoztattak.⁷⁶⁸ A városban nem sokkal 1914 előtt egy bizonyos Gorenberg és egy dán mérnök, Erichau alapított egy jéggyárat, amely a háború alatt az itt foglalkoztatott foglyok leleményességének köszönhetően egy hatalmas fémüzemmé alakult át, ahol az evőeszközöktől kezdve az ekevasakon át a cipőszegekig mindent előállítottak. Saját tyúk- és disznótenyésztést tartottak fenn, az itt dolgozók élelmezése szinte a békeidők bőségét idézte. Miután a tulajdonos a bolsevik forradalmat követően elmenekült a városból, a foglyok teljes mértékben átvették az üzem működtetését. Ebben az időben gombamód jelentek meg az ellátás nélkül maradt, egykori foglyok által alapított legkülönbözőbb műhelyek és üzemek. Jakosa János számvivő altiszt például egy vegyesboltot üzemeltetett, majd házasságot kötött egy sörfőző mester volt feleségével.⁷⁶⁹ Mivel a szovjet hatóságok nem mindig álltak a helyzet magaslatán a könyvelést illetően, a tulajdonosok az engedélyezett 10%-nál jóval nagyobb nyereséget is zsebre tudtak tenni.⁷⁷⁰

Tausz Lajos 1917. június 25-én kelt levelében arról panaszkodott, hogy a magyarokhoz semmilyen küldemény nem jut el, és helyzetük egyre kétségbeejtőbb. *„Nem fog más választásuk maradni – mivel látják, hogy a magyar kormány rosszat tesz nekik – mint itt megházasodni és ittmaradni...”*⁷⁷¹ 1918. január közepén Brun a helyzetet alapvetően kielégítőnek találta. Jelentése szerint egy bizonyos Novitzky százados eltulajdonította a küldöttség által biztosított 800 rubelt és megszökött.⁷⁷² Márciusra a himlőjárványt sikerült visszaszorítani, de a ruhahiány továbbra is égető volt.⁷⁷³ Schulman

⁷⁶⁶ Horn – Selding 1916. 72. o.

⁷⁶⁷ Dmitrij Filatov (Дмитрия Филатов) alapozta meg Turkesztánban a borászatot, és a vidék egyetlen ecetgyára is az ő nevéhez fűződik. Egykori szamarkandi háza ma borászati múzeum. Vö.: <https://vesti.uz/tajna-znamenitogo-vinodela-filatova/>; <https://fergana.agency/articles/131151/> (Megtekintés: 2024. február 23.) Körös Imre szerint *„ígazán kitűnő, erős borok voltak. De hiába, az a pompás zamat, ami a híres magyar borokat annyira jellemzi, melyet bizonyára a talaj ad meg a bornak, a turkesztáni borokból hiányzik.”* Komáromi Lapok, 1922. október 14. 43. évf. 123. sz. 5. o.

⁷⁶⁸ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

⁷⁶⁹ Jakosa János 1886. május 10-én született Domonkosfán (ma: Domanjševci, Szlovénia), a grazi Greintiz cég alkalmazottjaként dolgozott 1900-tól, a világháborúban a cs. és kir. 3. vartüzérezredben szolgált, Przemysl feladaskor esett fogságba, 1921 végén tért haza. 1973-ban halt meg Grazban. Hagyatéka a bécsi Kriegsarchivban: KA NL 2391 (B)

⁷⁷⁰ Krist 1936. 330–350. o.

⁷⁷¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190

⁷⁷² Übersichtsrapport über die Lage der Kriegsgefangenen im Gebiete Turkestan. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2015. d. sz. n.

⁷⁷³ Bericht über die verschiedenen Lager Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

május második felében jutott el ismét a táborba, és sikerült több fontos követelés elfogadását keresztülvinnie: így azok a foglyok, akik beléptek ugyan a Vörös Gárdába, de nem vették fel az orosz állampolgárságot, azonnal elbocsátottak. A szabók és cipészek, akik eddig csak a bolsevikoknak dolgozhattak, ismét a fogolytársaik számára állíthattak elő árukat.⁷⁷⁴ 1918 nyarán az őrzés meglehetősen szigorú, a szökés nehéz volt.⁷⁷⁵

1920 márciusában a fogoly munkások egy nagyszabású sztrájkkal próbálták meg kikényszeríteni hazajutásukat. A szovjetek felszólították őket, hogy válasszanak maguk közül bizalmi embereket a tárgyalásokhoz, majd mikor ez megtörtént, az illetőket azonnal letartóztatták, és azt „tanácsolták”, hogy a többiek ismét vegyék fel a munkát. Miután ennek eleget tettek, a bizalmi embereket szabadon bocsátották, és Taskentbe hívták őket tárgyalni – majd itt újra letartóztatták őket.⁷⁷⁶ Csecsevicsin komiszár hangzatos beszédet intézett a foglyokhoz, amiben ígéretet tett arra, hogy amennyiben segítenek visszafoglalni a pályaudvart az „ellenforradalmároktól”, azon nyomban hazaszállítják őket. A már sokat tapasztalt foglyok azonban kikötötték, hogy ezt adja írásba, a dokumentumot lássa el aláírással a városparancsokság és a Cseka,⁷⁷⁷ továbbá erősítse meg a taskenti kormányzat is. Ennek megtörténte után egy kisebb harcban, amely során 11 fogoly elesett és 38 megsebesült, elfoglalták a pályaudvart és megadásra kényszerítették az ellenséget. A hazaszállításra azonban minden aláírás dacára tovább kellett várniuk, amit az orosz fél a legváloztosabb kifogásokkal indokolt.⁷⁷⁸ Ekkoriban, 1920 szeptemberében tért haza Julius Smolik is.

Hogy még 1922 őszén is voltak foglyok Szamarkandban, bizonyítja az a levél, amit októberben írt Kremser Oszkár Fehértemplomból⁷⁷⁹ testvérének, az egyévi önkéntes Leónak. Ebben azt tanácsolta neki, hogy ne magyarnak, hanem jugoszlávnak vallja magát, mert az sokban egyszerűsítené fogja a hazajutását.⁷⁸⁰

⁷⁷⁴ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

⁷⁷⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-586

⁷⁷⁶ Jakob Frauendorfer és Rudolf Lehnert jelentése. AdR BKA BKA-I SL KG V8 179. d. 29568

⁷⁷⁷ Az 1917–1922 között fennálló szovjet titkosrendőrség.

⁷⁷⁸ Krist 1936. 388–398. o.

⁷⁷⁹ Ма Бела Црква (Bela Crkva), Szerbia.

⁷⁸⁰ MNL OL K 73 5. cs. 13. c.

8.1.2.2. Hodzsent⁷⁸¹

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. augusztus 28. ⁷⁸²	7000	40	7040
1915. november 29. ⁷⁸³	3500		3500
1916. február ⁷⁸⁴	6434		6434
1916. április 1. ⁷⁸⁵	3735	87	3822
1916. október ⁷⁸⁶	1281	294	1575
1918. január ⁷⁸⁷	1086	3	1089

Az eredetileg tiszti tábornak létesített barakk-komplexum a városon belül, a Szir-darja jobb partján állt. A Fergána-völgy kapujában fekvő város egyike Közép-Ázsia legősibb településeinek, múltja egészen az i. e. 6. századig nyúlik vissza. Itt az első világháború idején is szinte alig éltek oroszok vagy más európaiak, ami egyes árucikkek beszerzésénél okozott gondot, ezeket Taskentből kellett nagyobb összegekért megrendelni.⁷⁸⁸ Az első fogolycsoport 1914. szeptember 28-án érkezett meg. „... Jól vagyok... Mohamedánok közt élünk, akikkel egész jól kijövünk. Az orosz igazgatás állítólag pénzt is fog adni nekünk,” írta röviddel ezután, november 24-én Schreiner Adolf családjának Zólyomba.⁷⁸⁹ A legénységi tábort csak 1915-ben létesítették azon maláriás betegek számára, akiket a kedvezőtlenebb adottságú szamarkandi területekről helyezték át. Az építési munkálatokban a foglyok és a hodzsenti helyőrség is részt vett, ennek során rövid időn belül egy hidat is vertek a Szir-darján.⁷⁹⁰ A tábor sokszor emlegetett problémája a perzselő napsütésnek és az

⁷⁸¹ A fejezet egyes részei megjelentek: Forgács 2023.67–71. o.

⁷⁸² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1800

⁷⁸³ Thormeyer – Ferrière 1916. 116. o.

⁷⁸⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁷⁸⁵ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁷⁸⁶ Schlechte Behandlung der kgf. Offze. in Chodschent. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-626

⁷⁸⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

⁷⁸⁸ Schlechte Behandlung der kgf. Offze. in Chodschent. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-626.

⁷⁸⁹ Wahrnehmungen der Zensoren in Briefen aus Russland zum Bericht vom 15. März 1915. KA FA AOK GZNB 3791. d. 2. o.

⁷⁹⁰ Bericht des Heimkehrers Friedrich Charbula. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. 11-10/22; Sobirov – Abdullaeva 2021. 115. o.

erős széljárásnak való teljes kitettsége volt. A hőmérséklet a 70 fokot is elérhette,⁷⁹¹ a fehér homokról visszatükröződő napsugarak súlyosan károsították a szemet. Ismerünk példát arra, hogy családja az időjárási viszonyokra hivatkozva kérte egy leromlott egészségű fogoly áthelyezését másik táborba.⁷⁹²

Az épületek tágasak voltak, poloskák helyenként előfordultak; rendelkezésre állt mosoda, gőzfürdő és egy Helios fertőtlenítőkészülék.⁷⁹³ Az egyik barakk a cipészek és szabók számára szolgált egyszerre műhelyként és lakásként. A parancsnokot, Nyikolajevszkij hadnagyot többnyire dicsérték, mind a fegyelem fenntartása, mind a foglyokkal való törődés tekintetében. Dr. Lupkovics György (1891–1982) tartalékos zászlós (cs. és kir. 85. gyalogezred) Taranyenko praporscsikról is kellemes emlékeket őrzött: kijelentette, hogy a fogoly tiszteket vendégeknak tekinti, *„a formák embere volt és sohasem volt felhevülve, hanem pezsgő vérű ifjú és bohó társainkat egy mohamedán főpapot is megszegyenítő nyugalommal csukatta le.”*⁷⁹⁴ Ezt a tábort a Krook vezette delegáció nem tudta meglátogatni az esős időszakban járhatatlanná vált utak miatt.⁷⁹⁵ A legénységi tábor építése 1915 májusában kezdődött, a tiszteket novemberben még a városi kreposztyban őrizték, bármiféle időtöltési lehetőség nélkül. A tábori kórházban 1 orosz és 2 osztrák orvos, 1 medikus és 40 ápoló állt a betegek rendelkezésére. A malária itt kevésbé volt jellemző.⁷⁹⁶ A létszám 1916 februárjában 6434 fő volt,⁷⁹⁷ április elsején: 1 tiszt, 2733 legénység, a városban 86 tiszt, 1002 legénység;⁷⁹⁸ októberben: 294 osztrák tiszt – szinte mindegyiküket Szamarkandból helyezték át az év június végén⁷⁹⁹ – és 1281 fő legénység, akiknek egy jelentős része skorbutból lábadozott, zöldséggel való ellátásukat a Horn-

⁷⁹¹ A forrásokban rendszeresen találkozni 60-70 fokos adatokkal a térséggel kapcsolatban, ami nyilvánvalóan nem lehetséges, a hivatalos melegrekord 56,7°C. Ha Réaumur foknak vagy Fahrenheitnek tekintjük, akkor se kapunk értelmezhető eredményt (70°Ré=87,5°C, ill. 70°F=21,1°C). Az egyetlen lehetséges magyarázat, hogy talajhőmérsékletről van szó, erre ugyanis van példa: 2006-ban az iráni Daste-Lut sivatagban 70,7°C felszíni hőmérsékletet mértek.

⁷⁹² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/687

⁷⁹³ Valószínűleg az 1882-es alapítású német Helios-Elektrizitäts AG termékéről van szó.

⁷⁹⁴ Turkesztáni emlékek. Egy hadifogoly jegyzetei. *Vasárnapi Ujság*, 1920. december 19. 67. évf. 24. sz. 286. o. Lupkovics György Nyitrán született, 1913-ban Eperjesen bírósági jegyzőként dolgozott. 1914-ben esett orosz fogságba, ahonnan 1918 nyarán tért haza. A későbbiekben jelentős karriert futott be bíróként és az Igazságügy-minisztériumban, 1947–1949 között országgyűlési képviselő volt a Független Kisgazdapárt színeiben. Miután nyugdíját megvonták, könyvelőként dolgozott. 1957-ben 15 év szabadságvesztésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték az 1956-os forradalomban játszott szerepe miatt. 1961-ben feltételeken szabadlábra helyezték. <https://magyarnemzetinevter.hu/person/656061> (Megtekintés: 2025. augusztus 3.)

⁷⁹⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-334

⁷⁹⁶ Thormeyer – Ferrière 1916. 116–118. o.

⁷⁹⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁷⁹⁸ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁷⁹⁹ Schlechte Behandlung der kgf. Offze. in Chodschent. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-626.

delegáció egy nagyobb összeggel segítette.⁸⁰⁰ 1915. augusztus 28-án 80 foglyot helyeztek át ide Perovszkból,⁸⁰¹ 1916. január 2-án 1500-at Szamarkandból.⁸⁰²

Karap Imre⁸⁰³ (1883. december 17, Hajdúhadház –?) utász tizedes, civilben bútor- és műasztalos a cs. és kir. 39. gyalogezred kötelékében szolgált, 1915. január 27-én érkezett meg a táborba. Egy „sárfallal körülvett kaszárnnyába” vitték 200 társával együtt. Itt tetűzsírral kenték be magukat, és lehetőséget kaptak mosakodásra és ruháik kifőzésére. Napjai leginkább tornázással, rajzolással, olvasással, tetűvadászattal és alvással teltek, de asztalosmunkákat is végzett orosz táborvezetés vagy a fogoly tisztek részére. Május 8-adiki napja a következőképpen telt: *„Szombat. Isten jóvoltából. Imádkoztam. Tetűt öltem. ... Hadnagy úrnak reumás kézhez egy tollszárat faragtam. Sorakozó után a bazárba tokot vettem. [...] A konyhabeli őrmesternek is faragtam egyet. Meg is hítt vese-velőre és adott egy csomó húst. [...] Este meg ki lett jelentve, hogy fürdeni csak csapatostól lehet menni, mert aki úszni nem tud, a sebes folyóvíz elkapja és megfullad. Aztán kífeküdtünk, de éjjelre bementem, mert hűvös volt.”*⁸⁰⁴ Kézügyességének köszönhetően felmentették a „robotmunka” alól, és különféle asztalos feladatokkal töltötte napjait. A praporscsikkal⁸⁰⁵ és családjával egészen bensőséges viszonyba került, sokszor volt náluk vendégségben. A nyár során, ahogy növekedni kezdett a halálesetek száma, egyre inkább koporsókat kellett előállítania. Egy alkalommal még a boncolásba is bekapcsolódott, mikor nem bírta tovább nézni, ahogy az orvos csorba és életlen eszközeivel próbálta végezni a munkáját, *„kézzel tépte le a lépét, máját, vesét.”*⁸⁰⁶ 1916. január 16-ai feljegyzése: *„Ha így halnak, nem fogjuk gyalulni a koporsót, mert nem győzni.”*⁸⁰⁷

A különösen aggasztó egészségügyi állapotok miatt a cs. és kir. Hadügyminisztérium már 1916 májusában arra hívta fel a figyelmet, hogy Perovszk, Ashabád, Merv és Dzsizak mellett a hodzsenti tábor evakuálását is el kellene érni az orosz félnél.⁸⁰⁸ Kora nyáron a városi táborban sok skorbutos megbetegedés fordult elő, de tífusz csak elvétve. A kórházba a szeretetadományokból nem jutott, sok volt a bolha és tetű,

⁸⁰⁰ Horn – Selding 1916. 55–57. o.

⁸⁰¹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1800

⁸⁰² HL Tgy.: 2822. VI. kötet. 59. o.

⁸⁰³ HL Tgy.: 2822. Harctéri és fogságban írt naplói már rendkívül rossz állapotban vannak, a megadott oldalszámok az átiratra vonatkoznak, melyet Nagy József református egyházkerületi levéltáros és lelkész készített 1973-ban a Hadtörténeti Intézet és Múzeum megbízásából. Karap Imre naplójának harctéri részét Fülöp Áron dolgozta fel, a fogsága idejére azonban nem tér ki: *Fülöp* 2012.

⁸⁰⁴ HL Tgy.: 2822. IV. kötet. 84–93, 108. o.

⁸⁰⁵ Oroszul прапорщик, a zászlósnak megfelelő rendfokozat. A fogolytáborokban általában a parancsnok (nacsalnik) helyettese.

⁸⁰⁶ HL Tgy.: 2822. V. kötet. 30. o.

⁸⁰⁷ HL Tgy.: 2822. VI. kötet. 64. o.

⁸⁰⁸ Unsere Kriegsgefangenen in Turkestan. 1916. május 24. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

hiány volt gyógyszerekből és műszerekből – az egész létesítményre mindössze két lázmérő jutott. A betegek számára kiadott étel minősége némileg javuló tendenciát mutatott. A 191 lábadozóból 102 volt skorbutos, és sok volt a bélgyulladásos eset. A Madsen-bizottságnak feltűnt, hogy érkezésük előtt szemlátomást nagy takarítás zajlott, a lepedők még teljesen használatlanok voltak. A légénységi táborban 1324 főt számoltak, számukra a mosakodás lehetősége biztosítva volt. A skorbut itt is nagy számban volt jelen – főleg a magyar, lengyel és cseh foglyoknál, románoknál és ruténoknál kevésbé. Forralt víz és kenyér megfelelő minőségben és mennyiségben állt rendelkezésre, a betegek számára adott többletételt azonban itt is visszavonták.⁸⁰⁹ Szeptemberben a Vöröskereszt fejénként 5 rubel szeretetadományt és szükség szerint ruhaneműt osztott szét; a légénységi állománynak azonban nem volt lehetősége előadni panaszait.⁸¹⁰

A hodzsenti tiszti tábor különösen rossz hírben állt. 1916 kora nyarán 82 fő lakott egy szinte alig szellőztethető barakkban. Egészségügyi állapotuk jó volt, de a korábbi évben 3 tifuszos haláleset történt. Kezdetben csak napi két órára hagyhatták el a tábort, ezt megnövelték négyre; a sok tiszt által kevésnek ítélt cukormennyiségét a táborvezetés az általános cukorhiánnyal indokolta.⁸¹¹ A Horn-bizottság megállapítása szerint az épület teljesen alkalmatlan volt tisztek elszállásolására. A padló burkolatlan, a falak meszeletlenek voltak, 40 négyzetméteren 60 tiszt volt elhelyezve, ágy se jutott mindenkinek, nem volt hely asztaloknak és székeknek. Az ablakok kicsik voltak és nehezen zárhatóak, magas volt a rovarszennyezettség: az ágyak deszkái között százlábúak bújtak meg, a nádtetőből éjjelente „esőként” hullottak alá a poloskák; sokan így inkább a szabadban aludtak. A legtöbb panasz a bánásmódra volt, a tiszteket sok esetben jóval durvábban kezelték a légénységnél. A havi rendszerességgel, megalázó módon végrehajtott átkutatások során elvették tankönyveiket, jegyzeteiket, ezüstpénzüket és alumíniumból készült tárgyaikat, így a teljes konyhafelszerelésüket is. A vásárlásokat csak orosz közvetítéssel végezheték „rablóárakon” – előfordult, hogy 150 rubelt számoltak fel egy heti ellátmányért. A Horn-delegáció ezen állítások valóságát az elvégzett vizsgálódások alapján bizonyítottan találta. Továbbá akadtak olyan tisztek, akiknek még 1914-ben esedékes fizetését se rendezték, a Perovszkából idekerült foglyok szállításuk megalázó és méltatlan körülményeiről panaszkodtak. Hodzsentben nem működött cenzúrahivatal, így minden táviratot előbb Szamarkandba kellett továbbítani, ahonnan legkorábban három, de

⁸⁰⁹ Madsen jelentése, KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁸¹⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-198

⁸¹¹ Madsen jelentése, KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

esetenként tíz hét alatt érkeztek csak vissza. A delegáció benyomása az volt, hogy orosz kísérőik is szégyenkeztek az állapotok miatt, és megígérték az elkobzott javak visszaszolgáltatását.⁸¹² A tábor példás gyorsasággal nyolc nappal alatt felszámolták, és a tiszteket a kreposzty laktanyájába helyezték át. Mint egy ismeretlen osztrák tiszt leveléből kiderül,⁸¹³ itt már korábban is szállásoltak el foglyokat, akiket azonban az 1916 nyarán kitört felkelés során evakuálni kellett, mert az erőd körül is harcok alakultak ki. Az érzékelhetően megviselt levélíró megerősíti a korábban ismertetett panaszokat, kemény szavakkal illetve a durva bánásmódot, de nem mutat különösebb szimpátiát a helyi lakossággal szemben sem: „Az oroszok gyerekesen rettegnek a szárt csőcseléktől.” Téli szállásként 1916 őszén 6 barakkot állítottak helyre, rendes tetőszerkezettel.⁸¹⁴

A Szamarkandból ideszállított 289 tiszt szinte mindegyike bélgyulladást kapott érkezése után.⁸¹⁵ A tábori kórház korábban meglehetősen rossz hírben állt, vezetőjét Alekszandra Romanova nővér kezdeményezésére leváltották. A dr. Stern orosz főorvos és a hadifogoly dr. Georg Scharitzer⁸¹⁶ vezetése alatt álló tábori kórház a Horn-delegáció látogatáskor éppen a nyári létesítményből költözött átmeneti barakkokba, a téli szálláshelyek ekkor még nem készültek el. A gyógyszerár ellátottsága megfelelőnek találtatott, itt két osztrák segéderő dolgozott az orosz vezető mellett. A súlyos betegeket külön szobákban kezelte egy osztrák orvos.⁸¹⁷

A YMCA beszámolója szerint 450 fogoly tanult 14 tanárnál ugyanennyi tantárgyat, a könyvtárban 200 kötet állt rendelkezésre, és egy könyvkötészet is működött. A szórakozásról egy színház, egy mozi, valamint egy 12 hangszeres zenekar és két kórus gondoskodott, heti egy koncerttel. Istentiszteleteket heti kétszer tartottak, Davis külön megemlíti, hogy a templomi dalokat magyarul énekelték. Borbélyhelyiség létesítéséről és fogorvosi felszerelésről a YMCA gondoskodott. A hodzsenti tábor egyedi látványossága volt az a foglyok által készített hatalmas óra, amely egy épület tetejére szerelve a táborban mindenki számára jól láthatóan mutatta az időt.⁸¹⁸

⁸¹² Horn – Selding 1916. 57–60. o.; Schlechte Behandlung der kgf. Offze. in Chodschent. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-626.

⁸¹³ Lage der öst.-ung. Kriegsgefangenen in Chodschent. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁸¹⁴ IW HLvRK Nr. 85, 25. November 1916. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 4. o.

⁸¹⁵ Schlechte Behandlung der kgf. Offze. in Chodschent. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-626.

⁸¹⁶ A Przemyslnél fogságba esett dr. Scharitzer 1917. július 22-én cserefogolyként szerencsésen hazajutott Frankenmarktba. *Linzer Volksblatt*, 1917. augusztus 3. 49. évf. 179. sz. 3. o.

⁸¹⁷ Horn – Selding 1916. 54–55. o.

⁸¹⁸ Harte jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 10, 14, 17–18, 21, 28, 32, 39 o.

A Kriegsarchiv nyilvántartásban nem szereplő, már említett listái között található egy, amely Hodzsentre vonatkozik.⁸¹⁹ Eszerint 1915–1917 között a leggyakoribb halálokok a következők voltak:

	1915	1916	1917	Összesen
Bélgyulladás	54	172	0	226
Has- és bélgyulladás	18	64	0	82
Szívbénulás	5	39	1	45
Tüdőgyulladás	12	29	2	43
Tüdőtuberkulózis	7	24	10	41
Skorbut	1	32	4	37
Vesegyulladás	5	28	1	34
Mellhártyagyulladás	3	31	0	34
Kruppos tüdőgyulladás	7	24	0	31
Tífusz	4	8	1	13
Status febrilis ⁸²⁰	7	4	0	11
Tuberkulózis	2	4	0	6
Szívnagyobbodás	5	1	0	6
Krónikus hörghurut	3	2	0	5
Tüdőcsúcshurut	2	3	0	5

Ha összevetjük a szkobelevi adatokkal,⁸²¹ feltűnő, hogy az ott 1915-ben uralkodó tífusz ebben a táborban jóval kevesebb áldozattal járt, szembeötlő azonban a bélgyulladások és szívbénulások kiugróan magas száma 1916-ban. A bélgyulladást vírusok és baktériumok is okozhatják, a legvalószínűbb, hogy a szennyezett folyóvizet nem forralták fel megfelelően. A szívbénulások magas számára lehetséges magyarázat a malária ellen használt kinin túladagolása.⁸²² Összeségében úgy látszik, hogy az egészségügyi szempontból katasztrofális 1916-os év után sikerült – legalábbis átmenetileg – konszolidálni a helyzetet.

⁸¹⁹ „No. 150. Liste Hodschent.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 19. d. (Jelzet nélkül)

⁸²⁰ Tartós, nem tisztázott eredetű láz.

⁸²¹ Lásd: 8.1.3.1. fejezet.

⁸²² <https://medlexi.de/Chinin> (Megtekintés: 2023. április 29.)

1917. március 27-én újabb nagyszabású átkutatási akció zajlott le, és a tisztektől minden iratot meg könyvet elvettek, beleértve a szótárakat is.⁸²³ A viharos gyorsasággal romló ellátási helyzetet jól lehet követni Márkus István naplójában. Már május 3-án feljegyezte: „*Turkesztán éhínség előtt!!*” Következő nap a legénység napi kenyéradagját lecsökkentették 25 funtról 15-re. A Dragomirovónál munkát végző legénység a jelek szerint meglehetősen jól keresett még júliusban is, ugyanis pénzküldeménnyel tudták támogatni a tábori kórházban fekvő társaikat. Hadifoglyok dolgoztak a digmaji⁸²⁴ üveggyárban is. Júliusban az Orosz Vöröskereszt közbenjárására elrendelték, hogy vissza kell adni a tisztektől elvett könyveket;⁸²⁵ Márkus naplója szerint néhányat már június 8-án visszakaptak. Október 13-án jegyezte fel az élelmezési helyzettel kapcsolatban: „*Nap-nap után eszünk már fekete muszka kását. Egész nap éhesek vagyunk ettől a kosztól, pedig ebéd és vacsoráért kenyér nélkül 30 rubelt fizetünk. A korpa és árpa kenyér nem igen tápláló. – Sokan hagymát esznek kenyérrel vacsora után, mert még éhesek.*”

A bolsevik agitáció itt nem bizonyult sikeresnek: még egy kommunista táborbizottságot se sikerült felállítani, a Vörös Gárdába szinte senki se lépett be. 1917 decemberében agyvérzés következtében meghalt a rangidős tisz, Friedrich Perics⁸²⁶ százados; sírjánál Alfred Minnich⁸²⁷ és Karl May⁸²⁸ emlékművet emeltek. Helyébe Arnold Hasenöhr⁸²⁹ százados lépett, aki ugyancsak példásan látta el feladatkörét; Brun 1918 januárjában tett látogatása során megjegyzi, hogy ebben a táborban rend és fegyelem uralkodott.⁸³⁰

1918. január 10-én Hasenöhr százados tiszti gyűlést hívott össze, ahol leszögezte, hogy amennyiben szárt felkelés törne ki – olyan hírek terjengtek ekkor a táborban, hogy Hodzsent kikiáltaná függetlenségét – szigorúan semleges magatartást kell tanúsítani.⁸³¹ Január közepén összevonták a tiszti és a legénységi menázsit, a két külön konyha fenntartása ekkor már lehetetlennek bizonyult. „*Legkellemetlenebb a láma zsírral főzött*

⁸²³ Márkus István (személyével kapcsolatban lásd a 10.2. fejezetet) naplója, 1917. március 27. Ezúttal is köszönetemet fejezem ki Urbán Károly úrnak, aki a tulajdonában lévő kéziratot kutatás céljából digitálisan a rendelkezésemre bocsátotta.

⁸²⁴ Ma Dehmoj (Дехмој), Tádzsikisztán.

⁸²⁵ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1429. d. 10-7/7-282

⁸²⁶ Személye nem volt egyértelműen beazonosítható; lehetséges, hogy Friedrich Porias cs. és kir. 45. gyalogezredbeli századosról van szó.

⁸²⁷ Született 1885-ben Bécsben, a cs. és kir. 6. császárvadászezred tartalékos hadnagya. Verlustliste Nr. 453, 1918. augusztus 28. 4. o.

⁸²⁸ Valószínűleg az 1882-ben Bécsben született, cs. és kir. 21. tábori vadászászlóaljban szolgáló Karl May tartalékos vadászról van szó. Verlustliste Nr. 516, 1917. január 23. 36. o.

⁸²⁹ Cs. és kir. 9. tábori vadászászlóalj.

⁸³⁰ Bericht des Heimkehrers Friedrich Charbula. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. 11-10/22.; Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 6. o.

⁸³¹ Márkus István naplója, 1918. január 10.

rizs mert szagos.”⁸³² Két tisztet Taskentbe küldtek, ahol sikerült találkozniuk dán és norvég konzulátusi munkatársakkal; az nem sok jót sejtetett, hogy egyikük „*még azt sem tudta, hogy Hodzscent létezik*”. Mindenesetre biztosítottak 1000 rubelt a legénység számára, a tisztek részére fejenként 20 rubelt, egy láda gyógyszert, könyveket és hangszereket.⁸³³

Az utolsó adatok 1919 első hónapjaira vonatkoznak: a táborban ekkor még 150 tiszt volt „*igen rossz állapotban*”,⁸³⁴ egy másik forrás szerint a körülmények egyenesen szörnyűségesek voltak.⁸³⁵ A hodzsenti tábort még ezen év augusztusában feloszlatták.⁸³⁶

8.1.3. Fergána oblaszty

8.1.3.1. Szkobelelev⁸³⁷

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ⁸³⁸			5000
1916. január– március ⁸³⁹	6467		6467
1916. október 12. ⁸⁴⁰	2329	3	2332
1917. március ⁸⁴¹	2410	560	2970
1918. január ⁸⁴²	2215	536	2751
1918. március ⁸⁴³	4500	600	5100
1918. május ⁸⁴⁴	3000	550	3550
1922 első fele ⁸⁴⁵		30	30

⁸³² Márkus István naplója, 1918. február 14.

⁸³³ Márkus István naplója, 1918. január 24.

⁸³⁴ Mitteilungen über unsere Kriegsgefangenen, 1919. január 17. AdR BKA BKA-I SL KG 1919 6A. d. A4 24-9/2-6

⁸³⁵ Orosz hadifoglyaink helyzete, 1919. március 17. HU-MNL-OL-K 73. 1. csomó 12. tétel. 6. o.

⁸³⁶ Bericht des Heimkehrers Friedrich Charbula. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. 11-10/22

⁸³⁷ 1876–1907 között az Új-Margelán (Новый Маргелан), 1924-ig a Szkobelelev (Скобелев) nevet viselte Szkobelelev tábornok után. A fejezet egyes részei megjelentek: *Forgács* 2023. 49–55. o.

⁸³⁸ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 12. o.

⁸³⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁸⁴⁰ Horn – *Selding* 1916. 42. o.

⁸⁴¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1543. d. 10-35/200-2

⁸⁴² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

⁸⁴³ Schulman jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

⁸⁴⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2015. d. 10-7/7-322

⁸⁴⁵ HU-MNL-OL-K 73. 6. csomó 16. cím. 473/921

A legénységi fogolytábor a városon kívül, egy barakkokból álló laktanyában rendezték be. 1915 márciusában – még a przemysli fogolytömegek beérkezése előtt – 5000 osztrák–magyar hadifoglyot őriztek itt, köztük sok rutént.⁸⁴⁶ Ezt követően számuk 14 000-re nőtt, majd ismét lecsökkent: 1916 elején 6467 fogoly volt a táborban,⁸⁴⁷ októberben Horn grófnő már csak 1194⁸⁴⁸ legénységi foglyot, 1000 rokkantat, 35 egyévi önkéntest, három tisztet és egy orvost számolt össze. A rokkantak szokatlanul magas, 70%-os arányát az okozta, hogy a közelben felszámoltak egy kozáktábor, ahol maláriajárvány tört ki, és a betegeket ide helyezték át. Az épületeket tiszta és rendezett állapotban találták, a padló a rovarok távoltartása érdekében pakurával volt burkolva. A tisztálkodáshoz csak mintegy négy kilométer távolságra állt rendelkezésre fürdő, de a látogatás idején már elkészülőfélben volt egy újabb a tábor területén, a foglyok pedig létesítettek maguknak egy szabadtéri vízmedencét is. A rovarszennyezettség mindezeknek köszönhetően alacsony volt, a konyhák állapota sem hagyott sok kívánnivalót maga után.

Az élelmezést nagyban segítette egy sütőde, amelyet a semleges országok adományaiából létesítettek. A fekete és nehéz kenyeret egyes foglyok kifogásolták, de dr. Madsen megállapítása szerint „*nem olyan rossz, mint amennyire panaszkodtak róla.*”⁸⁴⁹ Egy ismeretlen hadifogoly 1915 őszén kelt levelében – vélhetően erősen túlozva – úgy fogalmazott, hogy a koszt annyira rossz, hogy „*még a disznók se akarták megenni.*”⁸⁵⁰ A delegáció látogatásakor 8 kopekért kínáltak itt egy funt kenyeret, és még olyan luxuscikkek is szerepeltek a kínálatban, mint kávé- és mazsolakenyér.⁸⁵¹ A javulás a korábbi viszonyokhoz képest látványosnak mondható: 1915 őszén a barakkok egy jelentős részének még fala sem volt, csak karókra helyezett tetőkből álltak.⁸⁵² A legénységet ekkor ingyen dolgoztatták, 1916-ban azonban Szkobelew azon táborok közé került, ahol valamennyi fizetést kaptak a munkavégzésért – igaz, mindössze 75 kopeket havonta. Orosz munkaerő a táborban ekkora már egyáltalán nem maradt, így a kézműves szakmákban jártas foglyok a tábori kórházban is végeztek feladatokat; sok esetben ezek befejezése után a nap végén nagy elkeseredésükre még olyan munkákat is kiosztottak rájuk, mint a

⁸⁴⁶ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 12. o.

⁸⁴⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁸⁴⁸ Az ugyanazzal a delegációval érkező Selding viszont 1598 főt számolt, ami ismét rámutat ezeknek a számoknak a bizonytalanságára.

⁸⁴⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁸⁵⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-20

⁸⁵¹ Horn – Selding 1916. 42–44. o.

⁸⁵² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-20. Meg kell jegyezni, hogy Schuyler jelentésében azt említi, hogy a foglyok számának folyamatos növekedése miatt nyári táborok építésébe kezdtek; feltehető, hogy a levél írója egy félkész barakkban lett elszállásolva.

vízfordítás vagy udvartakarítás.⁸⁵³ A foglyok itt azonosító számokat kaptak. A táborparancsok egy Appolinarijev nevű „*groteszk jelenség*” volt: fél szemére vak, nagyot halló, púpos kis figura, akit folyamatosan alkoholfelhő lengett körbe.⁸⁵⁴ A tábor legmagasabb rangú fogja Karl Waitzendorfer altábornagy volt, akit 1916-ban szállítottak ide Taskentből, és csak 1918 áprilisában szabadult.⁸⁵⁵

A tiszti tábor egy tűzérési laktanyában létesítették, amely távol esett a várostól és a vasúttól is. 450 tiszt, 150 fő legénység és egy orvos tartózkodott itt egy idősebb, „*nagyon flegmatikus*”⁸⁵⁶ hivatalnok, Orlov parancsnoksága alatt. A barakkok állapota itt jóval kevésbé volt kielégítő. A padlózat csak ott nem volt burkolatlan, ahol a foglyok maguk fedték be cementtel; az ablakokat helyenként nem lehetett kinyitni, vagy éppenséggel be voltak törve az üvegek. (Lippmann őrnagy⁸⁵⁷ ezen a korabeli jól bevált módszerrel segített: papírral fedte be az ablaktáblát.) A higiéniai körülmények kifejezetten aggasztók voltak: az épületekben korábban 4000 nyugat-oroszországi menekült volt elszállásolva, akiknek közel fele egy kiütéses tifusz-járványnak esett áldozatul, a fertőtlenítés és rovarirtás azonban elmaradt. Ezt a fogoly tisztek önértékeléséből ekkor nem tudták pótolni, az ehhez szükséges egy hordónyi petróleumhoz anyagi forrásaik nem voltak elegendőek. A nemzetek szerint elkülönített konyhák állapota megfelelőbb volt, a tisztek havi 25 rubelt fizettek ellátásukért. A városban történő vásárlás örökökkel kísért ordonáncok útján volt engedélyezve. Nappali társalgó, gőzfürdő, betegszoba és kórház rendelkezésre állt, az orvosi műszerek terén fennálló hiányosságokat a svéd Vöröskereszt közvetítésével igyekeztek pótolni.⁸⁵⁸

1916. április közepétől a Gulcsából áthelyezett Josef Dumek tartalékos főhadnagy (cs. és kir. 40. gyalogezred) lett a rangidős tiszt. Határozott lépéseket tett a tábor belső rendjének átalakítására, mindenekelőtt a már fennálló, de nem kellő hatékonysággal működő vöröskeresztes konyhák megreformálása érdekében. Főleg a betegek és a lábadozók zöldség- és zsírgazdag ételmezését tűzte ki célul. Július 15-én pékséget is alapított, mert a helyi lakosok által készített kenyér nem volt mindig „kifogástalan”. Kézbe vette a szeretetadományok elosztását is, amely azért állt le, mert a legénység egy része az

⁸⁵³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-20; *Horn – Selding* 1916. 46–47. o. A fizetést illetően van tudomásunk kivételes esetekről is: így Johann Postl osztrák lakatos 25–30 rubelt is keresett 1915 telén egy naftafinomítóban. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-524. 22. o.

⁸⁵⁴ *Willfort* 1930. 87. o.

⁸⁵⁵ *Balla* 2012. 856–857. o.

⁸⁵⁶ Namensliste der Kommandanten und russischen Lazarett-Aerzte in Turkestan. HL I. VH. 4362. d.

⁸⁵⁷ Valószínűleg az 1873-as születésű Robert Lippmann, cs. és kir. 73. gyalogezred. Verlustliste Nr. 484, 1916. október 28. 4. o.

⁸⁵⁸ *Horn – Selding* 1916. 47–49. o.

első alkalommal elégedetlenkedett és szidalmazta az osztást végző tiszteket, így senki se akarta vállalni a feladatot. Dumek itt is rendet, fegyelmet és ellenőrzéseket vezetett be.⁸⁵⁹

1916 végén nagyjából 500 fogoly tanult 23 tanárnál, öt kórus és egy zenekar működött. A YMCA pénzzel segítette a könyvtár fejlesztését, és közreműködésével kosárfonó műhely létesült.⁸⁶⁰ A foglyok egymásnak tartott kurzusai szinte minden elképzelhető témát felöleltek: „*A divat lényege*”, „*Turkesztán és lakói*”, „*A német nyelv születése és fejlődése*”, „*Az 1870/71-es háború*”, „*A tengeralattjáró*”, hogy csak néhány példát említsünk.⁸⁶¹ A fürdőmedencékkel is ellátott zöldségeskertekben végzett munka egyszerre volt kellemes időtöltés és létszükséglet.⁸⁶² A városban működött bordély is, ahol a legkülönbözőbb nemzetiségű hölgyek közül lehetett válogatni, természetesen nem alacsony áron. Jungbauer megjegyzi, hogy főleg a magyar tisztek éltek ezzel a lehetőséggel.⁸⁶³

A szkobelevi katonai kórház a foglyok és orosz katonák közösen használták, vezetője egy Rosenthal nevű orosz főorvos volt. 1915 márciusában mindössze két fogoly osztrák orvos látta itt el feladatait, ezért Schuyler kezdeményezte, hogy Taskentből szállítsanak át néhány továbbit, mivel ott nagyobb számban tartózkodtak.⁸⁶⁴ Erre orosz részről ígéretet is kapott, de minden jel szerint hiába: 1916-ban is csak két fogoly orvos, dr. Schächter és dr. Zoltán ápolták a hadifoglyokat, önkéntes nővérek segítségével. A műtőterem felszereltsége, a tisztálkodó helyiségek állapota és a higiéniai viszonyok alapvetően jó benyomást tettek a delegációra, akárcsak a tiszteknek fenntartott részleg. Az ivóvizet használat előtt felforralták, teát napi három alkalommal osztottak. Előrelátó óvintézkedéseknek köszönhetően – melyeket Horn elsősorban a hadifogoly orvosoknak tulajdonít – a tábort elkerülte egy súlyos himlő- és kiütéses tífuszjárvány, amely a város menekülttáborában tört ki. A betegeknek külön nyári és téli barakkok álltak rendelkezésre, utóbbiak éppen frissen lettek kifestve. Nagyjából száz fő legénység és négy osztrák tiszt feküdt a kórtermekben, egy tífuszos eset kivételével enyhébb betegségekkel.⁸⁶⁵

⁸⁵⁹ Josef Dumek tartalékos főhadnagy jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/851

⁸⁶⁰ Archibald C. Harte jelentése Davis beszámolója alapján, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 10, 16, 25, 38. o.

⁸⁶¹ Hentschel 1924. 28. o.; Jungbauer 1921. 180–181. o.

⁸⁶² Jungbauer 1921. 184. o.

⁸⁶³ Jungbauer 1921. 191–193. o.

⁸⁶⁴ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. Sz. n. 12–13. o.

⁸⁶⁵ Horn – Selding 1916. 43–46. o.

A Kriegsarchiv levéltári nyilvántartásban nem szereplő szkobelevi tábor névsorában⁸⁶⁶ – kelezése: 1920. november 16., Moszkva – nagyjából 200 név szerepel az 1915–1920 közötti időszakra vonatkozóan, reprezentatívnak így értelemszerűen nem tekinthető, azonban bizonyos tendenciákról így is képet kaphatunk. Ezek alapján összesen 35 különböző betegség szedte áldozatait a táborban, a leggyakoribbakat éves bontásban az alábbi táblázat foglalja össze.

	1915	1916	1917	1918	1919	Összesen
Tífusz	31	12	2	1	0	46
Bélgyulladás	7	1	5	12	1	26
Szívizomgyulladás	0	0	0	22	0	22
Skorbut	1	1	8	0	0	10
Vízkór	7	1	2	0	0	10
Vesegyulladás	4	1	1	3	0	9
Tuberkulózis	4	2	1	1	0	8
Vérhas	3	2	2	1	0	8
Tüdőgyulladás	1	6	0	0	0	7
Malária	1	2	0	1	1	5

Az 1915-ben nagyon magas tífuszos halálesetek fokozatos csökkenése alátámasztja azt a más forrásokból is kiolvasható tendenciát, hogy az elhelyezési körülményekben javulás következett be.⁸⁶⁷ A skorbutos esetek növekedése 1917-ben a kaotikussá váló oroszországi belső viszonyok során fokozódó élelmiszerhiányt tükrözi. Szembetűnő a szívizomgyulladás okozta halálesetek kiugró száma az 1918-as évben; ennek magyarázatához egyelőre kevés az adat. A szívizomgyulladásnak számos különböző kiváltó oka lehet: elsősorban vírusos fertőzés (például influenza, herpesz, himlő, hepatitis C), de baktériumok, gombák és paraziták is.⁸⁶⁸ A malária ezen adatok alapján ugyan kevesebb áldozattal járt ebben a táborban, de folyamatosan jelen volt. 1917. augusztus 5-én Emil Wels hadnagy (cs. és kir. 1. tábori vadászszázlój) egy kódolt üzenetben arra utalt, hogy a tábor közelében megjelent a pestis: „Egy új bajtárs érkezett ma; nagyjából 4

⁸⁶⁶ „No. 136. Fergana (früher Skobelew) – Turkestan.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 18. d. (Jelzet nélkül)

⁸⁶⁷ A témához vö.: Matt 2022b.

⁸⁶⁸ <https://dzhk.de/herz-kreislauf-erkrankungen/herz-kreislauf-erkrankungen/myokarditis-herzmuskelerntuendung/> (Megtekintés: 2023. március 5.)

*kilométerre lakik. A Tsep úr.*⁸⁶⁹ A betegséget két fogoly hurcolta be, akik a zsúfolt bazárban fertőződtek meg, és egy nap leforgása alatt meghaltak. Az őrségben pánik tört ki, a tábort lezárták; „Rittmeister Rollner” utólag úgy látta, hogy alighanem hagyták volna őket mind meghalni, amennyiben járvány tör ki. Szerencsére újabb eset nem fordult elő, 14 nap elteltével a tábort és lakóit alapos fertőtlenítésnek vetették alá, és visszaállt a korábbi rend.⁸⁷⁰

1917 márciusára a Horn-delegáció által adott anyagi források kimerültek. Karl Bassi alezredes, aki rangidős tisztként a tábori bizottságot vezette, sürgősen 6000 rubelt kért a konyhák és betegszobák további működtetéséhez, amit a Dán Vöröskereszt a nyár folyamán át is utalt. A táborban ekkor 560 osztrák–magyar tiszt és 1900 fő legénység (ebből 400 birodalmi német) tartózkodott, a kórházban 510 beteget (ebből 110 birodalmi német) ápoltak.⁸⁷¹ 1916 őszétől Szkobelew egyfajta tiszti gyűjtőtábor lett, ide került sok magyar és osztrák tiszt Taskentből, Dzsizakból, Kazalinszkból, Perovszkból, Turkisztánból és Hodzsentsből.⁸⁷² Átmenetileg mintegy száz lengyel légionárius foglyot is Szkobelewben őriztek, akiket az európai oroszországi Bujból szállítottak Turkesztánba. Nehéz helyzetükön a cs. és kir. Külügyminisztérium egy 200 rubeles segéllyel igyekezett enyhíteni a dán küldöttség közreműködésével.⁸⁷³

Richard Sedlaček tartalékos hadnagy 1917. június 13-án kelt, testvérének írt levelében⁸⁷⁴ arról számol be, hogy a tisztek helyzete még tűrhető, de nincs elegendő egyenruha, nagyon megviseli őket a semmittevés, és csak fegyveres őrség kíséretében mozoghatnak a városban. A legénység helyzete azonban oly rossz volt, hogy mindenképpen szükségesnek látta egy újabb bizottság kiküldését; a Horn-delegáció fejenként 2 rubellel tudta támogatni a beteg, 1 rubellel a nélkülöző katonákat, ami rendkívül kevés volt. Nagy volt a hiány gyógyszerekben, és értetlenségét fejezte ki amiatt, hogy egyetlen osztrák–magyar küldöttség se járt náluk ennyi ideje. Augusztusban kolerát jelentettek a táborból.⁸⁷⁵ Egy ismeretlen osztrák–magyar tiszt jelentése szerint szeptemberben a kórházban csak hat fogoly tiszt számára biztosítottak helyet, és egyetlen hét alatt két főhadnagy is belehalt tífuszba. Húst ekkor a tisztek már egyáltalán nem

⁸⁶⁹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190. *Tsep* visszafelé olvasva „Pest” (pestis németül).

⁸⁷⁰ *Zangel* 1936. 99–101. o. Josef Zangel (1883–1967) visszaemlékezésében saját magának a „Rittmeister Rollner” nevet adta. Az utószóban meg is említi, hogy könyvében a neveket megváltoztatta (223. o.).

⁸⁷¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1543. d. 10-35/200-2

⁸⁷² Karl Dziewicz főhadnagy (10. árkászászlóalj) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/990

⁸⁷³ Karl Zaleski levele a Külügyminisztériumnak, 1917. november 1. HHStA MdÄ AR F36 388. d. 110712/7.

⁸⁷⁴ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-574. Sedlaček a k. k. 27. Landwehr ezredben szolgált.

⁸⁷⁵ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1431. d. 10-7/7-675

kaptak, és többnyire a saját maguk által létesített zöldségeskert terméseiből éltek – amennyiben nem tulajdonította el azokat a táborparancsok, mint az legalább egy ízben megtörtént. A Dán Vöröskereszt segítségével egy betegkonyhát is létesítettek.⁸⁷⁶ Az élelmezési helyzetet egy német katona a cenzúrárt kijátszva következő megfogalmazásban tudatta hozzátartozóival: „*A koszt itt nagyon jó, Éhkopp barátom minden táborba elkísér, egészen különösen itt Szkobelemben vagyunk együtt.*”⁸⁷⁷

Waitzendorfer altábornagy 1917 decemberében nagyobb összegű kölcsönt vett fel a városban, és ebből egy 45 000 rubeles alapot hozott létre. Így pótolta a tisztek elmaradt fizetését, akik fejenként 25 rubelt a legénység javára fordítottak.⁸⁷⁸ Waitzendorfer személye a levéltári források tükrében meglehetősen pozitívan jelenik meg, de ezt a képet árnyalja néhány visszaemlékezés. Willfort és Hentschel egybehangzóan állítja, hogy Waitzendorfer 1918 februárjában nem volt hajlandó aláírását adni egy nagyobb kölcsön felvételéhez, amivel az éhező legénységet segítették volna. Arra hivatkozott, hogy Brun megérkezéséig nem jogosult bármit is tenni. „*Az osztrák katonának fogságban is tudnia kell meghalnia*”, idézik ugyancsak szinte egybehangzóan epés megjegyzését. Március 25-én pedig egyetlen szó vagy búcsúzás nélkül eltűnt a táborból, és álnéven utazva hazajutott.⁸⁷⁹ Pethő jellemzése szerint „*egy ártalmatlan külsejű, de nyilvánvalóan szívós és raffinált idősebb úr.*”⁸⁸⁰

1918 márciusában Schulman 4000 (ebből 495 birodalmi német) fő legénységet és 600 osztrák–magyar tisztet, a kórházban 500 – többségében maláriás vagy alutáplált – beteget talált.⁸⁸¹ Skorbut a Murman-vasút építéséről visszatérő foglyok között lépett fel különösen gyakran; a tavaszi és nyári hónapokban naponta 10-15 beteg halt meg.⁸⁸² Egyes adatok szerint a halálozások és a szökések, illetve a Vörös Hadseregbe való belépések következtében áprilisára a táborlakók száma a felére csökkent.⁸⁸³ A Svéd Vöröskereszt 2000 rubelt tudott a kórház támogatására fordítani. A betegkonyha már csak a tisztek

⁸⁷⁶ Dán küldöttség jelentése, KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-35/4-6; uo. 10-7/7-586; Schulman jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

⁸⁷⁷ „*Die Kost ist hier sehr gut, mein Freund Kohldampf begleitet mich in jedes Lager, ganz besonders einige sind wir hier in Skobelew.*” IW HLvRK Nr. 122, 1917. november 17. HL I. Vh. 4363. d. 12. o.

⁸⁷⁸ Horváth Sándor hadapróddal felvett jegyzőkönyv, Nagyvárad, 1918. június 1. HL I. Vh. 4404. d. 512. p.

⁸⁷⁹ Hentschel 1924. 37–38. o.; Willfort 1930. 137–138. o.

⁸⁸⁰ Pethő 2010. 104. o.

⁸⁸¹ Brun, aki megközelítőleg ugyanekkor járt a táborban, 3000 fő legénységet és 530 tisztet említ.

⁸⁸² Karl M. Fleischer népfelkelő főállatorvos jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-535; uo. 10-7/7-613. A Murman-vasút építéséhez vö.: *Nachtigal, Reinhard: Die Murmanbahn: 1915–1919. Kriegsnotwendigkeit und Wirtschaftsinteressen.* Remshalden, 2007.

⁸⁸³ Marstrand dán delegátus jelentése, 1918. június vége. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-655

anyagi hozzájárulásának és a Waitzendorfer⁸⁸⁴-féle alapnak köszönhetően működött még egyáltalán, Schulman 2000 rubellel támogatta további fennállását. Egyes foglyok a városban koldultak, és több forrás is egybehangzóan állítja, hogy napirenden volt a kutyák és macskák elfogyasztása. Varga Sándor, a cs. és kir. 5. gyalogezerred tartalékos hadapródja szerint *„a szkobelevi fogolytáborban elhelyezett legénység sorsa kétségbe ejtő. Az éhségtől az emberek teljesen le vannak soványodva. Dacára annak, hogy a szkobelevi kutya és macska állományt már majdnem felélte. Saját szememmel láttam éhségtől agyongyötrött legénységi embereket szemét ocsúban ételhulladékot keresgélteni és a már kutyák által lerágott csontot szopogatni.”*⁸⁸⁵ Feleleveníti a szkobelevi kutyafogyasztást Bakó Emil is: *„[...] egy fekete uszkárral jó barátságot kötöttem, vesztére. Néhány nagyon éhes osztrák egyszer csak őt is elfogta és feldolgozta; de voltak olyan kedvesek engem is meghívni a gulyás-lakomára. A lakoma végén azután megmondták, melyik kutya húsát ettem.”*⁸⁸⁶ Jungbauer felidézi, hogy amikor egyik társuk fekete himlőben meghalt, azon a szekéren, amelyen a holttestet a temetőbe vitték, a visszaúton a betegeknek szánt kenyeret hozták. A halott ruháját egy orosz őr levette és a városban eladta.⁸⁸⁷ *„A kis melléktáskában egy szárt üzlet előtt hevert egy halom kidobott káposztalevél. Középpütt állt több osztrák és habzsolta ezeket a nyers leveleket, időről időre egy újért lehajolva. [...] Olyan mohón ettek, hogy nem vettek észre, de egy öreg szárt, aki a velük szemben ült az üzlete előtt, nagy síró szemekkel nézett rám, és szomorúan megrázta a fejét. Elődalogtam és ismét szégyenkeztem azon, hogy osztrák vagyok és tehetetlenül kellett néznem, ahogy a honfitársaim állatokká váltak, és állatok módjára kellett elpusztulniuk.”*⁸⁸⁸ A tisztek havi 33 rubelért vásárolhattak nap fél funt húst, némi olajat és hagymát, a „feljavított” menázi további 12 rubelbe került, és gyakorlatilag csak egy húslevest eredményezett. Fél funt kenyérért további 9 rubelt kellett fizetniük, így ez a roppant szegényes ellátás is 54 rubelbe került havonta.⁸⁸⁹

A tábori kórházat bizonyos „Pali bácsi” egykori ezredorvos vezette, aki minél több magyarnak igyekezett hosszabb távon menedéket nyújtani a kórházban; ezt a gyakorlatot a többi nemzetiség tagjai értelemszerűen nem vették jó néven. A még a helyükön maradt

⁸⁸⁴ Schulman és Brun jelentéseiben egyaránt tévesen, *Weissendorff* alakban szerepel; ilyen nevű magasrangú tiszt nem volt az osztrák–magyar hadseregben. Vö.: Balla 2012.

⁸⁸⁵ Varga Sándor jelentése, Zsolna, 1918. május 29. HL I. Vh. 4366. d. 21. p. Egy német gyalogos 1918. március 23-án: *„Unsere Hauptnahrung ist Hunde und Katzen.”* IW HLvRK Nr. 138, 1918. szeptember 28. KA FA AOK GZNB 3790. d. 7. o.

⁸⁸⁶ HL Pers. 384.

⁸⁸⁷ Jungbauer 1921. 219–220. o.

⁸⁸⁸ Jungbauer 1921. 226. o.

⁸⁸⁹ W HLvRK Nr. 138, 1918. szeptember 28. KA FA AOK GZNB 3790. d. 7. o.; Csépany(i) Ernő (cs. és kir. 60. gyalogezerred) és Barinek István (cs. és kir. 67. gyalogezerred) tartalékos zászlósok jelentései, Zsolna, 1918. május 29. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-579

orvosok közül a legképzettebb dr. Schindler volt, aki „*nyugalmi pólusként a tébolyult jelenségek száguldó sodrában*”, egy kis barakkban lakott szeretettel nevelt kacsáival, libáival és egyéb baromfiaival. Mindegyik állat külön nevet viselt; a legvadabb pulykát stílusosan Madamin bég baszmacs-vezérről nevezte el.⁸⁹⁰

Az szkobelevi cigarettagyárat 1918-ben alapították „leleményes galíciaiak”, akik Hentschel és Jungbauer szerint is éhbérért dolgoztattak és így nem csekély vagyont halmoztak fel, amelyből kölcsönöket is folyósítottak.⁸⁹¹

Hans Herrdegen, aki fogsága alatt amatőr agyagszobrászkodással töltötte az idejét, teljesen váratlanul arra kapott felkérést, hogy tartson egy hathetes előadást helyi lakosoknak a szobrászmesterségről. Ő ezt el is fogadta, de a hallgatói számára gyorsan kiderült, hogy valójában fogalma sincs a témáról, így a 80 fős hallgatóságból három hét elteltével már csak ketten maradtak. Ezt követően inkább kefekötőnek állt be.⁸⁹²

Az év közepén a foglyok őrzését gimnazistákra bízták, akikről hamarosan elvették a puskákat is, mert a fronton volt rájuk szükség. Így az „örök” többnyire a fák árnyékában ülve tanultak.⁸⁹³ A fegyelem egyre nagyobb hiánya, ami Brunnak is feltűnt, fosztogatásokban csúcsosodott ki. Az egyik barakk német katonái egy helyi gazda marhái közül többet is eltulajdonítottak és levágtak – nevezett barakktól ezért megvonták a beérkező pénzeket, és a gazda kártérítésére fordították, aki 500 rubelt követelt minden egyes állatért. Schulman megjegyzi, hogy a birodalmi német foglyok különösen kitűntek „vakmerőség és kíméletlenség” tekintetében; érkezésének napján tűzpárbaj is kialakult egy élelmiszerüzletet fosztogató fogolycsapat és orosz örök között, amely során életét vesztette a 21. tartalékos gyalogezredbeli Ernst Glassbrenner. Ilyen esetek tükrében nem meglepő, hogy a helyi lakosság ekkor már kifejezetten ellenségesen viszonyult a foglyokhoz, és sok esetben elűldözték őket a településekről.⁸⁹⁴ De a tisztok is sokat nélkülöztek: többen azért feküdtek egész nap az ágyban, mert minden ruhájukat el kellett adniuk. Brun azt javasolta, hogy csak „rendes” személyek kapjanak új ruházatot, és az ő régi öltözetüket osszák szét azok közt, akiknek semmijük se maradt.⁸⁹⁵ Az erőfeszítések nem maradtak eredmény nélkül, az év közepére az élelemellátás valamelyest javult Szkobelemben is, amely ekkorra már Katta-Kurgán mellett Turkesztán legrosszabb hírű táborának számított. Az ellátás

⁸⁹⁰ Hentschel 1924. 80–92. o.

⁸⁹¹ Hentschel 1924. 39. o.; Jungbauer 1921. 223. o.

⁸⁹² Herrdegen 1931. 317–318. o.

⁸⁹³ Willfort 1930. 211 o.

⁸⁹⁴ Albrecht százados jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-552

⁸⁹⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666. 3–4. o.; Alf Harald Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 8–9. o.

fejenként ebben az időszakban: $\frac{3}{4}$ funt fekete kenyér, $\frac{1}{2}$ funt levesthús, 5 zolotnyik⁸⁹⁶ olaj – esetenként gyapotmagolaj –, 2-2 zolotnyik cukor és tea, és $\frac{1}{4}$ funt zöldség – ez azonban sok esetben olyannyira rohadt volt, hogy állati fogyasztásra se igen volt alkalmas.⁸⁹⁷

1918 végén, a Külföldi Munkások és Földművesek Kommunista Pártjának megalapításakor összehívták a foglyokat. Egy szlovák szabó azzal fordult a hallgatósághoz, hogy *„pártunk céljai alighanem mindenki előtt ismeretesek”*, majd felszólította őket, hogy aki be akar lépni, balra álljon, mindenki más jobbra. Miután a legtöbben erre egyszerűen elkezdtek elhagyni az épületet, a többi elvtárs rendre utasította, és igyekeztek maradásra bírni a közönséget. Az orosz pártképviselők tanácsára, ami valójában parancs volt, egy bizalmukat élvező lengyelt választottak elnöknek. A titkár egy magyar zászlós – civilben középiskolai tanár – lett. Ezt követte egy vörösgárdista beszéde, aki *„minden harmadik szó után, ami 'vér' vagy 'burszuj' volt, döngve az asztalra csapott.”* Az egykori foglyok önrendelkezéséről, hazatéréséről, megélhetéséről egy szó sem esett a gyűlésen. Végül a pártvezetés fegyveres kíséretében bevonult a tiszti táborba, a rangidős őrnagy gallérjáról letépték a rangjelzést és közölték, hogy a tábor vezetését átvette a párt. 1919. április elején egy nagy fogolygyűlésre került sor 2000 résztvevővel, amelyre a többi városból is érkeztek képviselők, és egy küldöttséget menesztettek Taskentbe. Amikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem hajlandók hozzájárulni a hazatérésükhöz, az elkeseredett tömeg nem állt messze attól, hogy a Taskentből küldött két kommunista delegátust, Benescht és Faragót meglincelje. A helyzeten csak úgy sikerült úrrá lenni, hogy a gyűlést tűzéség bevetésének fenyegetésével feloszlatták, valamennyi tisztet letartóztattak és a kreposztyi börtönébe zárták.⁸⁹⁸ Némileg javított a helyzeten, amikor bevonult a városba Mihail Vlagyimorovics Szafonov (1878–1939), aki szigorú fegyelmet vezetett be a Vörös Hadseregben, és súlyosan büntette a lakosság elleni kegyetlenkedéseket.⁸⁹⁹

A táborra vonatkozó források a későbbi időszakra nézve már nagyon töredékesek. 1920. május 7-én 227 beteget, köztük 3 orvost és 12 tisztet szállítottak el Szkobelevből. Taskentben, ahol tíz napot várakoztak, a szállítmány 527 főre nőtt, majd kórházvonattal június 4-én elérték Petrográdot. Itt értesülve arról, hogy Moszkvában a tiszteket túszként visszatartják,⁹⁰⁰ rangmegjelölés nélküli új névjegyeket készítettek, és az egész szállítmány

⁸⁹⁶ 1 zolotnyik kicsit kevesebb, mint 4,3 gramm.

⁸⁹⁷ IW HLvRK AdR KG Nr. 140, 1918. november 16. AdR BKA BKA-I SL KG 1919 6A. 4. o.

⁸⁹⁸ Hentschel 1924. 86–88. o.

⁸⁹⁹ Willfort 1930. 243–244. o.

⁹⁰⁰ A Magyarországi Tanácsköztársaság bukása után letartóztatott és elítélt magyar bolsevikokra kívánták őket kicserélni.

akadálytalanul Stettinen⁹⁰¹ keresztül 22-én megérkezett Magyarországra.⁹⁰² Kevésbé voltak szerencsések azok, akik nem tudták időben elhagyni Szkobelevet: 1922 első felében még közel 30 magyar tisztet⁹⁰³ tartottak vissza a táborban a szovjet hatóságok, hol járványokra, hol kedvezőtlen időjárási körülményekre való hivatkozással megtagadva az evakuálásukat. Élelmezésük a helyzethez viszonyítva ugyan tűrhető volt, a hatalmas mértékű infláció viszont meglehetősen abszurd színezetet adott a mindennapoknak: így a tisztek – nagyon késve, vagy egyáltalán nem megérkező – fizetései 1 millió rubelnél kezdődtek, ami két pud fekete liszt árának felelt meg. „*A jelenlegi helyzet igen érdekes, csupa milliomos jár kel a városban, s alig akad olyan, akinek egy-két lepuskára /:az itteni bennszülöttek kenyere:/ tellenék.*”⁹⁰⁴ A tábort az év nyara során számolták fel. A szkobeleviek más turkesztáni sorstársaikkal, az utolsó túszzállítmány keretében értek június 15-án Moszkvába – itt átmenetileg ismét visszatartották őket – majd végül augusztus 10-én megérkeztek a csóti leszerelőtáborba.⁹⁰⁵

⁹⁰¹ Ma Szczecin, kikötőváros Észak-Lengyelországban.

⁹⁰² Dr. Osváth Gerő (m. kir. 16. honvéd gyalogezred) törzsorvos jelentése, Csót, 1920. június 30. Eseménynapló II. HL Hfgy. 26. d. 21–22. p.

⁹⁰³ Dr. Faludy Sándor (cs. és kir. 3. vartüzér zászlóalj), Farkas János (m. kir. 23. honvéd gyalogezred) főhadnagyok, Braun Béla (m. kir. 4. honvéd gyalogezred), Csolosz Pál (m. kir. 12. honvéd gyalogezred), Delkin Rezső, Quirikó Domonkos hadnagyok (m. kir. 31. honvéd gyalogezred), Unger Géza (m. kir. 2. honvéd gyalogezred), Varga Károly zászlósok (m. kir. 20. honvéd gyalogezred), Boros István (m. kir. 17. honvéd gyalogezred), Császár Árpád (m. kir. 18. honvéd gyalogezred), Dunst Sándor (cs. és kir. 22. gyalogezred), dr. Fekete Gyula (cs. és kir. 65. gyalogezred), Fischer József (m. kir. 5. honvéd gyalogezred), Kadnár Sándor (cs. és kir. 38. gyalogezred), Makáry István (m. kir. 7. honvéd gyalogezred), dr. Marsteiner Ferenc (cs. és kir. 38. gyalogezred), Mitzger Jenő (m. kir. 30. honvéd gyalogezred), Richárd Bálint (m. kir. 30. honvéd gyalogezred), Strebovszky János (cs. és kir. 65. gyalogezred), Szedlák László (m. kir. 5. honvéd gyalogezred), Tóth Aladár (m. kir. 5. honvéd gyalogezred) hadapródok, Forgó Pál (m. kir. 5. honvéd gyalogezred), Gyulay Nagy Tihamér (cs. és kir. 23. gyalogezred), Koszorús József (m. kir. 17. honvéd gyalogezred), Littmann Károly (m. kir. 6. honvéd gyalogezred), Mészáros Árpád (m. kir. 23. honvéd gyalogezred), Ruttner Andor (m. kir. 12. honvéd gyalogezred), Trapp József (m. kir. 5. honvéd gyalogezred) hadapródjelöltek. Vö.: HU-MNL-OL-K 73. 6. csomó 16. cím. 473/921; Az Oroszországból vissza nem tért tisztek és túszzok névsora. *Világ*, 1922. május 28. 13. évf. 120. sz. 12. o.

⁹⁰⁴ Marsteiner Ferenc levele, 1922. január 21. HU-MNL-OL-K 73. 6. csomó 16. cím. 473/921. A kenyértípus neve özbegül *tandır non*.

⁹⁰⁵ *Budapesti Hírlap*, 1922. június 20. 42. évf. 138. sz. 8–9. o.; *Nemzeti Ujság*, 1922. augusztus 12. 4. évf. 182. sz. 3. o.

8.1.3.2. Andizsán⁹⁰⁶

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. november 30. ⁹⁰⁷	400	5	405 + 100 przemysłi civil
1916. február ⁹⁰⁸	536		536
1916. április 1. ⁹⁰⁹	880	13	893
1916. október ⁹¹⁰	435	4	439
1917. május ⁹¹¹			500 birodalmi német, 500 osztrák–magyar
1918. január ⁹¹²	301		301
1918. február ⁹¹³			700
1918. augusztus ⁹¹⁴			700

A tábor a városon kívül, festői környezetben feküdt. Andizsán az egykori Selyemút fontos állomása, a Fergána-völgy egyik legjelentősebb kulturális és gazdasági központja. Vidéken gazdag a vegetáció, a táboron belül is voltak gyapotföldek, fák és egy zöldségeskert, ahol paradicsomot termesztettek. A tábor 6-7, szabálytalanul elrendezett barakkja egy erdős domboldalon helyezkedett el, mindegyikben nagyjából 150 fogoly kapott helyet. A fekvőhelyek az általános gyakorlattal ellentétben itt csak egyemeletesek voltak, mindenkinek jutott matrac, egyes foglyok takarókat is beszereztek. A kútból nyerhető víz túlságosan magas ásványi sótartalma miatt az arikok vizét használták, amely viszonylag tiszta volt. 1915 őszén panaszra adott okot, hogy a külső munkavégzésért járó fizetést csak hosszas késlekedéssel kapták meg, és a kiosztott hús mennyiségét is kifogásolták. A négy, szláv nemzetiségű tisztt egy különösen tágas és világos lakrészben tölthette mindennapjait, a városba bármikor kimehettek. Maláriás, tífuszos eset alig fordult elő, a fertőző betegnek ruháit elkülönítve mosták, a szennyvizet egy erre a célra kialakított ciszternába vezették. A

⁹⁰⁶ A fejezet egyes részei megjelentek: *Forgács* 2023. 73–75. o.

⁹⁰⁷ *Thormeyer – Ferrière* 1916. 119. o.

⁹⁰⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁹⁰⁹ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁹¹⁰ *Horn – Selding* 1916. 38–42. o.

⁹¹¹ *Halász* 1935. 109. o.

⁹¹² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

⁹¹³ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

⁹¹⁴ Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 9. o.

kedvező klimatikus és egészségügyi körülmények alapján a Vöröskereszt bizottsága a tábor kibővítését javasolta.⁹¹⁵

Szamarokov⁹¹⁶ százados szigorú rendet tartva, de igazságos parancsnokként vezette a tábort. A járványok megelőzése érdekében többnyelvű falragaszok figyelmeztették a foglyokat, hogy figyeljenek a rendszeres kézmosásra és csak felforralt vizet fogyasszanak, a szabadban történő alvást a szúnyogok nagy száma miatt nem engedélyezték. A barakkok rovarmentesek, burkolt padlózatúak voltak, csak az ablakok száma és mérete hagyott kívánnivalót maga után. A konyha egy román fogoly vezetése alatt működött, és jó minőségű kosztal látta el a táborlakókat, akiknek arra is lehetőségük volt, hogy a kázinóban dohányt, fehér kenyeret, tojást, kávé, kakaót és cukrot vásároljanak. A kórház orosz és osztrák orvosa kiválóan dolgoztak együtt, az ellátás minden szempontból jó volt. A temetőben 25 fogoly nyugodott, a sírok mindegyikén feliratos fakereszt volt, és bajtársaik egy szép emlékművet is emeltek; a táborparancsnok minden temetésen személyesen tiszteletét tette. A Horn-delegáció az egyik legjobb turkesztáni tábornak ítélte meg az andzsánit és kiemelte, hogy ha megvalósulna az a terv, miszerint a Közép-Ázsiában szétszórta, összesen 1700 birodalmi német foglyot itt helyeznék el, az megnyugvásra adna okot – hozzátéve, hogy amennyiben egy parancsnokváltás nem teszi semmissé az addig elért eredményeket.⁹¹⁷

Egy ismeretlen fogoly 1916. november 22-én kelt levelében ugyancsak nagyon kedvezően jellemzi helyzetüket: „*A táborunk egy csodálatos hegyvidék közepén van. Egész jól megy a sorunk, mindenekelőtt nagy a rend és tisztaság.*”⁹¹⁸ A táj szépsége és a rendezettség méltatása több más levélben is visszaköszön.⁹¹⁹ Ebben az is szerepet játszott, hogy viszonylag kisméretű táborról volt szó: 1916 februárjában a létszám 536 fő⁹²⁰, április elsején: 13 tisz, 880 fő legénység⁹²¹, kora nyáron: 13 tisz és 304 fő legénység, októberben: 110 fő legénység – többségében magyarok –, 258 birodalmi német, 4 tisz, továbbá 50 rokkant és 17 beteg.⁹²² A körülményeket Schou is megfelelőnek találta tavaszi látogatása során.⁹²³ A YMCA által kialakított közösségi épület méretét és felszereltségét tekintve is túlszárnyalta a többi turkesztáni táborét. Elektromos világítással rendelkezett,

⁹¹⁵ Thormeyer – Ferrière 1916. 118–120. o.

⁹¹⁶ Egyes forrásokban Szamarokov. Civilben bankhivatalnok, harctéri sebesülés után került a fogolytábor élére. Halász 1935. 111. o.

⁹¹⁷ Horn – Selding 1916. 38–42. o.

⁹¹⁸ IW HLvRK Nr. 99, 17. März 1917. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1541. d. 5. o.

⁹¹⁹ IW HLvRK Nr. 100, 24. März 1917. Uo. 7. o.

⁹²⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁹²¹ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁹²² Horn – Selding 1916. 38–42. o.

⁹²³ Kivonat Schou Cramernek írt leveléből, 1916. április 15. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/133

működött benne színház, könyvtár, tornaterem, egy 24 hangszerből álló zenekar és több kórus. Az istentiszteletek jelentős részvétel mellett zajlottak. 1917 januárjában a YMCA engedélyt kapott arra, hogy Hodzsentből ideszállítsák a fogorvosi felszerelést a betegek ellátására.⁹²⁴ Áprilisban a foglyok létrehozta egy jótékonyági alapot rászoruló bajtársaik megsegítésére, amit a YMCA, a német kormány és diákalapítványok anyagi támogatásából, illetve a tisztek önkéntes hozzájárulásából finanszíroztak.⁹²⁵ Májusban 500 osztrák–magyar foglyot szállítottak a táborba a Murman-vasút építéséről, közöttük Fischer Manót (1886–1941).⁹²⁶ 1917. augusztus közepén itt is megjelent a malária.⁹²⁷ A dán küldöttség egy nagyobb összeggel támogatta a kórházat, illetve a legénységi tábort az év végén.⁹²⁸

1918 februárjában 700 fő volt a tábor létszáma, ebből 410 birodalmi német volt. Továbbra is rend és fegyelem uralkodott, ami nagymértékben a dr. Reisz Gyula⁹²⁹ vezette táborbizottság sikeres ténykedésének volt köszönhető. A tisztek jövedelmük 5%-ával járultak hozzá a közös alaphoz, ami a színházi és zenekari bevételekkel együtt évi 7000 rubelt eredményezett. A kosztot Schulman és Brun is a többi táboréhoz képest táplálóbbnak és ízletesebbnek találta, hiány leginkább kenyérből és húsból volt; kutyák elfogyasztása itt is előfordult.⁹³⁰ Áprilisra megjelent a kolera és a kiütéses tifusz; utóbbinak áldozatul esett dr. Reisz, ami nagy csapás volt a tábor lakói számára. A helyi orvosok ígéretet tettek a foglyoknak, hogy síremlékét a későbbiekben is gondozni fogják. A tábor fogolyparancsnoka ezután Fischer Manó lett.⁹³¹ Májusban is még 600 fogoly élt a táborban egyre rosszabb körülmények között, sokan már arra kényszerültek, hogy tevék, szamarak

⁹²⁴ Harte jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 17–20, 28, 38, 40. o.

⁹²⁵ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1544. d. 10-35/430

⁹²⁶ Fischer Manó népfelkelő hadapród (cs. és kir. 29. vadászászlóalj) visszamelékezését *Halász Miklós* írói álnéven publikálta 1935-ben. A bolsevik forradalom után a városi nyomda vezetője lett, ahol többek között 1, 3, 5 és 10 rubeles váltópénzeket nyomtak, majd felkérték, hogy töltsse be Andizsán és környéke tanácselnöki tisztségét is. Saját bevallása szerint csak fogolytársai és Brun kérésének engedve vállalta a feladatot. 1919 decemberében indult haza feleségével és gyermekével. A tanácselnöki működése miatt azonban fél évig internálták Csóton, majd Zalagegerszegen, és csak 1921 elején térhetett haza. Továbbra is nyomdászként tevékenykedett, 1930-tól a Hungária nyomda művezetője volt. *Halász* 1935. 129, 146–188. o.; *Irodalomtörténet*, 1941. 30. évf. 1. sz. 194. o.

⁹²⁷ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1431. d. 10-7/7-675

⁹²⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2015. d. 10-7/7-251

⁹²⁹ Egyes forrásokban Reiss alakban szerepel a neve. A veszteségi lajstromokban két ilyen nevű oroszországi hadifogoly is található: egyikük 1891-ben Kassán született, tizedesként szolgált a m. kir. 9. honvéd gyalogezredben; másikuk 1886-ban Budapesten született, a vasútezredben szolgált póttartalékos utászként. *Verlustliste* Nr. 422, 1916. május 18. 46. o.; *Verlustliste* Nr. 672, 1918. november 5. 44. o.

⁹³⁰ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666; Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 9. o.; IW HLvRK Nr. 127, 1918. február 2. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2154. d. 7. o.

⁹³¹ Karl M. Fleischer népfelkelő főállatorvos jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-535; *Halász* 1935. 126-129 o.

és egyéb haszonállatok megfőzött vérével táplálkozzanak.⁹³² A foglyok többsége a környék orosz falvaiban tudott mezőgazdasági munkákat végezni, mások szénbányákban dolgoztak.⁹³³ 1918 augusztusában Bailey azt tapasztalta, hogy az egész városban egykori osztrák–magyar foglyok zenélnek és dolgoznak, többek között abban a hotelben is, amelyben megszállt.⁹³⁴ De még a fürdőszolgák között is nem kevés hadifogoly akadt. A munkavállalókat kötelezték arra, hogy belépjenek a Kommunista Párt „gazdasági alosztályába”, a gyakorlatban azonban többnyire zavartalanul végezheték a munkájukat.⁹³⁵ 1919. augusztus közepén lázadás tört ki a dzsalál-ábádi⁹³⁶ parasztok között, miután megtagadták, hogy értéktelen turkesztáni pénzért⁹³⁷ adják át terményeiket. 10 napig ostromolták a várost, és négy napra a vízellátást is elvágták, az erősítés megérkezése után azonban a vörösök felszámolták a mozgalmat.⁹³⁸ Feltehető, hogy a táborban ekkor már nem sokan tartózkodtak, de konkrét adatokkal ezzel kapcsolatban egyelőre nem rendelkezünk.

8.1.3.3. Gulcsa⁹³⁹

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. április ⁹⁴⁰	43	88	131

Gülcső egy hegyi kisváros mintegy 1540 méteres magasságban, festői környezetben. Az itt létesített tábor – noha az orosz fél ezt tagadta – közismerten büntetőtáborként működött.⁹⁴¹ A négyzet alakú, fallal és mély árokkal körülvett erőd a településtől kicsit arrébb, a Gulcsa folyó mellett volt található. A foglyokat egy egyemeletes, rácsozott ablakú épületben helyezték el, közepén két, egyenként 50 ágyas szobával. A rossz állapotú laktanya kőpadlózata hiányos volt, az ablakok nem voltak rendesen zárhatók, a foglyokat az őrsegtől elválasztó fal nem ért a plafonig és tele volt kémlelőlyukakkal. Az egyetlen

⁹³² IW HLvRK Nr. 138, 1918. szeptember 28. KA FA AOK GZNB 3790. d. 7. o.

⁹³³ Halász 1935. 130–133. o.

⁹³⁴ Bailey 1946. 29. o. Frederick Marshman Bailey (1882–1967) brit tiszt többek között azzal a feladattal utazott Turkesztánba, hogy megakadályozza a szabadon bocsátott hadifoglyok Afganisztánba jutását.

⁹³⁵ Halász 1935. 133–142. o.

⁹³⁶ Жалал-Абад, Kirgizsztán.

⁹³⁷ A régi „Romanov”- vagy „Nyikoláj”-rubelek, illetve a Kerenszkij-féle rubelek jóval értékállóbbnak bizonyultak. Bailey 1941. 151. o.

⁹³⁸ Willfort 1930. 259–263. o.

⁹³⁹ A fejezet egyes részei megjelentek: Forgács 2023. 78–79. o.

⁹⁴⁰ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁹⁴¹ Közép-Ázsia másik büntetőtáborát a Kaszpi-tenger partján, Fort-Alekszandrovszkijban létesítették.

helyiségben 24 ágyat helyeztek el.⁹⁴² Kétoldalról csatlakozott egy-egy további helyiség, az egyik betegszobaként és gyógyszerházként, a másik étkezőként és tisztai kaszinóként funkcionált.

Télen nagyon hideg volt az épületben, a tüzelőanyagot távolról, tevékkel kellett szállítani és nem kellő takarékossgal használták. Januárban általában havazott, az év nagy részében azonban meleg volt, a levegő tiszta. A gőzfürdőt havonta egyszer használhatták 20-25 kopekért. A „tetűhelyzet” itt elviselhetőbb volt, poloskák viszont nagy mennyiségben fordultak elő. Idővel kialakult az a gyakorlat, hogy az ágyakat hármasával, patkó alakban összetolták, és ezeket függönnyel kis zárt fülkéké alakították. A tisztek bizottságokat hoztak létre, amelyek a műhelyekért, a bevásárlásokért, a menáziért voltak felelősek. A korai időben sok volt a veszekedés az osztrák–magyar tisztek között, idővel azonban megnyugodtak a kedélyek. A viszonylag felületes őrzést megszigorították 1916 januárjában, amikor egy szökési kísérlet történt. A parancsnok olyannyira befolyásolható és tekintélytelen volt, hogy a rangidős fogoly tiszt, Karl Grebenz százados (cs. és kir. 2. tiroli császárhadász ezred) kérvényezte, hogy egy energikusabb személyre cseréljék. Ez nem bizonyult jó lépésnek, az új nacsalnik, Izidor Privalov praporscsik ugyanis a másik végletet képviselte. Más fogolytáborokhoz hasonlóan volt sport- és kulturális élet, nyelveket tanultak, és „*Gultscha'er Nachrichten*” címmel újságot szerkesztettek. Passow nővér érkezése előtt csizmákat és lámpákat osztottak a foglyoknak, és kisebb felújítási munkákat is végeztek. 1915 karácsonyát liba- és malacsülttel, egy feldíszített cédrussal és ajándékozással ünnepelték. A német és az osztrák tisztek is engedélyt kaptak a császárszületésnapok megünneplésére, azzal a feltétellel, hogy a beszédekben nem kerül szóba a zajló háború.⁹⁴³ Hans Jaksch (1879–1970) bécsi építész közreműködésével egy úszómedencét is létesítettek. Passow alapvetően kielégítőnek találta a körülményeket.⁹⁴⁴

Merőben más helyzettel szembesült a Horn-delegáció. A panaszok sora hosszú volt: folyamatos szigorú őrzés, az alvást éjjelente ellehetetlenítette a szomszédos őrség dohányzása és hangoskodása, nehéz és rendkívül drága volt az élelembeszerzés – Gulcsában szinte alig lehetett kapni valamit –, a posta hónapokat késett, kevés volt a hely és a mozgásszabadság. Havonta kétszer volt lehetőségük arra, hogy egy küldönc segítségével Osban élelmiszert vásároljanak, a szállítási költségek azonban 60 rubelt is kitehettek. Az ebéd és vacsora – kenyér nélkül – napi 84 kopekbe került, a konyhán

⁹⁴² Horn – Selding 1916. 34–38. o

⁹⁴³ Belitz német törzsállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77

⁹⁴⁴ Passow – Drechsel 1916. 30. o.

szakács nem volt. Egy esetleges műtét végrehajtására se megfelelő helyiség, se szakorvos nem állt rendelkezésre; fürdeni csak egy, a konyhában elhelyezett dézsában lehetett. A csomagok általában kifosztva érkeztek meg, a pénzküldemények meg egyáltalán nem. A foglyok a Horn-delegációnak azt adták elő, hogy sokukat teljesen önkényesen, kihallgatás nélkül helyezték ide. Azt is követelték, hogy végezzenek egészségügyi vizsgálatokat, mivel a magashegységi klimatikus viszonyok erős megterhelést jelentettek a szervezetre. Egy olasz nemzetiségű fogoly arról számolt be, hogy azután helyezték Gulcsába, hogy nem volt hajlandó átlépni az ellenséghez. A 140 verszt⁹⁴⁵ távolságra lévő andizsáni vasútállomást csak többnapos utazással lehetett elérni, arbákon zötyögve és rovarszennyezett jurtákban éjszakázva; a lovakkal való közlekedést az oroszok a szökésveszély miatt nem engedélyezték. A delegáció kezdeményezte, hogy az élelemellátás javítása érdekében tegyék lehetővé a foglyoknak haszonállatok tartását.⁹⁴⁶ Végül sikerült elérni, hogy megvásárolhassák a táborparancsnok ágyasa által tartott baromfikat, több bizonyítottan vétlen tisztet pedig visszahelyeztek korábbi táborába.⁹⁴⁷

Német tisztek egy csoportja már nem sokkal érkezés után a szökést kezdte tervezni. Paternos István⁹⁴⁸ őrnagy a tervről tudomást szerezvén csatlakozott, és átvette a szervezést. Osban kirgiz ruhát, felszerelést és élelmet szereztek és becsempészték az erődbe. Közben kiderült, hogy tőlük függetlenül egy másik csoport is szökési tervet dolgozott ki Kobetzki⁹⁴⁹ főhadnagy vezetésével. Megbeszélték, hogy ugyanabban az időpontban, 1916. január 25-én este hajtják végre a szökést, és a Paternos-csoport észak, a másik kelet felé veszi az irányt. Az őrség figyelmét közben néhány oroszul beszélő fogoly vonta el, és a hanyag ellenőrzésnek köszönhetően távollétük másnap reggel se tűnt fel. Paternos csoportja azonban már délután újra az erődben volt: egy kirgiz falu lakossága útjukat állta, akik először szokás szerint megvendégelték őket, majd udvariasan, de ellentmondást nem tűrve visszakísérték őket. A másik csoport csak éjjelente haladt előre, így négy egész napig észrevétlenek tudtak maradni, végül azonban ők is kirgizek kezébe kerültek. A visszaúton kozák járőrökkel találkoztak, akik a foglyokat agyon akarták lőni, ezt azonban a kirgizek megakadályozták. Ezt követően a táborban bevezették a napi kétszeri névsorellenőrzést, megerősítették az őrséget és megtiltották a latrina éjjeli felkeresését.⁹⁵⁰

⁹⁴⁵ 1 verszt = 1066,78 méter.

⁹⁴⁶ Horn – Selding 1916. 34–38. o.

⁹⁴⁷ Fábán Béla: Ezer ember asszony nélkül (31). *Magyarország*, 1930. február 7. 37. évf. 31. sz. 11. o.

⁹⁴⁸ pahlenburgi Paternos István (1874–1921) a cs. és kir. 50. gyalogezredben szolgált.

⁹⁴⁹ Valószínűleg Josef Kopetzky (k. k. 21. Landsturm ezred).

⁹⁵⁰ Belitz német törzsállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77. A történet megjelent az „In Feindeshand” I. első kötetében is (309–310. o.), de Belitz nevének említése nélkül.

Paternos Istvánt szökési kísérlete után hózivataros időben, ingre vetkőztetve hurcolta végig a szabadban egy ittas őr, majd ütlegelve hajította be a cellába (ennek Belitz is szemtanúja volt). Más tiszteket Privalov színe előtt vertek véresre a kozákok. A panaszok hatására egy „álvizsgálatot” folytattak le egy erősen alkoholos befolyásoltság alatt álló kapitány vezetésével. Paternos 1916 őszén, már Habarovszkban⁹⁵¹ számolt be ezekről az eseményekről Nora Kinskynek, és felidézte Bulinszkij megjegyzését, miszerint Oroszországban csak egy módja van a panaszkezelésnek: a fiókban történő eltüntetés. Mikor 1916 tavaszán eljutott Gulcsába az a felhívás, miszerint tisztek jelentkezhetnek munkára, hozzá, mint rangidőshöz fordultak tanácsért, hogy kedvezőbb szökési lehetőségek érdekében eleget tehetnek-e a felhívásnak. Paternos engedélyt adott erre azzal a kikötéssel, hogy becsületszavukat kellett adniuk arra, hogy hadiiparral összefüggő munka elvégzését megtagadják. A kérdés végül okafogyottá vált, mert egyik jelentkező se kapta meg a szükséges engedélyt.

Az elzárt táborban kialakuló konfliktusokról is rendelkezünk némi dokumentációval. Theodor Klimeš, a cs. és kir. 11. gyalogezred századosa kétségbe vonta Kiszely György hadapród elszámolását a városban végzett vásárlásokról. Alois Meyer ezredes a kivizsgálással egy bizottságot bízott meg, melynek Paternos is tagja volt. Miután ők mindent rendben találtak, Klimeš a szemükre vetette, hogy ők is részesei a csalásoknak. Nem sokkal később Meyert áthelyezték Osba, ezzel ismét Paternos lett a rangidős, Klimeš pedig elnézést kért tőle, és arra hivatkozott, hogy beszámíthatatlan szellemi állapotban cselekedett, ami a későbbi viselkedése alapján azonban nem tűnt hihetőnek.⁹⁵² Ennél súlyosabb incidens is történt, amikor egy Wischnewski nevű német póttartalékos, aki magát nyíltan „ruszofilként” jellemezte, több korábbi konfliktus folyamánként nekitámadt Burián zászlósnak, majd a dulakodás során késsel megsebesítette dr. Sütőt, Kiszelyt és Nemest. Ezután Wischnewskit elvitték Gulcsából, aki utolsó alkalommal még egy petróleumosüveget hajított a 6. huszárezredbeli Bartsch őrmesterre, azonban célt tévesztett.

1916 áprilisában 88 tiszt és 43 fő legénység tartózkodott a táborban,⁹⁵³ az Osból áthozott tiszteket június 5-én Krasznaja Rjescskába szállították.⁹⁵⁴ Oskar Köhler vártüzér főhadnagy május 23-án kelt levelében finom kritikával illette a Vöröskereszt gulcsai munkáját: a húsvétra kapott vigasztaló versek és szentképek ugyan nagyon szépek, de

⁹⁵¹ Nagyváros az Orosz Távol-Keleten, a kínai határ közelében.

⁹⁵² Paternos Istvánval felvett jegyzőkönyv, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2380

⁹⁵³ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁹⁵⁴ Belitz német törzsállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77

ennél némileg több segítség elkélt volna. Azt is kifogásolta, hogy a szeretetadományokból semmi se jutott el hozzájuk, a vöröskeresztes nővérek csak a nagyobb városokat látogatták meg, és velük senki se törődik.⁹⁵⁵ A táborra vonatkozó forrásanyag csekély mennyisége alátámasztani látszik ezt a panaszt.

Az utolsó adatok Jerome Davistól származnak, aki 1917 márciusában jutott el Gulcsába. A 150 versznyi távolságot lóháton, másfél-két nap alatt tette meg. A foglyok között könyveket és szükségleti eszközöket osztott szét, továbbá 600 rubelt adott át az elzártaságból fakadó magas szállítási költségek fedezésére.⁹⁵⁶ A tábor és lakóinak későbbi sorsáról egyelőre nem állnak rendelkezésre további források.

8.1.3.4. Kizil-Kija⁹⁵⁷

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január ⁹⁵⁸	600		600
1918. március ⁹⁵⁹	500		500

Az 1898-ban alapított Kizil-Kija Fergánától 39 kilométerre, 1058 méter tengerszint feletti magasságban fekszik. Az ekkoriban mindössze 1500-2000 lakosú város története a kezdetektől elválaszthatatlanul kapcsolódik a szénbányászathoz. 1909-ben a turkesztáni főkormányzó kezdeményezésére elkészült a Kizil-Kiját Szkobelevvel összekötő keskeny nyomtávú vasútvonal, 1909/10 telén 600 000 pud szenet szállítottak így a Fergánavölgybe, és a termelést folyamatosan növelték. A rossz munkakörülmények azonban már az első években is számos súlyos balesethez vezettek.⁹⁶⁰

Az itt létesített foglytáborról a Horn-delegáció látogatása előtti időkről nem rendelkezünk adatokkal. 1916 januárjában 600 fő osztrák–magyar legénységet találtak, dr. Leopold Schindeler (k. k. 33. Landsturm ezred) személyében egy orvost, tisztek nem voltak. A foglyok mind a szénbányában dolgoztak, elszállásolásukat, ételmezésüket és fizetésüket egyaránt kiemelkedően jónak találták. A többletmunkát vállalók havi 50 rubelt is megkereshettek. A foglyokat az orosz alkalmazottak is szorgalmas és professzionális

⁹⁵⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-198

⁹⁵⁶ Harte jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 40.

⁹⁵⁷ A fejezet egyes részei megjelentek: *Forgács* 2023. 56–57. o.

⁹⁵⁸ *Horn – Selding* 1916. 51. o.

⁹⁵⁹ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

⁹⁶⁰ <https://kyzyl-kiya.kg/historycity/> (Megtekintés: 2023. március 31.)

munkaerőként tartották számon, és tisztelettel viseltettek irántuk.⁹⁶¹ A tábor parancsnoka – egyben a szénbánya igazgatója –, bizonyos Platanov, humánus és őszinte benyomást tett a delegációra. Az enyhébb betegségeket a helyben létesített kicsi, de jól felszerelt kórházban kezelték, súlyosabb esetekre a szállításhoz egy kórházkocsi állt rendelkezésre. A legnagyobb gondot a malária jelentette, amely ekkor a legénység 18%-át érintette. A betegségnek ebben a táborban volt egy különösen súlyos formája, amelyet Kizil-Kija-maláriának neveztek.⁹⁶²

Faragó Sándor⁹⁶³ társával, Blum Lipóttal 1916 februárjában került Szkobelevből Kizil-Kijába, az újonnan épített brikettgyárba, melyet egy Thiele nevű német mérnök vezetett, és 400 hadifoglyot foglalkoztatott.⁹⁶⁴ Az igazgató kémikusokat keresett, és ugyan egyikük se rendelkezett ilyen végzettséggel, mégis meggyőzően biztosították afelől, hogy szakszerűen berendezik és vezetik a laboratóriumot. *„A Potemkin falvak mintájára, amolyan Potemkin gyártelep volt ez, ahol mindenki adta a szorgalmat, húzta a fizetést, mégse haladt előre semmi. [...] Kizil-Kija, mint bányatelep, a beruházások korát élte. [...] Az volt a sejtésem, hogy a kémiai laboratóriumot is azért ruházza be Platanov igazgató úr, hogy legyen még egy nagy tétele, ahonnan lophet. Hogy aztán a laboratóriumban mit csinálnak, az néki hekuba”* – foglalja össze Faragó benyomásait. A foglyok és munkaadóik viszonyát ő is békés egymás mellett élésként jellemzi.⁹⁶⁵ Meglehetősen anekdotikus feljegyzéseiben felidéz egy balul sikerült szökési kísérletet: 1916. július 22-én éjjel Kusz István⁹⁶⁶ önkéntessel Ucskurgánon⁹⁶⁷ keresztül próbáltak meg Afganisztánba jutni, útközben azonban egy helyi fegyveres csoport kezére kerültek. Nem akarván csatlakozni a felkelőkhöz, ismét szökésre kényszerültek – majd nem sokkal később a hegyekben éppen kirándulást tevő Kuropatkinba és kíséretébe futottak bele. Kizil-Kijára visszakérülve azt adták elő, hogy a hegyekben ásványkincsek felkutatása céljából végzett tanulmányút során elrabolták őket; végül csak egy pénzbüntetést szabtak ki rájuk.⁹⁶⁸

⁹⁶¹ Tojiboev 2021. 318. o.

⁹⁶² Horn – Selding 1916. 51–52. o.

⁹⁶³ Faragó Sándor (1892–1980) újságíróként dolgozott a *Vásárhelyi Reggeli Ujságnál*, 1914. október 26-án vonult be katonai szolgálatra, és 1915 januárjában esett orosz fogságba. Az orosz forradalomban játszott – közelebről nem tisztázott – szerepe miatt a háború után börtönbe került. A Magyar Kommunista Pártból 1948-ban kizárták, Hódmezővásárhelyet el kellett hagynia. Keszthelyen telepedett le, és költőként folytatta munkásságát. *Csongrád Megyei Hírlap*, 1989. augusztus 26. 46. évf. 201. sz. 6. o.

⁹⁶⁴ „Egy hadifogoly naplójegyzeteiből.” *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. június 3. 1. évf. 126. sz. 2–3. o.

⁹⁶⁵ *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. június 6. 1. évf. 128. sz. 2 o.

⁹⁶⁶ Valószínűleg az 1886-ban Darányon született, cs. és kir. 44. gyalogezredbeli Kusz István. Verlustliste Nr. 648, 1918. január-február. 32. o.

⁹⁶⁷ Uchqo'rg'on, ma Özbekisztán, a kirgiz határ mellett.

⁹⁶⁸ *Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. július 15. 1. évf. 160. sz. 4 o.; július 22. 166. sz. 4. o.; július 29. 172. sz. 4. o.

Közel ugyanebben az időben, 1916. május-június során járt a táborban dr. Madsen bizottsága, amely a körülményeket továbbra is jónak ítélte meg; megállapította azt is, hogy azok a panaszok, miszerint vízben állva kell a foglyoknak dolgozniuk, csak egy rövid időre vonatkoztak egy tárna felnyitása során.⁹⁶⁹ A szórványos adatok arra utalnak, hogy a folyamatos szénszükségletnek köszönhetően Kizil-Kija foglyai a viharos 1917-es évet sokkal szerencsésebben vészelhették át, mint a Fergána-völgy többi táborának lakói. A bányatársaságot ugyan államosították, de a gyakorlatban nem sok változott, szakemberek hiányában a korábbi alkalmazottak vitték tovább a munkát. 1918 márciusában 500 fogoly dolgozott itt, köztük 23 birodalmi német, napi 2-3 rubelért, a kórház és a barakkok tiszták és rendezettek voltak. Tisztálkodásra naponta volt lehetőség, amit a mindent vastagon ellepő szénpor erősen indokolt is. Az étkezés térítésmentes és bőséges volt: napi fél-fél funt kenyér és hús, kétszer leves és zöldség. A Szkobelevből érkező foglyokra az itteni körülmények a polgárháború közepette valósággal paradicsomiként hatottak.⁹⁷⁰ Munkájuk fontosságát jól mutatja, hogy a bolsevik döntéshozók elrendelték, hogy ebből a táborból havonta legfeljebb 27 fogoly bocsátható haza. Mindazonáltal a kitermelés hatékonysága fokozatosan csökkent, ami egyrészt a bennszülött munkaerő eltűnésére és az eszközök elhasználódására,⁹⁷¹ másrészt a szakképzett, de ideológiailag nem kellően megbízhatónak tekintett értelmiségiek eltávolítására vezethető vissza.⁹⁷²

⁹⁶⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-19.

⁹⁷⁰ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666; Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 9. o.; Willfort 1930. 147–149. o.

⁹⁷¹ Erich Schulhof tartalékos hadnagy jelentése. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. 11-10/28

⁹⁷² Hentschel 1924. 71. o.

8.1.3.5. Os⁹⁷³

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. február ⁹⁷⁴	955		955
1916. április 1. ⁹⁷⁵	209	44	253
1916. nyár ⁹⁷⁶	193	41	234
1916. augusztus ⁹⁷⁷		200	200
1918. január ⁹⁷⁸	34	178	212
1918. március ⁹⁷⁹	100	200	300

Mivel a vasútvonal csak Andizsánig volt kiépítve, a hátralévő távolságot gyalog kellett megtenni. Az osi tábor adottságok tekintetében a jobbak közé tartozott. Hegyvidéki fekvésének köszönhetően a klimatikus viszonyok kellemesebbek, járványok jóval ritkábban fordultak elő. A körülbelül negyvenezer lakosú városban, a nyolcszáz fős orosz kolónia területén, a főút két oldalán helyezkedtek el a laktanyák, amelyek felépítésükben nem sokban különböztek a taskentiektől. A nagyjából száz magyar és ugyanennyi osztrák tiszt külön háztartást vezetett; szerencséjükre engedélyt kaptak arra, hogy Taskentből magukkal hozzák háztartási felszereléseiket (sok esetben ilyenkor a foglyoknak mindent hátra kellett hagyniuk). A körülmények azonban így is szükségessé tették a foglyok innovációját: így saját maguk gondoskodtak az elektromosság bevezetéséről, fürdőhelyiséget és víztisztító berendezést építettek. Utóbbira a rendelkezésükre álló vízcsatorna szennyezettsége miatt nagy szükség volt. Az osztrákok újraindították tábori újságjukat és könyvtárat rendeztek be; valószínű, hogy magyar társaik hasonlóan tettek, de erről konkrét adatokkal nem rendelkezünk. Osban különösen nagy volt a hiány cenzorokból, ami elsősorban a magyarokat érintette hátrányosan, gyakorlatilag lehetetlenné vált számukra a levelezés. Aligha kell kiemelni ennek negatív következményeit a foglyok, illetve hozzátartozóik lelkiállapotára.⁹⁸⁰

⁹⁷³ A fejezet egyes részei megjelentek: *Forgács* 2022a. 69–70; *Forgács* 2023. 75–78. o.

⁹⁷⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁹⁷⁵ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁹⁷⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁹⁷⁷ *Epstein* 1935. 27. o.

⁹⁷⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

⁹⁷⁹ Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 9. o.

⁹⁸⁰ *Horn – Selding* 1916. 32–34. o.; *Epstein* 1935. 25–28. o.

A tábor létszáma 1916 februárjában: 955 fő⁹⁸¹, április elsején: 44 tiszt, 209 fő legénység⁹⁸², kora nyáron: 41 tiszt, 185 fő legénység, 8 beteg a kórházban. A körülményeket viszonylag primitívnek, de alapvetően elfogadhatónak találták; a tisztek jelentős része birodalmi német volt, akik „apróságok” miatt panaszkodtak. A kórház azonban botrányos állapotban volt.⁹⁸³ Amikor Horn grófnő 1916. október 6-án a táborban szeretetadományokat osztott, a legnagyobb örömet a cigaretták okozták,⁹⁸⁴ az alapellátás tehát továbbra is kielégítő volt, a táborban működött könyvtár és színház is. „Rittmeister Rollner” meglehetősen pozitívan csalódott, ugyanis második szökési kísérlete után szállították ide 1916 decemberében, és úgy tudta, egy büntetőtáborba kerül. Ezzel szemben tiszta barakkokat és foglyok által művelt zöldségeskerteket talált egy idilli környezetben, kellemes éghajlattal. Gyakorlatilag szabadon mozoghattak a városban, és mivel elegendő pénzzel is rendelkeztek, szívesen látott vendégek voltak a termékekben dúskáló bazárban.⁹⁸⁵ Dr. Madsen közbenjárására a foglyok engedélyt kaptak egy víztározó építésére, amihez a YMCA egy szűrőberendezést is biztosított.⁹⁸⁶

A tábor parancsnoka, Babitszki praporscsik, civilben gimnáziumi professzor, Epstein emlékei szerint kellemes természetű személy volt, aki csak felsőbb utasítás esetén eszközölt szigorításokat. 1917 elején Kuropatkin tábornok főkormányzó is látogatást tett az osi táborban, amit meglehetősen nagy takarítás és rendrakás előzött meg. Georg Popper kapta azt a felelősségteljes feladatot, hogy előadja a foglyok kéréseit és panaszait. Annál nagyobb volt a csalódás, amikor Kuropatkin néhány percnyi vizitáció után megállapította, hogy *„hála Istennek, minden a legnagyobb rendben”*, és anélkül távozott, hogy Popper egy szót is szólhatott volna.⁹⁸⁷

A februári forradalmat követő átalakulások a tábor se kerültek el. A fegyelem lazult, a foglyok pedig engedélyt kaptak arra, hogy a tér egy részén földművelési munkákba kezdjenek. Kiemeltek egy kis csatornarendszert, dohányt, napraforgót és különféle zöldségeket ültettek; a kezdetben csak időtöltés gyanánt végzett kertészkedés az élelmiszerárak későbbi drasztikus emelkedésekor nagyon jó befektetésnek bizonyult. Az év második felében egyre nagyobb élelemhiány alakult ki, a táborban elkezdtek lovakat levágni, egy osztrák katona kutyahúsból főzött – állítólag kitűnő – pörköltet, reggelire már

⁹⁸¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

⁹⁸² Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

⁹⁸³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

⁹⁸⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-364

⁹⁸⁵ Zangel 1936. 109–113. o.

⁹⁸⁶ Harte jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 18, 28. o.; Madsen levele Slatin ezredesnek, 1916. december 2. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-420

⁹⁸⁷ Epstein 1935. 29–30. o.

csak nyers káposzta jutott. A bolsevikok taskenti hatalomátvétele után az orenburgi kozákok Turkesztánt elzárták a külvilágtól, megszűnt a vasútközlekedés és a postaszolgálat. Némí segítséget jelentett a dán konzulátus, amelytől a fogoly tisztikar közösen 15 000 rubel kölcsönt tudott felvenni.⁹⁸⁸ A táborparancsnokságot egy századczipész vette át, és névleg ugyan megszűnt a hadifogság, a gyakorlatban mégse váltak szabaddá, sőt ismét korlátozták mozgásszabadságot. A rendkívül hideg tél során, az alig fűtött barakkokban egyre többen határozták el, hogy megszöknek. A Fergána-medencét északról, keletről és délről körülzáró magas hegyláncok úttalan és jól őrzött hágói mind a Kína, mind a Perzsia vagy Afganisztán irányába történő szökést veszélyes és kevés reménnyel kecsegtető vállalkozássá tették. A legtöbben így az Oroszországon keresztül vezető, északnyugati irányú útvonal mellett döntöttek.⁹⁸⁹

Az 1917/18 telén uralkodó éhínséget egy adat szerint a környéken nagy számban előforduló teknősbékáknak köszönhetően vészelték át. Az állatokból „hamis bécsi szeletet”, levest, pörköltet készítettek, felhasználták a tojásaikat. Gyümölcsként az eperfák termései szolgáltak. 1918 márciusában 200 tiszt (ebből 22 birodalmi német) és 100 fő legénység élt a táborban. Alois Meyer ezredes nem tette Brunra azt a benyomást, hogy túlságosan hatékonyan tudna fegyelmet tartani. A tisztek élelme havi 42 rubelbe került, amelynek kifizetése komoly gondot okozott; Brun és Schulman őket 2750, a legénységet 100 rubellel tudta támogatni.⁹⁹⁰ A helyzet addig rosszabbodott, hogy néhány hónappal később a legénység bejelentette, hogy amennyiben nem javul az ellátásuk, belépnek a Vörös Hadseregbe.⁹⁹¹ A tisztek és a legénység viszonya tehát meglehetősen feszült volt. Egyedül a kézműves szakmákban dolgozók tudtak jó jövedelemre szert tenni. A helyi lakosság barátságosan viszonyult a foglyokhoz, de a környező településeken dúló kolera és tifusz komoly fenyegetést jelentett a táborra is.⁹⁹² 1918. június 2-án börtönlázadás tört ki a városban, amely során több mint 100 elítélt a helyőrség fegyverraktárát kifosztva elbarikádozta magát a börtönben. A Vörös Hadsereg gépfegyverekkel és tüzérséggel vette ostrom alá a börtönt. A négy napig tartó harcok és az általános felfordulás lehetőséget biztosított a foglyok számára a szökésre.⁹⁹³

⁹⁸⁸ Krucsán Györggyel felvett kihallgatási jegyzőkönyv, Szeged, 1918. május 7. HL I. VH. 4404. d.

⁹⁸⁹ Epstein 1935. 30–36. o.

⁹⁹⁰ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666; Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 9. o.

⁹⁹¹ Arthur Fischer levele a Hadügyminisztériumnak, 1918. július 9. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-578

⁹⁹² Wochenbericht No. 2, 1918. augusztus 17. HL I. Vh. 4366. d. 9. o.

⁹⁹³ Adalbert Stipek tartalékos hadnagy (cs. és kir. 89. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/963

Os városának neve örökre összeforrott azzal a tragédiával, ami „osi hadifogoly-mészárlás” néven vonult be a történetírásba. Az esettel a korabeli sajtó és a későbbi szakirodalom is foglalkozott,⁹⁹⁴ ezzel együtt érdemesnek látszik e helyütt is kitérni a történetekre. Röviden összefoglalva az eseményeket: az osi tábor egyre romló körülményei miatt a tisztek, akik többször eredménytelenül kérték áthelyezésüket, 1919. április 10-én úgy határoztak, hogy elhagyják a tábort Andizsán felé, annak ellenére, hogy az oroszok nem tudtak számukra fegyveres kíséretet biztosítani. A körülbelül 170 – többségében magyar – tisztet útközben foglyul ejtette a Holhodzsa⁹⁹⁵ vezetése alatt álló baszmacs-csoport, és néhány nap elteltével mindannyijukat kegyetlenül lemészárolták. Mint Kaba Eszter is rámutat, az eset szörnyűsége természetesen a legkülönbözőbb változatokat szülte azt illetően, hogy pontosan miért és hogyan történt a tragédia.

A gyilkosságok felelősről, Holhodzsa Esonról annyi tudható, hogy 1874-ben született Osban, és 1918 végén csatlakozott Madamin bég⁹⁹⁶ baszmacs-seregéhez. Beszédes tény, hogy a közép-ázsiai emlékezetben se túlzottan pozitív a megítélése, és végtelenségig kegyetlen cselekedetei miatt egy időre Madamin is bebörtönözte. A korábbi szakirodalomban sokáig tartotta magát az az állítás is, hogy Holhodzsa lett volna később Madamin bég gyilkosa; Mahmudovich azonban rámutat, hogy ezt semmiféle hiteles forrás nem igazolja. Alig egy hónappal a tragikus események előtt, 1919 márciusában Madamin és Holhodzsa Balikcsi⁹⁹⁷ mellett győzedelmeskedtek a Vörös Hadsereg csapatai felett, és mintegy 1700 foglyot ejtettek. A köztük lévő 350 dasnakot⁹⁹⁸ hasonló módon gyilkolták meg, mint később az osi tiszteket: megkötözve a Szir-darjába vetették őket.⁹⁹⁹

Rudolf Niemann visszaemlékezése¹⁰⁰⁰ szerint a foglyok nagyon ügyeltek arra, hogy se a bolsevikok, se a baszmacsok ne tekintsék őket ellenségnek, semlegességük felől egy „befolyásos szártot”, bizonyos Ali béget is biztosítottak 1918 februárjában. Ő megnyugtatta Kovács Géza¹⁰⁰¹ századost, hogy a helyi lakosok békések, és maguk is felléptek Holhodzsa fosztogató csapataival szemben. Említettet hat társával együtt nem sokkal később el is fogták és börtönbe vetették. Június 2-án azonban sikeres lázadást

⁹⁹⁴ Vö. *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 411–412. o.; *Kaba* 2011.

⁹⁹⁵ Neve a különböző forrásokban szerepel *Halhodzsa*, *Chol-Hodscha*, *Chal-Chodjah* stb. alakokban is.

⁹⁹⁶ Özbegül Madaminbek (1882–1920), a baszmacsok egyik legjelentősebb vezérégyénisége.

⁹⁹⁷ Baliqchi, Özbegisztán.

⁹⁹⁸ A nacionalista-szocialista irányzatú örmény Dasnakszutjun-párt tagjai.

⁹⁹⁹ *Mahmudovich* 2022. 39–41. o. A tanulmány magát az osi mészárlást azonban egyáltalán nem említi.

¹⁰⁰⁰ *Niemann* é.n. Személyével kapcsolatban csak annyi tudható, hogy Przemyszlben szolgált mérnök-hadnagyként, és bécsi illetőségű volt. Valószínűleg azonos azzal a Rudolf Niemannal, aki a második világháború idején a német Mauser fegyvergyárban töltött be vezető pozíciót. <https://dokumen.pub/the-worlds-assault-rifles-2nbsped-0935554009.html> (Megtekintés: 2023. május 4.)

¹⁰⁰¹ Azonos a Háy Elek feljegyzéseiben szereplő Kovács Gézával.

szított, és egy 36 órán át tartó véres tűzpárbaj során megszökött, majd július 5-én csapataival Os ellen vonult. A városból számos nő menekült a fogolytáborba, amelynek katonai védelme oly gyenge lábakon állt, hogy az orosz őrök a foglyoktól kértek tanácsot, és 200 puskát is felajánlottak nekik. Holhodzsa a tárgyalások során biztosította a foglyokat, hogy nem esik bántódásuk. Időközben azonban megérkezett a 400 fős, tüzérséggel felszerelt erősítés Szkobelevből, amely véres küzdelmek árán elűldözte a baszmacs sereget. A foglyok helyzetét nagyban nehezítette, hogy a felkelők oldalán is harcoltak osztrák–magyarok, így őrizetüket a táborban jelentősen megszigorították. 1919. február közepén Holhodzsa a lakosság egy részének együttműködésével újabb támadást indított Os ellen; megtorlásként a Vörös Hadsereg lerombolta és kifosztotta az óvárost. A foglyokat március 8-án arról értesítették, hogy Kokandra szállítják őket; erre azonban a következő egy hónap során se került sor.

Niemann szerint, aki nem csatlakozott a tábort elhagyó csoporthoz, Holhodzsa július 1-jén, amikor csapataival ismét Os előtt állt, a gyilkosságok megtörténtét ugyan elismerte, azonban azt állította, hogy azok egyik beosztottjának önhatalmú cselekedetei voltak. Benda Jenő, a csóti leszerelőtáborban dolgozó tudósító ezzel nagyjából megegyezően írja le cikkében az esemény előzményeit.¹⁰⁰² Ezek alapján a gyilkosságok motivációja Holhodzsa részéről a bosszú lehetett: mint ismeretes, a Vörös Hadsereg soraiban számos egykori osztrák–magyar hadifogoly is harcolt. *„Egy kisebb csoport ellenezte a vakmerő utazást, mert rémhírek terjedtek el a felkelők kegyetlenségéről és arról, hogy a bennszülöttek a hadifoglyokat tartják bűnösnek abban, hogy az általuk annyira gyűlölt tanács hatalom gyökeret tudott verni Turkesztánban”*, emlékezett vissza Fekete József, a 19. honvéd gyalogezred hadapródja.¹⁰⁰³ Franz Hentschel is hasonlóan vélekedett, azzal a megjegyzéssel, hogy Madamin béget nem terheli felelősség a gyilkosságok miatt, azokat egyedül Holhodzsa rendelte el.¹⁰⁰⁴ Josef Zangel szerint a foglyok egyszerűen az *„ázsiai barbarizmus és a bolsevik indolencia”* áldozatai lettek.¹⁰⁰⁵ Ettől némileg eltér Fritz Willfort verziója: eszerint ugyanis az osi foglyok vezetője megállapodott Holhodzsával abban, hogy azokat a fegyvereket, amelyeket a tábor

¹⁰⁰² Benda Jenő: Magyar tisztek borzalmas lemészárlása. *Pesti Hírlap*, 1922. július 23. 44. évf. 165. sz. 2–3. o. Benda forrása dr. Rácz Ernő óbecsei ügyvéd, a m. kir. 5. honvéd gyalogezred tartalékos hadnagya volt, aki a krasznajarszki fogolytáborban együtt raboskodott Gyóni Gézával. Közelebbről nem ismert körülmények között került Osba, ahol letelepedett, feleségül vette egy orvos özvegyét, és látványos karriert futott be: egészségügyi főnök, államügyész, majd jogtanácsos lett. 1927. március 7-én halt meg tuberkulózisban. *Bácsmegyei Napló*, 1927. május 1. 28. évf. 110. sz. 21. o.

¹⁰⁰³ Fekete József jelentése, Csót, [keltezés nélkül]. HL Hfgy 26. d. Csót igazolóbizottság 111/1922. 915–917. o.

¹⁰⁰⁴ Hentschel 1924. 85–86. o.

¹⁰⁰⁵ Zangel 1936. 125–126. o. Az eseményt tévesen 1918 májusára datálja.

önvédelemi céllal kapott, nem fogják a baszmacsok ellen használni. Mivel azonban a város körüli harcokban ezek mégis bevetésre kerültek az oroszok részéről, Holhodzsza ezt az esküszegést torolta volna meg a későbbi gyilkosságokkal.¹⁰⁰⁶ Adolf Epstein szerint a foglyokat azután végezték ki, hogy megtagadták a baszmacsok oldalán való harcolást.¹⁰⁰⁷ Bánóczy Endre hadnagy verziója egybevág Adolf Epsteinével,¹⁰⁰⁸ és ezt említi Horváth Ferenc is (aki viszont tévesen egy másik baszmacs-vezérnek, Aman Palvannak tulajdonítja a mészárlást.)¹⁰⁰⁹ Edgar Hämmerle információi szerint az osi mészárlás a Kokandban – hadifoglyok által is – elkövetett kegyetlenkedések megbosszulása volt,¹⁰¹⁰ és ezt támasztja alá Hentschel is.¹⁰¹¹ Szenyovszky Ferenc meg ismét kicsit másképp emlékezett vissza: „*A mohamedánok nem bántották ugyan már a mieinket, mert jövetelünk jelezve volt, s tudták, hogy haza megyünk, de mégis voltak félreértések. Egy ilyen sajnálatos félreértés áldozata lett több mint 150 fogoly tiszt, akik Osból Kínába akartak szökni. Egy csapat felkelővel találkoztak, akik látták, hogy európaiak, minden további nélkül az utolsó emberig lemészárolták őket s egy részüket vagy tán az egészet is a Syr-Darjába hányták. Később ugyan felsőbb parancsnokuktól szemrehányást kaptak s az elesetteket megkönnyezve, kőhalmot raktak össze a helyre, de ez már nem sokat segített szerencsétleneken.*”¹⁰¹²

Noha az itt ismertetett verziók közül bármelyik elképzelhető, a legvalószínűbbnek mégis az tűnik, hogy az osi foglyoknak egyszerűen végzetes balszerencsájük volt, hogy a legkiszámíthatatlanabb baszmacs-vezér kezére kerültek. Azok alapján, amit Holhodzsáról tudunk, nem túlzott merészség azt állítani, hogy semmi különösebb okra nem volt szüksége ahhoz, hogy a gyilkosságokat elkövesse. A kutatást azonban semmiképp se lehet lezártnak tekinteni, esetlegesen előkerülő újabb források még egészen új megvilágításba helyezhetik a történeteket.

¹⁰⁰⁶ Willfort 1930. 252–253. o.

¹⁰⁰⁷ Epstein 1935. 57–58. o.

¹⁰⁰⁸ Hadifogoly-Ujság, 1920. november 1. 2. évf. 21. sz. 13. o.

¹⁰⁰⁹ Horváth – Mitrucz-Süvegi 2012. 80. o. Aman Palvan (1856–1923), özbegül Omon Polvon, („Omon a birkózó”), mellékeve arra utal, hogy a felkeléshez való csatlakozása előtt a sportág jeles bajnoka volt. <https://ummalife.com/post/492067> (Megtekintés: 2024. november 24.)

¹⁰¹⁰ Edgar Hämmerle százados (cs. és kir. 28. gyalogezred) jelentése. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. 10-36/32-2

¹⁰¹¹ Hentschel 1924. 85–86. o.

¹⁰¹² Oct. Hung. 1521. 39. o.

8.1.5. Transzkaszipi oblaszty

8.1.5.1. Ashabád és Ak-Tepe¹⁰¹³

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁰¹⁴	5000 (nagy részt ortodoxok és csehek)	2	5002
1915. november 22. ¹⁰¹⁵	5000		5000
1916. január–március ¹⁰¹⁶	500		500
1917. január 4. ¹⁰¹⁷			60
1918. január ¹⁰¹⁸	12		12
1918. június ¹⁰¹⁹			410

A legénységi állományt az Ashabádtól nagyjából 35 kilométerre lévő Ak-Tepe táborban, korábbi istálló épületeiben helyezték el. Mivel csak három orvos tartózkodott itt, Schuyler kezdeményezte, hogy Taskentből helyezzenek át néhányat. Más téren is sok volt a hiányosság. Rossz volt a foglyok lábbelivel való ellátása, ami a későbbiekben se javult számottevően: amikor Schuyler után fél évvel egy másik amerikai küldöttség kereste fel a tábor, a probléma továbbra is szembetűnő volt.¹⁰²⁰ A betegeket is munkára kötelezték, a pénz- és csomagküldemények sok esetben nem érkeztek meg. (A tábor vezető orosz ezredes azonban másképp látta: szerinte a foglyok nem akartak dolgozni, nem tartották tisztán saját szállásaikat és egész nap csak aludtak.) Bohuš Peters 1915 elején, szüleinek írt levelében arra panaszkodik, hogy naponta találtak egereket a kásában.¹⁰²¹ Egy másik beszámoló szerint az ebéd „*egy kis darab ehetetlen tevehús némi sötét, ismeretlen*

¹⁰¹³ Ак-Тепе, törökül „fehér domb”, ma *Akdepe* alakban az asgábádi katonai repülőtér elnevezése.

¹⁰¹⁴ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 15. o.

¹⁰¹⁵ Thormeyer – Ferrière 1916. 113. o.

¹⁰¹⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁰¹⁷ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁰¹⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁰¹⁹ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

¹⁰²⁰ Berichte von Beauftragten der Botschaft der Vereinigten Staaten von Amerika in St. Petersburg über die Lage deutscher Kriegsgefangenen und deutscher Zivilpersonen in Rußland. HL I. Vh. 4364. d. sz. n. 18–19. o.

¹⁰²¹ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-396

anyagból készült kásával”.¹⁰²² Ugyanebben az időszakban a legénységi foglyok sokszor teljesen sületlen kenyeret kaptak, amiktől sokan megbetegedtek, sőt meg is haltak.¹⁰²³ Egyedüli pozitívum: a hegyi források és az artézi kút ivóvize elegendő és kiváló minőségű volt.

A kormányzat fejenként 25 kopeket biztosított az ellátásra, csak hogy ennek a felét a városparancsnok, a másik felének a felét a konyhai személyzet és a táborparancsokság ellopta, így 5-6 kopek maradt.¹⁰²⁴ Schuyler talált a táborban egy Franz Viták nevű, cseh származású foglyot is, aki állítása szerint amerikai állampolgár volt, és hazalátogatása során ejtették foglyul.¹⁰²⁵ A legénységi táborban néhány száz cseh és szerb nemzetiségű fogoly folyamatosan provokálta a tiszteket azzal, hogy az orosz himnusz énekelve vonultak el ablakaik előtt. Az ebből kialakuló konfliktust a táborvezetés azzal oldotta meg, hogy a császárhű tiszteket Fort-Alekszandrovszkij büntetőtáborába száműzték.¹⁰²⁶ Az őrszemélyzetet is többnyire szerb és ruszin foglyokból verbuválták.¹⁰²⁷

A későbbiekben némileg javultak a körülmények. A fekvőhelyekre matracok kerültek, a kenyér fogyaszthatóbb lett. Mindezek ellenére itt is pusztítottak járványok az 1915-ös évben, a betegségeket – tifusz, vérhas – állítólag a przemysli foglyok hurcolták be, akiket nem helyeztek karanténba. Az orvosok száma Schuyler kezdeményezése ellenére változatlan maradt novemberben is, egy orosz és két osztrák teljesített szolgálatot, nyolc orvos segítségével. A tábor hatalmas kiterjedésének köszönhetően a foglyok meglehetősen szabadon mozoghattak, kerítés nem volt, csak őrhelyek láncolata. A perzsa határ közelsége – alig 50 kilométer – sok foglyot arra csábított, hogy megkísérelje a szökést. Ehhez azonban a Kopet-dag kietlen és lakatlan völgyek által szabdaltnak meredek hegyvonulatait kellett leküzdeni. A szökevények nagy része eltévedt a sakálok, hiénák, skorpiók, kígyók és pusztai varánuszok által uralt vadonban; a szerencsésebbeknek sikerült visszatalálnia a táborba.¹⁰²⁸ A szökeéseknek az orosz őrség azzal próbálta elejét venni, hogy elkobozták a foglyok ruháinak nagy részét, csak egy inget és alsónadrágot meghagyva.¹⁰²⁹ Minden nap reggel és este nyolckor be kellett írniuk magukat egy orosz altiszt jelenlétében

¹⁰²² Raimund Nitsche póttartalékossal (cs. és kir. 92. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1533. d. 10-33/200-79

¹⁰²³ Moritz Press számvivő altiszttel (cs. és kir. 77. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1344. d. 10-33/135-22

¹⁰²⁴ *Blond* 1931. 24. o.

¹⁰²⁵ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 15–17. o.

¹⁰²⁶ Otto Schreiber főhadnaggyal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2458

¹⁰²⁷ Josef Němec (k. k. 25. Landwehr gyalogezred) gyalogossal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/656

¹⁰²⁸ *Thormeyer – Ferrière* 1916. 112–113. o.

¹⁰²⁹ Franz Šedivý póttartalékossal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1533. d. 10-33/200-79

egy ellenőrző könyvbe.¹⁰³⁰ 1915 második felében a táborból számos foglyot Vaivarába és Korffba szállítottak.¹⁰³¹

A tiszteket a városban helyezték el, a 17., 18., 19. és 20. turkesztáni lövészezred laktanyáiban. A szökési kísérletek szaporodásával egy 10 fős, azonnal útra kész kozákcsoportot állomásoztattak felnyergelt lovakkal a közvetlen közelben.¹⁰³² A tisztek kezdetben teljesen szabadon, később kísérettel mozoghattak; a hozzátartozóik által küldött pénzt többnyire megkapták. Alakítottak egy zenekart, amely – növények mögé elrejtve – mozivetítések során biztosította a muzikális aláfestést.¹⁰³³ Bizonyos Władysław lengyel fogoly „nem akart ló lenni”, vagyis megtagadta a vízfordási munkát, amiért büntetésből 10 napra elzárták. Ezt követően két magyarral együtt elverték egy orosz katonát, aminek következményeként a 600 fogoly 10 napig nem kapott húst, de a tettesek kilétét nem tudták kideríteni.¹⁰³⁴

Dr. Madsen szerint a tábor 1916 tavaszán evakuálták,¹⁰³⁵ de Lydig 1917. január elején még 60 foglyot talált Ashabádban, akik egy kivételével egészségesek voltak, a körülményeket elsőosztályúnak ítélte.¹⁰³⁶ 1918 márciusában néhány száz fő volt a tábor létszáma. A Mervből érkező Dombi Kiss Imre (1881–1947) benyomása szerint „*valamivel jobbacská volt a helyzet (sic!), jobban néztek ki az ott lévő emberek*”.¹⁰³⁷ Schulman június elején 410 fogollyal találkozott, akiket elsősorban az viselt meg, hogy másfél éve nem járt náluk delegáció.¹⁰³⁸ Július 26-án a megmaradt foglyok nagy részét a térségbe benyomult britek Indiába vitték, ahonnan csak másfél év elteltével jutottak haza.¹⁰³⁹

¹⁰³⁰ Kasper Blond egészségügyi zászlós (cs. és kir. 41. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-33/41

¹⁰³¹ A mai Észtország területére. Böhmische Zensurgruppe A, 84. Spezialbericht. HL I. Vh. 4365. d. sz. n.

¹⁰³² Kasper Blond jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-33/41

¹⁰³³ Thormeyer – Ferrière 1916. 114. o.

¹⁰³⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1343. d. 10-33/108

¹⁰³⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁰³⁶ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁰³⁷ Dombi Kiss Imre hódmezővásárhelyi gazda a világháború kitörésekor Szegedre vonult be, a m. kir. 3. honvéd menetgyalagezredben szakaszvezetőként teljesített szolgálatot, és Przemyśl elestekor került orosz fogságba. Fogsága nagy részét Csardzsouban és Bajram-Aliban töltötte. 1918. március végén több társával megszökött Ashabádból, és Perzsián keresztül kalandos körülmények között hazajutott.

¹⁰³⁸ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

¹⁰³⁹ AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. 11-10/2

8.1.5.2. Szerahsz

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁰⁴⁰			2000

Az egy négyzetkilométernyi területű, szögesdróttal körülvett tábor nyolc barakkból állott, mindegyikben nagyjából 300 foglyot szállásoltak el, a konyha egy elkülönített kőépületben kapott helyet. A táborparancsnok egy jószándékú százados volt, adjutánsa azonban „azokhoz a katonazubbonyt viselő egyénekhez tartozott, akik a háborút csak a hadtápból ismerték, és a bátorságukat a védtelen foglyokon akarták kipróbálni.”¹⁰⁴¹ 1915 első hónapjaiban a foglyok szigorú elzárás alatt voltak, még az egyes barakkok közötti kommunikációt is tiltották, az ételmezés jóformán csak répából és kenyérből állott.¹⁰⁴² Ezeknek az adatoknak némileg ellentmond az a tény, hogy Gregor Kican tartalékos gyalogos ugyanebben az időben a táborban egy helyi lakostól nem csak perzsául tanult, hanem a környék földrajzi viszonyairól is tájékozódni tudott. A tábor közelében folyó csatorna képezte ugyanis az orosz–perzsa határt, ami értelemszerűen nagy motiváció volt a szökések megkísérlésére.¹⁰⁴³ Ebből a szempontból a kórház épülete volt különösen szerencsés elhelyezkedésű, ugyanis távol esett a kaszárnyáktól, és az őrzése is felületes volt. 1915 tavaszán az egészségügyi körülmények elég rosszak voltak: magas volt a rovarszennyezettség, a betegek egy szál lepedőn feküdtek a cementpadlón, orvos és gyógyszer nem volt. Az ételmezés: délelőtt egy tea cukor és kenyér nélkül, ebéd leves kb. 10 dkg marhahússal, káposztával és kemény rozskenyér, este ismét üres tea.¹⁰⁴⁴ Egy adat szerint ebben az időszakban 2000 fogolyból 1800 meghalt.¹⁰⁴⁵ Némileg javult a helyzet, amikor az idős orosz orvost Rudolf Strisauer (cs. és kir. 77. gyalogezred) váltotta.

¹⁰⁴⁰ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 15. o.

¹⁰⁴¹ Barthel 1940. 23–24. o. Max Barthel (1893–1975) német író részt vett az első világháborúban, idézett könyvben azonban nem saját, hanem Kaspar Horjak gyalogos (1892–1937) fogságbeli élményeit adja közre annak feljegyzései alapján. Horjak Gairachban (ma Jurklošter, Szlovénia) született, a háború előtt Kijevben dolgozott. A cs. és kir. 87. gyalogezred 3. században szolgált, és mivel oroszul is beszélt, tolmácsként kellett dolgoznia a foglyótáborban, ahonnan végül Perzsiába szökött. Verlustliste Nr. 410, 1916. április 18. 22. o.

¹⁰⁴² Grach János szakaszvezetővel (m. kir. 9. honvéd gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4404. d. 7716/1916

¹⁰⁴³ Gregor Kican tartalékos gyalogossal (cs. és kir. 24. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/646

¹⁰⁴⁴ Vogel József őrzetítővel felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1347. d. 10-33/464. Vogel két társával, Oravec József 11. gyalogezredbeli és Geréb József m. kir. 5. honvéd gyalogezredbeli honvédekkel május 11-én szöktek át Perzsiába. Lásd még: Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy I. 1930. 379–380. o.

¹⁰⁴⁵ Barthel 1940. 37. o.

Gyógyszereket csak a saját pénzén, illetve a betegek kosztpénzének megtakarított részéből tudott beszerezni Ashabádból.¹⁰⁴⁶

Az „együttműködő” csehek egy külön barakkban helyezték el, és jobb élelmezési ellátásban részesültek, ami értelemszerűen folyamatos konfliktusokhoz vezetett a magyar és osztrák foglyokkal. A csehek állítólag egy szerződést is aláírtak, amelyben vállalták, hogy a háború vége után Oroszországban maradnak.¹⁰⁴⁷

Az utolsó adat a táborral kapcsolatban 1917. augusztus 1-jéről származik, amikor Bécs a petrográdi dán küldöttséghez fordult azzal a kérdéssel, van-e tudomásuk arról, hogy létezik-e még ez a „büntetőtábor”. A vöröskeresztes delegációkat korábban ugyanis arról tájékoztatták, hogy a tábort felszámolták, azonban azóta olyan hírek terjedtek, hogy ez nem felelt meg a tényeknek; levelek egyáltalán nem érkeztek innen. A választ nem ismerjük.¹⁰⁴⁸

8.2. Buharai Emirátus

8.2.1. Új-Buhara

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁰⁴⁹			40
1916. január– március ¹⁰⁵⁰	680		680
1916. május– június ¹⁰⁵¹	2037		2037
1918. január ¹⁰⁵²	28		28

A külvilágtól elzárt, falakkal körülvett és jól őrzött Ó-Buharában értelemszerűen nem volt fogolytábor. Új-Buharában egyes adatok szerint még Schuyler látogatása előtt létezett egy tábor, amelyet ekkorra azonban már kiürítettek – feltehetőleg a vidéken nagyon gyakori malária miatt. A buharai vasútvonal építésén 1916 tavaszán 5000-7000 fogoly

¹⁰⁴⁶ Groszkopf Vilmos szakaszvezetővel (m. kir. 11. honvéd gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4404. d. Másolat a 17.356/eln.1.-HM számhoz.

¹⁰⁴⁷ Csornák György gyalogossal (m. kir. 11. honvéd pótzászlóalj) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1347. d. 10-33/474

¹⁰⁴⁸ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-310

¹⁰⁴⁹ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 15. o.

¹⁰⁵⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁰⁵¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁰⁵² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

dolgozott.¹⁰⁵³ A buharai emír korábban kiharcolta a cárnál, hogy az „ördögjárgány”¹⁰⁵⁴ kívül maradjon Buhara városfalain, ezért a vasútállomás 8 kilométerrel távolabb, Új-Buharánál épült meg. (Az emír valójában nem a technikai újítással szemben táplált elsősorban ellenérzéseket, hanem helyesen érzékelte, hogy a vasúthálózat kiépítése mindenekelőtt katonai célokat szolgált, és jelentősen hozzájárult az érintett területeken az orosz befolyás megszilárdításához.)¹⁰⁵⁵ A cár tervezett látogatásának alkalmából 1891-ben a síneket meghosszabbították és egy kicsi, de díszes pályaudvart építettek a városkapu elé, amelynek őrzésével Cirill Oszipovics Lermatov taskenti hivatalnokot bízták meg. Az épületet exterritoriális területnek nyilvánították. A cár végül sose érkezett meg, de Lermatovot senki se hívta vissza, és a fizetését is tovább folyósították egészen az 1917-es bolsevik forradalomig. A síneket a felkelés során ugyan lerombolták, de mivel a szerződést Buhara továbbra is tiszteletben tartotta, az épülethez és lakójához nem nyúltak. Lermatov komoly vagyona tett szert azzal, hogy vodkát főzött és egy kisebb kocsmát üzemeltetett; mindössze arra kellett vigyáznia, hogy a demarkációs vonalat ne lépje át, a buharai rendőrök ugyanis abban a pillanatban elfogták volna.¹⁰⁵⁶

A táborról nagyon kevés az adat, a Vörös kereszt látogatása a foglyok megítélése szerint mindenesetre javított a körülményeken.¹⁰⁵⁷ Szállásként kaszárnnyák szolgáltak, a bánásmód emberséges volt.¹⁰⁵⁸ Neszvadba Lajos (1887–1982) úgy emlékezett vissza, hogy a táborban voltak tiszték is, akik azonban teljesen elkülönültek és közönyösnek mutatkoztak a legénység sorsa iránt.¹⁰⁵⁹ Egy forrás szerint 1917 nyarán is járt egy vöröskeresztes nővér a táborban, bizonyos „Brosa grófnő”, akit különösen pozitív szavakkal illet Matthias Kubesch hadifogoly: *„a legjobb a küldöttségek közül, amelyek eddig itt jártak [...]”*.¹⁰⁶⁰ 1918 márciusában a tábor nagy részét már felszámolták és Csardzsouba evakuálták, egy 100 fős munkacsoport maradt, amely továbbra is a vasúton

¹⁰⁵³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁰⁵⁴ „Sejtán-arba”, ezzel a névvel illeték az olyan modern járműveket, mint a vasút, automobil vagy repülő. Hentschel 1924. 25. o.

¹⁰⁵⁵ Szálkai 2013. 337. o.

¹⁰⁵⁶ Krist 1936. 365–568. o.

¹⁰⁵⁷ Hermann Rothe szakaszvezetővel felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2152. d. 10-33/3456

¹⁰⁵⁸ Varsa 1927. 101. o.

¹⁰⁵⁹ Tóth 2019. 156. o. Neszvadba (1918-tól Némethy, majd Németi) Lajos tizedesként szolgált a cs. és kir. 16. gyalogezredben, sebesülten esett fogságba Przemyśl feladásakor. 1917-ben belépett a Vörös Gárdába, a második világháború után kommunista politikusként tevékenykedett.

¹⁰⁶⁰ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190. A nővér kiléte egyelőre nem tisztázott. Lehetséges, hogy Karl Brose (1855–1930) porosz vezérőrnagy rokonságához tartozott.

dolgozott.¹⁰⁶¹ Schulman Új-Buharában 1918. május végén 325 foglyot talált, akik valamennyien dolgoztak.¹⁰⁶²

8.3. Steppei Főkörmányzás

8.3.1. Akmolinszk oblaszty

8.3.1.1. Akmolinszk

		Legénység	Tisztek	Összesen
1915. április ¹⁰⁶³				123
1915. június ¹⁰⁶⁴		37	125	162
1915. december 5. ¹⁰⁶⁵		36	115	151
1917. augusztus 3. ¹⁰⁶⁶		39	116	155
1918. január ¹⁰⁶⁷		11	114	125

Az 1914. október folyamán megérkező tiszteket az egykori járványkórház épületében, a „lazarettben” helyezték el. Az ajtók le voltak szerelve, az ablakok nem voltak nyithatóak. A városparancsnok – akit az általa gyakran használt orosz szó alapján László József *Mozsnyo* („lehetséges, szabad”) néven emleget – számtalan rendelettel keserítette meg a tisztek életét. Így megtiltotta a tiszti csillagok viselését a városban, a hangos német beszédet, a magánházakba való betérést. „[...] hozza az ő hülye rendeleteit, vagy talán vak kötelességtudásából kifolyólag hirdeti ki a nagy orosz városokban elhelyezett osztrák–magyar foglyokra hozott, s reánk egyáltalában nem vonatkozó, de neki mégis megküldött rendeleteket, melyek aztán csak nevetséget keltenek közöttünk. Ilyen rendelet például az is, hogy tilos színházakba, kávéházakba járni. Hát volt valaha színház vagy kávéház

¹⁰⁶¹ Bericht über die verschiedenen Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

¹⁰⁶² Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

¹⁰⁶³ HL I. Vh. 4365. d. 57743/7

¹⁰⁶⁴ Peirce jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 119751/7

¹⁰⁶⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹⁰⁶⁶ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁰⁶⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

*Akmolinszkban? Nem volt, de nagyon sokáig nem is lesz!”*¹⁰⁶⁸ Mindezzel együtt László kifejezetten tűrhetőnek ítélte meg helyzetüket. Október végétől jelent meg a foglyok által szerkesztett „Kirgiz Híradó / Kirgisischer Grenzbote” című újság, azonban mindössze nyolc napig; a kiadását a parancsnok különösebb ok nélkül betiltotta. Az élelmezést a helyi orosz vendéglős (*büfecsik*) intézte, sok más táborhoz képest nem kifejezetten rossz, ámde ugyanolyan egyhangú étkezést biztosítva a tiszteknek. Havi 18 rubelért járt a kétfogásos ebéd és egyfogásos vacsora. Hamarosan, 1914. december végére a foglyok itt is kialakították inkább saját konyhájukat.¹⁰⁶⁹

Kroh hadnagy¹⁰⁷⁰ beszámolója szerint 1914 végén 42 tiszt lakott egy szalmaházikóban, amelynek minden részéből süvített a szél.¹⁰⁷¹ A nyári hőség ugyancsak nagyon megviselte a foglyokat, az ablakokat kívülről zárták, és csak arra a három órára lehetett kinyitni, amikor sétára mentek. Másrésről le voltak szerelve az ajtók, ami meg elviselhetetlen huzattal járt.

Akmolinszk bizonyos szempontból büntetőtábornak is tekinthető, ide helyezték ugyanis azokat a szlávokat, akik valamilyen vétséget követtek el.¹⁰⁷² 1915 szeptemberében rossz higiéniai körülményeket jelentettek, az orvosoknak nem engedélyezték a foglyok ápolását.¹⁰⁷³ Horváth Pál 1916. október 30-án arra panaszkodott, hogy a tiszteket úgy zárják el, mint a bűnözőket, és még vöröskeresztes delegáció se jár feléjük.¹⁰⁷⁴ Különösen rosszak lehettek a higiéniai és ellátási körülmények a közkórházban, ahol a cenzúrán átjutott levelezőlapok szerint tömegesen haláloztak el a foglyok.¹⁰⁷⁵ Helyzetük azért se javult, mert a nehezen megközelíthető tábornak se a Turkesztánba, se a Szibériába küldött delegációk nem látogatták meg. Ez a körülmény különösen elkésérítette a fogvatartottakat, aminek hangot is adtak leveleikben. Ennek hatására a lublini 58. lábadozó osztályon dolgozó Carla P. Pehm osztrák nővér kérvényezte 1917 nyarán, hogy küldjék ki Akmolinszkba, ahonnan május óta nem érkezett semmilyen hír. A külügyminisztérium azonban inkább a dán küldöttség értesítése mellett döntött.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁶⁸ László 2019. 20. rész. Hozzá kell tenni, hogy László téved, ami Akmolinszk kulturális életét illeti, a Gorkij nevét viselő színház ugyanis már 1899 óta működött: <https://e-history.kz/en/projects/show/23576> (Megtekintés: 2025. február 23.)

¹⁰⁶⁹ László 2019. 17–25. rész.

¹⁰⁷⁰ Valószínűleg Franz Kroh élelmezési tiszt (cs. és kir. 18. gyalogezred).

¹⁰⁷¹ Cenzúrahivatali jelentés, 1915. január 18. KA ZSt KM 1915 10/KgA. 968. d.

¹⁰⁷² Mauritius Krempel százados (cs. és kir. 56. gyalogezred) hadifogoly levelezőlapja, 1916. június 7. KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-212

¹⁰⁷³ Melléklet a Vöröskereszt stockholmi konferenciájának ötödik ülésének jegyzőkönyvéhez, 1915. november 27. HL I. Vh. 4362. d. 41. o.

¹⁰⁷⁴ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/2-47

¹⁰⁷⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-370

¹⁰⁷⁶ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-431

1917 augusztusában Hempel-Jørgensen közbenjárására visszaszerelték a barakkok ajtajait és ismét engedélyezték a sportolást. A táborparancsnok, Szerebrennyikov százados nagymértékű gyanakvással viszonyult ugyanis a foglyokhoz, amit sokan zaklatásként érzekelték és ennek következtében neuraszténias tüneteket mutattak. Ezen kívül a két barakk túlszűfolt volt, a latrinák nyomorúságos állapotban, a katonatanács pedig megtiltotta a tiszteknek, hogy a vásárok idején intézzék beszerzéseiket a városban.¹⁰⁷⁷ A tábor későbbi történetével kapcsolatban egyelőre nem áll rendelkezésre több forrás.

8.3.1.2. Petropavlovszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. április ¹⁰⁷⁸			7045
1915. június ¹⁰⁷⁹	7586 (további 8655 a város környékén)	123	7709
1915. december 5. ¹⁰⁸⁰	7108	115	7223
1917. július ¹⁰⁸¹	3454	1410	4864
1918. január ¹⁰⁸²	66	14	80
1918. szeptember ¹⁰⁸³	3000	1000	4000
1919. április ¹⁰⁸⁴	9979	911	10 890

Stanislaus Gawel hadifogoly, katolikus tábori lelkész benyomása az ekkor 40 000 fő lakosú városról: „Hosszú, széles, ürülékkel teli utcák. Azt látni lehet, hogy a hellyel nem takarékoskodtak a falvak és városok építésénél, hely az van itt elég. Kétoldalt alacsony faházak, mindegyik zöldre festett tetővel, néhány egész csinos faragásokkal és díszítésekkel. Egypár templom, mecset, nagyobb építészeti érték nélkül, fehérre mázolt falakkal. Ami azonnal szembetűnik, az a járókelők viszonylagos ritkasága, és a kis szibériai lovak mögé fogott, könnyű kordék nagy száma. A lovak és tartásuk oly kevésbe kerülnek,

¹⁰⁷⁷ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁰⁷⁸ HL I. Vh. 4365. d. 57743/7

¹⁰⁷⁹ Peirce jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 119751/7

¹⁰⁸⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹⁰⁸¹ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁰⁸² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁰⁸³ Drexel 1949.

¹⁰⁸⁴ Obst százados kimutatása. HL I. Vh. 4358 d.

*hogy itt szinte mindenkinek van egy. Az elhaladók között látni a kirgizek természetes alakjait, nagy szőrmesapkákkal és hosszú, teveszőrgyapjából készült köpenyekben, mind a kis lovakon ülve. Az utcasarkon tevék hosszú sora, mindennemű áruval megpakolva.*¹⁰⁸⁵

1914 őszén a körülmények viszonylag jónak tekinthetők. A tiszteknek természetesen minden berendezést, ágyneműt maguknak kellett beszerezniük. A városba 2-4 fős csoportokban, délelőtt és délután mehettek ki. A legénységet részben a várostól 2 kilométerre található barakkokban, részben magánházakban szállásolták el. Petropavlovszk gyűjtőtábori funkciót is betöltött.¹⁰⁸⁶

Anton Duřpekt mérnököt, a cs. és kir. 18. gyalogezred póttartalékosát egy villanyvasút terveinek kidolgozásába vonták be, mások tisztességes fizetésért dolgoztak műhelyekben és szabadon mozoghattak.¹⁰⁸⁷ 1914/15 telén az egészséges foglyok jelentős részét a környező falvakban szállásolták el, a városban a betegek és sebesültek maradtak.¹⁰⁸⁸ Ez azonban nem okvetlenül jelentett jobb bánásmódot vagy ellátást: így Stanislaus Ziegler 1915. május 9-én, Belokamenkában¹⁰⁸⁹ írt levelében arról panaszkodik, hogy egész nap csak tea és kenyér az élelmük, és ha ez tovább tart, „csontvázként jövőünk majd haza.”¹⁰⁹⁰ Más források is alátámasztják a rossz étellemezést: reggeliként forró víz, ebédre szegényes leves fejenként egy darab krumplival, 40 gramm hús, rossz szagú zsírral elkészített kása, 500 gramm nehéz fekete kenyér. Sokszor nem kapták meg az ígért fizetést munkájukért, a ruházat teljesen elégtelen volt. Esetenként pincékben, a behordott hótól nyirkos földön, vagy istállóknál az állatokkal együtt kellett aludniuk. A legénységgel való bánásmód gyakran rendkívül goromba volt, ami sokszor csak rosszabbodott abban az esetben, ha a tisztek megkíséreltek közbenjárni az érdekükben. Revertera grófnő, aki több tiszt beszámolóját összegyűjtötte és továbbította az Osztrák–Magyar Vöröskeresztnek, úgy látta, hogy amennyiben fordultak is elő pozitív kivételek a bánásmódot illetően, azok csak „a szabályt erősítették”. A postát a túlterhelt munkatársak sokszor tömegével egyszerűen kidobták.¹⁰⁹¹

1915 tavaszán változni kezdett a légkör: megkezdődött a politikai agitáció, a mozgásszabadságot egyre jobban korlátozták. A legénységet a könnyebb befolyásolás

¹⁰⁸⁵ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-31/42

¹⁰⁸⁶ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-31/42

¹⁰⁸⁷ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 968. d. 10-18/17-4

¹⁰⁸⁸ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 968. d. 10-18/17-47

¹⁰⁸⁹ Белокаменка, Kazaksztán, Szemejtől 55 kilométerre nyugatra.

¹⁰⁹⁰ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 968. d. 10-18/17-52. Az iratban „Zieglev” szerepel, de ez valószínűleg tévedés.

¹⁰⁹¹ Jaroslav Plaminek százados (cs. és kir. 17. tábori vadászszázlój) jelentése. HHStA MdÄ AR F36 389. d. 107880/7

érdekében igyekeztek elkülöníteni a tisztektől.¹⁰⁹² Május végén a vidéken elszállásolt foglyokat visszarendelték a táborba, és a reáliskola épületében helyezték el őket.¹⁰⁹³ Augusztusban, az iskolakezdés közeledtével innen is ki kellett költözniük; a tisztek egy részének a város szélén található, egykori bordélyházakat jelölték ki új szállásnak, ami meglehetősen nagy felzúdulást váltott ki. Mivel ezeket nem fertőtlenítették és nem is takarították ki, hamar terjedni kezdtek a sokszor halálos kimenetelű megbetegedések.¹⁰⁹⁴ A cs. és kir. Külügyminisztérium az Amerikai Egyesült Államok követségéhez fordult, hogy járjon közbe az orosz kormányzatnál a becstelen és megalázó helyzet megszüntetése érdekében.¹⁰⁹⁵

1915. július 11-én Jan Šlegl röviden így foglalta össze a körülményeket: *„Úgy megy sorom, mint a legnyomorultabb disznónak az ólban!”* Hasonlóan fogalmazott több más szláv sorstára is: aki nem dolgozott, nem kapott enni, a foglyokat szidalmazták és bántalmazták, pénzküldeményeiket elvették; *„[...] éheztetéssel kínoznak, ez a szláv szeretet...”*.¹⁰⁹⁶ Mindebből nem sokat érzékelt Peirce, aki ugyanebben az időben látogatta meg a tábor; az élelmet elegendőnek és „kitűnőnek” értékelte, főleg a korábban megtekintett kurgáni¹⁰⁹⁷ táborral összevetve. Jelentése összeségében azt a benyomást kelti, hogy a tisztek panaszeit eltúlzottnak tartotta.¹⁰⁹⁸

A tábor fő agitátora dr. Markovics Rezső vágújhelyi¹⁰⁹⁹ ügyvéd volt, aki a háború előtt is aktívan részt vett a felvidéki szláv nemzeti mozgalmakban.¹¹⁰⁰ Különösen figyelemreméltóak egy Rudolf nevű, 1916. január 30-án kelt cseh fogoly sorai. Eszerint kezdetben nagyon szívélyesen bántak vele fogva tartói, *„megszerette az ortodox anyácskát, Oroszországot”*, ez azonban radikálisan megváltozott, amikor a pápa a templomban azt kezdte hirdetni, hogy a csehek az oroszok gyilkosai.¹¹⁰¹

Az első ruhaosztásra csak 1917 tavaszán került sor. Sven Helin, a Svéd Vöröskereszt megbízottja a körülményeket a korábbi állapotokhoz képest jobbnak találta. Gyűjtőtábori funkciója ekkor már nem volt, a parancsnok, Gorbunov zászlós is viszonylag

¹⁰⁹² Stanislaus Gaweł tábori lelkész jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-31/42; Jaroslav Plaminek százados (cs. és kir. 17. tábori vadászszázlós) jelentése. HHStA MdÄ AR F36 389. d. 107880/7

¹⁰⁹³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2310

¹⁰⁹⁴ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-373

¹⁰⁹⁵ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-449

¹⁰⁹⁶ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290

¹⁰⁹⁷ Кырган, ma Oroszország déli részén, a Tobol partján.

¹⁰⁹⁸ Peirce jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 119751/7

¹⁰⁹⁹ Ma Nové Mesto nad Váhom, Szlovákia.

¹¹⁰⁰ Dr. Hegedüs Béla tartalékos főhadnagy jelentése. HL I. Vh. 4404 d. B.I. 29/H-20; *Pester Lloyd*, 1903. január 27. 50. évf. 23. sz.

¹¹⁰¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1429. d. 10-7/7-19

jó benyomást tett rá.¹¹⁰² Július végén Hempel-Jørgensen megállapította, hogy a tiszteket még nem helyezték át barakkokba, de erre ígéretet kapott, és ettől eltekintve a körülmények elfogadhatóak voltak. A 420 altiszt és a nem dolgozó legénység városi házakban voltak elhelyezve. A környéken 3454 fogoly dolgozott ekkor, a fizetésüket, ellátásukat ugyancsak rendben levőnek találta.¹¹⁰³ Jóval kevésbé kedvező kép rajzolódik ki dr. Leiser Drettler egyévi önkéntes címzetes őrzető (cs. és kir. 15. gyalogezred), 1916 decembere és 1918 márciusa között tábori orvos, beszámolójából: a betegek gyakorlatilag egészségügyi ellátás és gyógyszer nélkül voltak és ezrével haltak meg, 100 főre jutott 20 funt savanyú káposzta, krumpli nélkül. Csak a Dán Vöröskeresztnek volt köszönhető, hogy a halálozás nem öltött még nagyobb mértéket.¹¹⁰⁴ 1918 nyarán a Svéd Vöröskereszt értesülése szerint Tobolszkból és Habarovszkból helyeztek át ide foglyokat.¹¹⁰⁵ Köztük volt Karl Drexel (1872–1954) katolikus tábori lelkész is, aki szeptember közepén érkezett meg a táborba. Első benyomása: *„hadifogságom négy éve alatt sok táborot megismertem, de egyet se, amely csak megközelítően ennyire rossz lett volna.”* Közeledett a tél, és gyakorlatilag alig állt rendelkezésre tűzifa és meleg teavíz. A foglyok feletti hatalmat egy cseh őrmester gyakorolta, aki a jelek szerint az osztrák–magyar tisztek és legénység megalázásban és bántalmazásban lelte örömét. A helyzet némileg javult, amikor év végén a fehérek átvették a város irányítását, és a tábor élére egy orosz parancsnok került.¹¹⁰⁶

A fennmaradt bizonylatok tanúsága szerint a dán küldöttség 1918. október és 1919. február között fejenként 10 és 75 rubel közötti összegekkel tudta kiegészíteni a foglyok élelmezését, ami az akkori áremelkedések ismeretében azonban aligha lehetett több mint csepp a forró kövön.¹¹⁰⁷ Az október közepén kitört kolerajárványt a nehéz körülmények ellenére gyorsan visszaszorították.¹¹⁰⁸ 1919 első hónapjaiban kiütéses tifusz-járvány tombolt a táborban. A halottakat a fagyott földben eltemetni nem tudták, így felhalmozták őket a szabadban; a rettenetes látványt csak a lehulló hó takarta el valamelyest a táborlakók elől. Március elsején engedett fel a talaj annyira, hogy lehetségessé vált egy sekély tömegsír kiemelése és a testek elhantolása. Az eseményt megrázó festményen örökítette

¹¹⁰² Erik Helin jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/2-232

¹¹⁰³ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹¹⁰⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2143. d. 10-33/2038

¹¹⁰⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-521

¹¹⁰⁶ Drexel 1949. 175–177, 189–190. o. Karl Drexel a cs. és kir. 2. tiroli császárvadászezredben szolgált, 1914. szeptember elején esett orosz fogságba Galíciában. A következő éveket az orosz Távol-Keleten, Szpasszkojében, Irkutszkban, Habarovszkban töltötte; Krasznaja Rjecskában nyolc hónapra magánzárkába került. 1920 novemberében tért haza.

¹¹⁰⁷ KA FA AOK GZNB 3856. d. sz. n.

¹¹⁰⁸ Drexel 1949. 182. o.

meg Emmerich Haas (1893–1929) bécsi festő.¹¹⁰⁹ A tűzifa százsenyként¹¹¹⁰ 350-400 rubel körül volt a télen, így gyakorlatilag megszűnt a fűtés is. Cukrot, ecetet és zöldséget egyáltalán nem lehetett kapni.¹¹¹¹

A Kriegsarchivban fellelt, jelzet nélküli lista a következő képet mutatja a halálesetekkel kapcsolatban:¹¹¹²

	1914	1915	1916	1917	1918	1919.08. 28-ig	Összesen
Kiütéses tifusz		40	10	1	9	602	662
Visszatérő láz					5	246	251
Hastífusz	23	119	5	2	17	20	186
Tuberkulózis		11	3		16	112	142
Tüdőgyulladás	1	27	11	3	20	53	115
Tüdőtuberkulózis		22	36	10	5		73
Vérhas	4	13	1	1	5	28	52
Skorbut						42	42
Vesegyulladás		13	2		2	8	25
Kolera		1			15	3	19
Orbánc			4			12	16
Szívbjaj, szívhiba		4	5	1	1	2	13
Mellhártyagyulladás		6	5			1	12
Bélgyulladás	1	7			2	1	11
Agyhártyagyulladás		2	1		1	5	9
Hörghurut	3	5	1				9
Influenza	1		1		2	4	8
Fekete himlő		2	4	2			8
Szívbénulás		4	3				7
Hashártyagyulladás		1	1		1	1	4
Gyomorhurut	2	2					4
Gyomor-bél hurut		3					3

¹¹⁰⁹ Drexel 1949. 195. o.

¹¹¹⁰ Egy százseny 2,13 méter.

¹¹¹¹ Gutter 1931. 383. o.

¹¹¹² „No. 24. Petropawlowsk.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 12. d. (Jelzet nélkül)

Malária						3	3
Vérmérgezés			2		1		3
Flegmone		2				1	3
Szívizomgyulladás		2					2
Tetanusz		1					1
„Szibériai pestis” (lépfene) (1918.04.17.)					1		1
Öngyilkosság			5			2	7
Vízbe fulladás		1	3		2		6
Megfagyás						4	4
Villámcsapás			2				2

A lista mellékleteként megőrizték az egyik öngyilkos fogoly búcsúlevelét is. Alatyán István 1894-ben született, a 29. gyalogezredben szolgált. A 18. számú barakkban találták meg 1919. július 15-én, felakasztotta magát. *„Kedves fogoly társaim kérlek benneteket temessetek el mint egy római katolikus embert, és ha majd egykor haza mentek, mondjátok a kedves apámnak és a kedves Annácska nővéremnek, ne várjanak haza, mert én már nyugszom a szibériai agyagföldben. Imádkozzatok értem és nyugodjatok az Isten akaratában. Isten veletek. Alatyán István, Törökbecse, Torontál megye.”*

1919. október 30-án bevették a bolsevikok a várost. A járóképes foglyok nagy része a következő napokban elhagyta a táborot.¹¹¹³ Megközelítőleg 1200 főt, akiket az Urálból vezényeltek ide gyalog, a cseremhovói szénbányákba hajtottak munkára.¹¹¹⁴ Petropavlovszkban még 1921 őszén 42, többségében magyar tisztet tartottak vissza túszként.¹¹¹⁵

¹¹¹³ *Mitteilungen der Staatskommission für Kriegsgefangenen- und Zivilinterniertenangelegenheiten*. 1920. március 20. 2. évf. 8-9. sz. 4. o.

¹¹¹⁴ KA FA AOK GZNB 3859. d. 3648.

¹¹¹⁵ MNL OL K 73-1921-42-81168

8.3.2. Szemipalatyinszk oblaszty

8.3.2.1. Szemipalatyinszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. április ¹¹¹⁶			5029
1915. június ¹¹¹⁷	4285	121	4406
1915. december 5. ¹¹¹⁸	6556	208	6764
1916. február ¹¹¹⁹			7000
1918. január ¹¹²⁰	546	461	1007
1918. május ¹¹²¹	4000	150	4150
1919. április ¹¹²²	3142	44	3186

Első adatunk a táborról 1915 augusztusából származik: egy J. Tichy nevű fogoly arról számolt be, hogy megszűntek a szláv nemzetiségűek számára biztosított kivételezések, az élelemadagjuk a korábbi harmadára csökkent. A levélíró egészen odáig megy, hogy rosszabb a helyzetük, mint az osztrákoké.¹¹²³ Ezt megerősíti egy kereken két évvel későbbi levél, melyben Franz Beszowski így fogalmaz: „[...] a szlávok és különösen a lengyelek helyzete sokkal rosszabb, mint a németeké, magyaroké, zsidóké és törököké. Azért nyomnak el minket, mert testvérek vagyunk.”¹¹²⁴ A kemény fekvőhelyek olyan kényelmetlenek voltak, hogy folyamatos ízületi fájdalmakkal küszködtek,¹¹²⁵ az udvaron a közeli latrinák miatt kibírhatatlan bűz uralkodott.¹¹²⁶ Megtiltották a fürdést, és a városba már kísérettel se mehettek ki. A mindennapok így olyannyira elviselhetetlenné váltak, hogy egy százados elméje megbomlott, és „a fogoly tisztek annyira idegesek lettek, hogy az együttélés velük lassan lehetetlenné válik...”¹¹²⁷ A feszült légkörrel tanúskodnak a nagyszámú, elsősorban

¹¹¹⁶ HL I. Vh. 4365. d. 57743/7

¹¹¹⁷ Peirce jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 119751/7

¹¹¹⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹¹¹⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2015. d. 10-7/7-206

¹¹²⁰ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹¹²¹ Dr. Lehel György tartalékos zászlóssal (m. kir. 5. honvéd gyalogezred), tábororvossal felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4403. d. 383346/1a.

¹¹²² Obst százados kimutatása. HL I. Vh. 4358 d.

¹¹²³ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290

¹¹²⁴ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190

¹¹²⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-184

¹¹²⁶ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-245

¹¹²⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/112

lovagias ügyekkel kapcsolatos jegyzőkönyvek és parancskönyvek is, amelyek a Kriegsarchivban fennmaradtak.¹¹²⁸

A régóta nem használt barakkokban eleve sok volt a rovar, de a táborvezetés állítása szerint a tisztátlan ruházatú román hadifoglyok is „hoztak magukkal” élősködőket. Köszönhetően annak, hogy a fogoly orvosoknak sikerült oltóanyagot előállítaniuk, a tifuszijárványt a kedvezőtlen higiéniai körülmények ellenére sikerült korlátok között tartani, 1915/16 telén mindössze 6% volt a halálozási arány. Stenbock svéd Vöröskereszt-delegált kezdeményezésére 1916 januárjában létesítettek egy fenololdattal működtetett fertőtlenítőhelyiséget, ezáltal valamelyest csökkentve az elviselhetetlen mértékű rovarszennyezettséget. Jelentésében felhívta a figyelmet arra, hogy nem csak az orosz táborvezetés kísérelte meg időnként félrevezetni a vöröskeresztes bizottságokat, hanem olykor a foglyok is: így előfordult, hogy érkezésükkor elrejtették jó ruháikat és rongyokba burkolódtak, vagy megpróbáltak több ízben is beállni a sorba a szeretetadományokért.¹¹²⁹ 1916 második felében a tábor vezetésében változás következett be, az új nacsalnik, Balkasin hadnagy – Cunigunde von Croy-Dülmen (?–1931) osztrák vöröskeresztes nővér benyomása szerint – igyekezett némileg javítani a tisztek helyzetén.¹¹³⁰

1917 májusában a Tiencsini segélyakció¹¹³¹ keretében érkező pénzt osztott szét Josef Bilwin¹¹³² őrnagy a tisztiszolgák és a szakácsok közt.¹¹³³ Nem sokkal később állt elő az a különös helyzet, hogy – valószínűleg a petrográdi lengyel hadifogolysegélyező bizottság ténykedésének hatására – a lengyel nemzetiségű tiszteknek engedélyezték a napi, kíséret nélküli kimenetelt, a többiek számára azonban továbbra se. Bilwin körültekintéséről tanúskodik, hogy a Svéd Vöröskereszt közvetítésével a Hadügyminisztériumhoz fordult, hogy elfogadhatják-e az érintettek a kedvezményt. A válasz egyértelmű volt: „[...] olyan külön kedvezmények elfogadása, amelyeket csak hadifoglyok egy bizonyos nemzetiségi csoportjának engedélyeznek, ellentmond a tisztikar felfogásainak és ebből következően nem engedélyezett.”¹¹³⁴

¹¹²⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2152. d. 10-33/3497

¹¹²⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-229

¹¹³⁰ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-205.

¹¹³¹ A *Hilfsaktion Tientsin* a kelet-kínai Tiencsinben alapította a német Elsa von Hanneken, aki a boxerlázadás (1899–1901) idején is segítette az európai csapatokat. Az 1918 márciusáig működő akciót sikeressége nyomán nem csak magánszemélyek, hanem a Központi Hatalmak kormányzatai is nagy összegekkel támogatták. *Brändström* 1922. 88–89. o.; *Mervay* 2018. 49–50. o.

¹¹³² 1865-ben született a galíciai Olchowiecban, alakulata a cs. és kir. 4. huszárezred. 1916 januárjában érkezett meg Tomszkból Szemipalatyinszkbe, rangidős tisztként sokat tett a tábor belső rendjének fenntartása érdekében. 1918. közepén fogolycsere keretein belül hazatért. *Verlustliste* Nr. 696, 1918. október 2. 3. o.

¹¹³³ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190

¹¹³⁴ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-443

A polgárháború alatti nagymértékű drágulás következtében az 1918. január 18-án összehívott tiszti gyűlésen megszavazták, hogy a tisztek számára engedélyezett a munkavállalás, amennyiben annak nincsen semmilyen katonai vonatkozása.¹¹³⁵ Annak is szükségét látták, hogy kérvényezzék annak a 400 rubelnek a pótlását, amit 1917-ben saját forrásból fordítottak két emlékműre, amelyeket elhunyt bajtársaik tiszteltére emeltek.¹¹³⁶ Bilwin és a „tiszti jóléti bizottság” határozottan felléptek a bolsevik agitáció ellen; 1918. május 10-éig csak 160 fő lépett be a Vörös Hadseregbe, ők is többnyire megélhetési kényszerből.¹¹³⁷ A propaganda olyannyira nem hullott termékeny talajra, hogy egy Horváth nevű cipészt és agitátort a legénység többször megvert. Igaz, ebben az is közrejátszhatott, hogy *„napi 30-50 rubel kereset mellett lerongyolódott bajtársaiknak 35 rubelt számítanak fel pl. egy cipő elkészítéséért.”*¹¹³⁸ Carl Bonde (1872–1957) svéd delegátus, aki május közepén járt a táborban, kiemelte Bilwin teljesítményét a rend és fegyelem fenntartásában, és a körülményeket is „tűrhetőnek” ítélte meg.¹¹³⁹ A tábor létszáma ekkor jelentősen megnövekedett az európai Oroszországból érkező szállítmányok következtében, ami tovább nehezítette a helyzetet. Valószínűleg olyan foglyok megbüntetéséről volt szó, akik megtagadták a bolsevikok oldalán való harcolást.¹¹⁴⁰ A tiszti bizottság minden tőle telhetőt megtett, hogy a kiéhezett és legyengült legénységet ellátása. A szökést Bilwin egy ideig megtiltotta, a Dán Vöröskereszt ezirányú felszólítását ugyanis tévesen a Monarchia kormányzatának akaratával azonosította.¹¹⁴¹ 1919-ben a hírhedt Borisz Annenkov (1889–1927), a szibériai kozákok atamánja egy hadseregcsoportot hozott létre a legkülönbözőbb nemzetiségű – orosz, szerb, lengyel, cseh, kínai – kalandorokból és hadifogolyokból, amelynek feladata elvileg a rend fenntartása volt, a gyakorlatban azonban elsősorban fosztogattak és gyilkoltak. Különösen a kínai „rendőrök” okoztak sok keserűséget a foglyoknak.¹¹⁴²

Az orosz városi kórházban elhaltakról Josef Šeda tábori lelkész (cs. és kir. 18. gyalogezred) vezetett nyilvántartást (érdekes, hogy szinte csak cseh, lengyel, és román nevek szerepelnek benne):¹¹⁴³

¹¹³⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2152. d. 10-33/3497

¹¹³⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2157. d. 10-35/291

¹¹³⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2141. d. 10-33/1466

¹¹³⁸ Dr. Lehel György (m. kir. 5. honvéd gyalogezred) tartalékos zászlóssal felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4403. d. 383346/1a

¹¹³⁹ Bericht über die Lage der Kriegsgefangenen in Novo-Nikolajevsk, Barnaul, Bijsk und Semipalatinsk. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-642

¹¹⁴⁰ IW HLvRK Nr. 137, 1918. augusztus 31. KA FA AOK GZNB 3790. d.

¹¹⁴¹ Dr. Lehel György tartalékos zászlóssal felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4403. d. 383346/1a

¹¹⁴² KA NL 863 (B). 75–76. o.

¹¹⁴³ „No. 77. Semipalatinsk.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 14. d. (Jelzet nélkül)

	1914	1915	1916	1917	1918. májusig	Összesen
Kiütéses tífusz	1	35	199			235
Tuberkulózis	2	20	31	3		56
Tüdőgyulladás	1	16	20		2	52
Tüdőtuberkulózis		1	18	1	2	22
Hastífusz	11	2	5	3		21
Vérhas	3	15	1			19
Szívbenulás	3	1	5			9
Fekete himlő			7	1		8
Gyomorbaj		7				7
Mellhártya- gyulladás			6			6
Vesegyulladás		4	1	1		6
Agyhártya- gyulladás		2	2	1		5
Orbánc		4	1			5
Hemolízis		1	3			4
Szifilisz			3	1		4
Vérmérgezés		1	1	1		3
Vízkór			2			2
Skorbut		1	1			2
Szívgyengeség			2			2
Hashártya- gyulladás		2				2
Öngyilkosság		1			1	2
Májfertőzés			1			1
Bélgyulladás			1			1
Szívizomgyulladás			1			1

1920 nyarán is voltak még egykori foglyok a táborban és környékén, akiknek evakuálását ekkoriban szervezték. A lengyel nemzetiségűeket az akkor zajló szovjet–lengyel háború

miatt visszatartották. Viktor Kowalewski, a volt 18. Landwehr gyalogezred számvivő hadnagya egy gyárban dolgozott havi 1400 rubelért. Július 10-én írt levelében arra kérte feleségét, hogy adja elő ügyet az illetékes hatóságnál, és az Osztrák Köztársaság járjon közbe állampolgárainak hazaszállítása érdekében, függetlenül azok származásától. Az 1870-ben Csernovicban született Kowalewski 1914. augusztus 1-jén vonult be és szeptember 6-án, sebesülten esett orosz fogságba, vagyis közel 6 éve élt rabkenyéren. „*Akkora egy balszerencsém van, hogy Isten könyörüljön rajtam!*”, fakadt ki.¹¹⁴⁴ A jelek szerint azonban magyar foglyok is voltak még 1921 decemberében a városban.¹¹⁴⁵

8.4. Turgaj oblaszty

8.4.1. Aktyubinszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1918 nyara ¹¹⁴⁶		50	3-4000

A teljesség kedvéért említést kell tenni a Turgaji terület egyetlen olyan táboráról, amelyről rendelkezünk némi információval. A nagy alapterületű, de ritkásan beépített, ekkoriban 18 000 lakosú Aktyubinszk egy száraz éghajlatú, nyáron erősen poros vidéken fekszik. A táborban egészen Knud Marstrand¹¹⁴⁷ (1886–1918) 1918 májusi látogatásáig se dán, se svéd delegáció nem járt. A rendelkezésre álló szórványos adatok szerint itt elsősorban civil internáltakat – osztrákokat és németeket – helyeztek el. A városban a közkórház mellett volt járványkórház is, amely a foglyokat is ápolta.¹¹⁴⁸

Egy ismeretlen személy 1916 novemberében meglátogatta a tábor, a foglyokat meglehetősen elhanyagolt állapotban és rongyos ruhákban találta.¹¹⁴⁹ Taskentből, Szkobelevből és Perovszkból vontak itt össze foglyokat. 1918 májusa óta 10 rubelt és Moszkváig szóló vonatjegyet kaptak, de mivel az év második felében már nem

¹¹⁴⁴ AdR BKA BKA-I SL KG 1920 55. d. 36274

¹¹⁴⁵ HL Hfgy. 25. d. 149/”T”.1922

¹¹⁴⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/1325

¹¹⁴⁷ Knud Marstrand dán építész és művész. Fivérével, Gunnarral együtt 1917-től a dán konzulátus megbízottjaiként tevékenykedtek Oroszországban, ahol a következő év második felében máig tisztázatlan körülmények között meggyilkolták őket. <https://fynboerne.ktdk.dk/personer/marstrand-knud> (Megtekintés: 2024. május 24.).

¹¹⁴⁸ Marstrand jelentése. HHStA MdÄ AR F36 522. d. sz. n.

¹¹⁴⁹ IW HLvRK Nr. 93, 1917. január 27. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1542. d.

közlekedtek arra vonatok, sokan kénytelenek voltak a városban maradni.¹¹⁵⁰ A táborbizottság Dr. A. Himmelbauer osztrák és O. Richter német civil internáltakból állt. A viszonyokat jellemzi, hogy Himmelbauer lakását, amely ekkor irodaként és segélyszállítmány-raktárként is működött, egy matróz és milíciája egyszerűen birtokba vette. Marstrand erőiesen tiltakozott Leontij Devjatkin¹¹⁵¹ (1884–1937) városbiztosnál, aki megígérte az ügy kivizsgálását. Mivel azonban Himmelbauer időközben talált új lakhatást, Marstrand nem bolygatta tovább az ügyet – abban a reményben, hogy ezzel sikerül elnyerni Devjatkin jóindulatát.¹¹⁵² A tábor történetéről egyelőre ennél többet nem tudunk.

¹¹⁵⁰ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/1325

¹¹⁵¹ Később a sztálini tisztogatásoknak esett áldozatul. <https://visz.nlr.ru/person/book/t3/5/20> (Megtekintés: 2024. május 24.)

¹¹⁵² Marstrand jelentése. HHStA MdÄ AR F36 522. d. sz. n.

9. Hazatérés

9.1. Fogolycserék

A sebesülés következtében végleg vagy tartósan katonai szolgálatra alkalmatlan foglyok kicserélésének kérdése már 1914 szeptemberében felvetődött, de megállapodás csak 1915 nyarán született az Osztrák–Magyar Monarchia és Oroszország között. Mivel a frontvonal teljes hosszán harcok folytak, Svédország felajánlotta, hogy a tranzitország szerepét mindkét irányba betöltse. Az Oroszországból érkező cserefoglyokat Torneánál¹¹⁵³ vették át, és a Haparanda–Karungi–Örbero–Trelleborg–Saßnitz útvonalon szállították vonaton, illetve hajóval német területre. A foglyokat érkezésük után svéd orvosok megvizsgálták, és csak azokat engedték tovább, akik nem szenvedtek fertőző betegségekben. Az első csererokkant szállítmány (196 fő osztrák–magyar, 54 német) 1915. augusztus közepén érkezett meg Svédországba. A hozzátartozók a Hadügyminisztérium útján maguk is kérhették személyek cserére kijelölését, a döntést azonban minden esetben orosz orvosbizottságok hozták meg, meglehetősen szigorú szempontok alapján. Ráadásul minden rokkantat kétszer vizsgáltak meg: először a fogva tartás helyszínén, majd a moszkvai vagy petrográdi gyűjtőállomáson. Amennyiben itt úgy találták, hogy az illető nem jogosult cserére, az első vizsgálatot végző orvosnak kellett a szállítási költséget megtéríteni – ennek a gyakorlatnak a következményei alighanem sejthetők. 1917 közepén, a stockholmi és koppenhágai konferenciákat követően sikerült kibővíteni a cserére jogosultak körét. Így már az is elegendő volt, ha valaki legalább fél évig nem volt alkalmas katonai szolgálatra, vagy ha elmúlt 55 éves és több mint fél évet töltött fogságban. A papíron nagyon ígéretes elképzelést azonban hamar elsodorták a finnországi polgárháborús események, a Svédországon keresztüli szállítások 1918 februárjában gyakorlatilag leálltak. Egyes foglyokat azonban így is sikerült hazajuttatni egy kitérő útvonalon (Turku–Åland-szigetek–Danzig). Összességében 21 000 főre becsülhető az Oroszországból csererokkantként hazatért osztrák–magyar hadifoglyok száma, ami nagyjából 1%-nak felel meg. Ez jóval alacsonyabb, mint az olasz fogságból csereként hazatértéké (2,5%).¹¹⁵⁴

Ami a Közép-Ázsiából csererokkantként hazatérték számát illeti, az adatok jelen állás szerint erősen hiányosak, azonban mind arra mutatnak, hogy orosz viszonylatban is meglehetősen alacsonyak voltak. Gustav Kalenda egyévi önkéntes: *„A cserére szorulókat*

¹¹⁵³ Ma Tornio, Finnország, a svéd határ mellett.

¹¹⁵⁴ Egger 2018. 277–292. o.; Wanner 1983. 105–113. o.

*Turkesztánban ugyan gyakran elismerték annak, de nem cserélték ki.*¹¹⁵⁵ Leo Klein tartalékos zászlós (cs. és kir 59. gyalogezred) szerint Szkobelevben 1916 és 1918 májusa között mindössze 600 fő legénységről és 40 tisztről állapították meg, hogy kicserélésre jogosult, de az ő elszállításuk sem történt meg.¹¹⁵⁶ Karl Bassi hasonlóan arról számol be, hogy a forradalmak előtti időben csak nagyon csekély számú csererokkantat szállítottak el a térségből.¹¹⁵⁷ Szemipalatyinszkben az 1917 tavaszán rokkantnak elismertek még egy év múlva is ott voltak.¹¹⁵⁸

1920 tavaszán a szovjethatalom a foglyok és a menekültek ügyeinek intézésére életre hívta a *Plenbezs* hivatalát, amelynek helyi kirendeltségeinek élén egy politikailag megbízható egykori fogoly állt. A későbbiekben ezeket evakuálóhelyekké alakították, amelyek a szovjet gyakorlatnak megfelelően mozaikszavakra hallgattak: Moszkvában a *Centrevak*, Taskentben a *Turkevak*, Szkobelevben a *Krájevak*.¹¹⁵⁹ A csererokkantak áldatlan helyzetét jól szemlélteti B. Ackermann 1920. május 28-án kelt beszámolója.¹¹⁶⁰ Taskentben először az osztrák katonatanács – amely 1918 második felére gyakorlatilag átvette a tábor feletti uralmat – és az orosz parancsnok összehívták a cserére kiszemelt foglyokat egy gyűlésre, miközben a tábort géppuskákkal vették körbe. Itt közölték velük, hogy 2-6 hónap múlva várható a kicserélésük, majd agyonlövétéssel fenyegettek meg mindenkit, aki ezt követően bármilyen módon szóba hozza a hazatérést. Nem sokkal később elrendelték, hogy újra meg kell vizsgálni az egészségi állapotukat. A bizottság, amely egy orosz orvosból és egy „politikailag megbízhatónak” vélt szárból mint tanúból állt, megállapította, hogy a vizsgált 550 fogoly nagyon rossz állapotban van, 58%-ukat rokkantnak, a többieket félrokkantnak ítélték meg. Mivel ez az eredmény nem felelt meg az elvárásoknak, a bizottságot feloszlatták és újabb vizsgálatot rendeltek el, ezúttal egy kommunista osztrák orvos bevonásával. Azonban ő is mindössze 10%-ról tudta kihozni, hogy rokkantságuk 15% alatt van. A katonatanács így ismét elrendelte az újravizsgálatot. Az utolsó esetben annak egyik cipész végzettségű vezetője, bizonyos Kovianitsch végezte el az orvosi vizsgálatot. Ennek eredményét azonban az orosz hatóságok nem fogadták el, végül 23 főt jelöltek ki cserére. Közölték velük, hogy két nap múlva indulnak, így lássák el

¹¹⁵⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/738

¹¹⁵⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/774

¹¹⁵⁷ Karl Bassi jelentése. HL I. Vh. 4366. d. sz. n.

¹¹⁵⁸ Dr. Lehel György tartalékos zászlóssal felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4403. d. 383346/1a

¹¹⁵⁹ Hentschel 1924. 118–199. o.; „Пленбеж (о порядке регулирования вопросов о выезде военнопленных через Центральную Россию)“, Russian Perspectives on Islam, <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/11360> (Megtekintés: 2024. augusztus 13.)

¹¹⁶⁰ Schilderungen des nach Gmünd zurückgekehrten Ackermann aus russischer Kriegsgefangenschaft. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. sz. n. A jelentéstevő teljes neve, rendfokozata és alakulata egyelőre nem ismert.

magukat élelemmel, mert útközben nem fognak kapni semmit. Utolsó tartalékaikat felhasználva ennek eleget tettek, majd a két napból nyolc, aztán tizennégy lett, és a beszerzett élelmiszerek kezdtek megromlani. Három hét elteltével Ackermann megpróbálta a táborvezetéstől, majd az orosz kormányzat képviselőjétől megtudni, mi lesz velük; utóbbi minden felelősséget elhárított magától: *„Hát kedves barátom, ez csak a ti katonatanácsotokon múlik; a szállításokat sürgősen meg kell kezdeni és minden héten el kell mennie egy szállítmánynak. Arról, hogy közületek csak 23 főt találtak, én nem tehetek. Ez a saját embereiteknek a hibája.”*

Másnap reggel közölték velük, hogy 9-kor a pályaudvaron kell lenniük. Mivel a rokkantak jelentős része nem volt igazán járásképes, Ackermann saját maga szerzett egy megfelelő méretű kocsit; az osztrák táborparancsnok csak egy 5-6 főnek elegendő járgányt ajánlott fel, és azt se szívesen. A pályaudvaron aztán érkezett egy futár a hírrel, miszerint mindenkinek vissza kell menni. Ackermann ezt megtagadta, *„akkor lőjön agyon minket inkább a katonatanács.”* Tárgyalni kezdett a pályaudvar vezetésével; kiderült, hogy a közeljövőben nem várható szerelvény, de engedélyt kaptak arra, hogy egy használaton kívüli vasúti kocsiban elszállásolják magukat; a várótermet még ebben a helyzetben is túlságosan „tisztátlannak” találták a legyengült szervezetű foglyoknak. A következő napokban egy osztrák orvos, Hans Kirchmeier közbenjárásra szereztek egy második kocsit, és megérkeztek a rokkantak számára kiállított igazolások is. A katonatanács vezetője, Spielmann ugyan közölte, hogy Alois Meyer ezredesnek vissza kell térnie a táborba, Ackermann azonban rábírta a budapesti dr. Kowarزت, hogy az orosz hatósággal felülbíráltassa a döntést. 1920. január 15-én a szerelvényük elhagyta Taskentet; nagyjából egy hónap után érték el Embát,¹¹⁶¹ ahol meg kellett állniuk, mert elfogyott a tűzifa. A kényszerű várakozás közben egy moszkvai küldöttség alaposan átvizsgálta a papírjaikat, majd arra utasították Meyert, hogy hozza a csomagjait és tartson velük; kérdésére, hogy mégis hova viszik, azt válaszolták, hogy vissza Taskentbe. Kétségbeesésében háromszor is megpróbált megszökni, de sikertelenül. A delegáció ezután tudatta a csoporttal, hogy innentől kezdve minden tisztet túsznak tekintenek és visszatartanak.¹¹⁶² Meyer nem sokkal később, május 15-én Moszkvában meghalt.¹¹⁶³ Az „embai híd” később szállóigévé vált az egykori foglyok közt: a hazaszállítás egyik fő akadályaként ugyanis azt hozta fel a

¹¹⁶¹ Ma Embi (Емби), Nyugat-Kazaksztán.

¹¹⁶² Schilderungen des nach Gmünd zurückgekehrten Ackermann aus russischer Kriegsgefangenschaft. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 56. d. sz. n.

¹¹⁶³ Amtsblatt zur Wiener Zeitung, 1921. november 24. 267. sz. 1030. o.

Moszkvából küldött Feinstein elvtárs a taskentieknek, hogy egy árvíz következtében megsemmisült; mint utóbb kiderült, a hídnak valójában sose esett semmi baja.¹¹⁶⁴

9.2. Szökések

Kasper Blond úgy becsülte, hogy 1914 ősze és 1916 eleje között 10 000 fogoly szökhetett át Turkesztánból Afganisztánba és Perzsiába, de csak 300 került Teheránba. Bagdadból már csak 60-70 fő indult meg hazafelé.¹¹⁶⁵ 1915 tavaszán 38 osztrák–magyar szökött fogolyról volt tudomása a teheráni követségnek, és továbbiak érkezésére is számítottak. A kormányzat végül úgy döntött, hogy biztosítja a hazahozatalhoz szükséges nem csekély anyagi forrásokat. Ennek érdekében 75 000 koronát utalt a teheráni, 102 750-at a bagdadi és 64 000-et a sanghaji konzulátusoknak, illetve küldöttségeknek.¹¹⁶⁶

Egy 6 tartalékos tisztből és 10 fő tartalékos legénységből álló csoport egy közelebről nem ismert – alighanem szibériai – táborból az Amerikai Egyesült Államokon keresztül próbált meg hazajutni 1914-ben. A sikertelen kísérlet után Sanghajba fordultak vissza, és úgy tervezték, ezúttal Közép-Ázsián át küzdik magukat haza. A terv megvalósíthatóságát támasztotta alá az az értesülés, miszerint a Werner Rabe von Pappenheim (1877–1915) százados, német katonai attasé vezette expedíció sikeresen eljutott ezen az útvonalon Konstantinápolyba. Azt nem sejtethették, hogy igazak voltak azok a korábban terjengő hírek, miszerint az expedíció minden tagját – köztük két osztrák–magyar fogoly tisztet, Johann Werrlein főhadnagyot (k. k. 27. Landwehr gyalogezred) és Ludwig Zagoriénik tartalékos hadnagyot (k. k. 1. Landwehr gyalogezred) – lemészárolták a mongol steppén.¹¹⁶⁷ A csoport azzal számolt, hogy a 200-220 napos utazás a közös költségeket tekintve fejenként 1860 „mexikói dollárt”¹¹⁶⁸ igényelne. A sanghaji főkonzulátusnak benyújtott kérvényükben anyagi támogatást kértek vállalkozásukhoz, amit azzal indokoltak, hogy a hosszú utazás alatt gyűjtött tapasztalataik és információik nagy hasznot hajthatnak a hadvezetésnek, továbbá hazajutásuk propagandisztikus

¹¹⁶⁴ Hentschel 1924. 118 o.

¹¹⁶⁵ Blond 1931. 180. o.

¹¹⁶⁶ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 979. d. 10-33/33-5

¹¹⁶⁷ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 979. d. 10-33/33-7; HHStA MdÄ AR F36 436. d. 29085/7. Pappenheim titkos megbízatása az orosz távol-keleti vasútvonal elleni robbantásos szabotázsakciók végrehajtásáról szólt. A terv azonban kitűdött, a csoportot Babusdab mongol herceg orosz megbízásból törbe csalta és meggyilkolta. Sorsuk azonban hosszú évekig homályban maradt, és a legellentmondásosabb hírek kaptak szárnyra. Vö.: Tröbst, Hans: Geheimnis um ein Mongolenschwert. *Deutsche Tageszeitung*, 1935. március 15. 2. évf. 136. sz. 3. o.; Götting, Doris: „Etsel”. Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2012. 291–292. o.

¹¹⁶⁸ A spanyol uralom alatt álló amerikai területeken vert ezüstpénz, amely Kelet-Ázsiában előszeretettel használtak kereskedelmi érmeként.

szempontból is felhasználható lenne. „[...] *Nem lehet kétséges, hogy egy csapat lelkes hazafisággal eltöltött férfi hazatérése, akik nem törődve a nagy és sokféle veszéllyel, amelyekkel ember és természet állta útjukat szent kötelességük teljesítése előtt, tizenkétezer kilométert tettek meg sivatagokon és félvad országokon keresztül, melyeken eddig csak egészen kevés európai haladt át, nagy lelkesedést fog előidézni harcoló testvéreinkben, és további nagyszerű tettek végrehajtására fogja ösztönözni őket.*” A minisztérium döntött is 64 000 korona folyósításáról a sanghaji konzulátus részére.¹¹⁶⁹ A sok bizonytalanság és a kockázatok miatt végül azonban arra jutottak, hogy vállalkozástól egyelőre el kell tekinteni.¹¹⁷⁰ A Pamír-fennsíkon átvezető Kilik-hágót mind orosz, mind brit részről szigorúan őrizték, Afganisztánban egyes törzsek a britek megbízásából különösen figyeltek szökött foglyokra – ha holtan kerültek átadásra, a fejdíjat akkor is megkapták. Perzsia északi és keleti részét ugyancsak orosz és brit járőrök pásztázták, akiket csak a Dast-e Kavír sósivatagján keresztül lehetett kikerülni.¹¹⁷¹ A perzsa lakosság többnyire barátságosan viszonyult a szökevényekhez, sok esetben élelemmel és orvosi ellátással segítették őket.¹¹⁷² Blondra elsőre szemlátomást mély benyomást tettek az irreguláris perzsa lovasok: *„Ezek a szakállas, izmos alakok a kovás és Werndl-puskáikkal a kalandosan felnyergelt lovaikon a keresztes háborúk vagy a harmincéves háború figuráira emlékeztetnek. Itt Perzsiában minden a harcos személyiségén múlik, aki itt nem egy puskaszám, hanem cserkész, harcos és hadvezér, nem kap telefonon parancsokat és nem részesül menázsiban. A lovas, a lova és a puskája egy egységet alkot.”*¹¹⁷³ A mudzsahedek harcértékéről azonban már egészen más volt a véleménye: *„Hogy hogyan hihette valaki komolyan azt, hogy ezekkel az operettfigurákkal, akik mellel szólnak nagyrészt régi Werndl-puskákkal voltak felszerelve, európai kiképzésben részesült csapatok ellen bármit kezdeni lehetett volna, a kezdetektől homályos volt számomra.”*¹¹⁷⁴

Ami a Teheránba és Semiranba¹¹⁷⁵ került foglyokat illeti, Hugo Logothetti (1852–1918) gróf, a cs. és kir. küldöttség vezetője aránytalanul magasnak látta a hazaszállításukra fordítandó összeget, továbbá azt javasolta, fontolják meg a foglyok konzulátusi őrségként való alkalmazását is. Október 12-én a Hadügyminisztérium úgy döntött, hogy ennek

¹¹⁶⁹ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 979. d. 10-33/33-7

¹¹⁷⁰ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 981. d. 10-33/102

¹¹⁷¹ HHStA MdÄ AR F36 432. d. 48239/7

¹¹⁷² Vö. többek között: Reiser György tartalékos zászlós jelentése hadifogságról. HL I. Vh. 4403. d. 409274.; Vinzenz Lorenz levele. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1344. d. 10-33/189

¹¹⁷³ Blond 1931. 108–109. o.

¹¹⁷⁴ Blond 1931. 130. o.

¹¹⁷⁵ Ma Teherán északi kerülete.

megfelelően egyelőre a foglyok Teheránban való összegyűjtését szorgalmazza.¹¹⁷⁶ Grach János szakaszvezető (m. kir. 9. honvéd gyalogezred) így emlékezett vissza: „A perzsiai zavaros viszonyok között is nehéz volt eligazodni. Soha se tudta az ember, ki a barátja és ki az ellensége. Mindenki bármikor kész volt kirabolni az embert. Egyedül nem volt tanácsos járni.”¹¹⁷⁷

A perzsa fővárosban nagyjából 200 fogoly, köztük 18 tiszt és orvos gyűlt össze, akiket a kormány az Antant nyomására internált. A teheráni osztrák–magyar katonai attasénak, Wolfgang Heller¹¹⁷⁸ (1870–1951) ezredesnek azonban sikerült elérnie szabadon bocsátásukat. A tiszteket egy elképzelés szerint egy felállítandó perzsa hadseregben alkalmazták volna oktatóként. A csoport katonai fegyelméért Karl Napravil főhadnagy (cs. és kir. 9. dragonyosezred) és a Szerahszból megszökött Lassu Imre hadapród (cs. és kir. 60. gyalogezred) feleltek. Amikor azonban november elején az orosz erők előrenyomultak Teherán felé, Heller úgy határozott, hogy nem teszi ki őket egy újabb fogságba esésnek, és Bagdadba irányította őket.¹¹⁷⁹ Lassu végzett gépészmérnökként a német misszióhoz csatlakozott, és Iszfahánban Friedrich Petzoldt tartalékos mérnök-hadnaggal (cs. és kir. 40. tábori tüzérezred) vezetett egy lőszergyárat. 1916 tavaszán tovább kellett vonulniuk dél felé, a gyárat egy tekintélyes logisztikai művelet során áthelyezték Sirázba. Itt azonban április 5-én fellázadt a csendőrség, a parancsnokukat és a németbarát perzsa tiszteket bebörtönözték, de a gyárat nem merték megtámadni. Lassut, Petzoldtot és három társukat egy sikertelen szökési kísérletet követően Sirázban internálták. Közel tíz hónap után, 1917. február 16-án a britek átadták őket az oroszoknak, akik láncra verve gyalogoltatták őket Bandar-e Anzaliba, s innét hajóval a hírhedt Nargin-szigetre¹¹⁸⁰ vitték őket. Itt szeptemberig maradtak, amikor utolsó állomásként Omszkba szállítottak, ahonnan Lassunak 1918. február 15-én sikerült megszöknie.¹¹⁸¹ A breszt-litovszki béke megkötése után a perzsa kormány felszólította Bécsre, hogy a foglyokat értesítse arról, hogy a Perzsiába való szökés már nem szükséges, és „minden érintett szempontjából csak

¹¹⁷⁶ HHStA MdÄ AR F36 436. d. 94739/7

¹¹⁷⁷ Grach Jánossal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1346. d. 10-33/333

¹¹⁷⁸ Heller maga is hadifogoly volt, Ashabádból szökött meg. Később egy kozák járőr perzsa területen rajtaütött, és egy szibériai büntetőtáborba vitték. *Fábián* 1930. 245–247. o.

¹¹⁷⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2134. d. 10-33/47; *Bihl* 1978. 80. o. Hellert 1916. február 9-én jogellenesen kozákok letartóztatták, és orosz fogságba került. Habarovszkból szökött meg, és 1918 áprilisában épségben hazajutott.

¹¹⁸⁰ Ma Böyük Zirə, Azerbajdzsán.

¹¹⁸¹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2138. d. 10-33/568. Lassu a továbbiakban komoly érdemeket szerzett a hadifoglyok érdekében kifejtett önfeláldozó tevékenységével, elismerésként 1917. december 31-én javasolták a Koronás Arany Érdemkereszt kitüntetésre. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2138. d. 10-33/432

nehézségek várhatók”. A kérést továbbították a petrográdi dán küldöttségnek, hogy tájékoztassa erről delegáltjait.¹¹⁸²

Következzen néhány érdekes példa. Fábián István több társával 1915. március 18-án szökött meg Mervből, két hét gyaloglás után Meshedbe értek, ahol három és fél hónapot töltöttek, közben a számuk 64-re nőtt. A teheráni magyar konzul nem tudott a hazajutásukban segíteni. Végül Kermánsáhba¹¹⁸³ mentek, ahonnan a német konzul Bagdadba küldte őket, itt csatlakoztak egy német expedícióhoz.¹¹⁸⁴

1915. szeptember 7-én szökött át a kínai határon 7 fogoly – T. Nagy Gyula szakaszvezető (cs. és kir. 68. gyalogezred), Mikula Sándor őrvezető, Stern Márkusz, Chopé László (mindhárman cs. és kir. 65. gyalogezred), Halil Obradović, Halil Pobrič (mindketten cs. és kir. 4. bosznia-hercegovinai gyalogezred), Varga József (cs. és kir. 60. gyalogezred) – ahol azonban elfogták őket, és egy több mint 100 kilométerrel távolabbi barakkban helyezték el őket. Sorsuk itt még keserűbb lett, orvosi ellátás nem volt, senkivel se tudtak beszélni és a posta se érkezett meg hozzájuk. Miután a külügy tudomást szerzett helyzetükről – egy általuk írt segélykérő levél célba ért – sikerült elérnie a kínai hatóságoknál az elhelyezési körülményeik javítását. A hét fogoly ekkor már egy éve volt internálva. Szabadon bocsátásukat azonban csak akkor rendelték volna el, ha biztonságukért nem kell további felelősséget vállalniuk – ezt azonban a pekingi cs. és kir. küldöttség nem tartotta volna tanácsosnak, ehhez ugyanis az oroszok által jól őrzött vasútvonalon kellett volna átkelniük.¹¹⁸⁵ Későbbi sorsuk egyelőre nem ismert.

Ritka eset azon lengyel nemzetiségű osztrák fogoly mérnök példája, akinek Kasgarból sikerült megszöknie, és a sivatagokon keresztül, hol dolgozva, hol koldulva eljutott Szianfuig.¹¹⁸⁶

Adolf Gehorsam cs. és kir. 91. gyalogezredbeli tartalékos hadapród, 1918. június 6-án három társával Osból szökött meg. Hivatalosan Taskentbe mentek fogorvoshoz, erről egy orosz orvos által kiállított papírjaik is voltak. Arbán utaztak Kara-szu állomásig, itt Andizsánig vettek jegyet, majd Szamarkandig vonatoztak, ahol átöltöztek civil ruhába. Dokumentumaikat ellenőrizték, de nem fedezték fel azok hamisságát. Eljutottak

¹¹⁸² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2018. d. 10-7/32-2

¹¹⁸³ Nyelvészeti érdekességgé érdemes megemlíteni, hogy a város neve Jakobcsin István tartalékos tüzérrel felvett jegyzőkönyvben a „Germanschacht” (magyarul nagyjából: „germán akna”) alakra torzult. HL I. Vh. 4404. d. 142753

¹¹⁸⁴ KA ZSt KM 1915 10/KgA. 980. d. 10-33/50-294

¹¹⁸⁵ HL I. Vh. 4360. d.14944; HHStA MdÄ AR F36 432. d. 13167/7

¹¹⁸⁶ HHStA MdÄ AR F36 436. d. 118207/7

Krasznovodszkig, áthajóztak Bakuba, majd innen Asztrahánba. Gehorsam tüdőgyulladást, egyik bajtársa vakbélgyulladást kapott, és kórházba kerültek. Itt megtudták, hogy hamarosan indul egy rokkantszállítmány, amelyre mindketten felvételt nyertek, az orosz törzsorvos vizsgálat nélkül aláírta az osztrák orvos által kiállított igazolást, miszerint Gehorsam tüdőtuberkulózisos. Innen a Szaratov–Tambov–Moszkva–Orsa–Minszk–Breszt–Litovszk–Vlagyimir–Volinszkij–Holm–Prága–Bruck útvonalon jutott haza.¹¹⁸⁷

Bolesław Ritter von Skapski főhadnagy, a k. k. 1/18 Landsturm tartalék század parancsnoka 1915. október 22-én indult el két társával vonaton Taskentből. Némileg rejtőzködni kellett már ekkor is, mert a már korábban említett Flondor báró is a szerelvényen utazott. Három és fél nap után érkezett meg Szamarába, ahol szerzett egy igazolást, miszerint lengyel menekült. Moszkvába utazott tovább, ahol az ottani lengyel bizottság egyik tagja, akinek elárulta valódi kilétét, a város mielőbbi elhagyását tanácsolta, de nem Petrográdon keresztül, mert ott lelepleződése esetén kémként kezelték volna. Kénytelen volt átutazni Szibérián át Harbinig, ahol az ottani lengyel bizottságtól útlevelet szerzett, és december 12-én Pekingbe ért. 1916. január 24-én norvég útlevél birtokában, egy norvég követségi munkatárs kíséretében Sanghajban a japán „Kiju Maru” hajóra szállt. Kobe kikötőjében egy brit távirat érkezett a hajóra, miszerint egy német tiszt van a fedélzeten, de az ellenőrzés során Skapski kilétére nem derült fény. Ez megisméltódott Yokohamában is, de immáron brit rendőrök is megjelentek a fedélzeten. Hajek tengerész altisztet és Havliček szakaszvezetőt a japánok letartóztatták, de Skapskit most se fedezték fel, és február 26-án San Franciscoba érkezett, itt megismerkedett egy Rubaszkin nevű orosz alezredessel, és együtt utaztak az Amerikai Egyesült Államok másik partjára, New Yorkba. Újabb hamis okmányt szerzett, és március 30-án a dán „United States” gőzösön Krisztiániába indult. Mint minden Norvégiába vagy Dániába tartó hajót, Kirkwall kikötőjében a britek ezt is megállították és ellenőrizték, de egy brit kémekkel kötött barátságának köszönhetően ezúttal se került bajba. Röviddel ezután egy norvég torpedóhajó állította meg őket, ugyanis ismét távirat érkezett arról, hogy a fedélzeten egy osztrák tiszt tartózkodik. A norvég tiszt csak az 1. osztály utaslistáját nézte át eredménytelenül, majd közölte, hogy nem rendőrtiszt, így nem is fogja az ügyet tovább bolygatni. Végül Koppenhágán keresztül, április 21-én érkezett meg Bécsbe.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1800

¹¹⁸⁸ Bolesław Ritter von Skapski jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1346. d. 10-33/353

Különösen viszontagságos és kalandos volt Rudolf Gallinger (k. k. 27. Landwehr gyalogezred) és Angelo Casagrande¹¹⁸⁹ főhadnagyk (cs. és kir. 37. tábori tüzérezred) hazajutása. Casagrande Przemyśl elestekor, Gallinger 1915. március 24-én esett fogságba Kastelik Vrhnél, májusban érkezett meg a perovszki táborba. Johann Horak főhadnaggal (k. k. 27. Landwehr gyalogezred) közösen a kezdetektől gondolkoztak a szökésen. A Perzsiába való szökés lehetetlennek tűnt, főleg a nyári forróságban, Olaszország hadba lépése viszont új lehetőséget nyitott. Gallinger, aki korábban Görzben állomásozott és ennek köszönhetően beszélt az olasz nyelvet, egyeztetett Casagrande főhadnaggal, a tábor rangidős tisztjével. A renegát szerepébe bújva jelentkeztek az oroszoknál. Mindhármut Taskentbe vitték, ahol teljes szabadságot élveztek, Gallinger ezt az orosz nyelv elsajátításra használta ki. Casagrande az olasz legénységet erős szavakkal emlékeztette a hűségesküre és árulásuk várható következményeire. A többi olasz tiszt emiatt állítólag az életére tört, végül Bulinszkij a 3. üteg laktanyájába záratta. A többi császárhű olasz tiszttel együtt Tambovba szállították, ami ellen a Vöröskeresztnél tiltakozott, és visszakerült Taskentbe. Szökési kísérlet miatt azonban 1916 szeptemberében ismét elszállították, ezúttal a gulcsai büntetőtáborba. 1917 augusztusában Osba került, ahonnan 1918 áprilisában 8 társával együtt Krasznovodszkba szökött. A gőzhajó fedélzetén azonban őrizetbe vették, elszállították Csardzsouba, innét ismét megszökött, csak hogy Krasznovodszkban újfent elfogják. Végül sikerült Bakuba átjutnia, ahol egy ideig a dánok visszatartották, hogy lássa el közel 2000 legénységi fogoly felügyeletét. Tifliszen keresztül sikerült hazajutnia.¹¹⁹⁰

Gallingert 1915. szeptember végén 12 olasz nemzetiségű tiszttel és 500 legénységgel együtt Kirszanovba szállították, ahonnan három hét után, lengyel menekültnek öltözve szöktek Románia felé. Bieliciben azonban gyanút keltett, amikor új csizmát próbált szerezni, letartóztatták, és Odesszába vitték. Mikor szembesült a szökés lehetetlenségével, felfedte kilétét, és nyolc heti raboskodás után visszavitték Kirszanovba, majd Taskentbe, ahol öt hetet töltött a fogdában, 1916 februárjában pedig Gulcsába került. Innét június elején szökött meg kirgiz ruhában, majd lengyel munkásnak öltözve vasúton Orenburgon és Szamarán át Petrográdig jutott. Miután megghiúsult a Svédországba való áthajózás, észak felé indult 60 kilométert és átúszott a határfolyón Finnországba. Helsingforson és Kajanán keresztül a norvég határ felé közeledett, ekkor azonban a finn csendőrök orosz dezertőrnek nézték, és fogságba vetették. Hat hét elteltével

¹¹⁸⁹ 1875. augusztus 30-án született Haidenschaftban (ma: Ajdovščina, Szlovénia).

¹¹⁹⁰ Angelo Casagrande jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/1333

börtönszerelvényre ültették és visszavitték Petrográdba; a tizenhét órás utat egy sötét kis cellában töltötte, amelyben annyira kevés volt a hely, hogy csak ülni tudott. Hét hetet raboskodott a Péter-Pál erődben, majd az Irkutszk melletti Zairkutni Gorodokba vitték. Miután a februári forradalom nem hozta meg a remélt békét, úgy döntött, harmadszor is megkísérli a szökést. 1917. szeptember végén koldusruhában a városba ment, ahol három hétig rejtőzködött egy német civil internált lakásán. Utána éjjelente utazva, vonattal eljutott Irkutszból Odesszába. Innen egy csempészhajóval szándékozott Konstancába eljutni, de ez nem volt lehetséges, mivel a hajóforgalom a katonaság kezében volt. Nem maradva más lehetőség, a fronton keresztül kellett megkísérelnie az utat. Vonatok tetején, az éj leple alatt eljutott Kamenyec-Podolszkijba, ahol munkát talált zongoristaként egy moziban, napközben teázókban tartózkodva hallgatta ki a katonákat a frontvonallal kapcsolatban. Két hét elteltével szert tett egy orosz egyenruhára, és éjszaka, a lövészárokban alvó oroszok fölött átmászva, december 12-én elérte Boryszkowcénél¹¹⁹¹ a m. kir. 21. honvéd gyalogezred vonalát.¹¹⁹²

A dokumentumok hamisításának közkedvelt módszere az volt, hogy valódi nyomtatványokra hektográfiai eljárással másoltak át pecsétet.¹¹⁹³ Mindazonáltal: „*ha valamilyen módon feltűnést kelt az ember, a legjobb papír sem ér semmit.*”¹¹⁹⁴ A Szkobelevből 1918. március 3-án megszökött Robert Lippmann őrnagy szerint: „*Az oroszországi anarchikus viszonyok között a szökés ekkora távolságokon a véletlen és a szerencse dolga. Sokakat letartóztatnak, bűnözőkként kezelnek, legjobb esetben teljesen kifosztva valamelyik fogolytáborba toloncolják. Sokakat kémként kezeltek és egyszerűen lelőtték vagy agyonverték őket /nevezetesen azokat, akik a csehszlovák csapatok kezére kerültek/. Ezen körülményeken kívül, amelyek pl. sok családapát elriasztanak, a szökéshez tökéletes egészség kell, mert az utazás – általában koszos marhavagonokban, kis helyen, csöcseléssel összezárva –, az éjszakázások a pályaudvarok kőpadlóján, a szűkös élelmezés, a ritka tisztálkodási lehetőségek, a hatalmas hőmérsékletingadozások a legnagyobb igényeket támasztják a fizikai teljesítőképességgel szemben. Végül főszerepet játszik a pénz. A szökés költségei ilyen távolságokon nagyon jelentősek. [...] A sok fiatal tiszt és tisztjelölt, akik a fogoly tisztek nagy részét kiteszik, kevés kivétellel nem tudják beszerezni a szökéshez*

¹¹⁹¹ Ма Борисківці (Боришківці), Ukrajna.

¹¹⁹² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2137. d. 10-33/296

¹¹⁹³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817

¹¹⁹⁴ Rudolf Förster tartalékos hadnagy (cs. és kir. 91. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/1012

*szükséges pénzt, és nem is tudják visszafizetni. Ezek az okok magyarázzák, hogy a Turkesztánból és Szibériából megszökött tisztek száma viszonylag alacsony. A szkobelevi táborból pl. én előttem a nagyjából 550 tisztből csak 25 szökött meg.*¹¹⁹⁵

Hans Pölzl tartalékos főhadnagy (cs. és kir. 3. nehéz tüzérezred) jelentésében részletes összesítést készített a szökésének költségeiről:¹¹⁹⁶

Kocsiút Szkobelev–Gorcsakovo (12 verszt)	17 rubel
Vonatút Gorcsakovo–Taskent (3. osztály, 400 verszt)	16 rubel
Vonatút Taskent–Szamara (3. osztály, 2090 verszt)	54 rubel
Kocsiút Aktyubinszk–Orszk (250 verszt)	60 rubel
Kocsiút Orszk–Szara (80 verszt)	40 rubel
Vonatút Szara–Orenburg (3. osztály, 200 verszt)	17 rubel
Kocsiút Orenburg–Szterlitamak (370 verszt)	108 rubel
Kocsiút Szterlitamak–Ufa (200 verszt)	50 rubel
Hajóút Ufa–Nyizsnyij Novgorod (3. osztály, 800 verszt)	30 rubel
Vonatút Nyizsnyij Novgorod–Moszkva–Orsa ¹¹⁹⁷	21 rubel
Csomagtovábbítás (Nyizsnyij Novgorod, Orsa)	7 rubel
Utazási dokumentumok költsége	108 rubel
Polgári ruha beszerzése	60 rubel
Ellátás (1918. április 27–július 12.)	912 rubel
Összesen	1500 rubel

A szökések egyik legveszélyesebb állomása 1918-ban Szamara volt, az itteni –nagyrészt magyar – vörösgárdisták különösen alaposan ellenőriztek mindenkit, és a tiszteket kifosztották és börtönbe vetették.¹¹⁹⁸ Kínában Kasgar volt hasonlóan veszélyes terep, itt ugyanis egy orosz kozákkörség állomásozott, amely például Theodor Klimešt és két társát elfogta, akik Gulcsából szöktek meg.¹¹⁹⁹

Eugen Straub (1869–1943) ezredes, stockholmi katonai attasé 1915. december 30-án nyomtatékosan felhívta a Hadügyminisztérium figyelmét arra, mennyire nagy károkat

¹¹⁹⁵ Robert Lippmann őrnaggyal (cs. és kir. 73. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2143. d. 10-33/1983

¹¹⁹⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/1050

¹¹⁹⁷ Општа, ма Fehéroroszország északkeleti részén.

¹¹⁹⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2906

¹¹⁹⁹ Belitz német törzsszállatorvos jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1532. d. 10-33/77

okoznak a szökésekről megjelenő sajtóhírek, amelyek alapján az orosz hatóságok könnyedén be tudták azonosítani a foglyoknak segítő helyi lakosokat. Úgy látták, hogy „*a közönség kíváncsiságának ilyen teljesen céltalan kielégítése*” minden további szökést lehetetlenné tesz.¹²⁰⁰

Schulmannak 1918. február elején sikerült elérnie az orenburgi bolsevikoknál, akik ekkor vették át a hatalmat, hogy minden hadifogoly szabadon utazhasson a városból bármerre, amennyiben kap tőle egy igazolást. A Nyugat-Oroszországban uralkodó élelemhiány miatt azonban csak azoknak tanácsolta az utazást, akik kellően sok pénzzel rendelkeztek.¹²⁰¹ Ám sokszor ez se volt feltétlenül elegendő: Szamarkandban például a foglyok legfeljebb 8 napi élelmet vihetek magukkal, így hiába halmoztak fel az útra jelentős tartalékokat, ezeket elvették tőlük – a hivatalos indoklás szerint az élelmiszerspekuláció megakadályozása céljából.¹²⁰² A hatalmas mértékeket öltött sóhiány nyomán gyorsan terjedt a hazautazók között a tanács, hogy akinek csak lehetősége van a sógazdag Aral-tó környékén elhagyni a vonatot, tegyen szert valamennyi fehér aranyra, és azzal hónapokig eltarthatja magát.¹²⁰³ Komoly veszélyt jelentettek az éhségtől már nem teljes mértékben beszámítható állapotba került emberek tömegei is, akik a még valamennyi élelemmel rendelkező déli területek felé vonszolták magukat, és esetenként megrohamozták a szerelvényeket.¹²⁰⁴

¹²⁰⁰ HL I. Vh. 4357. d. 10-7/7-24.

¹²⁰¹ HHStA MdÄ AR F36 393. d. 48891/7

¹²⁰² Krist 1936. 414–416. o.

¹²⁰³ Krist 1936. 422–423. o.

¹²⁰⁴ Krist 1936. 426–430. o

9.3. Szervezett repatriálás¹²⁰⁵

A foglyok ügyét Oroszország kezdeményezésére a fegyverszünet megkötése után, a béketárgyalásoktól elkülönítve tárgyalták 1917. december 31. és 1918. február 14. között. Az első kisebb osztrák–magyar misszió Heinrich von Raabl-Werner (1875–1941) tábornok és hadbiztos vezetésével április közepén érkezett meg Petrográdba, amit június 6-án követett egy nagyobb delegáció, élén Kreycy Ágoston¹²⁰⁶ (1863–1940) tábornokkal. Németország egy külön missziót küldött ki Wilhelm Graf von Mirbach-Harff (1871–1918) vezetésével Moszkvába, ahol jóval kedvezőbbek voltak a működési feltételek, mint a távoli Petrográdban.¹²⁰⁷ Az osztrák–magyar küldöttség az alábbi kirendeltségek (*expozitúrák*) felállításáról döntött (ténylegesen csak tíz valósult meg):¹²⁰⁸

Sz.	Székhely	Körlet	Vezető	Tisztek / Vöröskeresztes nővérek
1.	Petrográd	Petrográd Pszkov Novgorod Olonyec Vityebszk	Alois Zimmermann szds.	Alois Samek fhdgy. Dr. Kartal Géza fhdgy. Fodor Ferenc hdgy. Vadász Andor hdgy. Földváry Frigyes hdgy. Sipos(s) János hdgy. Franz Schrey zls. Dr. Robert Beer zls.
2.	Vologda	Vologda Jaroszlavl Kosztroma	Frank Oswald szds.	Otto Reiner zls.
3.	Vjatka	Vjatka	Ludwig Radojčić lov. szds.	
4.	Perm Jekatyerinburg	Perm Tobolszk	Pösrauk (?) szds.	Olivier Conte de Gavardo hadapródjelölt
5.	Moszkva	Moszkva Tver Szmolenszk Kaluga Tula	Thaisz László ezds.	Pál Dezső fhdgy. Grünwald József fhdgy. Anton Zimmermann zls. Dr. Blaskovits Sándor ezredorvos Dr. Waldemar Goldschmidt ezredorvos Josef Liebschütz állami tisztviselő

¹²⁰⁵ Ez a fejezet megjelent tanulmányként: *Forgács* 2024.

¹²⁰⁶ Életrajzi adatait lásd: *Balla* 2019. 254–255. o.

¹²⁰⁷ *Raabl-Werner* 1922. 29–30. o.; Bericht über die Evakuierung Turkestans, Kaukasiens und des Schwarzmeergebietes. (A továbbiakban: AdR KG. 179. d. V 8.) 1. o.; *Nachtigal* 2006. 248–250. o.

¹²⁰⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2156. d. 10-35/118-645; HL I. Vh. 4360 d. Mivel a forrásban minden személynév német alakban szerepel, csak azok kerültek magyar átírásra, amelyeknél a személy nemzetisége egyértelműen megállapítható volt.

6.	Nyizsnyij Novgorod	Nyizsnyij Novgorod Vlagyimir	Márton László alez.	Anton Lötsch szds. Markus Rosenberg fhdgy.
7.	Kazán	Kazán Szimbirszk	Josef Obst szds.	Csiszár Sándor fhdgy. Josef v. Bresslern hdgy.
8.	Ufa	Ufa	pahlenburgi Paternos Adolf szds.	
9.	Orenburg	Orenburg Uralszk	Reichard József alez.	
10.	Kurszk	Kurszk Orjol Voronyezs	Görgey József lov. szds.	Josef Burger fhdgy. Paulik Adalbert fhdgy.
11.	Tambov	Tambov Rjazany	Milivoj Bogičević szds.	
12.	Penza	Penza Szaratov Szamara	Franz Krätzer szds.	
13.	Asztrahán	Asztrahán Don-vidék	Franz Horak szds.	Goján Miklós fhdgy. Ludwig Attwenger hdgy. Toni Maxl nőv. Greti Berger nőv. Vojnits Piroska nőv.
14.	Omszk	Omszk Tomszk Szemipalatyinszk Akmolinszk		Alter Henrik zls. Philipp Beck zls. Anna Giebel nőv. Wally Schiemann nőv. Veitzi Magda nőv.
15.	Irkutszk	Irkutszk Jenyiszejszk Priamur Transzbajkália		Borgos Jenő hdgy.
16.	Taskent	Turkesztán	Guido Bretter ¹²⁰⁹ szds.	Dr. Isidor Klüger (Kluger?) hdgy. Jakob Mach zls. Dr. Lassu Imre zls. Dr. Franz Formanek segédorvos Paula Egger nőv. Ernestine Adocker nőv. Rend Jolanda nőv. Szisterovoczan ¹²¹⁰ Júlia nőv.

¹²⁰⁹ Egyes forrásokban tévesen, *Brettner* vagy *Breitner* alakban szerepel a neve.

¹²¹⁰ A név ebben a formában nem létezik, helyes alakja nem volt megállapítható.

17.	Tiflisz ¹²¹¹	Tiflisz Baku	Pawlas Gyula ¹²¹² örgy. Hofmeister Nándor szds.	Anna Eibel nőv. Udvary Emma nőv.

Bretter június 2-án indult el Petrográdból, de rövidesen nyilvánvalóvá vált, hogy a Csehszlovák Légio előrenyomulása miatt a Volgától és a Kámától keletre eső területek – így Turkesztán is – Oroszország európai része felől megközelíthetetlen. A petrográdi misszió vezetése úgy határozott, hogy Bretter a Moszkva–Tambov–Caricin¹²¹³–Asztrahán útvonalon, a Kaszpi-tengeren keresztül kíséreljen meg eljutni Taskentbe. Számolva azonban a terv lehetséges megghiúsulásával, szükségesnek tűnt egy másik küldöttséget, eltérő útvonalon is útnak indítani Turkesztánba. Bretter végül Krasznovodszkig se jutott el, még a hajó fedélzetén letartóztatták és Bakuba szállították, ahol a britek¹²¹⁴ ugyan személyes szabadságát meghagyták, de útját nem folytathatta. Az asztraháni dán küldött, dr. Rendorf még rosszabb sorsa jutott: nemsokára Indiában találta magát.¹²¹⁵

Johann Hermann hadapród (cs. és kir. 90. gyalogezred) 1918. július 8-án indult el Moszkvából Taskentbe, a dán konzulátus megbízásából. 29-én érkezett meg Krasznovodszkba, ahol az orosz hatóságok azonnal őrizetbe vették. Többszörös kihallgatás után megkapta az Ashabádig szóló menetlevelet, ahol 31-én újból internálták. Két, az utazás során megismert hölgy közbenjárásának köszönhetően kiszabadult, de a kálvária

¹²¹¹ Mai nevén Tbiliszi. Georgia (Grúzia) 1918. május 26-án, a rövid életű Transzkaukázusi Demokratikus Szövetségi Köztársaságból (1918. február 24–május 28) való kilépése után kiáltotta ki függetlenségét. Különösen jó viszonyt alakított Németországgal, és az osztrák–magyar küldöttek is szívélyes és segítőkész fogadtatásról számoltak be.

¹²¹² A történést olykor nehéz helyzetbe hozza a vizsgált korszak azon gyakorlata, hogy a keresztnévek rögzítését sokszor nem érezték fontosnak, így a forrásokban általában csak „Pawlas őrnagy” szerepel. Csakhogy ebben az időben két Pawlas vezetéknévű őrnagy is létezett. A korábbi szakirodalom szerint itt Pawlas (1936-tól vitéz Papházay) Istvánról (1873–1946) van szó: *Bonhardt* 1984. 485. o.; én magam is ezt vettem át korábbi tanulmányomban: *Forgács* 2024. 112. o. Pawlas István a partiumi Máriaradnán (ma Radna, Románia) született, a cs. és kir. 50. gyalogezredben szolgált. Magyar és német mellett angolul, franciául és oroszul is beszélt (Vö.: HL Pers. 3452). Ezek alapján valóban logikusnak és kézenfekvőnek tűnt, hogy róla van szó. Kutatásaim során azonban két német nyelvű forrással is találkoztam, ahol szerepelt a keresztnéve is: Julian, illetve Julius (magyarul Gyula): KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2238. d. 10-33/110; Dionys Rauch főhadnagy jelentése. AdR KG. 56. d. 11-10/5-2. Pawlas Gyula személyi anyaga nem maradt fenn, de annyi tudható róla, hogy a cs. és kir. 67. gyalogezred századosaként orosz hadifogságba került, Krasznovodszkban egy hadifoglyokból álló munkásosztagot vezetett, és csererokkantként került haza (KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-33/1090). Ezek alapján több mint valószínű, hogy „Pawlas őrnagy” valójában őt takarja. Ezt látszik alátámasztani az a körülmény is, hogy Pawlas István a Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadseregben teljesített szolgálatot (vö.: *Szakály* 2020. 275. o.)

¹²¹³ Ma Volgográd, Oroszország.

¹²¹⁴ Az ekkor a városban tartózkodó brit intervenciók erők a bakui olajmezőktől szándékozták távol tartani mind a bolsevikokat, mind a németeket.

¹²¹⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2154. d. 10-35/15-45; HL I Vh. 4358. d. 10-35/15-53.

folytatódott, és több ízben lengyelek lakásán talált menedéket. Augusztus 16-án sikerült visszajutnia Asztrahánba, ahol jelentést tett.¹²¹⁶

Németország delegációja ezzel szemben június közepén megérkezett Taskentbe, és ígéretet tett arra, hogy az osztrák–magyar foglyok részére is minden segítséget megadnak.¹²¹⁷ Bretter kiesésével a tifliszi expozitúrára hárult a közép-ázsiai foglyok ügye. Ezen misszió további, név szerint ismert tagjai voltak Georg Albert von und zu Franckenstein (1878–1953) diplomata, dr. Wodecki Zsigmond törzsorvos, Walter Ritter von Hattingberg¹²¹⁸, a cs. kir. 5. lovas lövészezred tartalékos századosa, Adalbert Stipek, Dionys Rauch, Leo Klein és Erich Goldlust hadnagyok, Josef Schmidt zászlós, Johann Plachetka mérnök és Szallay¹²¹⁹ tábori lelkész. Kleint hamarosan Novorosszijszkba küldték tovább. Pawlas és társai 1918. június 24-én érkeztek meg Tifliszbe, ahol csatlakozott hozzájuk Julius Hafner hadnagy, Anton Morocutti¹²²⁰ és dr. Johann Jank¹²²¹ főhadnagyk. Jank januárban szökött meg a turkesztáni Hodzsentsből, majd bizonyos Rosén százados svéd missziójának segédkezett a foglyok hazaszállításában.¹²²²

¹²¹⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/11

¹²¹⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/1201-2; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2156. d. 10-35/118-580; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2157. d. 10-35/219-6.

¹²¹⁸ Hattingberg 1917. augusztus 1-jén szökött meg orosz hadifogságból.

¹²¹⁹ Személye nem volt egyértelműen beazonosítható; feltehetőleg Szalay István iglói tábori lelkészről lehet szó.

¹²²⁰ Morocutti a háborúban a légjáró csapat tisztjeként szolgált, Przemyśl elestekor kirepült az erődből, de leszállásra kényszerült, és 22 napi bolyongás után orosz fogságba esett. *Az Est*, 1915. június 21. 6. évf. 173 sz. 2. o.

¹²²¹ 1881-ben Immendorfban született. A cs. és kir. 38. gyalogezredben szolgált, 1915. március 20-án esett orosz fogságba Stuposianynál (ma Délkelet-Lengyelország). KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2148. d. 10-33/3038.

¹²²² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2155. d. 10-35/118-348; AdR KG. 179. d. V 8. 2. o.; AdR KG. 56. d. 11-10/5-2.

A Kaukázus térsége 1918 körül (a szerző térképvázlata)

9.3.1. A Hofmeister-misszió

Tekintettel a későbbi fejleményekre, szükséges egy kisebb kitérő Hofmeister (1934-től Hernády)¹²²³ Nándor személyével kapcsolatban. 1881. május 15-én született a Baranya vármegyei Magyarhertelenden egy volt uradalmi bérlő fiaként. A Ludovika Akadémia után 1903–1904-ben a honvéd felsőbb tiszti tanfolyamot, 1907-ben a királyhídi cs. és kir. hadsereglőiskolát végezte el. Szolgálatát hadapród-tiszthelyettesként a m. kir. 7. gyalogezredben kezdte 1900-ban, 1904-ben már hadnagyi rendfokozatban áthelyezték a m. kir. pécsi 19. gyalogezredhez, ahol következő évben főhadnaggyá léptették elő. 1906. január–április között az egyévi önkéntes iskola oktatótisztje, 1907 októberétől történet és földrajz tanárjelölt a m. kir. pécsi hadapródiskolában. A magyar mellett tökéletesen beszélt németül, és valamelyest románul és szerbül is. Minősítvényi táblázata szerint „megállapodott, víg kedélyű, nyugodt véralkatú, igen jó szellemi tehetséggel és felfogással. [...] Elöljárókkal szemben engedelmes, egyenrangúakkal szemben barátságos, előzékeny; alárendeltek irányában határozott, jóakarátú, megfelelő szigorral. [...] Jó bajtárs, a tisztikar bajtársiasságára jó befolyással.”¹²²⁴ 1913 augusztusában megkapta a Bronz

¹²²³ Hernády (Hofmeister) Nándor. HM HL Általános 4. osztály – 1943. 418680/4-1934.

¹²²⁴ HL Pers. 34041.

Katonai Érdemérmét,¹²²⁵ november 1-jével századossá léptették elő a m. kir. nagyváradi 4. honvéd gyalogezred kötelékében.¹²²⁶

Világháborús szolgálatát ugyanebben az ezredben kezdte meg a Kratochvil Károly (1869–1946) parancsnoksága alá tartozó I. zászlóalj 1. századparancsnokaként,¹²²⁷ 1914 decemberében ismét megkapta a Bronz Katonai Érdemérmét.¹²²⁸ 1915. február első napjaiban esett orosz fogságba, amikor Kispolánynál¹²²⁹ a m. kir. 3. honvéd gyalogezred segítségére sietett, és az ellenség bekerítette alakulatát.¹²³⁰ Fogságáról csak töredékes adatokkal rendelkezünk, 1915 júniusában Ufából¹²³¹ írt levelet feleségének, ahol viszonylag kedvező körülmények között töltötte napjait,¹²³² 1916 áprilisában már a szibériai Krasnojarszk táborában találjuk¹²³³. Csererokkantként 1917. augusztus 29-én érkezett meg a brüxi¹²³⁴ tartalékkórházba.¹²³⁵ Saját elmondása szerint ezt úgy sikerült elérnie, hogy egy orvossal beoltatta magát a tüdővész bacilusaival.¹²³⁶

Képességei és fogságbeli tapasztalatai alapján megfelelő választásnak tűnhetett egy kockázatos expedíció élére. Eredetileg Szibériába szült volna a kiküldetése, a polgárháborús frontvonalak alakulása miatt ezt azonban elvetették, és új célként Turkesztánt jelölték meg. Missziójának további tagjai voltak: Csertő Albert¹²³⁷ hadnagy, Udvary Emma magyar és Anna Eibel osztrák nővérek, Alois Hlaváč cs. kir. 2. lövészezredbeli őrmester, Weissmann Simon m. kir. 10. honvéd gyalogezredbeli tizedes, Kola János¹²³⁸ és Kernács Miklós tisztiszolgák.¹²³⁹ 1918. június 22-én érkeztek meg Moszkvába, majd több mint egy hónapnyi kényszerű várakozás után, augusztus 5-én

¹²²⁵ *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1913. augusztus 16. 42. sz. 434. o.

¹²²⁶ *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1913. november 4. 59. sz. 557. o.

¹²²⁷ *Makkay* é. n. 26. o.

¹²²⁸ *Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1914. december 12. 76. sz. 702. o.

¹²²⁹ Ma Malá Pol'ana, Szlovákia.

¹²³⁰ *Makkay* é. n. 91. o.

¹²³¹ Oroszul Уфа, Baskírföld fővárosa.

¹²³² *Dunántúl*, 1915. június 3. 4. évf. 126. sz. 5. o.

¹²³³ *Pécsi Napló*, 1916. április 29. 25. évf. 95. sz. 5. o.

¹²³⁴ Ma Most, Csehország.

¹²³⁵ *Az Ujság*, 1917. szeptember 15. 15. évf. 230. sz. 9. o.

¹²³⁶ *Tükör*, 1921. július 14. 9. évf. 28. sz. 26–27. o.

¹²³⁷ 1879-ben Nagyváradon született, a világháború kitörésekor zászlósként szolgált a m. kir. 4. honvéd gyalogezred tartalékos zászlóaljában. 1915 nyarán esett orosz hadifogságba, amelyből 1918 elején tért haza. Egyes forrásokban tévesen, Aladár keresztnévvel szerepel. *Verlustliste* Nr. 203, 1915. július 1. 4. o.; *Verlustliste* Nr. 685, 1918. július 13. 3. o.

¹²³⁸ Valószínűleg az 1917. júniusban csererokkantként hazatért, 3. gyalogezredbeli Kola János. *Az Ujság*, 1917. június 7. 15. évf. 144. sz. 13. o.

¹²³⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2159. d. 10-35/2-644; Jelentés az Országos Magyar Vöröskereszt Központi Vezetősége hadifogoly bizottságának oroszországi tapasztalatairól. Budapest, 1919. március 20. MNL OL K 73-1919-20-1775. 2. cs. 61. o.

Szaratovon és Asztrahánon keresztül hajóval Bakuba. A fedélzeten találkoztak egy bizonyos Schneider százados vezette német misszióval, amely az egészséges német hadifoglyokat már júliusban evakuálta, és most a rokkantak, illetve a török foglyok hazahozatala érdekében tért vissza. Baku körül ekkor súlyos harcok dúltak, az oszmán csapatok már közel álltak a város elfoglalásához. Mielőtt a missziók tagjai egyáltalán partra szállhattak volna, még a fedélzeten letartóztatták őket a Közép-Kaszipi Diktatúra örmény fegyveresei.¹²⁴⁰ A náluk lévő 364 000 rubelt lefoglalták, és a vizsgálati fogságból Erik Biering (1876–1964) dán konzul közbenjárása ellenére is csak akkor szabadultak, amikor a Kaukázusi Iszlám Hadsereg¹²⁴¹ szeptember 15-én elfoglalta Bakut. Hofmeister saját állítása szerint több száz örménynek nyújtott oltalmat a misszió épületében az ezt követő pogrom napjaiban.¹²⁴² A *Hadifogoly magyarok története* ezzel kapcsolatban megemlíti, hogy „örmény előkelőségek később meghatott hangú köszönő okiratot nyújtottak át neki.”¹²⁴³ Anélkül, hogy ennek megtörténtét kétségbe vonnánk, némileg különösen hat, hogy 1920-ban az oszmán Háborús Emlékérem („Vasfélhold”) elfogadására és viselésére is engedélyt kért és kapott.¹²⁴⁴

Röviddel a Hofmeister-misszió után érkezett meg Perzsiából Bakuba a brit Dunsterforce¹²⁴⁵ kisebb létszámú különítménye. Az örmény erők közreműködésével a fellelhető osztrák–magyar és német hadifoglyokat a hírhedt Nargin-szigetre szállították. A Bakutól öt kilométerre fekvő – ma lakatlan – szigeten gyakorlatilag nincs vegetáció és ivóvíz, gyakoriak a homokviharok és nagy számban fordulnak elő mérgeskígyók. A csak „halál szigete” néven emlegetett Narginon az oroszok korábban elsősorban oszmán foglyokat helyeztek el rettenetes körülmények között. Eibel nővérnek nagy nehézségek árán szeptember 22-én sikerült átjutnia a szigetre, ahol megrázó állapotokkal szembesült.

¹²⁴⁰ Bericht Schwester Eibel. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2159. d. 10-35/15-138. A mindössze 1918. augusztus 1–szeptember 15. között fennálló, az ugyancsak rövid életű Bakui Kommunát (április 25–július 31.) felváltó Közép-Kaszipi Diktatúrát eszerek, mensevikek és az örmény nacionalista dasnakok koalíciója hívta életre Nagy-Britannia támogatásával.

¹²⁴¹ Ez a haderő Enver pasa (1881–1922) kezdeményezésére jött létre az év áprilisában oszmán, dagesztáni és azerbajdzsáni egységekből. Alacsony létszáma, az elégtelen kiképzés és felszerelés miatt tartós sikereket nem tudott elérni. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/army_of_islam (Megtekintés: 2024. február 3.)

¹²⁴² MNL OL K 73-1919-20-1775. 2. cs. 62. o. A pogrom előzményének tekinthetőek a „márciusi napok” néven elhíresült, és a mai napig kontroverz vita tárgyát képező események, amelyek során a becslések szerint 12 000 azerit gyilkoltak meg a Sztepán Sahumján (1878–1918) vezette örmény fegyveresek 1918. március 30–április 2. között.

¹²⁴³ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 402. o.

¹²⁴⁴ *Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Nemzeti Hadsereg számára. Személyes ügyek.* 1920. június 19. 47 sz. 1286. o. A kitüntetést ugyan sokan megkapták a háború alatt, és nem kapcsolódott kiemelkedő haditetthez, az nem világos, miért ilyen későn kérvényezte az elfogadás engedélyezését. (Az ezzel kapcsolatos szóbeli információkat ezúttal is köszönöm dr. Sallay Gergelynek.)

¹²⁴⁵ Nevét vezetőjéről, Lionel Dunsterville (1865–1946) vezérőrnagyról kapta.

„... *A kórházat agyontömve találtam, a betegek egy része a földön, más része az ágyakban feküdt lázasan, fájdalomtól vergődve és kétségbeesetten segítségért könyörögve, így a látványtól az irtózat lett rajtam úrrá, és elszállt minden együttérzésem az ezrével lemészárolt örményekkel, ebben igazságos büntetést látván azért, amit ezen szegények ellen elkövettek*”, fogalmazott felindultan.¹²⁴⁶ Az első 152 foglyot szeptember 26-án indították útnak Tifliszbe, további hét szállítmánnyal összesen 1575 embert tudtak evakuálni Bakuból. Miután november 17-én az oszmán erők kénytelenek voltak kivonulni a városból, Hofmeisternek sikerült egyezséget kötnie a bevonuló britek parancsokával, William Montgomery Thomson (1877–1963) tábornokkal, aki biztosította afelől, hogy támogatni fogja a további evakuálást. A 30 000 főre becsült, többségében magyar fogoly elszállítására Turkesztánból a szárazföldön folyó harcok miatt ekkor egyedül a Krasznovodszk–Baku útvonal jöhetett szóba. Hofmeister számításai szerint az akció végrehajtásához nagyjából 10 millió „Romanov-rubelre” lett volna szükség.¹²⁴⁷ November 18-án a britek engedélyezték Csertőnek, hogy belépjen Turkesztánba. Jelentésében megállapította, hogy sok rémhírnek nincs alapja, a britek által ellenőrzött területen „*a hadifoglyok elhelyezése és élelmezése kifogástalan volt.*”¹²⁴⁸ Horváth Ferenc ezzel szemben arról számol be, hogy egyes Perzsiába átszökött foglyok azért tértek vissza Turkesztánba, mert a britek rabszolgák módjára dolgoztatták őket.¹²⁴⁹ Malleson¹²⁵⁰ tábornok december 24-én egy rádiótáviratban a taskenti szovjetet arra kérte, hogy segítsék a fogolycserék végrehajtását. Tekintve, hogy a bolsevikok nem nélkülözheték a haderejük zömét adó hadifoglyokat, ezt értelemszerűen megtagadták – többek között a rossz közlekedési viszonyokra hivatkozva.¹²⁵¹

1919. január 5-én Udvary Emma nővér, Tóth József és Guttman József altisztek, Eckel Ferenc tisztiszolga és G. Johansen angol tolmács kíséretében Hofmeisternek sikerült eljutnia Ashabádig, Mervnél már a frontvonal húzódott. Megítélése szerint a magyar foglyok túlnyomó része nem meggyőződésből, hanem kényszerből állt be a Vörös Hadseregbe, így égető szükségét látta annak, hogy a magyar kormányzat minden tőle

¹²⁴⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2159. d. 10-35/15-138.

¹²⁴⁷ MNL OL K 73-1919-20-1775. 2. cs. 64–68. o. A régi cári rubel értékállóbb volt a szovjetek által nagy mennyiségben nyomtatott valutánál. Egy 1920. novemberi adat szerint a Romanov-rubel (és a vele egyenértékű Kerenszkij-rubel) értéke a nyolc-tízszerese volt a szovjet rubelnek. A „turkesztáni rubel” pedig a szovjetnek is csak a felét érte. *Pesti Napló*, 1920. november 11. 71. évf. 266. sz. 6. o.

¹²⁴⁸ MNL OL K 73-1919-21-50280. 3. cs. 261. o.

¹²⁴⁹ Horváth – Mitrucz-Süvegi 2012. 85. o.

¹²⁵⁰ Wilfrid Malleson (1866–1946) a transzkaspi brit intervenció erők parancsnoka.

¹²⁵¹ Kirchner é. n. 25–27. o. A szocialista világforradalomért küzdő „internacionalisták” között sok korábbi magyar hadifogoly volt, akiknek egy nem elhanyagolható része azonban csak kényszerűségből csatlakozott.

telhetőt tegyen meg mielőbbi hazahozataluk érdekében.¹²⁵² Somogyváry Lajos regényes visszaemlékezésében¹²⁵³ felidézi, hogy 1918 őszén a következő szövegű szórólapok hullottak le repülőgépekről a Vörös Hadseregben harcoló katonák közé:

Magyar Testvérek!

Bajtársak!

Ne harcoljatok tovább! Rakjátok le a fegyvert Thomson angol tábornok megbízottja előtt!

Bántódásuk nem esik senkinek sem!

A megbízott hajóra rak benneteket és lehajózik veletek Bakuba. Honnan Törökországon keresztül hazaszállítanak benneteket.

Két hét múlva odahaza lesztek a meleg fészekben.

Higgyetek (sic!) nekem és bízzatok bennem.

Az édes otthon képe int felétek a soraimból.

Jertek és mi megtért, elveszett báránycákként testvéri szeretettel várunk benneteket.

Kelt Bakuban, október végén.

Testvéri szeretettel:

Hofmeister Ferdinánd

a központi hatalmak megbízottja

Egy másik felhívást pedig egy ruha belsejébe varrva, nem kis kockázatot vállalva csempészték át a bolsevik arcvonal mögé:

Turkesztánban élő katonáinkhoz!

Értesítem a Turkesztánban lévő katonáinkat, hogy az evakuáló magyar Misszió most az aszhabádi fronton van.

Felhívom katonáinkat, hogy egy Delegációt – fegyver nélkül, fehér zászlóval – küldjenek át, a fronton keresztül a Misszióhoz, hogy meggyőződjön arról, miszerint az evakuáló Misszió tényleg itt van s hogy a békés hazaszállítás mindenki részére biztosítva van. Félni nem kell, mert a magyar Misszió a Delegáció minden kiküldött tagjáért jót áll!

¹²⁵² MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 248. o.

¹²⁵³ Boszorkánytánc. Regény az orosz forradalom legromantikusabb idejéből. 110. rész. Uj-Somogy, 1933. október 24. 15. évf. 242. sz. 4. o.

Fehér zászlóval ellátott parlamentterrel /hadi követtel/ tudassa a Delegáció, hogy mely napon, mely időben és hol akar a két front között a Misszióval találkozni és értekezni.

Bajram-Ali, 1919. március hó 15.

Hofmeister Nándor

honvéd százados,

*az evakuáló magyar Misszió vezetője.*¹²⁵⁴

Az akciók nem maradtak eredmények nélkül, 7-800 magyar fogoly elhagyta addigi állásait, mire a bolsevikok a többiek az első vonalból visszavonták.¹²⁵⁵ Hofmeister a döntéshozókat arra igyekezett rávenni, hogy őket minél előbb szállítsák haza: „[...] akkor ha majd látják a fronton túllévők, hogy a hazaszállítás nem csak ígéret (mint hogy nekem átüzenték, hogy 'nem hiszek a békés hazaszállításban, az is csak egy olyan ígéret lesz a sok közül') akkor biztos, hogy leteszik a fegyvert és jönnek haza. [...] Munkámat nagyon előmozdítaná a magyar kormánynek egy magyar-, orosz-, angol- nyelven szerkesztett, s a kormány tagjainak az aláírásával ellátott felhívása, hogy senkinek azért, hogy a vörösgárda mozgalmában résztvevő otthon bántódása nem lesz.”¹²⁵⁶

A misszióknak azonban nem sok ideje maradt. 1919. március 21-én kikiáltották a Magyarországi Tanácsköztársaságot, és noha Hofmeister írásban rögzítette, hogy nem ismeri el az új hatalmat,¹²⁵⁷ a taskenti bolsevikokkal szembenálló ashabádi mensevik-eszer kormányzat¹²⁵⁸ és brit támogatói szemében megbízhatatlanná vált. Március 31-én a britek visszavonultak a perzsiai Meshedbe, és április 8-án Hofmeister kézhez kapta Ashabádból a kiutasító határozatot. 21-én elhagyta Turkesztánt és május 25-én megérkezett a konstantinápolyi brit főhadiszállásra. Becslése szerint Turkesztánban ekkor még mindig 20 000 magyar, 2000 osztrák és 1500 német fogoly maradt, az ő elszállításukra brit segítséggel a Meshed–Teherán–Batumi–Konstantinápoly útvonal merült fel. Mielőtt azonban Hofmeister tényleges lépéseket tehetett volna az ügyben, július 31-én táviratban visszahívták.¹²⁵⁹

¹²⁵⁴ HL Hfgy. 34. d.

¹²⁵⁵ *Kirchner* é. n. 28. o.

¹²⁵⁶ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 248–249. o.

¹²⁵⁷ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 403. o.

¹²⁵⁸ 1918 júliusában a vasúti munkások felláztak a népszerűtlen bolsevik kormányzat ellen, és a türkmének támogatásával 14-én létrehozták Fjodor Funtikov (1875–1926) vezetésével az Ashabádi Bizottságot (későbbi nevén Transzkaszi Kormányzatot). *Sargent* 2004. 11–12. o.

¹²⁵⁹ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 406–407. o.

A missziónak összesen 2300 foglyot sikerült hazajuttatnia.¹²⁶⁰ A „Hadifogoly magyarok története” nagyon pozitívan értékeli Hofmeister tevékenységét: „*Csakugyan, ő volt úgyszólván az egyetlen az Oroszországba kiküldött hazai megbízottak közül, aki az utolsó pillanatig, a legveszélyesebb helyzetben is, százszázalékosan megállta a helyét.*”¹²⁶¹ Ezt a képet azonban erősen árnyalja több forrás, amelyek a könyvben nem kerülnek említésre.

Anna Eibel már idézett, drasztikus megfogalmazásokkal nem fukarkodó jelentésében a misszió kórházában uralkodó higiéniai állapotokat és Udvary Emma nővér hozzáállását kritikán alulinak minősítette, és Hofmeister ekképp jellemezte: „*[...] nem szívesen adom ennek az embernek a százados címet, ugyanis úgy látszik, hogy a német fogalom egy tisztról más, mint a zsidó–magyar.*” A nemtörődömségen és arrogáns fellépésen túl azzal is vádolta, hogy csak a magyar foglyokon segítettek és az osztrákokat sorsukra hagyták. Eibel a vállalhatatlan körülményeken oly mértékben megbotráncozott, hogy átlépett Schneider százados német missziójába.¹²⁶²

Ha ez lenne az egyetlen ilyen jellegű forrás, tekinthetnénk egy szangvinikus természetű, esetleg valamilyen sérelmet szenvedett személy alaptalan kirohanásának is. A helyzet azonban az, hogy Triber János és Szilágyi László egykori magyar hadifogolyok ennél is súlyosabb vádakat fogalmaztak meg 1919 októberében: eszerint Hofmeister a saját születésnapján egy nagyszabású bankettet rendezett, ehhez 60 000 Romanov-rubelt használt fel a Vöröskereszt pénzéből, és itt fogyasztották el azokat a sertéseket, amelyeket az oszmán parancsnokság adományozott a misszióknak. Ráadásul Hofmeister az osztrák–magyar állam felé még el is akarta ezeket számolni, és amikor egy Gyurcsics Márton nevű raktáros nem volt hajlandó ezt az aláírásával igazolni, börtönbe vetette, majd Batumiba küldte kényszermunkára. Udvary Emmát pedig egyenesen azzal vádolták, hogy méreginjekciót adott be egy kiütéses tifuszban szenvedő magyar katonának.¹²⁶³ Johann Plachetka és Csertő Albert ugyanezen hónap 25-én jelentették, hogy tudomásuk szerint Hofmeister 40 000 török líra birtokában van, és az összeget Udvary Emma magával vitte szüleikhez Kolozsvárra. Úgy látták, hogy a jó kapcsolatokkal bíró Hofmeister minden további oroszországi hadifogoly-akciót veszélybe sodorhat.¹²⁶⁴

¹²⁶⁰ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 79. o.

¹²⁶¹ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 403. o.

¹²⁶² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2159. d. 10-35/15-138.

¹²⁶³ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 479–480. o. A két személynek se az alakulatát, se a rangját nem ismerjük, az egyetlen fellelhető adat velük kapcsolatban, hogy Triber szentendrei, Szilágyi vajai illetőségű volt.

¹²⁶⁴ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 478. o.

Tekintve a vádak súlyosságát, több mint feltűnő, hogy mennyire kevés az adat a későbbi fejleményekkel kapcsolatban. Bászeli Aurél¹²⁶⁵ (1870–?) alezredes a Nemzetközi Hadifogolybizottság november 15-én tartott üléséről készített beszámolójából kiderül, hogy az említett iratok eljutottak hozzá: „*Hofmeister őrnagy úr ottani tevékenysége ellen ezen jelentésekben súlyos vádak emeltetnek.*”¹²⁶⁶ December 16-án a Magyar Hadügyminisztérium tudatta a külügyi munkatársakkal, hogy „*Hofmeister Nándor őrnagy ellen az eljárás megindult.*”¹²⁶⁷ Hofmeister 1920. március 7-én kelt jelentésében igyekezett tisztázni a pénzek felhasználása körül fölmerült kérdéseket, továbbá rámutatott, hogy a helyszínen készített névjegyzékek hihetően cáfolják azt a vádat, miszerint bármi különbséget tett volna a foglyok között nemzetiség alapján. Anna Eibellel kapcsolatban kijelentette, hogy amennyiben nem távozott volna magától a bizottságból, ő utasította volna erre, ugyanis beosztását „külföldi üdülésnek” fogta fel. Schneider százados „minden alapot nélkülöző, arcátlan, hazug, elkeseredett locsogását” meg arra vezette vissza, hogy lehetetlen fellépése következtében a brit és mensevik képviselők teljesen figyelmen kívül hagyták.¹²⁶⁸

A minisztérium a csatolt bizonylatok, számlák és névsorok alapján úgy látta, hogy a pénzek felhasználása körüli vitás kérdésekben Hofmeister tisztázta magát. A vizsgálat lefolyásával és lezárásával kapcsolatban további levéltári források nem állnak rendelkezésre, és a korabeli sajtóban sem lelhető fel az üggyel kapcsolatban semmilyen adat. Hogy azonban legalábbis osztrák részről az ügy még nem került ki az érdeklődés homlokteréből, erre utal egy bizonyos Oswald Müller jelentése 1920. július 24-ei keltezéssel.¹²⁶⁹ Az itt megfogalmazott vádak még a korábbiakon is túltettek:

- Hofmeister és társai valóságos bünszervezet módjára tették zsebre a bizottság pénzét, a tárgyi javakkal élénk kereskedelmet folytattak;
- Tifliszben működő „lerakatuk” hasonló módon dőzsölt, míg a beteg hadifoglyokat a német missziók ápolták és látták el;
- A bakui pogromot arra használták ki, hogy kifosszák egy gazdag örmény lakását;
- Hofmeister egy dr. Koppelovics nevű örménynél 250 000 rubelt deponált Bakuban;

¹²⁶⁵ 1919 októberétől ő felelt a hadifogoly ügyekben a magyar, a bécsi és az utódállambéli hatóságok közötti összeköttetésért. Vö.: Bonhardt 1994. 10. o.

¹²⁶⁶ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 487. o.

¹²⁶⁷ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 474. o.

¹²⁶⁸ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 132–136. o.

¹²⁶⁹ AdR KG. 56. d. 11-10/14.

– Udvary Emma Hofmeister ágyasa volt, a betegekkel durván bánt, és a bakui Metropol szállodában vadabbnál vadabb orgiák voltak napirenden.

Mindezzel együtt a további fejleményeket illetően csupán egyetlen adat áll rendelkezésre. *„Folyamodó ellen 1923. évben folyamatban volt bü. elj. a büv. ama javaslatával, hogy a tisztgyűlés összehívása nem szükséges, s melyet a Hfp. tudomásul vett, nyert befejezést, mely körülményt nevezett terhére betudni nem lehet”,* olvasható a névváltoztatás kérését rögzítő iratban.¹²⁷⁰ A rövid megjegyzésből annyi szűrhető le, hogy becsületügyi eljárásról volt szó, és a tisztgyűlés összehívásának szükségtelensége arra utal, hogy a vád alaptalannak találtatott.¹²⁷¹

A rendelkezésre álló dokumentumok alapján egyelőre felelősséggel nem lehet igazságot tenni ebben az ügyben. A vádak és az azokat megfogalmazók nagy száma azonban nem teszi életszerűvé, hogy egy minden valóságalapot nélkülöző „lejárató kampányról” lett volna szó. Fölmerült az a gyanú is, hogy a britek valójában nem a magyarországi bolsevik hatalomátvétel, hanem a személye körüli botrányok miatt utasították ki Transzkaszpiából. Másfelől érdemes e helyütt idézni Jank főhadnagy 1919. szeptember 30-án kelt jelentéséből is, aki a Pawlas-féle misszió januári likvidálásával kapcsolatban a következőket írja: *„A sietség, amellyel a felosztatás lezajlott, és az átadási feltételek nem ismerete nagy idegességet és sok rossz vért szült, és minden lehetséges és lehetetlen dologról vettek fel jegyzőkönyveket. Magától értetődő, hogy az akkor uralkodó nagy idegességben sok igazságtalanságot és haszontalant protokolláltak. De mindenesetre a kormányzat delegáltjának lesz a feladata, hogy mindent behatóan megvizsgáljon és megállapítsa, hogy valóban fordultak-e elő szabálytalanságok. Mostanáig egyesek feljogosítva érzik magukat arra, hogy kritizáljanak és elégedetlenségüket kifejezésre juttassák.”*¹²⁷²

Annyi bizonyos, hogy Hofmeister pályafutását ez az ügy nem törte meg. Még 1918 szeptemberében az ellenség előtt tanúsított vitéz magatartása elismerésül megkapta a III. osztályú Katonai Érdemkeresztet hadidíszítménnyel és kardokkal,¹²⁷³ és november 1-jével őrnaggyá léptették elő.¹²⁷⁴ 1922-ben felvették a Vitézi Rend tagjai közé, nyugállományba

¹²⁷⁰ Hernády (Hofmeister) Nándor. HM HL Általános 4. osztály – 1943. 60304/4-1933. Az irat előtalálásában nyújtott segítséget ezúttal is köszönöm a Hadtörténelmi Levéltár munkatársainak, Reszegi Zsoltnak és Varga Imrének.

¹²⁷¹ Vö.: Kardos Sándor: A magyar katonai büntetőjog múltja és jelene. Doktori értekezés, 2003. 103–105. o.

¹²⁷² AdR KG. 56. d. 11-10/5.

¹²⁷³ Rendeleti Közlöny a magyar kir. Honvédség számára. Személyes ügyek. 1918. szeptember 7. 129. sz. 3699. o.

¹²⁷⁴ Rendeleti Közlöny a Magyar Hadsereg számára. Személyes ügyek. 1918. december 12. 176. sz. 5011. o.

címzetes alezredesként helyezték 1923. június 1-jével. Budapesten hunyt el 1939. június 11-én.¹²⁷⁵

9.3.2. Josef Palme kaukázusi expedíciója

Miközben a Hofmeister-misszió 1918 augusztusában tétlenségre kárhóztatva Bakuban ragadt, Josef Palme,¹²⁷⁶ a cs. és kir. 12. tábori vadászszázalóalj tartalékos hadnagya egy vakmerő dagesztáni expedícióra vállalkozott. Palme 1914 decemberében esett sebesülten orosz fogságba, és megjárta többek között Hodzsent, Szamarkand és Szkobelev táborait. 1918. május 15-én megszökött, Bakun keresztül eljutott az oszmán csapatokig, majd jelentkezett Pawlas őrnagynál, aki beosztotta a hadifogolymisszióhoz.¹²⁷⁷ Augusztus 16-án indult útnak Tifliszből, kísérője egy oroszországi német, Ernst Meyer volt, majd csatlakozott hozzájuk Paul Rogge német tiszt és dr. Walter Kraft andizsáni ügyvéd. Miután kézhez kapták Nuri pasa¹²⁷⁸ írásos utasítását a török hatóságok részére, miszerint minden módon segítsék a missziót, Agdason és Nuhán¹²⁷⁹ keresztül átkeltek a közel 3000 méteres magasságban fekvő Szalavat-hágón. Ahti¹²⁸⁰ előtt találkoztak 87 osztrák–magyar hadifogollyal, akiket elfogott bolsevikokkal együtt kísérték a törökök Nuha felé. Sokan közülük maláriásak voltak és alig volt ruházatuk. Palme intézkedett lábbelik, kabátok és lovak beszerzéséről a betegek számára. Kaszumkent felé menet közben áthaladtak a hegyi zsidók által lakott Mamras¹²⁸¹ falun, ahol Palmét megkérték, hogy járuljon közbe a török parancsnokságnál az érdekükben és kérjen védelmet a falu részére, amely sokat szenvedett a rablóbandák portyázásaitól. Kaszumkent és Kumuh között félúton egy osztrák hadifogollyal találkozott, aki német egyenruhát viselt; elmondása szerint ezen a vidéken németként egyszerűbb volt az áthaladás. Kumuhban Palme szemtanúja lett annak, hogyan játszotta el az oszmán hadsereg rekvirálásokkal és sorozásokkal a helyi lakosság szimpátiáját. Útját e helyütt kénytelen volt hetekre megszakítani, miután megbetegedett maláriában.¹²⁸²

¹²⁷⁵ Hernády (Hofmeister) Nándor. HM HL Általános 4. osztály – 1943. 530599/4-1943, 16720/4-1923, 457703/4-1939.

¹²⁷⁶ 1888-ban Schwarenitzben (ma Svařenice, Csehország) született.

¹²⁷⁷ Palmével felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2146. d. 10-33/2709.

¹²⁷⁸ Nuri Killigil (1889–1949) oszmán tábornok, Enver pasa féltestvére, a Kaukázusi Iszlám Hadsereg parancsnoka.

¹²⁷⁹ Ma Şəki, Azerbajdzsán.

¹²⁸⁰ Ma Ахты, Dagesztán (Oroszország).

¹²⁸¹ Ma Szovetszkoje (Советское), Dagesztán.

¹²⁸² Palme jelentése, HL I. Vh. 4368. d. 35/34-1918.

Miközben lábadozott, Rogge megközelítette a Kaszpi-tengert, de az átkelés lehetetlennek bizonyult, így szeptember 12-én visszatért Kumuhba. Miután Palme felgyógyult, 23-án Levasiba indult, ahol megismerkedett egy befolyásos kumikkal,¹²⁸³ Aszelderbek Kazanalipovval¹²⁸⁴ (1855–1928), aki kezében tartotta a Kaszpi-tenger nyugati partjának halászatát. Megegyeztek, hogy megvásárolnak tőle egy rakomány heringet, a teherhajóján átkelnek Fort-Alekszandrovszkijba, ahol a halat eladják, majd a velük utazó türkmén kalauzolásával folytatják útjukat Turkesztánba. Azonban ez a terv is kútba esett, ugyanis Bicserahov¹²⁸⁵, aki flottájával a Kaszpi-tenger nagy részét uralta, nem volt hajlandó hozzájárulni az akcióhoz. Ám Palme továbbra se adta fel: úgy határozott, Derbent felé veszi az irányt, és valamilyen módon mégis megkísérli az átkelést. Az útközben egyre sűrűbben felbukkanó kozák járőrök miatt arra kényszerült, hogy úttalan hegyi ösvényeken kerülve haladjon célja felé. Október 24-én ért Derbentbe, azonban minden további erőfeszítés hiábavalónak bizonyult. Végül eladták a lovaikat, és vasúttal Bakuba utaztak, ahol Palme jelentkezett az osztrák–magyar kirendeltségnél. Felmerült, hogy esetleg ellovagol Lenkoránig¹²⁸⁶, és egy kisebb hajón, a part mentén haladva jutna el Krasznovodszkig, de aztán ezt a lehetőséget is elvetették. November 4-én érkezett vissza Tifliszbe. Jelentésében kiemelte, hogy a hírek szerint a britek kemény frontmunkára kényszerítik a foglyokat, akik közt nagy elkeseredettség uralkodik, és rendkívül fontos lenne, hogy egy misszió végre eljusson Taskentbe.¹²⁸⁷

9.3.3. A Csértő–Plachetka-misszió

Az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásának következményeként a Pawlas-féle expozitúrát 1918 novemberében átalakították vöröskeresztes misszióvá, majd következő év januárjában végleg feloszlatták. Nagyjából ezzel egyidőben indultak meg Taskentből az első nagyobb fogolyszállítmányok, de a folyamat rövid idő elteltével akadozni kezdett.¹²⁸⁸ Guido Bretter egy, 1919. március 18-án megjelent újságcikkben hívta fel a nyilvánosság figyelmét a turkesztáni foglyok égető helyzetére, és azonnali cselekvést követelt a hivatalokban zajló aktatologatás helyett. Az írás némi irritációt keltett, tekintettel arra,

¹²⁸³ Török nyelvű dagesztáni népcsoport.

¹²⁸⁴ Oroszul Асельдер-бек Казаналипов.

¹²⁸⁵ Lazar Bicserahov (Лазарь Бичерахов, 1882–1952) vezérőrnagy a fehérek oldalán állt, de a britek hozzájárulásával átmenetileg együttműködött a bolsevikokkal a Kaukázusi Iszlám Hadsereg ellen.

¹²⁸⁶ Ma Lənkəran, Azerbajdzsán.

¹²⁸⁷ HL I. Vh. 4368. d. 35/34-1918.

¹²⁸⁸ Dr. Emil Hellebrand (1877–1957) jelentése, 1920. augusztus 14. AdR KG. 56. d. 11-10/18.

hogy – mint Raabl-Werner leszögezte – Bretter sose jutott el Turkesztánig, és Bakuból az összeomlaskor azonnal visszatért Bécsbe.¹²⁸⁹ Áprilisban annyit sikerült elérni, hogy a britek hozzájárultak a turkesztáni postaforgalom helyreállításához. A „Hilfsgruppe Turkestan und Kaukasus”¹²⁹⁰ számolt be arról, hogy hetente egy darab – politikai megnyilvánulásoktól mentes! – levelet vagy lapot lehet küldeni Turkesztánba. Ezeket Bécsben gyűjtötték össze, továbbküldték Bázélbe, ahonnét a svájci postafőigazgatóság továbbította a brit katonai postának.¹²⁹¹ Budapesten májusban úgy becsülték, hogy 8-10 000 magyar hadifogoly lehetett Turkesztánban, akiknek a helyzete a téli állapotokhoz képest némileg javult.¹²⁹²

A tifliszi misszió korábban már említett tagja, Johann Plachetka¹²⁹³ osztrák mérnök 1914 előtt Harkovban¹²⁹⁴ alkonzulként és építészeti vállalkozóként dolgozott, majd a háború kitörése és a konzul távozása után az ő feladatkörét is átvette. Az osztrák–magyar és német hadifoglyok érdekében kifejtetett, orosz szemmel túlságosan buzgó tevékenysége oda vezetett, hogy 1914 decemberében áthelyezték Asztrahánba.¹²⁹⁵ Korábbi parancsnoka, Walter von Hattingberg kiemelte nyelv- és országismeretét, továbbá „*magas intelligencia, találó ítélőképesség, rendíthetetlenség és nagy diplomáciai ügyesség*” jellemezte.¹²⁹⁶ 1918 nyarán civil utazóként, dán útlevéllel felderítő tevékenységet folytatott az Észak-Kaukázusban, és jó kapcsolatokat épített ki orosz és bennszülött körökben egyaránt. Október közepén a kirendeltség megbízásából visszatért Bécsbe és beszámolt tapasztalatairól.¹²⁹⁷

Hofmeister 1919. február 9-ei jelentésében azt javasolta, hogy Csertő Albertet bízzák meg az asztraháni terület foglyainak hazaszállítással.¹²⁹⁸ Csertő Weissmann Simon kíséretében érkezett meg május 9-én Bécsbe futárként jelentést tenni: eszerint ekkorra a Kaukázusból és a brit ellenőrzés alatt álló turkesztáni területekről valamennyi osztrák–magyar foglyot sikerült kimenekíteni. Batumiban azzal szembesült, hogy a foglyokat egyébként jó elbánásban részesítő britek mintegy 700 főt visszatartottak és díjazás nélküli

¹²⁸⁹ AdR KG. 6A. d. 24-9/27.

¹²⁹⁰ Osztrák hadifoglyok hozzátartozói által életre hívott segélyszervezet.

¹²⁹¹ MNL OL K 73-1919-21-50243. 3. cs. 207–216. o.

¹²⁹² Hadifogoly ügy jelenlegi állása. HL Hfgy. 34. d.

¹²⁹³ 1869-ben Senftenbergben (ma Žamberk, Csehország) született. KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2239. d. 10-35/15-82. Ő maga keresztnevének *Hans* alakját használta.

¹²⁹⁴ Ma Harkiv (Харків), Ukrajna.

¹²⁹⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2015. d. 10-7/7-270.

¹²⁹⁶ HHStA MdÄ AR F36 434. d. 192. o. Arra vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal, hogy Plachetka mikor és melyik alakulatnál szolgált Hattingberg parancsnoksága alatt.

¹²⁹⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2133. d. 10-30/374.

¹²⁹⁸ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 251. o.

munkára köteleztek; az ügy kivizsgálására ígéretet kapott. A Merven túli, bolsevik uralom alatti területeken azok a foglyok, akik nem léptek be a Vörös Hadseregbe, a városokban voltak elhelyezve. Az élelmezési körülményeikről nagyon eltérő hírek keringtek. Csertő Asztrahánban és tágabb környékén 60 000 főre becsülte a hadifoglyok számát, akiknek Bakun keresztüli hazahozatala megoldhatónak látszott. Az orenburgi vasútvonal ugyan még februárban felszabadult, azonban a sínpálya és a hidak olyan mértékű károkat szenvedtek, hogy használni egyelőre továbbra sem lehetett. Tovább tetézte a gondokat a szerelvények rossz műszaki állapota, az alkatrész- és fűtőanyaghiány. Josef Brenning svéd küldött arról számolt be, hogy a mozdonyok kazánjába jobb híján szárított halat lapátoltak.¹²⁹⁹ A britek a bolsevik erők gyengítése érdekében ösztönözték a misszió folytatását. Plachetka így jellemezte a viszonyokat: *[...] Oroszországnak majdnem minden részét, ahol hadifoglyok élnek, ismerem, tapasztalatból tudom, hogy a hadifoglyok részére, ha hivatalos kiküldöttek vannak ott, a helyzetnek megfelelően élelmet az ottani hatóságoktól ki lehet csikarni. [...] Egy jó szóval gyakran többet tudok tenni, mint nagyon sok pénzzel. A pénz teljesen elértéktelenedett és abszolút semmilyen szerepet nem játszik odakinn!*¹³⁰⁰ A hadifogolyügyeket tárgyaló bizottság 1919. január 16-án tartott ülésén – a magyar kormányt Márton László alezredes képviselte – a következő megoldást javasolta: azon árukat, amelyeket a kereskedőtársaságok Ukrajnába szántak, de az ottani háborús állapotok miatt értékesíteni nem tudtak, vásárolják fel és adják el a Kaukázusban és Turkesztánban. Az ebből befolyó – és más módon alig beszerezhető – rubelvalutát a hadifoglyok ellátására és hazahozatalára lehetett volna fordítani. Emellett nem győzte hangsúlyozni a hadifoglyok morális támogatásának és lelki épségük megóvásának fontosságát. Ennek kapcsán merült fel a munkalehetőségek megteremtése: például banki támogatással mozdonszerelő műhelyek alapítása, vagy a Kaszpi-tengeri halászat újbóli felvirágoztatása.¹³⁰¹

Az röviddel az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása után nyilvánvalóvá vált, hogy már csak gyakorlati okokból kifolyólag sem lehetséges a hadifoglyok ügyét nemzetek szerint elkülönítve kezelni. Csertő azért is látszott megfelelő jelöltnek a turkesztáni misszió újjáélesztéséhez, mert útlevelei visszafelé is érvényesek voltak.¹³⁰² Plachetka javaslatát a Hadügyminisztérium a Berinkey-kormány utolsó napjaiban

¹²⁹⁹ MNL OL K 73-1919-21-50759. 3. cs. 326. o.

¹³⁰⁰ MNL OL K 73-1919-21-50241. 3. cs. 241–243. pp.; *Mitteilungen der Staatskommission für Kriegsgefangenen- und Zivilinterniertenangelegenheiten*. 1919. július 5. 1. évf. 4. sz. 4. o.

¹³⁰¹ KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2239. d. 10-35/15-27.

¹³⁰² MNL OL K 73-1919-21-50280. 3. cs. 257. o.

elfogadásra érdemesnek találta, a Magyarországi Tanácsköztársaság kikiáltása (március 21.) után azonban lekerült a napirendről.¹³⁰³ A Nemzetközi Felszámoló Bizottság (*Internationales Liquidierungskomitee*) 1919. május 28-án tartott ülésén határozott arról, hogy Csertőt és Plachetkát bízzák meg a misszió vezetésével,¹³⁰⁴ és ehhez 500 000 rubel folyósításáról is döntöttek. Csertő június 5-én indult el 100 000 rubel készpénzzel és gyógyszerekkel Konstantinápolyon és Batumin keresztül Bakuba. Plachetka az Osztrák Vöröskereszt delegáltjaként július 19-én Novorosszijszk felé vette az irányt, hogy az ott összegyűlt 30–40 000 hadifogoly evakuálását levezényelje. A bizottság arra is felhatalmazta őket, hogy kutassák fel azt a korábban folyósított 2 300 000 rubeles összeget, amely – nagyon diplomatikusan fogalmazva – „a látszat szerint rendeltetésétől megvonásra került.”¹³⁰⁵ Plachetka 20-án Triesztbe érkezett, ahol szerződést kötött a Lloyd Triestino és Cosulich hajózási társaságokkal.¹³⁰⁶ Számításai szerint a Batumi/Poti/Novorosszijszk–Trieszt útvonalon havonta 2000 foglyot lehetett volna szállítani, fejenként 240 francia frank költségen, a Batum/Poti/Novorosszijszk–Brajla úton 10 000 főt, 100 frankért. A két elosztóállomásról aztán vonattal vagy a Dunán utazhattak volna tovább a foglyok hazájukba. Az ukrán nemzetiségűeket egyenesen Odesszába vitték volna.¹³⁰⁷

Csertő ténykedésének egyelőre gátat szabott, hogy britek nem engedélyezték továbbutazását. Plachetka dokumentumait elfogadták, és még arra is lehetőség látszott nyílni, hogy a küldöttség a turkesztáni foglyokon kívül a Volga-vidéken tartózkodókat is evakuálni tudja.¹³⁰⁸ A két misszióvezető augusztus 14-én találkozott Konstantinápolyban, ahol csatlakozott hozzájuk dr. Markus Kaller udvari tanácsos, aki korábban a nemzetközi egészségügyi tanácsban az Osztrák–Magyar Monarchia kiküldöttje volt. A Batumiban visszatartott foglyokat a britek ekkorra Prinkipo¹³⁰⁹ szigetére, illetve Szalonikibe szállították el. A konstantinápolyi konzul, Maximilian Ritter von Herzfeld (1864–1932) ellen számos panasz érkezett, és Plachetkára sem azt a benyomást tette, hogy a hadifoglyok ügyében bármi érdemleges tevékenységet akarna vagy tudna kifejteni. Az a döntés született, hogy Plachetka Novorosszijszkba, Csertő a Kaukázusba és Turkesztánba indul tovább, míg Kaller Konstantinápolyban marad összekötőként. Mindez értelemszerűen csak

¹³⁰³ MNL OL K 73-1919-20-1782. 2. cs. 73–78. o.

¹³⁰⁴ Az április 9-én tartott küldöttkonferencia leszögezte, hogy a misszió közös vállalkozásnak tekintendő. KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2239. d. 10-35/15-56.

¹³⁰⁵ AdR KG. 178. d. V 7.

¹³⁰⁶ Plachetka jelentése, 1920. január 24. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2157. d. 10-35/119-12.

¹³⁰⁷ MNL OL K 73-1919-21-50764. 3. cs. 39–73. o.

¹³⁰⁸ MNL OL K 73-1919-21-50592. 3. cs. 298–299. o.

¹³⁰⁹ Mai neve Büyükada, Törökország.

brit hozzájárulással volt lehetséges, amit a misszió előkészítésekor elmulasztottak bekérni, de úgy látszott, hogy a problémát rövid időn belül sikerül rendezni.¹³¹⁰

Ekkor azonban váratlan fordulat állt be: Hay százados¹³¹¹ a brit hírszerző irodától berendelte magához a három vezetőt, majd közölte, hogy sajnálatára kénytelen Csértőt és Plachetkát letartóztatni, akiket azon nyomban el is vezettek, szállodai szobáikat átkutatták, és minden dokumentumot és pénzt lefoglaltak tőlük. Kaller néhány óra után szabadon távozhatott, de mivel a letartóztatás okára Hay nem válaszolhatott, felvetette, hogy itt minden bizonnyal denunciació történné. Csértő ugyanis korábban megosztotta vele, hogy az ugyancsak a városban tartózkodó Hofmeister Nándor az új misszió ellen intrikált, hogy elkerülje a Bécsbe történő visszarendelést és a viselt dolgairól való elszámolást. Kaller svéd és olasz kapcsolatai révén sem tudta elérni társai szabadon bocsátását, azt azonban informális úton megtudta, hogy az ellenük felhozott vád a bolsevikokkal való együttműködés volt. Csértő egy későbbi beszélgetés során megerősítette Kallernek, hogy csak Hofmeister állhat az ügy háttérében. E helyütt meg kell jegyezni, hogy Csértő személye körül is akadnak kérdőjelek. Oswald Müller már idézett jelentésében azt állítja, hogy a török csapatok Bakuból történt kivonulása után a britek Csértőt rablás vádjával letartóztatták, de Hofmeister 40 000 Romanov-rubelnyi kaució kifizetésével elérte szabadon bocsátását. Müller szemtanúja volt egy ezt követő nagy összejövetelnek kettejük között, és úgy sejtette, Hofmeister Csértőt azért küldte futárként haza, hogy megszabaduljon tőle. Plachetka sosem találkozott Hofmeisterrel, de nyilvánvaló volt számára, hogy csak olyasvalaki jelenthette fel őket, akinek nagyon közeli információi voltak Csértővel kapcsolatban – márpedig az egyetlen ilyen személy a városban Hofmeister volt.

Amikor körvonalazódott, hogy az ügy nem fog néhány nap alatt rendeződni, Kaller megkísérelte elérni a briteknél, hogy ő vehesse át a misszió további vezetését. De mivel ehhez csak az őrizetben lévő Plachetka által aláírt meghatalmazását tudta felmutatni, felszólított, hogy szerezzen közvetlen igazolást a Hadügyminisztériumtól. A brit parancsnok azonban szemlátomást nem hitt Csértőék bűnösségében, ezért lehetővé tette, hogy a hadifoglyok ügyeivel továbbra is foglalkozhassanak. Ennek során értesültek arról, hogy a magyar hadifoglyok közül is sokan panaszkodtak Hofmeisterre, és erősen aggódtak

¹³¹⁰ Kaller jelentése, 1919. szeptember 30. KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2239. d. 10-35/15-127; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2157. d. 10-35/119-12; AdR KG. 56. d. 11-10/14.

¹³¹¹ Valószínűleg Lindsay Fitzgerald Hay (1891–1946) brit tiszt, aki ekkor hírszerzőként tevékenykedett a Közel-Keleten. Vö.: <http://www.churchside1.plus.com/Goldhanger-past/Hay.htm> (Megtekintés: 2024. február 9.)

hazatérésüket illetően.¹³¹² A Nemzetközi Hadifogolybizottság november 4-én végül úgy döntött, hogy a Csertő–Plachetka missziót visszahívja és Kallert annak folytatására nem hatalmazza fel.¹³¹³ Fölmerült Pleban Nándor alezredes kiküldetése Novorosszijszkba, ám végül ez is lekerült a napirendről.¹³¹⁴ A politikai tevékenység vádja miatt a Nemzetközi Vöröskereszt sem igen tudott lépéseket tenni érdekükben. Végül 1919 utolsó napjaiban bocsátották őket szabadon, de Plachetka a dokumentumoknak és a pénznek csak egy részét kapta vissza, a gyógyszerek pedig a britek raktárában maradtak. December 28-án indultak haza Konstantinápolyból, és Trieszten keresztül, 1920. január 10-én érkeztek vissza Bécsbe.¹³¹⁵

9.3.4. A Formanek-missziók

Dr. Franz Formanek (1880–1949) ideg orvos 1914 augusztusától Przemysł egyik kórházában vezette a pszichiátriai osztályt. Az erőd elestekor orosz fogságba került, és a következő három évet a taskenti és a troickiji hadifogolytáborokban töltötte. Fogsága idején minden tőle telhetőt megtett a bajtársainak egészsége érdekében, és többször is visszautasította, hogy cserefogolyként hazatérhessen. Önfeláldozó tevékenysége során egy ízben súlyosan megbetegedett és kis híján meghalt kiütéses tifuszban. 1918-as szabadulása után is elsőszámú feladatának tekintette a hadifoglyok megmentését, és tagja lett a Bretter-féle missziónak.¹³¹⁶

Első kiküldetésére 1919 őszén került sor. 1919 októberében kedvezőnek tűntek a feltételek a foglyok hazaszállításához: az általános helyzet a Kaukázusban és Oroszországban némileg javult, és az Antant részéről is előzékenységet véltek érzékelni az ügyben.¹³¹⁷ Gyógyászati anyagokkal felszerelve november 18-án érkezett meg Konstantinápolyba, és azonnal megkezdte a tárgyalásokat a francia főparancsnoksággal a továbbutazásához szükséges dokumentumok beszerzéséről. Ehhez egy már-már karkai útvesztőt kellett bejárnia különböző hivatalokban és parancsnokságokon, az útlevelét többször nagyítóval vizsgálták, újra kellett a vízumot igényelnie. Miután a francia hatóságokon hosszas huzavona után túljutott, az utolsó pillanatban kiderült, hogy a

¹³¹² KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2239. d. 10-35/15-127; KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2157. d. 10-35/119-12.

¹³¹³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2157. d. 10-35/119-12.

¹³¹⁴ KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2239. d. 10-35/15-135.

¹³¹⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2157. d. 10-35/119-12.

¹³¹⁶ AdR KG. 57. d. 11-15/13; *Neue Freie Presse*, 1915. március 25. 18171. sz. 4. o.

¹³¹⁷ Verhandlungsschrift Nr. 33. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2152. d. 10-35/264

briteknél újabb kétségek merültek fel személyét és utazásának szükségességét illetően. Wilhelm Sarwe (1859–1948) svéd misszionárius, aki ekkor Rosztov-na-Donuban tartózkodott és a német hadifoglyok evakuálásán fáradozott, Formanek helyzetéről értesülve mindent elkövetett annak érdekében, hogy a hatáskörében lévő osztrák, magyar és török foglyoknak is segítséget nyújtson. Hogy ne vesztesse tovább az időt, Formanek december 24-én Odesszába indult, ahonnan a tervek szerint a brit engedély kézhez vétele után utazott volna tovább a Kaukázusba. A várost érkezésekor már erősen fenyegette az előrenyomuló Vörös Hadsereg, ennek megfelelően káosz és pánik uralkodott, a lakosság tömegesen próbált menekülni. Ezáltal gyakorlatilag lehetetlennek bizonyult a hajókon helyet találni annak a 250 hadifogolynak, akiket Formanek dr. Waldemar Teichmann német orvos és a csehszlovák konzul, Jaroslav Hule közreműködésével összegyűjtött. Mivel a brit engedélyt továbbra sem kapta meg és anyagi forrásai is kimerültek, visszatért Konstantinápolyba, és további eredménytelen várakozás után 1920 januárjában hazatért Bécsbe 21 osztrák és 61 magyar fogoly kíséretében, akiket az utolsó pillanatban sikerült kiszabadítani.¹³¹⁸

Útközben találkozott Georg Lütken¹³¹⁹ dán gyárossal, aki Szamarkandban dolgozott és hazafelé tartott Koppenhágába. Ő az aktuális helyi viszonyok ismeretében úgy ítélte meg, hogy a turkesztáni foglyok jelentős részét nagyobb pénzösszeg ráfordítása nélkül, a Buharai Emirátus és a Hívai Kánság közreműködésével Perzsián keresztül evakuálni lehetne. Az uralkodók segítő szándékát maga is tapasztalta, amikor számos fogollyal együtt utazott karavánjával, és meggyőződése szerint Malleson tábornok is támogatná az akciót, mivel a turkesztáni Vörös Hadsereg gerincét közismerten hadifoglyok alkották. Azt javasolta, hogy Karsiban¹³²⁰ létesítsenek gyűjtőállomást, a város ugyanis élelemmel jól el volt látva, központi fekvésű és jól kiépített karavánutak csomópontja volt.¹³²¹ Dr. Alfred Greil ezredorvos, aki ekkor tért haza turkesztáni fogságából, a hadifogoly- és civil internáltügyekért felelős osztrák állami bizottság 1920. február 17-én tartott ülésén előadta, hogy meglátása szerint a szovjetkormány hozzájárulása mindenképpen szükséges nagyobb fogolytömegek hazahozatalához, de sok mindent el lehetne érni nem hivatalos úton,

¹³¹⁸ AdR KG. 179. d. V 8. 8–9. o.; Sarwe levele, 1919. december 28. AdR KG. 56. d.; KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2240. d. 10-35/264; *Hellebrand* 1931. 366. o.

¹³¹⁹ Alighanem ugyanarról a személyről van szó, aki egy alkalommal Brunt meghívta vacsorára, aki a feltálat gyümölcsöktől azonban megbetegedett. Az emlékiratában „Joury de Lütken” alakban szerepel. *Brun* 1931. 130. o.

¹³²⁰ Ma Qarshi, Özbegisztán déli részén.

¹³²¹ AdR KG. 56. d. 11-6/3; *Hellebrand* 1931. 366. o.

„pénzzel, áruval és konyakkal” a taskenti szovjetnél is.¹³²² Az ekkori kimutatások 18 000 főre becsülték a Turkesztánban lévő foglyok számát. Csak kevesen mertek megkísérelni önerőből hazatérni, számos hír terjengett ugyanis arról, hogy a frontvonalokon átjutni lehetetlen, és hogy az összefogdosott foglyokat bányákba hurcolják kényszermunkára.¹³²³

1920 első hónapjaiban az oroszországi politikai és katonai helyzet tovább bonyolódott. Vrangel¹³²⁴ csapatai már csak egy keskeny sávot tartottak a Fekete-tenger északi partján, a britek Batumi kivételével kivonták erőiket a térségből, amelyben egyedül a még független Georgiai Demokratikus Köztársaság látszott biztos pontnak. Mindeközben a turkesztáni szovjethatalom is szabad polgárokká nyilvánította a hadifoglyokat, ebből következően mindenféle ellátásuk is megszűnt. Április közepére Bécsben megtörténtek a szükséges előkészületek Formanek missziójának ismételt kiküldéséhez; a Monarchia utódállamai közül egyedül Magyarország jelezte részvételi szándékát. Tiflisben, Bakuban, Vlagyikavkazban és Rosztov-na-Donuban hadifogolyátvevő-állomásokat létesítettek, a továbbra is Konstantinápolyban tartózkodó Kaller és a magyar részről megbízott Spachholz Henrik¹³²⁵ közben a beutazási engedélyek intézésén fáradoztak.¹³²⁶

Formanek 1920. július 30-án érkezett meg Konstantinápolyon keresztül Batumiba, ahol egy helyi német cég korábbi igazgatóját, E. Trantzot bízta meg a beérkező foglyok továbbszállításának levezénylésével, majd folytatta útját Tifliszbe, ahol a georgiai kormányzat képviselői nagyon előzékenyen segítették tevékenységét. A Turkesztánba való beutazáshoz szükséges engedély azonban ismét nem akart megérkezni, és az időközben szovjet irányítás alá került Azerbajdzsán lezárta határait Georgia felé, így a Bakuban összegyűlt foglyok kimenekítésére Tifliszen keresztül már nem volt lehetőség. Formanek folyamatosan tárgyalt a moszkvai vezetéssel, de ezzel párhuzamosan közvetlenül kapcsolatba lépett a taskenti szovjettel is, a foglyokért cserébe nagy mennyiségű mezőgazdasági eszközt ajánlott, amit külön erre a célra szerzett be – eredménytelenül. A szovjetkormány ragaszkodott ahhoz, hogy csak Moszkván keresztül engedik hazautazni a foglyokat, ami – néhány megszakítástól eltekintve – az év második felében folyamatosan zajlott is. Németország delegáltjának, Schäfernek sikerült Taskentbe eljutnia, és a tőle származó adatok szerint október végéig 11 147 osztrák–magyar hadifoglyot evakuáltak

¹³²² KA ZSt KM 1919/20 10/KgA. 2240. d. 10-35/269.

¹³²³ *Hadifogoly-Ujság*, 1920. január 15. 2. évf. 2. sz. 3. o.; 1920. március 1. 2. évf. 5. sz. 3. o.

¹³²⁴ Pjotr Nyikolajevics Vrangel (1878–1928) tábornok, a fehérek krími erőinek főparancsnoka.

¹³²⁵ Spachholz egy ideig a görög vasutaknál dolgozott hivatalnokként, majd a konstantinápolyi osztrák–magyar követségre került. Megbízásában az is szerepet játszott, hogy sógora egy francia százados volt, aki a várost megszálló erőknél volt tagja. *Világ*, 1921. szeptember 18. 12. évf. 207. sz. 3. o.

¹³²⁶ AdR KG. 179. d. V 8. 9–10. o.; *Formanek* 1931b. 368. o.

Turkesztánból, és nagyjából 6000 fő maradt még hátra, akik – néhány száz német és osztrák kivételével – alighanem mind magyarok voltak. Formanek 1921. január 15-én személyesen utazott Moszkvába abban a reményben, hogy sikerül végre rendezni az engedélyeket, de ezúttal sem járt sikerrel. Amikor március 10-én visszaérkezett Tifliszbe, azzal szembesült, hogy a helyzet gyökeresen megváltozott: a szovjetek itt is átvették a hatalmat, a városban káosz és élelmiszerhiány uralkodott, és átmenetileg Batumival is megszűnt a kapcsolat.¹³²⁷ A nehézségek ellenére így is sikerült számos foglyot evakuálni a Kaukázusból, amiben mulhatatlan érdeme volt Otto Stopper bakui osztrák gyárosnak, aki saját vagyonának ráfordításával segítette Formanek munkáját.¹³²⁸ A missziót május végén likvidálták, Formanek június 25-én elhagyta Tifliszt, és július 18-án érkezett meg Bécsbe.

A közép-ázsiai foglyok hazaszállításának útvonalai (a szerző térképvezetése)

A missziók minden igyekezet ellenére tehát csak mérsékelt sikereket tudtak felmutatni. A rendelkezésre álló – valószínűleg még pontosításra szoruló – számadatok szerint a Pawlas vezette tifliszi expozitúra 1918. augusztus–1919. január között 3000 foglyot, Kaller 394 foglyot és 47 polgári internáltat, Formanek 198 foglyot és 5 polgári internáltat tudott evakuálni.¹³²⁹ A turkesztáni foglyok nagy része nem is igen szerzett tudomást a

¹³²⁷ AdR KG. 179. d. V 8. 11–18. o.; Formanek 1931b. 368. o.; Hellebrand 1931. 366. o.

¹³²⁸ Stopper önfeláldozó munkáját 1922 nyarán az Osztrák Vöröskereszt Díszjelvény II. osztályának adományozásával ismerték el; tragikus módon alig egy évvel később fertőző betegségnek esett áldozatul Bakuban. *Neues Wiener Tageblatt*, 1922. június 10. 56. évf. 157. sz. 6. o.; *Illustrierte Kronen Zeitung*, 1923. október 24. 24. évf. 8537. sz. 4. o.

¹³²⁹ AdR KG. 56. d. 11-10/5-2; AdR KG. 178. d. V 7. 16/12-21; AdR KG. 179. d. V 8. 19. o.

küldöttségek létezéséről, és úgy látták, csak önerőből juthatnak haza. 1920 elején Taskentben munkabeszüntetésre és utcai megmozdulásokra került sor a részükről, aminek hatására február 20-án engedélyt kaptak egy általános gyűlés tartására. „Tekintettel arra, hogy egész Turkesztánban [...] kizárólag a hadifoglyok kezében van az ipar és minden produkció tőlük ered s munkájuk beszüntetése komoly jelenség volt, most ez alkalommal nem fogadták őket gépfegyverrel, hanem barátságos beszédekkel igyekeztek megnyugtatni őket.”¹³³⁰ Felszólalt a moszkvai megbízott, Salva Eliava (1883–1937) is. Sok reményt nem keltett a foglyokban a hazatérésüket illetően, elsősorban a közlekedési nehézségekre és a fűtőanyag hiányára hivatkozva. Rudolf Gams osztrák hazatérő úgy becsülte, hogy ekkor nagyjából 8000 fogoly lehetett Taskentben, 4000 a várostól északnyugatra fekvő vidéken, és ugyancsak 8000 a Fergána-völgyben. A Taskent–Moszkva vasútvonalon hetente mindössze két szerelvény közlekedett legfeljebb hat kocsival, és sok esetben a foglyokat foglalkoztató munkálatok nem járultak hozzá, hogy távozzanak. Így az év közepére alig 3000 főnek sikerült hazajutnia.¹³³¹ A közel egy hónapos vonatúton a foglyoknak általában maguknak kellett gondoskodniuk az ellátásukról, ezért aki tehetett, vitt magával sót vagy mazsolát, amit elcserélhettek egyéb élelemzési cikkekre. Moszkvában további három-négy hetet kellett oly mostoha körülmények között eltölteni, hogy még az is előfordult, hogy egyesek inkább visszaszöktek Közép-Ázsiába. Április elején az összes hadifogoly tisztet letartóztatták és Kozsuhovo¹³³² táborába zárták.¹³³³ Szeptemberre nagyjából 9000 főre csökkent a turkesztáni foglyok száma.¹³³⁴ Az év végére sikerült a szovjetkormánnyal megegyezni a turkesztáni foglyok összegyűjtéséről és a Moszkva–Balti-tenger útvonalon történő hazaszállításukról; 1921 márciusáig közel 5000 fő jutott így haza.¹³³⁵ Júliusban az osztrák hadifogolymisszió Turkesztán evakuálását – kissé elszetve – gyakorlatilag lezártak tekintette. Ezzel szemben Magyarországon úgy becsülték, hogy Aulie-Ata környékén még 500-800 magyar fogoly lehetett, Buharában meg sok tiszt. A sztyeppei Akmolinszk–Koksetau–Atbaszár területen legalább 1850 foglyot sejtettek, egy részük vasútépítésen dolgozott.¹³³⁶ A szovjetek által átnyújtott, 1922. februári végi állapotokat tükröző kimutatások és névjegyzékek szerint a túszként visszatartott tisztek többsége Szkobelemben (55 fő), Taskentben (45), Osban (27) és Hodzscentben (16) tartózkodott. De

¹³³⁰ *Hadifogoly-Ujság*, 1920. november 1. 2. évf. 21. sz. 14. o.

¹³³¹ Rudolf Gams jelentése. AdR KG. 56. d. 11-10/13.

¹³³² Кожухово, ma Moszkva része.

¹³³³ *Hadifogoly-Ujság*, 1920. július 15. 2. évf. 14. sz. 3. o.; 1921. február 1. 3. évf. 3. sz. 14. o.; Josef Mühlbauer főhadnagy jelentése, 1920. június. AdR KG. 56. d. 11-10/17.

¹³³⁴ AdR KG. 56. d. 10-36/32-7.

¹³³⁵ AdR KG. 108. d. 3-4/8.

¹³³⁶ AdR KG. 107. d. 3-1/5-12; *Hadifogoly-Ujság*, 1921. július 10. 3. évf. 14. sz. 32. o.

említenek kis létszámban foglyokat Petropavlovszkban, Turkisztánban, Szamarkandban, Zolotaja Ordában, Csernyajevben, Andizsánban, Pavlodárban, Szemipalatyinszkben, Kokandban és Namangánban, illetve a koppi és dragomirovói szénbányákban.¹³³⁷ A tisztek – akiket a forrásokban csak úgy említenek, hogy „a turkesztániak” – Anchenmann Ferenc¹³³⁸ hadnagyot bízták meg vezetésükkel. Május 15-én érkezett meg Moszkvába egy nagyobb túszzállítmány 103 tiszttel és 29 asszonnyal,¹³³⁹ az utolsó kereken egy hónappal később, ezzel tért haza Anchenmann és neje, Ekatyerina is. A Jungerth Mihály (1883–1957) vezette rigai magyar hadifogolybizottságot ezt követően feloszlatták, a későbbiekben elszórtan hazaérkezők segítségével és az eltűntek felkutatásával a rigai és revali konzulátusokat bízták meg.¹³⁴⁰

Az 1920-as, de még az 1930-as években is rendszeresen tértek haza rég halottnak hitt egykori foglyok. Szemlér Károly gyógyszerész (m. kir. 17. honvéd gyalogezred) a háború elején esett fogságba, és hozzátartozói 11 éven keresztül nem kapta róla semmi hírt. Csak 1925 elején érkezett meg tőle egy levél, amelyből kiderült, hogy túlélte egy tifuszos megbetegedést, azóta Taskentben helyezkedett el gyógyszerészként, és szüksége lenne egy útlevelekre. Április 18-án érkezett meg Budapestre.¹³⁴¹ Az se ment ritkaságszámba, hogy az egykori foglyok családot alapítottak és szabad akaratukból a Szovjetunióban telepedtek le – Elek Béla a számukat 1929-ben 6000 főre becsülte.¹³⁴² A mátészalkai születésű Varga Sándor a Vörös Hadsereg soraiban harcolt, majd 1921-ben letelepedett Ariszbán.¹³⁴³ Vasúti örként, pályamunkásként, váltóörként és végül forgalmi tisztként dolgozott. Beszámolója szerint az általa ismert egykori hadifoglyok „*vagy vezető pozícióban vagy mint pad melletti munkások elsőrendűen élnek.*”¹³⁴⁴

Daluha Péter székely honvéd 1938 nyarán, 23 év távollét után lépte át ismét nyárádszeredai¹³⁴⁵ otthona küszöbét. 1915 decemberében esett fogságba, 1917 nyaráig a távol-keleti Habarovszk táborában tartózkodott, majd annak feloszlata után önerőből Szamarkandig jutott. Itt a hetvenes éves Hilmi Szaid szolgálatába lépett, aki azt a különös feltételt szabta, hogy nem állhat szóba asszonnyal vagy leánnyal; „*hogy nőgyűlöletének mi*

¹³³⁷ MNL OL K 73. 7. cs. 18. c. ad. 676/922. 4–105. o.

¹³³⁸ Született 1888-ban Villányban, a cs. és kir. 38. gyalogezredben szolgált. *Dunántúl*, 1914. szeptember 15. 4. évf. 229. sz. 3. o.

¹³³⁹ MNL OL K 73. 7. cs. 19. c. 945. p. Ekkorra már számos fogoly házasságot kötött Szovjet-Oroszországban.

¹³⁴⁰ *Budapesti Hírlap*, 1922. augusztus 12. 42. évf. 183. sz. 5. o.

¹³⁴¹ *Friss Ujság*, 1925. január 13. 30. évf. 9. sz. 4. o.; *Vasárnap*, 1925. április 26. 6. évf. 17. sz. 7. o.

¹³⁴² Több ezer magyar él Turkisztánban. *Pesti Napló*, 1929. szeptember 22. 80. évf. 215. sz. 15. o.

¹³⁴³ Арыс, napjainkban is fontos vasúti csomópont Kazaksztán déli részén.

¹³⁴⁴ Középázsiaiban maradt hadifogolyból vasúti tiszt. *Uj Előre*, 1935. október 12. 33. évf. 8000. sz. 5. o.

¹³⁴⁵ Ma Miercurea Nirajului, Románia.

volt az oka – ezt senki se tudta.” Daluha kezelte a pénzügyeket, főzött, szállította a piacra a termékeket és a gondozta az állatokat – különösen a két tevét kedvelte meg. A nőtilalmat azonban nem sokáig tartotta be: titokban feleségül vett egy orosz özvegyet, Petrovna Máriát. 1938 elején Hilmi Szaid megbetegedett, és halálos ágyán Daluhára hagyta a tevéket. Alig két hét után maláriában meghalt Mária is. *„Árvaságomat nem voltam képes elviselni és elhatároztam, hogy hazajövök.”* Májusban megérkezett Moszkvába, ahol azonban legnagyobb bánatára a tevéit a szovjetállam részére lefoglalták. *„Daluha Péter most felutazott Budapestre, hogy a szovjetkövetségnél örökölt tevéinek visszaszerzését megkísérelje. A követség azonban kijelentették előtte, hogy ilyen különös üggyel nem foglalkoznak”,* zárult a nem mindennapi történet.¹³⁴⁶

Figyelemreméltó még Gere Albert tizedes esete, aki 1916 júniusában esett orosz fogságba, és ugyancsak 1938 derekán jutott haza. Elmondása szerint egy *„vad tatárasszony, Pavlovna Olcseka karmaiba”* került, aki hatalmas termetével és mindig magánál tartott revolverével arra kényszerítette, hogy feleségül vegye. Mikor közölte vele, hogy haza kíván térni Magyarországra, kis híján halálra késelte, és csak akkor szabadult, amikor a hölgy maláriában elhalálozott. *„Turkesztánban ma is több száz volt magyar katona tengeti életét, különböző műhelyekben. Mi ott a külvilág eseményeiről nem tudtunk semmit sem. Az oroszok mindig azt mondták nekünk, hogy még ma is tart a – háború. Én csak – mikor magyar földre értem – itthon tudtam meg, hogy Ferenc József király már régen meghalt. Nagyon elszomorodtam, mert ajándékot hoztam neki. Húsz éven át mi rabmagyarok egy díszes ládát faragtunk részére. Álmatlan éjszakákon tizenketten dolgoztunk rajta. Fedőlapján és oldalain jellegzetes turkesztáni embereket és különleges növényeket örökítettünk meg azzal a titkos beégetési módszerrel, amelyet a kirgiz ezermesterektől tanultunk. Most hazahoztam, de – sajnos – már nem adhatom át boldogult jó öreg királyunknak...”*¹³⁴⁷

¹³⁴⁶ Pesti Napló, 1938. július 28. 89. évf. 146. sz. 9. o.

¹³⁴⁷ Az Est, 1938. július 8. 29. évf. 151. sz. 4. o.

10. Egyéni sorsok

Az már szóba került, mennyire eltérően élhették meg az egyes foglyok ugyanazokat az eseményeket, attól függően, hogy tisztak voltak-e vagy legénységi állományúak, milyen volt a politikai meggyőződésük, világnézetük, műveltségük. A kutatás során több olyan fogoly hagyatéka került feldolgozásra, akiknek többé-kevésbé teljes életútja kirajzolódott. Ezek közül mutatok be négy, meglehetősen eltérő személyes sorsot.

10.1. Palkovics Ferenc (1892–1919) ¹³⁴⁸

Az egyik legterjedelmesebb személyi hagyatéka, amely az első világháborús közép-ázsiai hadifogsághoz kötődik, a HM HIM Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyaggyűjteményében található.¹³⁴⁹ A Palkovics-család 1835-ben Esztergom vármegyétől nyert nemesi bizonyáglevelet¹³⁵⁰, és 1888. április 24-étől viselhették a „szenkviczi” előnevet.¹³⁵¹ Palkovics Ferenc Xavér Zsigmond 1892. március 18-án született, szűkebb családja Besztercebányán élt a 222. számú házban. Elsőszülöttként kereskedő apja után kapta a Ferenc nevet, édesanyját Klein Annának hívták.¹³⁵² Öccse, Palkovics Elemér Károly 1893. február 17-án született.¹³⁵³ A családfő 1899. november 25-én csődbe jutott¹³⁵⁴, nagyapja – aki ugyancsak a Ferenc nevet viselte – nem sokkal ezután, 1900. február 4-én hunyt el.¹³⁵⁵ A legifjabb Ferenc 1902-től a Besztercebányai Királyi Katolikus Főgimnázium diákja volt. És bár későbbi levelezőlapjain meglehetősen jól ír németül, az iskolában ebből a tárgyból még nem kapott túl jó osztályzatokat; összességében átlagos teljesítményű tanulónak mondhatjuk. 1909. június 22-én az ifjúsági céllövő tanfolyamot lezáró versenyen negyedik helyezést ért el.¹³⁵⁶ Érettségi után – a kedvezőtlen családi

¹³⁴⁸ Ez a fejezet korábban megjelent tanulmányokon alapszik: *Forgács* 2015; *Forgács* 2019; *Forgács* 2022b.

¹³⁴⁹ Leltári számaik: HTM KE 71.284.1/Em–71.406.1/Em, 71.916.1–71.919.1/KE, 72.313.1/KE.

¹³⁵⁰ *Reiszig Ede*: Esztergom vármegye nemes családjai. <http://mek.oszk.hu/09500/09536/html/0006/14.html> (Megtekintve: 2015.09.28.)

¹³⁵¹ *Osvai László*: Esztergomi családok, személyiségek: A Palkovicsok 3. <http://www.ekorlap.hu/informacio/2009/esztergomi-csaladok-szemelyisegek-a-palkovicsok-3> (Megtekintve: 2015. szeptember 28.) Palkovics Ferenc levelezőlapjain a „szenkwiczi” előnevet nem használja rendszeresen, leginkább csak az öccsének, Elemérnek szóló címzésekben szerepel.

¹³⁵² Az adatok a keresztelési anyakönyvben találhatók: <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZYR-TX6> (Megtekintve: 2015. szeptember 28.) Ezek szerint keresztapja Orgonás Zsigmond honvéd ezredes volt, a keresztelésre 1892. március 27-én került sor.

¹³⁵³ <https://familysearch.org/ark:/61903/1:1:KZYR-RKR> (Megtekintve: 2015. szeptember 28.) Őt február 26-án kereszttelték, keresztapja ugyancsak Orgonás Zsigmond honvéd ezredes.

¹³⁵⁴ *Központi Értesítő*, 1899. december 24. 24. évf. 105. sz. 1801. o.

¹³⁵⁵ Palkovics Ferenc gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/452877> (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)

¹³⁵⁶ A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1908–1909. tanévről. 113. o.

előzmények dacára – ő is a kereskedői életpályát választotta.¹³⁵⁷ Öccse, Elemér, aki több levelezőlapnak is címzettje, vele együtt járt iskolába. A 3. osztályban betegség miatt bizonyítványt nem kapott.¹³⁵⁸ 1910. június 8-án ifjúsági céllövő versenyen második helyezést ért el, míg bátyja ismét a negyedik lett.¹³⁵⁹ A főgimnázium elvégzése után jogi tanulmányokat folytatott, és Budapesten tevékenykedett ügyvédként; többek között ő volt a Fogtechnikusok Országos Szövetségének ügyésze.¹³⁶⁰ Feltehető, hogy ismeretlen betegsége volt az oka annak, hogy – miként a levelezőlapokból kitűnik – az első világháborúban Elemér nem teljesített frontszolgálatot. Az utolsó adat szerint 1949-ben is ügyvédként dolgozott.¹³⁶¹ Bátyja hagyatékát 1971-ben adta el a Hadtörténeti Múzeumnak, és 83 évesen, 1975. november 15-én hunyt el.¹³⁶²

Palkovics Ferenc a világháború kitörésekor a cs. és kir. 39. gyalogezred 2. tábori századában szolgált hadnagyi rangban. 1914. december 28-án, Tylawa mellett esett sebesülten orosz fogságba. 1915. március 23-án érkezett meg Besztercebányára egy távirata, amelyet Namangánban adott fel, és tudatta családjával, hogy jól van.¹³⁶³ Június 30-án a dzsizaki táborban volt, 1916 januárjában már Szamarkandban. Ekkor növekedett meg jelentősen a hazaküldött üzeneteinek száma. Hadifogoly levelezőlapok mellett számos, közép-ázsiai motívummal ellátott képeslapot is feladott, esetenként naponta kettőt-hármat is. Ebédért és vacsoráért 20-25 rubelt fizetett, 25-26 kopekért angolórákat vett. A jobb kezén keletkezett tályog gyógyítása érdekében 14 társával együtt Taskentbe utazhatott, ahol Pasteur-kezelésben részesült. Nyáron elterjedt a hír, hogy Szibériába kerülnek, de végül a célállomás Szkobelew lett, ahol legalább két további évet töltött. Utolsó levelezőlapjában, amely 1917. november 3-án kelt, némiképp aggódva kérdezi Elemértől, hogy feladták-e a cipőt, kabátot és egyéb ruhákat, mert különben nem fognak a tél beállta előtt megérkezni. Itt megszakad a levelezőlapok sora, és Palkovics Ferenc későbbi sorsáról már csak két további dokumentum ad hírt: egy hadifogoly pénznyugta¹³⁶⁴ 1918. január 2-áról, valamint egy magyar nyelvű levél,¹³⁶⁵ 1919. február 13-i keltezéssel: címzettje egy bizonyos „Demeter Bácsi”, akinek a nevével korábban nem találkoztunk. Feladási helyként egy „Kolczo” nevű település szerepel. A *Kolco* (Кольцо) és változatai

¹³⁵⁷ A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1909–1910. tanévről. 146. o.

¹³⁵⁸ A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1905–1906. tanévről. 133. o.

¹³⁵⁹ A Besztercebányai Kir. Kat. Főgimnázium Értesítője az 1909–1910. tanévről. 135. o.

¹³⁶⁰ *Nemzeti Ujság*, 1923. március 28. 5. évf. 71. sz. 5. o.

¹³⁶¹ *Magyar Közlöny*, 1949. szeptember 13. 190. sz. 4. o.

¹³⁶² Palkovics Elemér gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/452874#> (Megtekintés: 2019. augusztus 9.)

¹³⁶³ HTM KE 71.916.1/KE

¹³⁶⁴ HTM KE 1.024/Em. Ezen Palkovics Elemér küldött 100 koronát Ferencnek Szkobelewbe.

¹³⁶⁵ HTM KE 71.919.1/Em

(Kolcovo, Kolcovka) gyakori településnevek, ebben az esetben a legvalószínűbb, hogy a Krigizsztán délnyugati részén, Szülüktü közelében található faluról van szó. *„Hosszú idő óta végre van alkalmam ebből az eldugott fészekből életjelt adnom magamról és 3-4 hét múlva személyesen is átjövök Kokandra. Jelenleg nagyon sok a munkám, úgy, hogy néha éjjelig is kell dolgoznom. Kérem kedves Demeter bácsi a 2 inget és nadrágot / természetesen már átalakítva / a Ninának átadni, ő ki fogja fizetni az érte járó összeget. Kérem legyen szíves a Szabónak is szólni, hogy a kész cipőmet adja át a Ninának. A még érte járó összeg / azt hiszem 15.- rubel / ő nála van. Mi újság maguknál? Én 3-4 hét múlva föltétlenül följövök Kokandra és akkor reményilem a multkor beszélt ügyet rendezni, még pedig a teljes összeget. A viszontlátásig is szívélyesen üdvözli Palkovics.”* Ezzel történetének írásban ránk maradt része véget ér, és hosszú ideig nem volt válasz arra a kérdésre, mi lett Palkovics Ferenc későbbi sorsa. Néhány évvel ezelőtt azonban kapcsolatba lépett velem Palkovics Ferenc külföldön élő leszármazottja, aki családtörténeti kutatások közben találkozott korábbi tanulmányommal. Felidézte, hogy nagyanyja elmondása szerint Ferenc tifuszban halt meg Turkesztánban. A család birtokában maradt egy kézírásos dokumentum is, melyet Palkovics Elemér készített, melyből az derül ki, hogy alig egy hónappal a levél megírása után, 1919. március 19-én Ferenc már nem élt.

10.2. Márkus István (1882–1955)

Márkus István 1882. február 5-én született Csongrádon. A Polgári Fiúiskola négy osztályát „jó” eredménnyel zárta, 1897–1901 között a m. kir. Ludovika Akadémia tisztképző tanfolyamát végezte el, ugyancsak „jó” eredménnyel. 1901. augusztus 18-án kezdte meg szolgálatot Szegeden a m. kir. 5. honvéd gyalogezrednél hadapród tiszthelyettesként, 1902. november 1-jével hadnaggyá lépett elő. 1905-ben elvégezte az utásztanfolyamot is. Minősítvényi táblázata szerint jól tudott vívni, úszni, tornázni és lovagolni, szakaszt vezetni és lövészetet oktatni.¹³⁶⁶ 1908-ban előléptették főhadnaggyá,¹³⁶⁷ 1910-ben áthelyezték a m. kir. 8. honvéd gyalogezredhez.¹³⁶⁸ 1914. augusztus 1-jei ranggal százados,¹³⁶⁹ az év decemberében legfelsőbb dicsérő elismerésben részesült.¹³⁷⁰

¹³⁶⁶ Márkus István tiszti gyűjtője. HL 27729.

¹³⁶⁷ Rendeleti Közlöny a Magyar Király Nemzeti Hadsereg számára. Személyes ügyek. 1920. április 30. 47. évf. 33. sz. 941. o.

¹³⁶⁸ Rendeleti Közlöny a Magyar Király Honvédség számára. Személyes ügyek. 1910. június 18. 37. évf. 20. sz. 152. o.

¹³⁶⁹ Rendeleti Közlöny a Magyar Király Honvédség számára. Személyes ügyek. 1914. augusztus 9. 41. évf. 46. sz. 376. o.

1914. augusztus 6-án vonult be Lugosról. Akárcsak Háy Elek, ősszel ő is Przemyślbe vonult alakulatával, és 1915. március 18-án került orosz fogságba. *„Mi még Isten kegyelt emberei vagyunk. De igen sok derék magyar – cél nélkül – halt hősi halált a rendetlenül és fej nélkül vezetett s már eleve sikertelennek és gaz véráldozatnak minősített áttörési kísérlet miatt. [...] Hol volt itt Zrínyi Miklós a szigetvári hős? Állapítsa meg a jövő magyar nemzedék”,* zárja keserűen feljegyzéseinek első részét, amelyet Taskentben, 1915 májusában vetett papírra.

Következő ránk maradt feljegyzése már majdnem két évvel később, 1917. március 27-én kelt a hodzsenti tiszti táborban. Naplóját bizonyára jóval korábban kezdte el vezetni. Akkurátus bejegyzései általában az aznapi időjárási viszonyokkal kezdődnek, ezt követik a táborban történt események – amennyiben voltak – és az újságokban olvasott harctéri hírek, illetve a táborban terjedő, békekötéssel kapcsolatos pletykák ismertetésével zárulnak. 1917. május 1-jét így élte meg:

„Igen meleg csendes, a kánikula beköszöntött. – Egész Oroszország ünnepelte május 1-ét. – A drágaság néhány hét alatt óriási módon felszökött. Például: a fehér kenyér funtja húsvétkor IV. 8-án 12 kopek volt addig ma Hodzsentet az éhínség fenyegeti; nincs liszt, kenyér és lepuska eltűnt a piacról. [...] Itt a földeket nem vetették be a szárdok és nem termelnek semmit úgy mint tavaly. A folyók kiszáradnak, a Sirdarján a gyerekek átgázolnak, a kutak kiapadnak [...]. Hogy mily nyomor vár itt reánk, ha a béke hamarosan meg nem lesz, csak a jó Isten fogja tudni.”

Augusztus 22: *„Hőség. Ilonkától lap Lugosról. Az a disznó anyós már ismét elmarta magától saját leányát. Verje meg érte az Isten. Kína megüzente nekünk a háborút. Hát már csakugyan nem lesz béke az idénre sem? Rettentő állapot!”*

Márkus István viszonylag szerencsésnek mondhatta magát, ugyanis röviddel a breszt-litovszki béke megkötése után, 1918. április 2-án hazaindulhatott.¹³⁷¹ *„Hajnalban beszállt 2 jobban öltözött orosz nő, kik orosz tovarisokkal – kivágva a piszkos szártokat – azonnal helyet csináltak maguknak sőt nekünk is, mert nem akarván a szártokkal egy ülésen ülni, maguk mellé ültettek bennünket. Így Taschkent-ig aztán volt ülőhelyünk.”* Itt kénytelenek voltak két hetet eltölteni, az utolsó napokban beköltöztek egy szanitécvonatra, amelyről az a hír járta, hogy a közeljövőben indulni fog nyugat felé. Itt meglehetősen jó ellátásban részesültek, és még a márciusi fizetésüket – 35 rubel – is megkapták.

¹³⁷⁰ Rendeleti Közlöny a Magyar Király Honvédség számára. Személyes ügyek. 1914. december 12. 41. évf. 76. sz. 698. o.

¹³⁷¹ A veszteségi lajstrom szerint cserefogolyként: Verlustliste Nr. 698, 1918. október 11. 7. o.

Elővigyázatosságból úgy döntöttek, hogy legénységi ruhát öltenek. A vonat április 19-én indult el Perovszkon és Kazalinszken keresztül Aktyubinszk irányába. „Az egész úton rettentő sok szárt-kirgiz utas minden pereputyjával utazott, sőt a vagonok tetejét is ellepték. Persze mi egyetlen kirgizt sem engedtünk hozzánk beszállni, pedig sokan 10 rubelt ígértek, ha felengedjük. A nyomor óriási”, jegyezte fel 21-én. Ileckben¹³⁷² vörösgárdisták – köztük sok magyar – vizsgálták át a vonatot, de „nem csináltak nehézségeket”, 23-án megérkeztek Orenburgba, 28-án Vjazmába. Itt azonban megszakadt a szerencsájük, azzal szembesültek ugyanis, hogy innen nem adnak el foglyoknak jegyet Orsáig. Hamar elterjedt a hír, hogy itt a vörösgárdisták összefogdossák a foglyokat és Szibériába viszik, így úgy döntöttek, hogy visszamennek Kalugába. Útközben a vörösök a vonatot megállították, a foglyokat leszállították és minden ezüstpénzt elvettek tőlük, „igaz hogy papírpénzt adtak érte”, de ezt követően továbbengedték őket. Kalugában közel két hónapot időztek, míg június 29-én egy nagyjából 120 fős rokkantsoporthoz csatlakozva elindulhattak Moszkván keresztül Orsába, ahová július 7-én érkeztek meg. Baranovicsiben négy napot töltöttek, 16-án reggel lépték át a magyar határt („mily borzasztó öröm!!!”). Az eufória azonban gyorsan lanyhult, miután Zsolnán leszállították őket a vonatról: „Fogadás semmi a par[ancs]nok [...] azt sem mondta Isten hozott! Sem zene – sem cigaretta. Node mi nem vagyunk osztrákok.” Itt tíz napot kellett karanténban tölteniük. Végül július 31-én érkezett meg Lugosra.

Életének későbbi szakaszát a meglepően nagy számú névrokon miatt csak körvonalakban lehet felvázolni. 1919. április 28-án jelentést tett a magyar Külügyminisztériumnak, amelyben erőteljes kritikával illette Brun munkáját: „Amíg a svéd követség tagjai erélyes fellépésükkel – a német foglyok érdekében – az orosz hatóságoknál mindent kicsikar és keresztülvisz, addig az osztrák és magyar hadifoglyok érdekeit képviselő dánok számunkra inkább akadálybábuknak nevezhetők.”¹³⁷³ 1920. áprilisban előléptették őrnaggyá.¹³⁷⁴ A két világháború között aktív résztvevője volt a sportéletnek: 1928-tól Hódmezővásárhely, majd 1930-tól, immáron ezredesi rangban, Szeged testnevelési felügyelőjeként tevékenykedett.¹³⁷⁵ Magyarország német megszállása után (1944. március 19.) a szegedi V. honvéd hadtest leventeparancsokává nevezték ki.¹³⁷⁶ Ennek következtében a háború után letartóztatták, és a Béke utcai fogházban internálták.

¹³⁷² Ma Szol-Ileck, Oroszország.

¹³⁷³ MNL OL K 73. 2. cs. 19. t. 188. o.

¹³⁷⁴ *Rendeleti Közlöny a Magyar Király Honvédség számára. Személyes ügyek.* 1908. október 31. 35. évf. 39. sz. 322. o.

¹³⁷⁵ *Vásárhelyi Ujság,* 1930. augusztus 1. 10. évf. 172. sz. 3. o.

¹³⁷⁶ *Kanyó Ferenc:* Német megszállás Csongrád megyében. A Kezdetek. *Délmagyarország,* 1984. március 17. 74. évf. 65. sz. 2. o.

1946. július 6-án Burián Géza¹³⁷⁷ nyugállományú alezredessel együtt orvosi vizsgálatnak vetették alá, amely során megállapították, hogy egyikük egészségügyi állapota sem annyira rossz, „*hogy egy esetleges további internálás az életüket veszélyeztetné.*” 1949. március 19-én, felülvizsgálat után szüntették meg a rendőrhatalósági felügyeletét.¹³⁷⁸ Három évvel később azonban ismét összetűzésbe került az államhatalommal, amikor késedelmesen jelentette be az állami tulajdonba vett szegedi ingatlanát. A „*horthysta ezredest*” a szegedi járásbíróság ezer forint pénzbüntetésre ítélte, amelynek végrehajtását azonban felfüggesztették.¹³⁷⁹ 1955. november 13-án hunyt el Szegeden.

10.3. Rudolf Almoslino (1887–1918)¹³⁸⁰

Rudolf Almoslino (egyes forrásokban magyaros alakban Almoslino Rezső), 1887. május 1-jén született Belgrádban spanyol gyökerű zsidó családban. Később Budapestre költözött, és a Szent István szálló (Podmaniczky utca 8.) társtulajdonosa lett. A cs. és kir. 23. gyalogezredben, majd a m. kir. 11. honvéd népfelkelő gyalogezredben szolgált századparancsnokként. A Przemyśl fölszabadítása körül szerzett érdemeiért 1914 novemberében soron kívül századossá léptették elő, és a Katonai Érdemkereszt hadidíszítménnyel kitüntetésben részesült.¹³⁸¹ A kitüntetés tényét megerősíti a bécsi Hadilevéltárban őrzött kitüntetési javaslata, az előléptetésnek azonban nincs nyoma a későbbi dokumentumokban, és Háy Elek is következetesen főhadnagyként említi.¹³⁸²

Mint az már a korábbi fejezetekből kiderült, Taskentben élénken részt vett a tábori közéletben és a „Turkesztáni Az Est” szerkesztésében. 1916. június 13-án Fábián Bélával és több társával együtt elszállították Taskentből, és a távol-keleti Krasznaja Rjecskába¹³⁸³ került, ahol a táborban postatiszti feladatokat látott el. Ebben a táborban került kapcsolatba egy másik visszaemlékezés szerzőjével, Markovits Rodion (1884–1948) újságíróval, akinek ismert könyvében, a *Szibériai garnizonban* is szerepel. Itt azt olvashatjuk, hogy a táborban az a hír terjedt el 1918 őszén, hogy Almoslinót, Sven Hedblomot¹³⁸⁴ és G. P.

¹³⁷⁷ Buriánt még 1946 februárjában ítélték egyévi börtönbüntetésre. A német megszállókkal való együttműködést csak részben sikerült bizonyítani. *Szegedi Népszava*, 1946. február 5. 2. évf. 29. sz. 3. o.

¹³⁷⁸ Az erre vonatkozó dokumentumok a napló tulajdonosának birtokában vannak.

¹³⁷⁹ *Délmagyarország*, 1952. február 28. 8. évf. 49. sz. 2. o.

¹³⁸⁰ A fejezet megjelent: *Forgács* 2022a. 60, 71–72. o.

¹³⁸¹ *Budapesti Hírlap*, 1914. november 24. 34. évf. 296. sz. 12. o.

¹³⁸² KA BA NBA OBA Nr. 3343. E helyütt is köszönetet mondok dr. Lenkefi Ferencnek, a HM HIM Bécsi Kirendeltségének munkatársának, aki a vonatkozó iratokat gyorsan rendelkezésemre bocsátotta.

¹³⁸³ Красная Речка, ma Habarovszk városrésze.

¹³⁸⁴ Sven Hedblom (1890–1918), a Vöröskereszt svéd munkatársa, 1915-től dolgozott Szibériában. Habarovszkban ő volt a vezetője az egyik segélyszállítmány-raktárnak.

Congert¹³⁸⁵ a vörösök Habarovszkban felakasztották azzal a váddal, hogy rejtegették előlük a ruha- és élelmiszerkészleteket.¹³⁸⁶ Tudjuk azonban, hogy Hedblomot és norvég társát, Ole Opshaug könyvelőt a kegyetlenkedéseiről elhíresült Iván Kalmükov (1890–1920) atamán parancsára fehér kozákok végezték ki szeptember 20-án vagy 21-én, Habarovszk megszállása után. Hivatalosan azzal vádolták őket, hogy a bolsevikoknak kémkedtek, valójában Vöröskereszt készleteire akarták rátenni a kezüket. Az kétségtelen, hogy Almoslino is a Hedblom munkatásai közé tartozott.¹³⁸⁷ Halálának pontos körülményeit illetően a források ellentmondásosak: a halotti kardon szerint 1918. szeptember 7-én „állítólag lelőtték” Habarovszkban;¹³⁸⁸ a dr. Robert Pollitzer (1885–1968) által összeállított halotti lista szerint „eltűnt”, azzal a megjegyzéssel, hogy „minden látszat szerint” Hedblommal együtt meggyilkolták.¹³⁸⁹ A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel, de az mindenesetre biztosnak látszik, hogy Almoslino nem a vörösök, hanem a fehérek terrorjának esett áldozatául (Kalmükov szeptember 5-én vonult be japán támogatással Habarovszkba.)¹³⁹⁰

10.4. Háý Elek (1885–1958)¹³⁹¹

A HM HIM Hadtörténeti Múzeum Kéziratos Emlékanyag-gyűjteménye, Könyvgyűjteménye és Fotóarchívuma őriz egy további anyagegyüttest, amely egy viszonylag szerencsésebb kimenetelű hadifogolysorsról tanúskodik: dr. Háý Elek (1885–1958) budapesti ügyvéd hagyatékát. (Az ebben található iratok egy részét korábbi fejezetekben már ismertettem.)

Háý Elek jó módú, nagy múltra visszatekintő, népes családjával kapcsolatban Gecse Annabella néprajzkutató-muzeológus folytatott kutatásokat. A Szolnok és Abony közötti út déli oldalán fekvő egykori uradalom területe – ma már csak pusztaság – manapság is „Háý-tanya” néven ismert. A család már a 18. század második felében rendelkezett itt jelentős birtokokkal, amelyek 1897-ben 592 katasztrernyi holdat tettek ki, a bérelt területekkel együtt azonban az ezret is megközelítették. A gazdaság Tószeg határában terült el, a család egy része Abonyban, a másik – így Elek is – Budapesten élt. Kazinczy Klára, aki

¹³⁸⁵ George Perrigo Conger (1884–1960), a Y.M.C.A. habarovszki titkára, az ő halálhíre tévesen terjedt el.

¹³⁸⁶ Markovits é. n. 442–443. o.

¹³⁸⁷ Olsson 2021. 261–268. o.

¹³⁸⁸ KA VL TK 5. Totenschein Nr. 41783.

¹³⁸⁹ KA VL KgfL. Verzeichnis der Verstorbenen öst. ung. Kgf. in Chabarowsk. Verzeichnis von Dr. Robert Pollitzer.

¹³⁹⁰ Olsson 2021. 260. o.

¹³⁹¹ Ez a fejezet egy korábban megjelent tanulmányon alapszik: Forgács 2022a.

személyesen ismerte a család több tagját, úgy emlékezett, hogy a családfőt Háy Móricnak hívták, és Eleknek két fiútestévre volt: Miksa, aki Abonyban lakott, és Háy Gyula (1900–1975) Kossuth-díjas író, műfordító.¹³⁹² Itt szükséges némi helyesbítés, a kutatásaim során fellelt adatok alapján Elek édesapját ugyanis Háy Károlynak hívták (1846–1907), testvéreit pedig Jolánnak, Glasner Mórné Háy Etelnek, Nellynek és Dezsőnek.¹³⁹³ A kisebb zavart az okozhatta, hogy Elek családon belüli házasságot kötött: Háy Júliát (1890–1980) vette feleségül, aki valóban az író Háy Gyula testvére volt, a Munkácsy-díjas festőművész Háy Károly László (1907–1961), Háy Miksa (1892–1944) vegyészmérnök, Háy Endre gépészmérnök (1893–1956) és Halmi Miklósné Háy Irén (1889–1934) mellett. Az ő szüleik Háy Mór (1855–1934), a Gerje és Perje Vízszabályozó Társulat mérnöke, és Weinberger Gizella (1869–1958) voltak.¹³⁹⁴

Háy Elek 1885-ben született, iskolai tanulmányait a Szolnoki Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban folytatta 1895 és 1898 között.¹³⁹⁵ Szorgalmas diák volt: szépírás és testgyakorlat kivételével minden tárgyból jeles osztályzatot kapott, magaviselete példás volt. A közügyek iránti korai érdeklődéséről tanúskodik, hogy 1898-ban pénzzel támogatta azokat a gyűjtési akciókat, amelyeket Erzsébet királyné szobrához és Versey Ferenc (1757–1822) emlékének ápolásához rendeztek (60 krajcár, illetve 1 forint 75 krajcár összegekkel).¹³⁹⁶ Az ötödik osztályt már Budapesten, az V. kerületi Magyar Királyi Állami Főgimnáziumban kezdte meg,¹³⁹⁷ de szülővidékével továbbra is ápolta a kapcsolatot: 1903-ban több rokonával együtt jelentkezett Abonyban az izraelita Hívek Egyesületénél.¹³⁹⁸ Ugyanebben az évben kezdte meg az Eötvös Loránd Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karán felsőfokú tanulmányait,¹³⁹⁹ 1907. június 28-án

¹³⁹² Gecse 2015. 165–167. o.

¹³⁹³ Háy Károly gyászjelentése. *Az Újság*, 1907. április 20. 5. évf. 95. sz. 15. o.

¹³⁹⁴ Háy Elekné Háy Júlia gyászjelentése: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/292148#>; Háy Károly László gyászjelentése: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/292158#>; Háy Endre gyászjelentése: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/292150#>; Háy Mórné Weinberger Gizella gyászjelentése: <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/292168#>; továbbá: <https://www.nevpont.hu/palyakep/hay-gyula-4a5a0> (Megtekintés: 2021. szeptember 10.) Háy Mór 1884-től tisztviselő is volt a Társulatban, mint azt az általa szerkesztett kiadványból megtudjuk: A Gerje és Perje Vízszabályozó Társulat története 1812–1896. Összeállította: Háy Mór. Cegléd, 1896. 62. o.

¹³⁹⁵ A Szolnoki M. Kir. Állami Főgymnasium Értesítője az 1895-96-ik iskolai évről. Szolnok, 1896. 42. o.

¹³⁹⁶ A Szolnoki M. Kir. Állami Főgymnasium Értesítője az 1897-98-ik iskolai évről. Szolnok, 1898. 142–143. o.

¹³⁹⁷ A Budapesti V. Kerületi M. Kir. Állami Főgymnasium Értesítője az 1899-1900-ik iskolai évről. Budapest, 1900. 66. o.

¹³⁹⁸ Egyenlőség, 1903. május 10. 22. évf. 19. sz. 6. o. Az újság külön kiemeli, hogy örömteli módon az abonyi hitközség tagjai szinte mind jelentkeztek az egyesületnél.

¹³⁹⁹ A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja MDCCCCIII–MDCCCCIV. tanévre. Budapest, 1904. 124. o.

ügyvédjelöltként,¹⁴⁰⁰ 1911 novemberében ügyvédként jegyezte be az Budapesti Ügyvédi Kamara.¹⁴⁰¹ Továbbra is szívesen adakozott: 10 korona felülfizetéssel járult hozzá korábbi iskolája, a Berzsenyi Gimnázium Wagner-alapjának megteremtéséhez. Az ehhez kapcsolódó hangversenyt, amelyen egykori tanítványok muzsikáltak, az Ügyvédi Kamara helyiségében rendezték meg – feltehető tehát, hogy Elek a szervezésben is közreműködött.¹⁴⁰² Támogatta továbbá a szegények ellátását biztosító V. kerületi népházát is.¹⁴⁰³ Háry Júliának 1912. október 10-én esküdött örök hűséget.¹⁴⁰⁴

A világháború kitörése tehát egy biztos családi háttérrel és egzisztenciával rendelkező, ígéretesen induló életpályát szakított meg. Háry Elek a m. kir. gyulai honvéd gyalogezred állományában szolgált, 1913-ban tartalékos zászlóssá nevezték ki,¹⁴⁰⁵ 1914. január 1-én tartalékos hadnagyi rangba emelték.¹⁴⁰⁶ Alakulatát 1914 szeptemberében Przemyszlbe irányították. 1915. március 19-én, az erőd védőinek utolsó kitörése során, az I. zászlóalj 3. század 4. szakaszának parancsnokaként esett orosz fogságba; sebesülést nem szenvedett. A nála lévő pénzt az oroszok meghagyták, de a tábori látsövét elvették.¹⁴⁰⁷

Április elején már a taskenti fogolytábor lakója volt. A szegedi Móra Ferenc Múzeum által közreadott katonai emléklapok¹⁴⁰⁸ alapján tizennégy ezredbeli bajtársát is ismerjük név szerint, akik ugyanebbe a táborba kerültek: Bakos György, Bíró Pál, Borsi Antal, Kiss József, Kósa Ferenc, Marián József, Opreszkú György, Otlakán Mihály, Paisan Flórián, Porkolán Tivadar honvédek, Moráz Ádám tizedes, Adlázil Károly szakaszvezető, Schauer Péter szakaszvezető, Bárdos Ignác tartalékos hadnagy. Borsi Antal – civilben dombegyházi illetőségű földműves – így idézi fel az utat: „[...] kétszeméjes tránczportokban beosztott csapatokat gyalog kísért be az orosz határa mely utazás 11 napig tartott, még végre brodiban értünk. It be vagonérozott az orosz benönket és 14. napi utazásunk után közép ázsia fővárosa taskenthoz tartozó troeczka¹⁴⁰⁹ lágerben hejezett benönkett.”¹⁴¹⁰

¹⁴⁰⁰ Ügyvédi Kamarai Közlöny, 1907. szeptember. 4. évf. 4. sz. 39. o.

¹⁴⁰¹ Ügyvédi Kamarai Közlöny, 1911. november. 8. évf. 10. sz. 56. o.

¹⁴⁰² A Budapesti V. Kerületi M. Kir. Állami Főgimnázium Értesítője az 1911-1912-ik iskolai évről. Budapest, 1912. 67. o.

¹⁴⁰³ Pesti Hírlap, 1913. március 20. 35. évf. 68. sz. 15. o.

¹⁴⁰⁴ Czepléd, 1912. október 13. 34. évf. 41. sz. 3. o.

¹⁴⁰⁵ Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek. 1912. december 28. 39. évf. 46. sz. 546. o.

¹⁴⁰⁶ Rendeleti Közlöny a Magyar Királyi Honvédség számára. Személyes ügyek. 1913. december 31. 40. évf. 70. sz. 718. o.

¹⁴⁰⁷ Háry Elekkel felvett kihallgatási jegyzőkönyv, Karánsebes, 1918. május 8. HL I. VH. 4404. doboz.

¹⁴⁰⁸ Tóth 2018.

¹⁴⁰⁹ Troickij.

¹⁴¹⁰ Tóth 2018. 266. o.

A kutatások során némileg meglepetésként hatott az a körülmény, hogy milyen gyakorisággal találkozunk visszaemlékezésekben és naplókban már ismerős nevekkal, így Háý Elek, Fábián Béla, és Adolf Epstein is több ízben megemlékeznek egymásról. Háý és Epstein például kölcsönösen adtak egymásnak magyar, illetve német nyelvórát.¹⁴¹¹ A baráti viszonyt mutatja, hogy a Háý-hagyatékban található egy példány az Epstein és Georg Popper által kiadott memoárból is.

A fogság idejéből viszonylag kevés dokumentum maradt fenn. A már említett mérlegkártya (4.7. fejezet) mellett található egy kimenő engedély, amely 1915. augusztus 21. (Gergely-naptár szerint: szeptember 3.) napján, délután 3 és este 7 óra között Háý Elek, Undi Ferenc¹⁴¹² és Messinger Gyula¹⁴¹³ számára engedélyezte a közös vásárlást a városban.¹⁴¹⁴ Hogy mikor szállították el Taskentből, arra nincsen konkrét adat, de valószínűleg nem sokkal az 1916-os felkelés után. A következő dokumentum a hagyatékából 1918. március 9-én kelt, Os városában.¹⁴¹⁵ Az orosz nyelvű irat Háý Elek, Somogyi Soma¹⁴¹⁶ és Krucsán György nevére szól, és a 826. számú rendelet alapján szabad áthaladást engedélyez számukra a hadifogolycsere-állomásokhoz.¹⁴¹⁷ Somogyi Soma hadapródjelölt őrmester és Krucsán György tartalékos zászlós a m. kir. 5. honvéd gyalogezredben szolgáltak, és ugyanakkor estek fogságba, mint Háý. Krucsán csak Ost említi a későbbiekben, Somogyi ennél több táborát járt meg: Taskent után Szkobelevet, Gulcsát és Zolotaja Ordát is.

Epstein és Popper visszaemlékezéséből tudjuk meg, hogy Háý Elek 1918 februárjában „eltűnt” a táborból. A számos szökevény közül egyedül tőle kaptak írásbeli üzenetet, amelyből kiderült, hogy Taskentben sikerült megfelelő kapcsolatot kialakítania egy komisszárral, és vásárolnia egy Kurszkig szóló hamisított áthelyezési okmányt. Krucsán és Somogyi is álruhában, hamis iratokkal történt szökést említ. A nagyjából 3500

¹⁴¹¹ Epstein 1935. 22 o. „Bei Dr. Hay lernten wir Ungarisch, die Ungarn wiederum bei uns Deutsch.”

¹⁴¹² Undi Ferenc (1882–1971) tartalékos főhadnagyként szolgált a m. kir. 2. honvéd ágyúezredben, 1918 végén fogolycsere útján jutott haza, a háború után folytatta mérnöki pályáját. Verlustliste Nr. 702, 1918. november 26. 6. o.; Undi Ferenc gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/561567#> (Megtekintés: 2022. május 15.)

¹⁴¹³ Az m. kir. 5. honvéd gyalogezred főorvosa, a háború előtt szepesófalvi (ma: Spišská Stará Ves, Szlovákia) járási tiszti orvos. A fogságból hazatért, ennek körülményeit azonban nem ismerjük. *Pesti Hírlap*, 1913. október 26. 35. évf. 254. sz. 16. o.; *Uj Kelet*, 1934. március 25. 17. évf. 19. sz. 8. o.

¹⁴¹⁴ HTM KE 89.368.1/KE

¹⁴¹⁵ HTM KE 89.369.1/KE.

¹⁴¹⁶ Született 1881-ben Valkányban (ma Valcani, Temes megye, Románia). A háború után gazdasági intézőként dolgozott a csókai (ma Чока, Szerbia) Lederer-uradalmon. *Esti Kurir*, 1925. augusztus 27. 3. évf. 191. sz. 10. o.

¹⁴¹⁷ Az eredeti orosz szöveg: „Дано сіе военно-плѣннымъ офицерамъ ъ австро-венгерской арміи 1/ Шома Шомоди, 2/ Елекъ Гай, 3/ Георгъ Кручанъ въ томъ что въ виду приказа начальника обласнаго завѣдывающаго военно-плѣннымъ за Но. 826. имъ разрѣшается свободное слѣдование на концентральные пункты построение для обмѣна военноплѣнныхъ.”

kilométer hosszú utat a három szökevény másfél-két hónap tette meg. Háy Elek nevére április 6-ai keltezéssel állított ki a kurszki dán alkonzulátus segélyhivatala egy személyazonosításra szolgáló okmányt.¹⁴¹⁸ Figyelemreméltó, hogy az irat szerint evangélikus vallásúnak mondta magát; minden bizonnyal úgy gondolta, hogy ez a gördülékenyebb ügyintézésért biztosít számára a dán szervek részéről. Innen újabb hamisított okmány birtokában Orsáig jutott, amelynek a teherpályaudvara már német ellenőrzés alatt állt.¹⁴¹⁹

Háy Eleket 1918 júliusában előléptették tartalékos főhadnaggyá, 1915. november 1-ei ranggal.¹⁴²⁰ Arra vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal, hogy miként élte meg a háború végét és az azt követő forradalmi időszakot. De úgy tűnik, élete már 1920-ben visszatért a régi kerékvágásba: ismét találkozunk nevével az *Egyenlőség* hasábjain, eszerint 100 koronával támogatta Abonyban az ismeretlen tettesek által meggyilkolt hitközségi templomgondnok, Rechtschaffen Sámuel családját.¹⁴²¹ Folytatta jogász és közéleti tevékenységét is, többek között volt az ügyvédje a kalandos életű Bakos Edit színésznőnek (1896–1920), az előkelő pesti körök egyik ismert szereplőjének, aki Milánóban öngyilkosságot követett el. A tragikus esemény után gondoskodott a temetés megszervezéséről.¹⁴²² 1921-ben igazgatósági taggá választották az Egyesült Műszaki Szerszám Kereskedelmi és Tömítő Anyaggyár részvénytársaságban, amely a korábbi Schwarz Vilmos és Társa, illetve Fábíán Zoltán cégét vette át.¹⁴²³ 1923-ban az ügyvédi kamara tisztújító közgyűlésén is indult a Nemzeti Liberális Párt színeiben, és választmányi tag lett.¹⁴²⁴ E helyütt érdemes kiemelni, hogy az *Egyenlőség* ezzel kapcsolatban zsidó vallásúként említi, tehát nincs szó arról, hogy Háy a fogság alatt kikeresztelkedett volna.¹⁴²⁵

Fábíán Béla ebben az időben már nemzetgyűlési képviselőként tevékenykedett, és 1923 márciusában erős szavakkal illette *A Nép* című lapot, „Csirizbomba-reklám volt”¹⁴²⁶

¹⁴¹⁸ HTM KE 89.370.1/KE

¹⁴¹⁹ Epstein 1935. 36. o.; Háy Elekkel felvett kihallgatási jegyzőkönyv, Karánsebes, 1918. május 8. HL I. VH. 4404. doboz.

¹⁴²⁰ Rendeleti Közlöny a Magyar Kir. Honvédség számára. Személyes ügyek. 1918. július 27. 45. évf. 103. sz. 2957. o.

¹⁴²¹ *Egyenlőség*, 1920. június 26. 39. évf. 26. sz. 7. o.

¹⁴²² *Világ*, 1920. október 3. 11. évf., 234. sz. 4. o.

¹⁴²³ *Központi Értesítő*, 1921. július 28. 46. évf., 26. sz. 710. o.

¹⁴²⁴ *Világ*, 1923. február 4. 14. évf., 27. sz. 6. o.

¹⁴²⁵ *Egyenlőség*, 1923. február 10. 42. évf. 6. sz. 10. o.

¹⁴²⁶ A nemzetgyűlés 108. ülése 1923. évi március hó 7-én, szerdán. *Nemzetgyűlési napló*, 1922. X. kötet. 316. o. A szóban forgó cikket tartalmazó lapszámok sajnos nem lelhetők fel, szerencsére azonban a rendelkezésre álló 1923. február 22-i és 24-i számok alapján is képet kapunk az újságra jellemző hangvételtől, illetve az ügy háttéréről. 1922. április 4-én pokolgépes merényletet hajtottak végre az

címen megjelent antiszemita hangvételű cikke miatt. A lap erre „Ki ez a Fábíán?” című cikkel reagált, amiben megvádolták azzal, hogy cionista, és bolsevik propagandát terjesztett a Kereskedelmi Csarnokban. Fábíán rágalmozási pert indított, amely során több egykori fogolytársa is tanúskodott mellette, így Háy Elek is, aki kiemelte, hogy Fábíán érdeme, hogy a taskenti hadifogolytemetőben emlékművet emeltek. Mások úgy nyilatkoztak, hogy sose volt cionista vagy bolsevista, és kifejezetten magyar szellemben szerkesztette a tábori lapokat. A pert Fábíán meg is nyerte.¹⁴²⁷ Kettejük közt az üzleti életben is szoros kapcsolat volt: ők töltötték be a Magyar–Olasz Bank Rt. ügyészi feladatkörét.¹⁴²⁸ Később a berlini Disconto-Gesellschaft és a Magyar Agrár- és Járadékbank ügyvédjeként is tevékenykedett.¹⁴²⁹ Jótékonykodási elkötelezettsége se lankadt: tovább támogatta anyagilag a Berzsényi Gimnázium zenekarát és a Központi Zsidó Diáksegítő Bizottságot.¹⁴³⁰ Ügyvédként egy meglehetősen szövevényes és nagy port kavart ügynek is részese lett, amelyet itt helyszűke miatt nem ismertetek, de korábbi tanulmányomban elolvasható.¹⁴³¹

A második világháború kitörése után azonban a család egyre nehezebb helyzetbe került. 1943 májusában következő hírről számolt be a sajtó: *„Szabotázzsal vádolják egy adonyi [sic!] nagybirtok tulajdonosait. Özv. Háy Mórné, Háy Miksa és Háy Elek adonyi nagybirtokosok ellen eljárás indult azért, mert Abony és Tószeg határában lévő gazdaságukat annyira elhanyagolták, hogy a mezőgazdasági gépek tönkrementek, az állatok leromlottak és nagyrészüket elpusztult. Így a honvédelmi törvénybe ütköző termelési elmulasztással vádolják a tulajdonosokat.”*¹⁴³² Háy Elek későbbi sorsáról egy érdekes

Erzsébetvárosi Demokrata Kör ellen, amelynek fő célpontja Rassay Károly (1886–1958) liberális politikus volt. Mivel elkésett az ülésről, sértetlenül túlélte a robbanást, nyolc ember azonban életét veszítette. 1923. február 21-én Rassay és a *Pesti Hírlap* szerkesztősége is gyanúsnak tűnő csomagot kapott, a rendőrség azonban megállapította, hogy robbanóanyag nem volt bennük, csak „csiriztől újságpapírig, kakaótól zöldbabig egy egész vegyeskereskedés, méltóan a liberális szellemhez, amelynek erre a két robbanthatatlan bombára olyan halálos szüksége volt”. „Elképedve kell látnunk, hogy azok a sajtóorgánumok, melyek egyetemes közmegevetés közepette viselik homlokukon egy nemzet véres és könnyes meggyalázásának szégyenbélyegét, úgy írnak, mintha a belügyminisztertől a legkisebb rendőri hatóságig mindenki leplezne, tussolna, csak azért, hogy felderítetlen maradjon ennek a csirizzel ragasztott 'bombának' háttere és ne derülhessen napfényre a 'kakaó-zöldfözelék' értelmi szerzője.” (*A Nép*, 1923. február 24. 5. évf. 44.sz. 1. o.)

¹⁴²⁷ *Az Ujság*, 1923. szeptember 7. 21. évf., 201. sz. 2. o.

¹⁴²⁸ *Nagy Magyar Compass*, 1922–1924. 49 évf. 1. sz. 163. o.

¹⁴²⁹ *A Budapesti Közlöny Hivatalos Értesítője*, 1925. augusztus 22. 59. évf. 187. sz. 2. o.; uo. 1926. január 31. 60. évf. 25. sz. 5. o.

¹⁴³⁰ *A budapesti V. kerületi magyar királyi állami Berzsényi Dániel Gimnázium értesítője az 1925–1926. iskolai évről*. Budapest, 1926. 26. o.; *Egyenlőség*, 1926. szeptember 18. 45. évf. 38. sz. 16. o.

¹⁴³¹ *Forgács 2022a*. 74–75. o.

¹⁴³² *Esti Ujság*, 1943. május 8. 8. évf. 54. sz. 4. o. Az 1941. évi X. törvénycikk 1. § (3) pontjában foglaltak szerint vétséget követ el, aki „terménynek vagy terméknek rendelkezése alatt álló készletét a rendes gazdálkodás szabályainak meg nem felelő módon használja fel vagy annak használható állapotban tartásáról nem gondoskodik.” Hasonlóan fogalmaz az 1942. évi XV. törvénycikk, amely a zsidók tulajdonát képző mező- és erdőgazdasági ingatlanok átengedését rendeli el: „A jelen törvény alapján átengedésre kötelezhető

forrás szolgált további adatokat: Nádas Péter író gyermekkori visszaemlékezése. Eszerint a Háý család birtokait és a Teréz körúti ügyvédi irodát ekkorra elkobozták, így Elek népes családjával és Rendl Sándor üzlettársával együtt a Pozsonyi úti lakásában gyűltek össze. Innen a nyilasok kiköltöztették őket, és a Návay Lajos utcában, egy sárga csillagos ház kis garzonlakásában kellett meghúzniuk magukat. Karácsony estéjén aknátalálat érte a házat, amely során Háý Elek és felesége is súlyosan megsérült. A Tátra utcában, egy zsidó orvosok által létesített szükségkórházban látták el őket.¹⁴³³ 1944-ben az 1.210/1944 M. E. számú rendelet 5. §-a alapján a Budapesti Ügyvédi Kamara jogerősen törölte az ügyvédek névsorából.¹⁴³⁴

A Háý-birtokon a háború alatt szerb foglyokat őriztek, majd 1945 után az állami tulajdonban lévő földet teljesen szétosztották.¹⁴³⁵ Háý Elek, akinek ügyvédi pályafutását immáron két világháború is megszakította, ezúttal is úgy döntött, hogy folytatja hivatását: már 1946-ban irodagondnoki feladatkörben találjuk.¹⁴³⁶ Élete utolsó éveit súlyos betegség árnyékolta be. 1956-ban fekvőbetegként kórházi ápolásra szorult, segélyéből és jogtanácsosi nyugdíjából olyan nehezen élt meg, hogy az Ügyvédi Kamara igazolásának köszönhetően engedélyezték jövedelemadójának csökkentését.¹⁴³⁷ 1958. február 20-án hunyt el, a rákoskeresztúri izraelita temetőben helyezték végső nyugalomra.¹⁴³⁸

személy [...] köteles az ingatlan alkotórészeit, tartozékait, az átengedésre kijelölhető állatállományt [...] a rendes gazda gondosságával legalább a jelent törvény hatálybalépésének napján meglévő állapotban fenntartani, továbbá a szokásos mező- és erdőgazdálkodási munkákat [...] a rendes gazda gondosságával és a gazdálkodás eddigi rendje szerint elvégezni [...]” (V. fejezet, 12. § (1) pont)

¹⁴³³ Nádas Péter: Világoló részletek II. Holmi, 2014. 26. évf. 8. sz. 898–899. o.

¹⁴³⁴ Budapesti Közlöny, 1944. május 28. 78. évf., 120. sz. 9. o. A rendelet szerint: „Ügyvédi kamarába zsidót felvenni nem lehet. Az ügyvédi kamarák névjegyzékébe a jelen rendelet hatálybalépése előtt bejegyzett zsidó ügyvédek a kamara választmánya az 1944. évi május hó 31. napjáig a névjegyzékből törölni köteles.” (5. §)

¹⁴³⁵ Gecse 2015. 169–170. o.

¹⁴³⁶ Magyar Közlöny, 1946. május 19. 113. sz. 7. o.

¹⁴³⁷ Budapest Főváros Tanácsa Végrehajtó Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei. (HU BFL XXIII.102.a.1) 93. o.

¹⁴³⁸ Háý Elek gyászjelentése. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/292147#> (Megtekintés: 2022. május 14.)

11. Epilógus: a Magyarországi Turán Szövetség hadifogoly-akciója

Az 1910. november 26-án megalakult Turáni Társaság a világháború utolsó éveiben élte virágkorát, az összeomlás után azonban megjelentek a törésvonalak. 1920-ban három részre szakadt: a Turáni Társaság mellett megalakult a Kőrösi Csoma Társaság és a leginkább radikális irányba hajló Magyarországi Turán Szövetség. A nagyjából felvázolt munkamegosztás szerint a Turáni Társaság elsődleges feladata a turáni államokkal való politikai, gazdasági és társadalmi kapcsolattartás, expedíciók szervezése, a Kőrösi Csoma Társaságé a tudományos kutatás és publikálás. Ezeknek az eredményeknek a nagyközönségnek való prezentálása, a turáni eszme terjesztése pedig a Turán Szövetség feladatköre. A gyakorlatban azonban a három szervezet között alig volt együttműködés.¹⁴³⁹

A Turán Szövetség nagyvezére Cholnoky Jenő (1870–1950) neves földrajztudós lett, aki tudományos munkáin kívül meglehetősen szélsőséges és antiszemita nézeteiről is ismert volt. *„A Magyarországi Turán-Szövetség meg akarja tanítani a magyar embert arra, hogy a magyar turáni eredetű nép, büszke lehet eredetére, nem jött-ment, bizonytalan eredetű néptöredék, hanem ősi nyelven beszél dicsőséges történelemről, hazaszeretetről és művelt lelkű emberszeretetről. [...] Barbárnak, ázsiai hordának, nem tudom minek neveztek még minket s csak ha bajban voltak, akkor fordultak hozzánk segítségül. [...] Turániak vagyunk! És a turániakkal szövetkezve újra akarjuk építeni Szent István, Szent László, Nagy Lajos, Hollós Mátyás békés, boldog birodalmát!”,* olvasható a Társaság céljait ismertető kiadvány bevezetőjében. Végül hármast célzott fogalmaztak meg:

„1. A turáni gondolatot belevinni a nép lelkébe. Megtanítani a magyart arra, hogy mind ízében magyar legyen. Erkölcs, gondolkodása, hazafisága, minden tette turáni magyar legyen!

2. Barátokat és szövetségeseket keresünk testvéreink, a többi turáni nép között. [...] Ott a pusztákon, a sátrakban rólunk énekelnek [...] Japánban át hazatérő foglyainkat a japániak testvéri szeretettel fogadták, ők figyelmeztették foglyainkat, hogy ne felejtsek el, hogy mindketten turániak, testvérek vagyunk.

3. [...] kíváncsiak lennénk óhajtok magyarjainkat nem fogjuk Amerikába, rabszolgaságba irányítani, hanem Turánba. A turáni alföldön kell a magyarságnak új otthonát keresnie. Nem mint hódító, nem mint gyarmatos, hanem segítő testvér, a turáni alföld népeinek tanítómestere.”¹⁴⁴⁰

¹⁴³⁹ Ablonczy 2016. 87–96. o.

¹⁴⁴⁰ Cholnoky 1922. 3–4, 20–21. o.

1921. február 8-án a Turán Szövetség egy felhívást tett közzé, amelyben azon egykori hadifoglyokhoz fordultak, akik kapcsolatba kerültek a rokonnépekkel – itt a törökökön és tatárokon túl felsorolják többek között a mandzsukat, a mongolokat, a finneket, a kínaiakat, a japánokat és a bolgárokat is. Arra kérték őket, számoljanak be részletesen tapasztalataikról, amihez „zsinórmértékként” egy kérdőívet állítottak össze. Többek között a következőkre voltak kíváncsiak:

– „Foglalkozott-e valamivel hadifogsága idején? Mily irányban törekedett kiképezni, vagy képezte ki magát?”

– „Nem szándékszik-e visszatérni turániak lakta területre?”

– „Hogyan bántak turáni fajrokonaink közéjük került (magyar) hadifoglyainkkal? Szívesek voltak-e hozzájuk, segítették-e őket, kezükre jártak-e esetleges szökéseiknél? (Itt a nemleges feleletek is fontosak, amennyiben a faji öntudat fogyatékosága állapítható meg.)”

– „Él-e náluk a turáni népek összetartozásának érzése, tudata? Min alapul ez és mennyire fejlett: Tudnak-e rólunk magyarokról s ha igen, mit, honnan s ki által tudnak? [...] Észlelhető, vagy gyanítható-e valamely nagyobb turán nép részéről (pl. japán, török, tatár vagy finn részről) tervszerű felvilágosító propaganda?”

– „Ha ismer valakit (valakiket) fajrokonaink közül, akivel véleménye szerint írásban vagy üzenet útján érintkezésbe lehetne lépni, jelölje meg tud-e az illető olvasni, írni, ha igen, milyen nyelveken?”

– „Hogyan viselkednek testvérnépeink a bolsevizmussal szemben?”

– „Milyen a fogságban sínylődő magyar véreink helyzete?”

A felhívást dr. Cholnoky nagyvezér, dr. Dessewffy István (1877–1930) alvezér és dr. Makoldy Sándor (1882–1958), a hadifogolyakció vezetője jegyezték, és azt több újságban megjelentették.¹⁴⁴¹ Hogy milyen fontosnak tekintették az ügyet, azt jelzi dr. Bibó Károly (1866–1927) Veszprém vármegyei alispán 1922. január 19-én kelt körrendelete, amelyben felhívta a községek előljáróit, hogy a lelkészek és tanítók bevonásával minden hazatérő hadifogolytól kérjék a kérdések megválaszolását.¹⁴⁴²

A nagykárolyi¹⁴⁴³ születésű Makoldy Sándor foglalkozását tekintve gimnáziumi tanár volt, meglehetősen sokszínű tudományos érdeklődéssel. A Budapesti

¹⁴⁴¹ A teljesség igénye nélkül: *Békes Vármegye Hivatalos Lapja*, 1922. január 18. 25. évf. 2. sz. 6–8. o.; *Heves Vármegye Hivatalos Lapja*, 1922. január 19. 47. évf. 3. sz. 9–10. o.; *Kőrösvidék*, 1922. február 17. 3. évf. 39. sz. 3. o.

¹⁴⁴² *Veszprémvármegyei Hivatalos Lap*, 1922. január 26. 24. évf. 5. sz. 44. o.

¹⁴⁴³ Ma Carei, Románia.

Tudományegyetemen Kégl Sándornál (1862–1920), a magyar iranisztika egyik legkiemelkedőbb alakjánál perzsa nyelvet tanult, de foglalkozott többek között a gyorsírás és a káromkodás történetével is.¹⁴⁴⁴ „*Felhívásunk eddig is lelkes visszhangra talált, volt hadifoglyaink igen becses és bőséges anyagot bocsátottak rendelkezésünkre*”, számoltak be az örömteli fejleményekről 1922 februárjában.¹⁴⁴⁵ Az anyag gyarapítása érdekében Péch Aladár (1873–1949) tankerületi főigazgató felvetette egy „Turáni Levelező Klub” létrehozását is,¹⁴⁴⁶ ami az még az évben meg is valósult.¹⁴⁴⁷ 1924 év végére Dessewffy szerint több száz kitöltött kérdőív gyűlt össze Makoldynál, aki ezek feldolgozását is szívesen vállalta volna.¹⁴⁴⁸

Aligha kell kiemelni, hogy ezek a kérdőívek ma is valóságos kincsesbányák lennének a disszertáció számára. Sajnálatos módon azonban teljesen bizonytalan, hogy mi lett a sorsuk. A Magyarországi Turán Szövetségnek csak az 1938 és 1944 közötti időszakra vonatkozóan maradt fenn töredékes levéltári anyaga;¹⁴⁴⁹ hogy az 1920-as évek iratai valahol lappanganak-e, avagy megsemmisültek, arra vonatkozóan semmilyen adat nincs. A Turáni Társaság fondjában¹⁴⁵⁰ ugyancsak nincsen nyomuk. Egyetlen további információval rendelkezünk ezzel kapcsolatban: Túrmezei László¹⁴⁵¹ (1892–1978) évtizedekkel később arról írt, hogy a Turán Szövetség pályázatot hirdetett a volt hadifoglyok részére, amelynek keretében jutalomban részesült volna az, „*aki a turán eszme és szellem jegyében, a legtalálóbban tükrözteti vissza keleti rokonaink körében töltött hadifogságának élményeit.*” Az eredményhirdetésre a Szövetség válságba jutása miatt nem került sor, „*a begyűlt pályamunkákat azonban Dr. Makoldy, az 1940-es évek elején még őrizte. Ez tény!*”¹⁴⁵² Ezek a más forrásokban nem említett „pályamunkák” alighanem azonosak a kérdőívekkel, amelyek ezek szerint hosszú évekig pihentek valamely fiókban. Más adat híján így lehetett abban bízni, hogy Makoldy Sándor hagyatékában fennmaradtak; a kutatás azonban ez

¹⁴⁴⁴ Ismert munkái: Bojthi Veres Gáspár élete és történetírói munkássága. Nagykároly, 1904; Az annivardok ú. n. svájci hunnok múltja és jelene. *Néprajzi Értesítő*, 1913. 14. évf. 1. füz. 145–165. o.; A nőrablás és a rablólázasság szimbolikus maradványai hazánkban. *Ethnographia*, 1921. 32. évf. 1. füz. 40–60. o.; A káromkodás elterjedése és büntetése hazánkban 1850-ig. I-II. rész. *Ethnographia*, 1926. 37. évf. 3. sz. 122–131 o., 4. sz. 169–182. o.; Magyar gyorsírók Pantheonja. Budapest, 1940; Nemes Hajnik Károly és a magyar országgyűlés gyorsíródaja I. 1806–1843. (= Az Egységes Magyar Gyorsírás könyvtára 217.) Budapest, 1943.

¹⁴⁴⁵ *Dunántúl*, 1922. február 17. 12. évf. 39. sz. 5. o.

¹⁴⁴⁶ HU-MNL-OL-P 1384. 6. d. 1001. sz. iktatott irat, 1924. december 22.

¹⁴⁴⁷ *Turchányi* 1922. 4. o.

¹⁴⁴⁸ HU-MNL-OL-P 1384. 6. d. 1001. sz. iktatott irat, 1924. december 22.

¹⁴⁴⁹ HU-MNL-OL-P 2249-10

¹⁴⁵⁰ HU-MNL-OL-P 1384

¹⁴⁵¹ Túrmezei (eredeti nevén Mihalovits) László meghatározó alakja és vezetője volt az 1930-as évek végén újjáéledő Turán Szövetségnek. A második világháború után – sikeresen elhallgatva korábbi szélsőséges megnyilvánulásait – az ausztriai brit zóna közigazgatásában tudott elhelyezkedni, majd 1949-ben Új-Zélandra emigrált, ahol továbbra is aktívan hirdette a turáni eszmét. *Ablonczy* 2016. 132–133, 208–209. o.

¹⁴⁵² *Túrmezei* 1977. 172. o.

esetben sem hozott eredményt. Az itt található, 1952-es keltezésű önéletrajzában Makoldy egyetlen szóval se említi, hogy bármi köze lett volna a Turán Szövetséghez. Arra, hogy igyekezett alkalmazkodni a megváltozott politikai környezethez, az is utal, hogy egy „Népellenes visszaélések a céhrendszer mestervizsgálója körül” című tanulmányon dolgozott.¹⁴⁵³ A hagyatékban található egy kis cédula a következő szöveggel: „*Bizalmas. Olvasatlanul elégetendő! Bp. 1951. VII. 24.*”¹⁴⁵⁴ Hogy ez azonban mire vonatkozott, ma már nem deríthető ki.

A minden bizonnyal sok értékes adattal szolgáló kérdőívek így sajnálatos módon nem állnak a kutatók rendelkezésére. Hogy mi lett a sorsuk, arról csak spekulálni lehet. Elképzelhető, hogy Makoldy maga, vagy később a családja elrejtette vagy megsemmisítette őket, hiszen a felfedezésük az egyre nyomasztóbb politikai légkörben komoly bajba sodorhatta volna őket. Azonban az is könnyen lehet, hogy még a második világháború idején elvesztek vagy elpusztultak. Ablonczy Balázs, aki a közelmúltban nagy alaposággal kutatta fel a turanizmussal kapcsolatos fellelhető iratanyagot, ugyancsak nem találkozott ezekkel az ívekkel.¹⁴⁵⁵ Mindazonáltal lehet reménykedni abban is, hogy a jövőben egy lakás vagy levéltár elfeledett sarkában valakinek véletlenül a kezébe akadnak.

¹⁴⁵³ HU BFL XIV.207. 5. csomó

¹⁴⁵⁴ HU BFL XIV.207. 9. csomó

¹⁴⁵⁵ Ablonczy Balázsnak e helyütt is köszönöm segítőkész választ kérdéseimre.

Összegzés

„Az erős ember nem elszenvedi a sorsot, hanem harcol és alakít. Az idegenben való tartózkodás tanulsággá vált. A foglyok a táborokban és munkahelyeiken megismertek országokat és annak lakóit, megtanultak szembeállítani és összehasonlítani, a nézeteiket és ismereteiket helyesbíteni és elmagyarázni. Így megfizethetetlen tudás és képességek gazdag kincse gyűlt össze. A tapasztalatokra természetesen drágán, túlságosan drágán tettek szert. Ezek a sebhelyek minden foglyot élete végéig megbélyegeznek. De az átélték nem merülnek feledésbe, felkészítenek a további létharcra [...].”¹⁴⁵⁶

Amikor megkezdődtek jelen disszertáció kutatásának első lépései, több bizonytalansági tényezővel kellett szembenézni. Mennyi és milyen jellegű forrásanyagot sikerül összegyűjteni a rendelkezésre álló idő alatt? Milyen eredményt fog hozni a kutatás, össze fog-e állni a számtalan mozaikdarabból egy valódi kép? Miként illeszkedik az értekezés az első világháborús hadifogsággal foglalkozó munkák sorába?

A Magyarországon folytatott forrásfeltárás meglehetősen sovány eredményei után az áttörést a bécsi kutatóutak jelentették, amelyek során annyi anyag gyűlt össze, hogy a dolgozat végül túl is lépte a tervezett terjedelmet. Alapvetően egyrészt beigazolódott az, hogy az első világháborús orosz hadifogság legáltalánosabb jellemzője az idő- és térbeli diverzitás. És ez nem csak a közép-ázsiai térségre mondható el, hanem ennél – oroszországi viszonylatban – jóval kisebb egységekre is. Tekintsük példának a Fergánavölgyet, amely Közép-Ázsiának egy földrajzilag látványosan elkülönülő területe. Itt is szinte mindenre találhatunk példát: tömegtáborra (Kokand), kis lélekszámú munkatáborra (Kizil-Kija), büntetőtáborra (Gulcsa), hírhedten rossz (Hodzsent) és kiemelkedően jó körülményű (Andizsán, Namangán) táborra egyaránt. A földrajzi körülmények szélsőségessége – mindenekelőtt a nagy hőingadozás, és Turkesztán több részén a tüzelő- és vízhiány – természetesen jelentősen befolyásolták egy-egy tábor körülményeit, de legalább ennyit nyomott a latba a táborparancsokság lehetőségei és hozzáállása. Az esetek többségében valóban nem rosszindulat vezetett tragikus körülményekhez, hanem a felkészületlenség, a gyógyszer- és orvoshiány, az infrastruktúra fejletlensége és nem utolsósorban a közép-ázsiai térség központtól való távolsága, ami nagyban nehezítette a

¹⁴⁵⁶ Weltkrieg und Kriegsgefangenschaft. Worte auf den Weg. In *Feindeshand I.* 12–13. o.

külső és belső ellenőrzést egyaránt. A szervezés hiányosságai és a következetlenség a szláv hadifoglyokkal való bánásmódban is megnyilvánult: míg egyes esetekben megvalósult egy pozitív diszkrimináció, arra is láthattunk példát, hogy olykor még rosszabb bánásmódban is részesültek, mint a magyarok vagy az osztrákok.

Ha végigtekintjük a közel 50 fogolytábort, amelyekről egyelőre adatokkal rendelkezünk, azt láthatjuk, hogy nagyjából csak minden tizedikre mondhatjuk, hogy nagyon rosszak voltak a körülmények. A legtöbb helyen a parancsnok és az egészségügyi személyzet hozzáállásától függően az évek során változott. Azt is megállapíthatjuk, hogy a vöröskeresztes missziók valódi, kézzel fogható eredményeket tudtak felmutatni: 1916-ban egyértelműen kimutatható, hogy javulás állt be a táborok jelentős részében; több esetben az alkalmatlannak bizonyult parancsokokat is lecseréltek. Mihálóty Katalin önfeláldozó munkája mellett nagy szerepe volt ebben Vera Maszlennyikova és Alekszandra Romanova orosz nővéreknek is.

Közép-Ázsiában 1915 második felében érte el a hadifoglyok száma a legmagasabb, 200 000-re becsülhető létszámot. A legnagyobb számban a téli kárpáti harcokban és Przemyśl erődjének feladásakor fogságba esettek kerültek hosszabb-rövidebb időre az itteni táborokba. Ezt követően a számuk 50-55 000 főre zuhant, majd évről évre fokozatosan tovább csökkent. Ami a táborok méretét illeti, a Szibériára jellemző „mamuttáborokra”, mint a 28 000–35 000 fős létszámú Berezovka vagy Csita,¹⁴⁵⁷ nem találunk példát. Egyedül Troickij (és egyes adatok szerint egy időre Szamarkand) közelítette meg a 20 000 főt, Taskent, Kokand és Petropavlovsk 10-12 000 körül mozgott. A legjellemzőbbek az 1000 és 7000 fő közötti táborok voltak, de találunk néhány száz fogolynak otthont adó létesítményeket is. Utóbbiak esetében többnyire munkatáborokról vagy tiszti táborokból van szó.

Mindezek alapján megerősítést nyert, amire már Rachamimov is rámutatott:¹⁴⁵⁸ az a korábban többé-kevésbé közkeletű vélekedés, miszerint az ázsiai táborokban, és azon belül is Közép-Ázsiában a hadifoglyok sorsa sokkal rosszabb volt, mint az európai Oroszországban, nem tartható fenn. Sőt, a kutatás során ezzel egészen ellentétes adatokkal is találkoztam. Jaroslav Tuma, a cs. és kir. 75 gyalogezred tartalékos főhadnagya például így fogalmazott: *„A körülmények általánosságban az európai Oroszországban a legrosszabbak, ahol az orosz katonai hatóságok rossz bánásmódjához még hozzájön a*

¹⁴⁵⁷ Józsa – Milei 1968. 11. o.; Józsa 1970. 111. o.; Brändström 1922. 25. o.

¹⁴⁵⁸ Rachamimov 2003. 94. o.

helyi lakosság gyűlölete.”¹⁴⁵⁹ Az biztosan kijelenthető, hogy a közép-ázsiai környezet bizonyos szempontból a magyar hadifoglyoknak volt a legkedvezőbb: a bennszülött lakosság sok esetben osztotta a „turáni rokonság” gondolatát, és igyekezett lehetőségeihez mérten segíteni rajtuk (bár természetesen arra is akadt példa, hogy becsapták vagy kiszolgáltatották őket az oroszoknak).

Az első cezúrának az 1916-os évet tekinthetjük. A körülmények – mindenekelőtt az egészségügyi ellátás – viszonylagos javulása mellett ekkor kezdték a foglyokat nagyobb számban munkavégzésre alkalmazni, majd az év közepén kitört a bennszülött lakosság felkelése. Ez a tényleges harci cselekményeken túl is hatással volt a hadifoglyok sorsára, növekedett a térség elszigeteltsége, egyes táborokat felszámoltak, sok foglyot elszállítottak Oroszország más területeire. Az ott maradókkal szemben fokozódott a fogva tartók bizalmatlansága. Az 1917-es februári forradalom sok fogolyban reményeket keltett, hogy közel került a háború vége és a hazatérésük, azonban csalódniuk kellett. A helyzetet súlyosbította év során bekövetkező árrobbanás és élelemhiány. A második cezúrának tekinthető az októberi bolsevik hatalomátvétel, majd az azt követő polgárháború, amely merőben új helyzetet teremtett. A rend bomlásnak indult, az addig kivételezett helyzetben lévő tisztek egyszerűbben rosszabb helyzetben találták magukat, mint a legénység. A hadifoglyokkal közölték, hogy nem foglyok többé, hanem „szabad proletár testvérek”, ami értelemszerűen azt jelentette, hogy ellátásukat is megszüntették.¹⁴⁶⁰ Esetenként így előfordult, hogy a tisztek a tiltás ellenére megszavazták maguknak az engedélyt, hogy munkát vállaljanak. A jól képzett szakemberekre nagy szükség volt Turkesztánban, sok egykori fogoly látványos karriert is befuthatott, és családot alapítva, nem élt a hazatérés lehetőségével.

A jelenleg rendelkezésre álló források alapján viszonylag kevesen jutottak haza Közép-Ázsiából csererokkantként. Szökésekre szinte mindenhol akadt példa, a legnagyobb számban a perzsa határ közelében található táborok lakói kísérelték meg ezt a veszélyes vállalkozást. A helyi lakosság segítségére többnyire ilyenkor is számíthattak. A breszt-litovszki béke megkötése után a repatriálás több okból is komoly nehézségekbe ütközött. Közép-Ázsia a polgárháború során a vasútvonal elvágása miatt hosszabb időre el volt zárva a külvilágtól, és a bolsevikok se szívesen váltak meg a Turkesztánban szorongatott helyzetben lévő Vörös Hadsereg gerincét akarva-akaratlanul alkotó hadifoglyoktól. Ahhoz,

¹⁴⁵⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2134. d. 10-33/99

¹⁴⁶⁰ A tisztek és orvosok fizetését azonban nem azonnal és nem is egyszerre szüntették meg, a térbeli különbségek itt is nagyon jelentősek voltak. Wurzer 2000. 437–438. o.

hogy a hazahozatalukra szervezett missziók csak korlátozott mértékben voltak sikeresek, az is hozzájárult, és esetenként nem a legmegfelelőbb személyekre bízta azok vezetését.

Disszertációmban arra tettem kísérletet, hogy az első világháborús orosz hadifogságnak egy eddig periférikusan kezelt részterületét vessem alaposabb vizsgálat alá. A magyarországi és bécsi levéltári, múzeumi forrásokon túl a vonatkozó memoárirodalom összegyűjtésére és hasznosítására is törekedtem. A naplókából és egyéb egodokumentumokból vett idézetek révén az események közvetlen elszenvedőinek szemszögébe is betekintést nyerhettünk. Ez ahhoz is hozzájárulhat, hogy a kutató és az olvasó se veszítse szem elől a számok mögött rejlő emberi sorsokat. Remélem továbbá, hogy azok a személyek, akik önfeláldozó munkájukkal rendkívül sokat segítettek a hadifoglyokon, de napjainkra jobbra feledésbe merültek – Mihalóty Katalin, Erika von Passow, Thorvald Madsen, Alf Harald Brun, Josef Melzer, Johann Plachetka, Csertő Albert, Franz Formanek – méltóbb helyre kerülhetnek az utókor emlékezetében.

Időbeli és terjedelmi okokból következően nem lehetett a teljes összegyűjtött forrásanyagot a végsőig kiaknázni, ezt azonban reményeim szerint ellensúlyozni tudja a többszemponú megközelítés, amely során a tematikus felosztású áttekintés mellé az egyes táboroknak a történetét is igyekeztem felvázolni. Az oroszországi hadifogság annyira nagy és szerteágazó téma, hogy teljes képet csak akkor kaphatunk majd, ha az eddigieknél részletesebben feltárja a kutatás a szibériai és európai oroszországi, hatalmas számú fogolytáborok jellemzőit, azok időbeli változásait is. Mindehhez igyekeztem ezzel a dolgozattal hozzájárulni, még ha adott esetben csak néhány kisebb mozaikdarabbal is.

„A szó elhangzik, az emberi elme sokat felejt, de az írás megmarad a késő unokák okulására és beszédes szószólója leend a már régen porladó résztvevőknek, kik valamikor régen a messze Ázsia földjén élték a mártíromság keserves napjait s forró vágyakozással lesték, várták elérkezését a szabadulás üdvöztető percének, s az édes viszontlátás örömeiben keressenek s találjanak kárpótlást a kiállott szenvedésekért.”¹⁴⁶¹

¹⁴⁶¹ Sztankó Zoltán őrmester naplójának előszava. HTM KE 81.181.1/KE

Rövidítésjegyzék

AdR BKA BKA-I SL KG

AT-OeStA/AdR BKA BKA-I SL KG Kriegsgefangenenwesen, 1919–1922 (Archiv der Republik, Bécs)

HHStA MdÄ AR F36

AT-OeStA/HHStA MdÄ AR F36 Schiffswesen und Krieg (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs)

HL Hfgy.

Hadtörténelmi Levéltár, Hadifogoly gyűjtemény

HL I. Vh.

Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény

HL Pers.

Hadtörténelmi Levéltár, Personalia gyűjtemény

HL Tgy.

Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye

HTM FA

Hadtörténelmi Múzeum, Fotóarchívum

HTM KE

Hadtörténelmi Múzeum, Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény

HU-MNL-OL-K 73

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár Polgári kori kormányhatósági levéltárak – K szekció 73. Hadifogoly osztály

IW HLvRK

Interne Wochenberichte des Hamburgischen Landesvereines vom Roten Kreuz (Russland)

KA FA AOK GZNB

AT-OeStA/KA FA AOK GZNB Gemeinsames Zentralnachweisbüro des Roten Kreuzes,
1914–1918 (Kriegsarchiv, Bécs)

KA ZSt KM 10/KgA.

AT-OeStA/KA ZSt KM Abteilung 10/Kriegsgefangene (Kriegsarchiv, Bécs)

Források

Közgyűjteményi források

Magyarországi közgyűjtemények

Hadtörténelmi Levéltár, Első világháborús gyűjtemény:

– 4357–4369. d., 4401–4410. d, 5367. d.

HL I. VH. *Bomhard*

Bericht der Rote Kreuz Schwester von Bomhard über Taschkent (Turkestan). 4362. d.

Hadtörténelmi Levéltár, Hadifogoly gyűjtemény:

– 24–29. d, 33–34. d.

Hadtörténelmi Levéltár, Personalia gyűjtemény:

HL Pers.: 384: Bakó (Back) Emil

HL Pers.: 149D: Rittinger Rudolf Rezső: Emlékirataim az 1914–1918 évi világháborúról
és orosz hadifogságról

Hadtörténelmi Levéltár, Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye:

HL Tgy.: 2822: Karap Imre visszaemlékezése

HL Tgy.: 4197: Palkovits Lőrinc naplója

HL Tgy.: 4237: Szalai Sándor: Első világháborús hadifogoly napló. 1915. március 21. –
1916. április 12. (Átirat)

HL Tgy.: 4254: Szőke József feljegyzései

HL Tgy.: 4317: Veér András: Befejezetlen I. világháborús napló. 1914.05.01. – 1917.

HM HIM Hadtörténeti Múzeum, Kéziratos Emlékanyag-gyűjtemény

HTM KE 71.284.1–71.406.1/KE, 71.916.1–71.919.1/KE, 72.313.1/KE: Palkovics Ferenc hagyatéka

HTM KE 81.181.1-3/KE: Sztankó Zoltán naplója

HTM KE 86.292.1/KE, 89.368.1–89.371.1/KE: Háy Elek hagyatéka

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár

HU-MNL-OL-K 73:

– HU-MNL-OL-K 73-1919-1920-19: Hadifoglyaink védelme Oroszországban a dánok által

– HU-MNL-OL-K 73-1919-20: Hadifoglyaink segélyezése a Kaukázusban, Tifliszben és Bakuban. A tifliszi misszió

– HU-MNL-OL-K 73-1919-1921-21: Hadifoglyaink segélyezése Turkesztánban

– Filmtár: 3335–3347 d.

HU-MNL-OL-P 1384: Turáni Társaság fondja

HU-MNL-OL-P 2249-10: Magyarországi Turán Szövetség sorozata

Budapest Főváros Levéltára

HU BFL XIV.207: Makoldy Sándor hagyatéka

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

Oct. Hung. 1521: Szenyovszky Ferenc visszaemlékezése

Ausztiai közgyűjteményekAT-OeStA/KA ZSt KM Abteilung 10/Kriegsgefangene (Kriegsarchiv, Wien):

– 10 10-10/7: 948–952. d., 1280–1285. d., 1429–1433. d., 2015–2018. d.

– 10 10-20: 972. d.

– 10 10-10/33: 979–981. d., 1343–1348. d., 1530–1537. d., 2133–2152. d., 2238–2239. d.

– 10 10-10/35: 982–983. d., 1348–1357. d., 1539–1544. d., 2153–2160. d., 2239–2240. d.

Bildersammlung (Kriegsarchiv, Wien)

Ansichten russisch-sibirischer Kriegsgefangenen-Lager. Hamburgischer Landesverein vom Roten Kreuz, Ausschuß für deutsche Kriegsgefangene. Hamburg, 1918.

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager:

Fényképgyűjtemény a *Hamburgischer Landesverein vom Roten Kreuz, Ausschuß für deutsche Kriegsgefangene* bélyegzőivel a képek hátoldalán. Táborok szerint vannak rendezve, azonban az esetek többségében semmilyen adat nem található azzal kapcsolatban, hogy a felvételek mikor készültek, és kik láthatók rajtuk. Egy részük a fent említett, *Ansichten russisch-sibirischer Kriegsgefangenen-Lager* című könyvben lett publikálva.

AT-OeStA/KA FA AOK GZNB Gemeinsames Zentralnachweisbüro des Roten Kreuzes, 1914–1918 (Kriegsarchiv, Wien):

– 3789–3791. d., 3794. d., 3858–3862. d

AT-OeStA/HHStA MdÄ AR F36 Schiffswesen und Krieg: Krieg Österreich-Ungarn 1914–1918 (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien):

Departement 7 (Völker- und Staatsrechtliches Departement):

- „Kriegsgefangene – Hospitalisierung”: 386–393. d.
- „Kriegsgefangene – Rußland”: 410–416. d.
- „Kriegsgefangene – Varia”: 432–436. d.

Departement 11 (Rechtsschutz unserer im feindlichen Ausland befindlichen Zivilgefangenen [Internierte und Konfinierte] und Behandlung der in der Monarchie zurückgebliebenen feindlichen Zivilpersonen):

- „25/1 a: Österreichisch-ungarische Staatsangehörige in Rußland; Repatriierung derselben”: 521–522. d.
- „25/1 g: Listen über in Rußland internierte österreichisch-ungarische Staatsangehörige”: 526. d.
- „25/3: Österreichisch-ungarische Staatsangehörige in Rußland, spezielle Fälle”: 531. d.

Politisches Archiv: 939–940. d.

AT-OeStA/AdR BKA BKA-I SL KG Kriegsgefangenenwesen, 1919–1922 (Archiv der Republik, Wien)

– 6A, 6B d., 54–57. d., 107–108. d., 126. d., 169. d., 172. d., 178–180. d.

Nachlässe (Kriegsarchiv, Wien):

AT-OeStA/KA NL 141 (B) Heinrich Freiherr von Raabl-Werner

AT-OeStA/KA NL 156 (A, B) Karl Bassi

AT-OeStA/KA NL 863 (B) Rüdiger Freiherr Stillfried von Rathenitz

AT-OeStA/KA NL 1259 (B) Franz (Johann) Schöberl

AT-OeStA/KA NL 2117 (B, C) Karl Hartel

AT-OeStA/KA NL 2391 (B) Johann Jakosa

Horn – Selding 1916.

Bericht über den Besuch der Kriegsgefangenenlager in Turkestan. Delegation Generaloberin Gräfin Horn vom deutschen Roten Kreuz. AT-OeStA/KA FA AOK GZNB Akten, 3789. doboz (Kriegsarchiv, Bécs). A jelentés másolata megtalálható a Hadtörténelmi Levéltár I. világháborús gyűjteményében is (4364. doboz).

Heeresgeschichtliches Museum, Wien:

Plenny-Archiv

Weltmuseum, Wien:

180.545 Nachlass Fritz Willfort

Magántulajdonban lévő források

Márkus István naplója (Urbán Károly tulajdona)

Gyuk István hagyatéka (Földi István tulajdona)

Nyomtatott források

B. Szabó 2007.

B. Szabó István: Emlékirat. I. rész. *Valóság*, 50 évf. 2007/2. sz. 26–35. o.

Bailey 1946.

Bailey, F[rederick] M[arshman]: Mission to Tashkent. Jonathan Cape, London, 1946.

Barabás 1916.

Barabás Béla: *Magyar hadifoglyok élete orosz és olasz földön*. Budapest, Dick Manó kiadása, [1916].

Barthel, Max: Der Flüchtling von Turkestan. Nach den Aufzeichnungen des Sergeanten Horjak. Volker-Verlag, Köln und Leipzig, 1940.

Blond 1931.

Blond, Kasper: Ein unbekannter Krieg. Erlebnisse eines Arztes während des Weltkrieges. Anzengruber-Verlag/Brüder Suschitzky, Wien–Leipzig, 1931.

Brändström 1922.

Brändström, Elsa: Unter Kriegsgefangenen in Russland und Sibirien 1914–1920. Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, Berlin, 1922.

Brun 1931.

Brun, Alf Harald: Troublous Times: Experiences in Bolshevik Russia and Turkestan. Constable & Co., London, 1931.

Cholnoky 1922.

Cholnoky Jenő: A Magyarországi Turán-Szövetség. Budapest, 1922.

Daróczy 1942.

Daróczy Pál: Turkesztán ázsiai orosz tartomány nép- és földrajzi leírása és fogsági élmények. Sárospatak, 1942.

Dombi 1983.

Dombi Kiss Imre: Pokoljárásom. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Drexel 1949.

Drexel, Karl: Feldkurat in Sibirien 1914–1920. Verlag Felizian Rauch, Innsbruck, 1949.

Epstein 1935.

Kriegsgefangen in Turkestan. Erinnerungen von Georg Popper und Adolf Epstein. Geschildert von *Adolf Epstein*. Wien, 1935.

Fábián 1930.

Fábián Béla: 6 ló – 40 ember. Hadifogoly-feljegyzések. Athenaeum, Budapest, [1930].

Formanek 1931a.

Formanek, Franz: Die Gesundheitsverhältnisse der Gefangenen in Turkestan. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. II. Band. Wien, [1931]. 142–144. o.

Formanek 1931b.

Formanek, Franz: Beiträge zur Geschichte der Befreiung unserer Kriegsgefangenen in Rußland. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. II. Band. Wien, [1931]. 366–368. o.

Greil 1931.

Greil, Alfred: In Taschkent. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. II. Band. Wien, [1931]. 141. o.

Gutter 1931.

Gutter, Raimund: Brief aus Petropwalowsk. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. II. Band. Wien, [1931]. 383–384. o.

Halász 1935.

Halász Miklós: Sokat kibír az ember... Rozsnyai Károly kiadása, Budapest, 1935.

Hellebrand 1931.

Hellebrand, Berta: Tätigkeitsbericht der Hilfsgruppe Turkestan und Kaukasus. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. II. Band. Wien, [1931]. 364–366. o.

Hentschel 1924.

Hentschel, Franz J.: Auf Tamerlans Spuren. Des Ostens Dämmerung oder Aufstieg? Selbsterlebtes aus Turkestan und Rußland. Im Selbstverlage, Leitmeritz, 1924.

Herrdegen 1931.

Herrdegen, Hans: Wie ich zum Hochstapeler wurde. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. I. Band. Wien, [1931]. 317–318. o.

Horváth – Mitrucz-Süvegi 2012.

Horváth Ferenc – Mitrucz-Süvegi János: Keleten a helyzet változóban, avagy egy osztrák–magyar katona emlékei. Zsombolya, 2012.

Jungbauer 1921.

Jungbauer, Gustav: Kriegsgefangen. Verlagsanstalt Moldawia, Budweis, 1921.

Kornis – Takács 2015.

A barna táska. Egy hadifogoly naplója és levelezése 1914–1918. Válogatta és közreadja: *Kornis Anna – Takács Ferenc*. Noran Libro, Budapest, 2015.

Kovács-Karap 1940.

Kovács-Karap Ernő: Érintkezésem turáni rokonainkkal Turkesztánban. *Turán*, 23. évf. 1940/2. sz. 76–79. o.

Köstenberger é. n.

Köstenberger, Rudolf: Sechs Jahre in Turkestan. Verlag von Ulrich Mosers Buchhandlung (J. Meyerhoff), Graz, é. n.

Köstenberger 1925.

Köstenberger, Rudolf: Mit der Roten Armee durch Russisch-Zentralasien. Verlag von Ulrich Mosers Buchhandlung (J. Meyerhoff), Graz, 1925.

Krist 1936.

Krist, Gustav: Pascholl Plenny! L. W. Seidel & Sohn, Wien, 1936.

Markovits é.n.

Markovits Rodion: Szibériai garnizon. Harmadik kiadás, Genius, Budapest, [é.n.]

Marschalkó 1925.

Marschalkó Jenő: A 2. honvéd gyalogezred szerepe a przemysli áttörési kísérletben 1925. évi március 18-19-én. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1925. évf. 26. k. 113–131. o.

Mihalóty 1931.

Mihalóty, Käthe v.: Eine Reise durch Kriegsgefangenenlager in Rußland und Turkestan. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. II. Band. Wien, [1931]. 251–258. o.

Mikuss 1934.

Mikuss Elek: Magyar tanítók orosz fogságban. In: A csehszlovákiai magyar tanítók almanachja, 1918–1933. Szerk. *Szerényi Ferdinánd*. Bratislava, [1934.] 199–203. o.

Passow – Drechsel 1916.

Berichte über die Besichtigung der Gefangenenplätze in Deutschland und in Russland durch Abordnungen des Dänischen Roten Kreuzes II. Kopenhagen, 1916.

Pethő 2010.

Pethő, Albert: Belagerung und Gefangenschaft. Von Przemyśl bis Russisch-Turkestan. Das Kriegstagebuch des Dr. Richard von Stenitzer 1914–1917. Ares Verlag, Graz, 2010.

Пяковский 1960.

Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане: сборник документов. ответственный редактор: А. В. Пяковский. Москва, 1960. [Az 1916-os felkelés

Közép-Ázsiában és Kazaksztánban. Dokumentumgyűjtemény. Felelős szerkesztő: A. V. Pjaszkovszkij. Moszkva, 1960.]

Pospischill 1931.

Pospischill, August Otto: Lagerleben in Katta-Kurgan. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. I. Band. Wien, [1931]. 305–306. o.

Praeg 1925.

Praeg, Franz: Kriegsgefangen in asiatischen Steppen. Vorarlberger Verlagsanstalt, Dornbirn, 1925.

Prónai 1929.

Prónai Lajos: A puszták börtönében. Magyar hadifoglyok kalandozása Orosz-Turkesztánban. Budapest, Szent István-Társulat, [1929].

Reißland 1931.

Reißland, Ernst: Erika von Passow zum Gedächtnis! In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. II. Band. Wien, [1931]. 241–242. o.

Rusch 1931.

Rusch, Eduard: Das Freiheitsdenkmal in Samarkand. In: *Weiland, Hans* (Hrsg.): In Feindeshand. Die Gefangenschaft im Weltkriege in Einzeldarstellungen. I. Band. Wien, [1931]. 333–335. o.

Schütz 1915.

Schütz, Arthur: Bericht Russische Zensurgruppe „B” und Referat Dechiffrierung [sic!]. Wien, 10. Mai 1915. KA ZSt KM 1915. 10/KgA. 968. d. 10-18/17-18

Smolik 1929.

Smolik, Julius: Die timuridischen Baudenkmäler in Samarkand aus der Zeit Tamerlans. Krystall-Verlag, Wien, 1929.

Szőke 2005.

Szőke József: Teleírom a világot. Egy szántóvető vallomásai Istenről, emberről, világról, hazáról, családról. Sajtó alá rendezte: *C. Tóth János*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz, 2005.

Thormeyer – Ferrière 1916.

Documents publiés a l'occasion de la guerre européenne (1914-1916). Rapport de Mm. *F. Thormeyer* et Dr. *F. Ferrière* junr. sur leur visites aux camps de prisonniers en Russie. Huitième série. Libraire Georg & Cie., Genève, Mars 1916.

Tóth 2018.

Tóth István: A magyar kir. 2. sz. (gyulai) honvéd gyalogezred hadifogoly katonái visszaemlékezései. Meritum, Szeged, 2018.

Turchányi 1922.

Turchányi Tihamér: A turáni mozgalom. *Néptanítók Lapja*, 1922. május 18. 55. évf. 18–20. sz. 1–4. o.

Túrmezei 1977.

Túrmezei László: Magyar Japán kapcsolatok. *A Nap Fiai*, 1977. július-augusztus. 15. évf. 7-8. sz. 169–177. o.

Udvardi 1996.

Udvardi László: Emlékeim a hadifogságból 1914–1920. (= Bajai dolgozatok 10.) Türr István Múzeum, Baja, 1996.

Varsa 1927.

Varsa Imre: Három év a cári Oroszországban. Egy hadifogoly naplója 1915–1918. Szerző kiadása, Budapest, [1927].

Völker 1926.

Völker, Rudolf: In russischer Gefangenschaft. Waidhofen a. d. Ybbs, 1926.

Willfort 1930.

Willfort, Fritz: Turkestanisches Tagebuch. Sechs Jahre in Russisch-Zentralasien. Wien und Leipzig, 1930.

Zangel 1936.

Zangel, Josef: Flucht aus Turkestan. Erlebnisse eines Reiteroffiziers. Ed. Kaiser Verlag, Großschönau, 1936.

Gévelt kéziratok

C. Tóth 2015.

C. Tóth János: Polgártól – Kjahtáig. Szőke József emlékei a nagy háborúról és szibériai hadifogságáról. 2015. Lelőhely: HL Tgy.: 4254.

Kardos Sándor: A magyar katonai büntetőjog múltja és jelene. Doktori értekezés, Miskolc, 2003.

Kirchner é. n.

Kirchner Sándor: Hadifoglyaink hazaszállítása. HL Tgy.: 2081.

Raabl-Werner 1922.

Raabl-Werner, Heinrich v.: Die Kriegsgefangenenfürsorge Österreich-Ungarns. AT-OeStA/KA MS Ca, 29.

Schreiner é. n.

Schreiner Gyula: Gyermekkorom. Magyar Nemzeti Levéltár Somogy Vármegyei Levéltár. Digitalizált anyagok, jelzet nélkül. Beadó: Puskás Béla.

Streeruwitz 1918.

Streeruwitz, Ernst v.: Kriegsgefangene im Weltkrieg. Bände I–IV. Wien, [1918]. Bibliothek des Heeresgeschichtlichen Museums, Wien.

Periodikák

A Budapesti Hírlap Vasárnapja, 1929. szeptember 15. 2. évf. 35. sz.

A Nép, 1923. február 24. 5. évf. 44.sz.

Alkotmány, 1917. szeptember 23. 22. évf. 237. sz.

Alkotmány, 1918. május 31. 23. évf. 128. sz.

Amtsblatt zur Wiener Zeitung, 1921. november 24. 267. sz.

Aradi Közlöny, 1923. február 27. 38. évf. 44. sz.

Az Est, 1915. június 21. 6. évf. 173. sz.

Az Est, 1915. szeptember 12. 6. évf. 256. sz.

Az Est, 1916. április 20. 7. évf. 111. sz.

Az Est, 1936. február 8. 27. évf. 30. sz.

Az Est, 1938. július 8. 29. évf. 151. sz.

Az Ujság, 1915. február 1. 13. évf. 32. sz.

Az Ujság, 1917. június 7. 15. évf. 144. sz.

Az Ujság, 1917. szeptember 15. 15. évf. 230. sz.

Az Ujság, 1923. szeptember 7. 21. évf., 201. sz.

Állatorvosi Lapok, 1922. augusztus 31. 45. évf. 15-16. sz.

Bácsmegyei Napló, 1927. május 1. 28. évf. 110. sz.

Békés Vármegye Hivatalos Lapja, 1922. január 18. 25. évf. 2. sz.

Borsszem Jankó, 63. évf., 1930. március 23. 3148. sz. 4–5. sz.

Budapesti Hírlap, 1912. február 11. 32. évf. 36. sz.

Budapesti Hírlap, 1914. november 22. 34. évf. 294. sz.

Budapesti Hírlap, 1914. november 24. 34. évf. 296. sz.

Budapesti Hírlap, 1922. június 20. 42. évf. 138. sz.

Budapesti Hírlap, 1922. augusztus 12. 42. évf. 183. sz.

Budapesti Közlöny, 1915. július 20. 49. évf. 166. sz. 4.

Csongrád Megyei Hírlap, 1989. augusztus 26. 46. évf. 201. sz.

Czepléd, 1912. október 13. 34. évf. 41. sz.

Das interessante Blatt, 1922. július 13. 41. évf. 28. sz.

Der Freie Burgenländer, 1929. június 9. 9. évf. 414. sz.

Der Friede, 1918. december 6. 46. sz.

Der Morgen am Montag, 1920. június 28. 11. évf. 26. sz.

Der Plenny, 1931. április. 8. évf. 4. sz.
Deutsche Tageszeitung, 1935. március 15. 2. évf. 136. sz.
Délmagyarország, 1917. december 23. 6. évf. 298. sz.
Délmagyarország, 1952. február 28. 8. évf. 49. sz.
Délmagyarország, 1984. március 17. 74. évf. 65. sz.
Die Neue Zeitung, 1915. július 22. 8. évf. 201. sz.
Dunántúl, 1914. szeptember 15. 4. évf. 229. sz.
Dunántúl, 1915. június 3. 4. évf. 126. sz.
Dunántúl, 1922. február 17. 12. évf. 39. sz.
Dunántúli Protestáns Lap, 1914. április 18. 26. évf. 16. sz.
Egyenlőség, 1920. június 26. 39. évf. 26. sz.
Egyenlőség, 1920. július 3. 39. évf. 27. sz.
Egyenlőség, 1923. február 10. 42. évf. 6. sz.
Egyenlőség, 1926. szeptember 18. 45. évf. 38. sz.
Esti Kurir, 1925. augusztus 27. 3. évf. 191. sz.
Esti Ujság, 1943. május 8. 8. évf. 54. sz.
Fővárosi Közlöny, 1921. június 22. 32. évf. 25. sz.
Fővárosi Közlöny, 1921. június 24. 32. évf. 25. sz.
Fremden-Blatt, 1915. február 12. 69. évf. 43. sz.
Friss Ujság, 1925. január 13. 30. évf. 9. sz.
Hadifogoly-Ujság, 1920. január 15. 2. évf. 2. sz.
Hadifogoly-Ujság, 1920. március 1. 2. évf. 5. sz.
Hadifogoly-Ujság, 1920. július 15. 2. évf. 14. sz.
Hadifogoly-Ujság, 1920. november 1. 2. évf. 21. sz.
Hadifogoly-Ujság, 1920. november 15. 2. évf. 22. sz.
Hadifogoly-Ujság, 1921. február 1. 3. évf. 3. sz.
Hadifogoly-Ujság, 1921. július 10. 3. évf. 14. sz.
Hivatalos Közlöny, 1909. 17. évf. 22. sz.
Illustrierte Kronen Zeitung, 1923. október 24. 24. évf. 8537. sz.
Innsbrucker Nachrichten, 1917. június 4. 64. évf. 125. sz.
Innsbrucker Nachrichten, 1922. július 8. 69. évf. 155. sz.
Irodalomtörténet, 1941. 30. évf. 1. sz.
Kecskeméti Közlöny, 1921. április. 17. 3. évf. 86. sz.
Kecskeméti Közlöny, 1940. június 12. 22. évf. 132. sz.

- Kis Újság*, 1930. február 13. 43. évf. 36. sz.
- Klagenfurter Zeitung*, 1915. július 20. 139. évf. 165. sz.
- Komáromi Lapok*, 1920. június 23. 41. évf. 44. sz.
- Komáromi Lapok*, 1920. szeptember 1. 41. évf. 64. sz.
- Komáromi Lapok*, 1922. október 14. 43. évf. 123. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. április 26. 51. évf. 49. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. április 29. 51. évf. 50. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. május 13. 51. évf. 57. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. május 18. 51. évf. 58. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. május 31. 51. évf. 64. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. június 21. 51. évf. 73. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. július 19. 51. évf. 85. sz.
- Komáromi Lapok*, 1930. július 26. 51. évf. 88. sz.
- Linzer Volksblatt*, 1917. augusztus 3. 49. évf. 179. sz.
- Magyar Hírlap*, 1927. december 18. 37. évf. 287. sz.
- Magyar Nemzet*, 1901. február 1. 20. évf. 32. sz.
- Magyar Nemzet*, 1960. december 16. 16. évf. 298. sz.
- Magyarország*, 1930. február 7. 37. évf. 31. sz.
- Magyarország tiszti cím- és névtára*, 1928. 39. évf.
- Miskolci Napló*, 1915. február 14. 15. évf. 36. sz.
- Miskolci Napló*, 1917. augusztus 28. 17. évf. 192. sz.
- Mitteilungen der Staatskommission für Kriegsgefangenen- und Zivilinterniertenangelegenheiten*. 1919. július 5. 1. évf. 4. sz.
- Mitteilungen der Staatskommission für Kriegsgefangenen- und Zivilinterniertenangelegenheiten*. 1920. február 20. 2. évf. 3/4. sz.
- Mitteilungen der Staatskommission für Kriegsgefangenen- und Zivilinterniertenangelegenheiten*. 1920. március 20. 2. évf. 8-9. sz.
- Múlt és Jövő*, 1919. január 1. 9. évf. 1. sz.
- Nachrichtenblatt für den deutschen Pflanzenschutzdienst*, 1923. november 1. 3. évf. 11. sz.
- Nagybánya*, 1919. január 1. 17. évf. 1. sz.
- Nemzetgyűlési Napló*, 1922. X. kötet
- Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XI. kötet
- Nemzeti Újság*, 1922. augusztus 12. 4. évf. 182. sz.
- Nemzeti Újság*, 1923. március 28. 5. évf. 71. sz.

Neue Freie Presse, 1915. március 25. 18171. sz.
Neue Freie Presse, 1915. augusztus 6. 18303. sz.
Neue Freie Presse, 1915. augusztus 14. 18311. sz.
Neue Freie Presse, 1915. november 13. 18401. sz.
Neues Wiener Abendblatt, 1914. december 22. 48. évf. 353. sz.
Neues Wiener Tageblatt, 1922. június 10. 56. évf. 157. sz.
Nyugat, 1914. 7. évf. 16-17. sz.
Österreichische Land-Zeitung, 1914. december 5. 35. évf. 49a. sz.
Österreichische Land-Zeitung, 1914. december 19. 35. évf. 51a. sz.
Pester Lloyd, 1903. január 27. 50. évf. 23. sz.
Pesti Hírlap, 1913. március 20. 35. évf. 68. sz.
Pesti Hírlap, 1913. október 26. 35. évf. 254. sz.
Pesti Hírlap, 1915. november 12. 37. évf. 315. sz.
Pesti Hírlap, 1916. január 9. 38. évf. 9. sz.
Pesti Hírlap, 1922. július 23. 44. évf. 165. sz.
Pesti Napló, 1911. július 30. 62. évf. 179. sz.
Pesti Napló, 1916. január 21. 67. évf. 21. sz.
Pesti Napló, 1920. június 16. 71. évf. 143. sz.
Pesti Napló, 1920. november 11. 71. évf. 266. sz.
Pesti Napló, 1929. szeptember 22. 80. évf. 215. sz.
Pesti Napló, 1938. április 1. 89. évf. 73. sz.
Pesti Napló, 1938. július 28. 89. évf. 146. sz.
Pécsi Napló, 1916. április 29. 25. évf. 95. sz.
Prager Tageblatt, 1915. június 15. 40. évf. 164. sz.
Prager Tageblatt, 1928. február 28. 53. évf. 50. sz.
Reggeli Magyarország, 1944. szeptember 21. 51. évf. 214. sz.
Szegedi Népszava, 1946. február 5. 2. évf. 29. sz.
Szegedi Új Nemzedék, 1927. január 14. 9. évf. 10. sz.
Színházi Élet, 1924. december 14. 14. évf. 50. sz.
Textil, 1924. február 1. 4. évf. 3. sz.
Tolnai Világlapja, 1908. április 19. 8. évf. 17. sz.
Tükör, 1921. július 14. 9. évf. 28. sz.
Ujság, 1925. szeptember 22. 1. évf. 59. sz.
Új Előre, 1935. október 12. 33. évf. 8000. sz.

- Uj Kelet*, 1934. március 25. 17. évf. 19. sz.
- Uj-Somogy*, 1933. október 24. 15. évf. 242. sz.
- Vasárnap*, 1925. április 26. 6. évf. 17. sz.
- Vasárnapi Ujság*, 1920. december 19. 67. évf. 24. sz.
- Városi Közlöny*, Temesvár, 1911. január 14. évf. 1. sz.
- Vásárhelyi Friss Ujság*, 1929. január 12. 2. évf. 10. sz.
- Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. június 3. 1. évf. 126. sz.
- Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. június 6. 1. évf. 128. sz.
- Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. július 15. 1. évf. 160. sz.
- Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. július 22. 1. évf. 166. sz.
- Vásárhelyi Reggeli Ujság*, 1928. július 29. 1. évf. 172. sz.
- Vásárhelyi Ujság*, 1930. augusztus 1. 10. évf. 172. sz.
- Veszprémmegyei Hivatalos Lap*, 1922. január 26. 24. évf. 5. sz.
- Világ*, 1920. október 3. 11. évf. 234. sz.
- Világ*, 1921. szeptember 18. 12. évf. 207. sz.
- Világ*, 1922. május 28. 13. évf. 120. sz.
- Világ*, 1923. február 4. 14. évf. 27. sz.
- Virradat*, 1918. december 22. 1. évf. 81. sz.
- Vorarlberger Volksblatt*, 1918. április 25. 53. évf. 95. sz.
- Wiener Medizinische Wochenschrift*, 1918. október 5. 68. évf. 40. sz.

Irodalomjegyzék

Ablonczy 2016.

Ablonczy Balázs: Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016.

Aichinger 2022.

Aichinger, Johannes: Darstellung Zentralasiens aus Perspektive österreichischer Kriegsgefangenen in „Russisch-Turkestan“ im Ersten Weltkrieg. Der europäisch-männliche Blick auf die Region während Gefangenschaft, (revolutionären) Umstürzen und Rückkehr/Flucht. Masterarbeit, Universität Wien, Wien, 2022.

Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy I. 1930.

Baja Benedek – Lukinich Imre – Pilch Jenő – Zilahy Lajos: Hadifogoly magyarok története. I. kötet: A balkáni, olasz, román, francia, angol, amerikai és perzsa-áfgán hadifogság, történelmi és nemzetközi jogi bevezetéssel. Budapest, [1930].

Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II. 1930.

Baja Benedek – Lukinich Imre – Pilch Jenő – Zilahy Lajos: Hadifogoly magyarok története. II. kötet: Az oroszországi hadifogság és a hadifoglyok hazaszállításának története. Budapest, [1930].

Balla 2012.

Balla Tibor: Osztrák–magyar tábornokok orosz hadifogságban az első világháború idején. *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. évf. 2012/3 sz. 847–862. o.

Balla 2015.

Balla Tibor: Várostrom az első világháború orosz frontján. *Przemysl*, 1914–1915. *Honvédségi Szemle*, 143. évf. 2015/4. sz. 125–133. o.

Balla 2019.

Balla Tibor: A Nagy Háború osztrák–magyar tábornokai. Altábornagyok. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2019.

Bihl 1978.

Bihl, Wolfdieter: Eine Quelle zur österreichisch-ungarischen Persienpolitik 1914–1916. *Militär-geschichtliche Mitteilungen* 23. (1/1978.) 77–84. o.

Bonhardt 1984.

Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. *Hadtörténelmi Közlemények*, 31. évf. 1984/3. sz. 475–495. o.

Bonhardt 1994.

Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok szervezett hazatelepítése Szovjet-Oroszországból 1920–1922. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. évf. 1994/4. sz. 3–49. o.

Buczko 2025.

Buczko József: Hadifogság versben – Henzsel Mihály első világháborús naplója. *Debreceni Szemle*, 33. évf. 2025/2 sz. 181–197. o.

Carrère d'Encausse 1989.

Carrère d'Encausse, Hélène: Organizing and Colonizing the Conquered Territories. In: Central Asia. 120 Years of Russian Rule. Duke University Press, Durham and London, 1989. 151–171. o.

Csicsay 2014.

Csicsay Alajos: Tanítók hadifogságban. *Katedra*, 2014. szeptember 1. 22. évf. 1. sz. 4–6. o.

Davis 1983.

Davis, Gerald H.: The Life of Prisoners of War in Russia, 1914–1921. In: Essays on World War I: Origins and Prisoners of War. Ed.: *Williamson, Samuel R. Jr. – Pastor, Peter*. (= Brooklyn College Studies on Society in Change No. 14.) Columbia University Press, New York, 1983. 163–196. o.

Deák 1993.

Deák István: Volt egyszer egy tisztikar. A Habsburg-monarchia katonatisztjeinek társadalmi és politikai története 1848–1918. Gondolat, Budapest, 1993.

Doromby 1936.

Doromby József: A volt cs. és kir. 38. gyalogezred története és emlékkönyve. Budapest, 1936.

Дорошенко 2021.

Дорошенко, Татьяна Ивановн: Положение военнопленных в Туркестане в годы первой мировой войны. (= A hadifoglyok helyzete Turkesztánban az első világháború alatt.) *Вестник Науки и Образования*, 2021/10. 20–28. o.

Online elérés: <https://cyberleninka.ru/article/n/polozhenie-voennoplennyh-v-turkestane-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny>

Egger 2018.

Egger, Matthias: Gekämpft, gefangen und vergessen? Die k.u.k. Regierung und die österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen in Russland 1914–1918. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades, Salzburg, 2018.

Forgács 2015.

Forgács Márton: Közép-Ázsia egzotikus világa egy első világháborús magyar hadifogoly képeslapjain. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 15. Szerk. *Závodi Szilvia*. HM HIM, Budapest, 2015. 257–296. o.

Forgács 2019.

Forgács Márton: Válogatás Palkovics Ferenc közép-ázsiai vonatkozású első világháborús hadifogoly-képeslapjaiból. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 19. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. HM HIM, Budapest, 2019. 283–306. o.

Forgács 2022a.

Forgács Márton: A taskenti és osi hadifogolytáborok az első világháborúban Háy Elek hagyatékának tükrében. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 22. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. HM HIM, Budapest, 2022. 49–80. o.

Forgács 2022b.

Forgács, Márton: Austro-Hungarian Prisoners of War during World War I in the Territory of Present-day Uzbekistan – the Estate of Ferenc Palkovics (1892-1919). *Orpheus Noster*, 14. évf. 4. sz. (2022). 109–120. o.

Forgács 2023.

Forgács Márton: Első világháborús hadifogság a turkesztáni Fergána-völgy táboráiban. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 23. Szerk. *Závodi Szilvia*. HM HIM, Budapest, 2023. 47–83. o.

Forgács 2024.

Forgács Márton: Első világháborús hadifoglyok repatriálása Közép-Ázsiából. In: A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 24. Szerk. *Sallay Gergely Pál – Závodi Szilvia*. HM HIM, Budapest, 2024. 109–138. o.

Forgács 2025.

Forgács Márton: A cs. és kir. Hadügyminisztérium 10. osztály/Hadifoglyok (Abteilung 10/Kriegsgefangene) bécsi levéltári anyagának mutatója. *Hadtörténelmi Közlemények*, 138. évf. 2025/1. sz. 201–210. o.

Fragner 2006a.

Fragner, Bert G.: Zentralasien – Begriff und historischer Raum. In: Zentralasien. 13. bis 20. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft. *Fragner, Bert – Kappeler, Andreas* (Hg.) Verein für Geschichte und Sozialkunde & Promedia Verlag, Wien, 2006. 11–31. o.

Fragner 2006b.

Fragner, Bert G.: Iranisch-islamische Kulturen Zentralasiens. In: Zentralasien. 13. bis 20. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft. *Fragner, Bert – Kappeler, Andreas* (Hg.) Verein für Geschichte und Sozialkunde & Promedia Verlag, Wien, 2006. 81–101. o.

Fülöp 2012.

Fülöp Áron: Az I. világháború a magyar közkatonák szemével. In: *Csepregi Klára – Csepregi Oszkár – Fülöp Áron – Illik Péter – Nánay Mihály – Weiszhár Attila:* A

történelem peremén. Adalékok Magyarország történetéhez. L'Harmattan, Budapest, 2012. 271–306. o.

Gecse 2015.

Gecse Annabella: „Megszerettem ezen tanyai világot.” In: Tiscium. A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve XXIV. Szerk.: *Gulyás Katalin – Horváth László – Kaposvári Gyöngyi*. Szolnok, 2015. 165–179. o.

Голендер 2007.

Голендер, Борис: Мои Господа Ташкентцы. (= *Golender, Borisz*: Taskenti uraim.) Ташкент, 2007.

Götting, Doris: „Etsel”. Forscher, Abenteurer und Agent. Die Lebensgeschichte des Mongoleiforschers Hermann Consten (1878–1957). Klaus Schwarz Verlag, Berlin, 2012.

Gruber 2014.

Gruber, Oswald: Franz Stirling (1892–1977). Kriegsgefangener in Taschkent und Osch. In: Land im Kieg. Zwischen Schützengraben und Heimatfront. Burgenland 1914–1918. (= Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Band 149.) *Bayer, Pia – Szorger, Dieter* (Red.) Eisenstadt, 2014. 365–370. o.

Gyáni 2019.

Gyáni Gábor: A napló mint társadalomtörténeti forrás. A közhivatalnok identitása. In: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 145–160. o.

György 2016.

György László: Az 1871-es cseh államjogi reformkísérlet és a magyar politika. In: Kelet-európai sorsfordulók: Tanulmányok a 80 éves Palotás Emil tiszteletére. Szerk. *Bartha Eszter*. L'Harmattan, Budapest, 2016.

Hajdu 1999.

Hajdu Tibor: Tisztikar és középosztály 1850–1914. Ferenc József magyar tisztjei. (= História Könyvtár Monográfiák 10.) Budapest, 1999.

Hammerstein 2020.

Hammerstein Judit: Oroszország magyar szemmel. Magyar írók Oroszország/Szovjetunió-tapasztalata az 1920-30-as években megjelent útirajzok tükrében. Doktori disszertáció. Károli Gáspár Református Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskola, Budapest, 2020.

Happel 1916.

Happel, Jörn: Nomadische Lebenswelten und zarische Politik. Der Aufstand in Zentralasien 1916. (= Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa 76.) Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2010.

Hayit 1956.

Hayit, Baymirza: Turkestan im XX. Jahrhundert. (= Forschungen zur neuen Geschichte der Völker Osteuropas und Asiens. Band I.) Leske, Darmstadt, 1956.

Józsa – Milei 1968.

Józsa Antal – Milei György: A rendíthetetlen százezer. Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban és a polgárháborúban. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

Józsa 1970.

Józsa Antal: Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Kappeler 2006.

Kappeler, Andreas: Russlands zentralasiatische Kolonien bis 1917. In: Zentralasien. 13. bis 20. Jahrhundert. Geschichte und Gesellschaft. *Fragner, Bert – Kappeler, Andreas* (Hg.) Verein für Geschichte und Sozialkunde & Promedia Verlag, Wien, 2006. 139–160. o.

Kaszimbajev 2005.

Kaszimbajev, Zsanuzak: Osztrák–magyar és német hadifoglyok Kazahsztánban 1915 és 1917 között. In: A kísérlet folytatódik. II. Nemzetközi Vámbéry-konferencia. Szerk.: *Dobrovits Mihály*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2005. 65–82. o.

Khalid 2021.

Khalid, Adee: Central Asia. A New History from the Imperial Conquests to the Present. Princeton University Press, Oxford, 2021.

Kolontári 2015.

Kolontári Attila: Magyar internacionalisták az oroszországi polgárháborúban (1917–1922). In: Magyarország hadtörténete III. Szerk.: *Hermann Róbert*. Zrínyi Kiadó, Budapest, 2015. 353–360. o.

Котюкова 2017.

Котюкова, Татьяна Викторовна: Туркестанский плен: немецкие и австро-венгерские военнопленные в русском Туркестане в годы Первой мировой войны. (= *Kotjukova, Tatjana Viktorovna*: Turkesztáni fogság: Német és osztrák–magyar hadifoglyok Orosz-Turkesztánban az első világháborúban.) In: Россия и современный мир, 2017/3. 47–64. o.

Online elérés: <https://cyberleninka.ru/article/n/turkestanskiy-plen-nemetskie-i-avstro-vengerskie-voennoplennye-v-russkom-turkestane-v-gody-pervoy-mirovoy-voyny>

Krieger 1992.

Krieger, Viktor: Die Deutschen in Turkestan bis 1917. Sonderdruck aus „Die Rußlanddeutschen – Gestern und heute.” *Meissner, Boris –Neubauer, Helmut – Eisfeld, Alfred*. (Hg.) Markus Verlagsgesellschaft mbH, Köln, 1992. 101–117. o.

Костюшкин 2019.

Костюшкин, Дмитрий: Свободу рассовали по дворам. Фрагменты самаркандского памятника работы пленного австрийского архитектора Эдуарда Руша обнаружены в Ташкенте. (= *Kosztuskin, Dmitrij*: A szabadság szétszórva az udvaron. Taskentben fedezték fel Eduard Rusch hadifogoly osztrák építész szamarkandi emlékművének darabjait.) 27. 02. 2019. Online elérés: <https://fergana.agency/articles/105465/>

Lein 2011.

Lein, Richard: Pflichterfüllung oder Hochverrat? Die tschechischen Soldaten Österreich-Ungarns im Ersten Weltkrieg. (= Europa Orientalis Band 9.) LIT Verlag, Berlin/Wien, 2011.

Ligeti – Terjék 1981.

Keleti nevek magyar helyesírása. Szerk. *Ligeti Lajos – Terjék József*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Magyar Életrajzi Lexikon 1985.

Magyar Életrajzi Lexikon. Harmadik, kiegészítő kötet. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985.

Makkay é. n.

Négyes honvédek fegyverben. Kiadta: *Makkay Pál*. Békéscsaba, é. n.

Mark 2013.

Mark, Rudolf A.: Krieg an fernen Fronten. Die Deutschen in Zentralasien und am Hindukusch 1914–1924. Verlag Ferdinand Schöningh, Paderborn, 2013.

Mervay 2018.

Mervay Mátyás: Austro–Hungarian refugee soldiers in China. *Journal of Modern Chinese History*, Vol. 12. No. 1. 45–62. o.

Meyers Konversations-Lexikon (6. Auflage). Leipzig und Wien, 1902–1908.

Moritz 1995.

Moritz, Verena: Gefangenschaft und Revolution. Deutschösterreichische Kriegsgefangene und Internationalisten in Rußland 1914 bis 1920. Diplomarbeit, Wien, 1995.

Nachtigal 2003.

Nachtigal, Reinhard: Rußland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918). Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2003.

Nachtigal 2006.

Nachtigal, Reinhard: Die Repatriierung der Mittelmächte-Kriegsgefangenen aus dem revolutionären Rußland. Heimkehr zwischen Agitation, Bürgerkrieg und Intervention 1918–1922. In: *Oltmer, Jochen* (Hrsg.): Kriegsgefangene im Europa des Ersten Weltkriegs. (= Krieg in der Geschichte Band 24.) Paderborn, 2006. 239–266. o.

Nachtigal 2008.

Nachtigal, Reinhard: Zur Anzahl der Kriegsgefangenen im Ersten Weltkrieg. *Militär-geschichtliche Zeitschrift*, 2008/67. sz. 345–384. o.

Olsson 2021.

Olsson, Per Allan: Kriegsgefangene und ihre Engel. Schwedische Helfer im Ersten Weltkrieg. AVM, München, 2021.

Österreichisches Biographisches Lexikon 1815–1950, Band 12. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 2005.

Pierce 1960.

Pierce, Richard A.: Russian Central Asia 1867–1917. A Study in Colonial Rule. University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1960.

Rachamimov 2002.

Rachamimov, Alon: POWs and the Great War: Captivity on the Eastern Front. Berg Publishers, Oxford/New York, 2002.

Saparaliev 2003.

Saparaliev, Doolotbek: Этническое название Кыргызов в исторических источниках России (XVII-XIX вв.) (= A kirgizek népnevei az oroszországi történelmi forrásokban [17–19. század]). Online elérés:

https://www.academia.edu/204640/ЭТНИЧЕСКОЕ_НАЗВАНИЕ_КЫРГЫЗОВ_В_ИСТОРИЧЕСКИХ_ИСТОЧНИКАХ_РОССИИ_XVII-XIX_ВВ.

Sargent 2004.

Sargent, Michael: British Military Involvement in Transcaspia (1918-1919). Conflict Studies Research Centre, Caucasus Series 04/02. April 2004.

Sobirov – Akbarov – Uktamovna 2024.

Nemat Sobirovich Sobirov – O. A. Akbarov – Khusenova Difuza Uktamovna: Ferghana Valley and Prisoners of War in the First World War. *Musik in Bayern*, Jahrgang 89, Nr. 7, Juli 2024. 15–27. o.

Online elérés: https://www.musikinbayern.com/admin/uploads/ARTICLE_1.pdf

Sobirov – Mamadaliyev 2021.

Sobirov, Nemat Sobirovich – Mamadaliyev, Nemat Qahorovich: Traces of Prisoners of War of the First World War in the Kokand District in the Fergana Valley. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, Volume 7, Issue 11, November 2021. 99–101. o.

Online elérés: <https://eprajournals.com/IJMR/article/6189>

Soucek 2000.

Soucek, Svat: A History of Inner Asia. Cambridge University Press, New York, 2000.

Stadelbauer 2003.

Stadelbauer, Jörg: Mittelasien – Zentralasien: Raumbegriffe zwischen wissenschaftlicher Strukturierung und politischer Konstruktion. *Petermanns Geographische Mitteilungen*, 147 évf. 2003/5. sz. 58–63. o.

Szakály 2020.

Szakály Sándor: A Magyar Nemzeti Hadsereg létrejötte és első évei. In: „Valami fáj, ami nincs.” A trianoni békekötés előzményei és következményei. Magyar Napló, Budapest, 2020. 271–282. o.

Szálkai 2013.

Szálkai Kinga: Vas-út a hatalomba: az orosz birodalmi vasúthálózat 19. század végi fejlesztésének hatásai Közép-Ázsiában. In: Ábrándjaink kora. X. Nemzetközi Vámbéry-konferencia. Szerk.: *Keller László*. Lilium Aurum, Dunaszerdahely, 2013. 319–345. o.

Szijj – Ravasz 2000.

Magyarország az első világháborúban. Lexikon A–Zs. Főszerk. *Szijj Jolán* – szerk. *Ravasz István*. Petit Real, Budapest, 2000.

Sziklai 1967.

Sziklai Sándorné: Magyar internacionalisták a kaspin-túli arcvonalon (1918 június – 1920 március). *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. évf. 1967/2. sz. 261–301. o.

Tóth 2019.

Tóth Marcell: Németi Lajos, a hadifogoly – egy furfangosan megírt levél. *Bonus Nuntium*, 1. évf. 2019/1 sz. 150–161. o.

Vásáry 2003.

Vásáry István: A régi Belső-Ázsia története. Balassi Kiadó, Budapest, 2003.

Wanner 1983.

Wanner, Gerhard: Die Bedeutung der k. u. k. Gesandtschaft und des Militärattachements in Stockholm für die Beziehungen zwischen Schweden und Österreich-Ungarn während des Ersten Weltkrieges. (= Studien zur Militärgeschichte, Militärwissenschaft und Konfliktforschung Band 29.) Biblio Verlag, Osnabrück, 1983.

Wurzer 2000.

Wurzer, Georg: Die Kriegsgefangenen der Mittelmächte in Rußland im Ersten Weltkrieg. Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Philosophie in der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Eberhard-Karls-Universität zu Tübingen, 2000.

Zand 2000.

Zand, Michael: „Bukhara VII. Bukharan Jews.” *Encyclopædia Iranica*, Vol. IV., Fasc. 5. 530–545. o. Online elérés: <https://www.iranicaonline.org/articles/bukhara-vii> (Megtekintés: 2024. november 3.)

Internetes források

1919. Похороны руководителей Туркестанской Советской Республики, убитых во время осиповского восстания. (= 1919. Az Oszipov-felkelés során meggyilkolt Turkesztáni Tanácsköztársaság vezetőinek temetése.)

<https://humus.livejournal.com/7631079.html> (Megtekintés: 2024. június 25.)

Abkommen betreffend die Gesetze und Gebräuche des Landkriegs. Abgeschlossen in Den Haag am 18. Oktober 1907.

https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/26/429_338_411/de (Megtekintés: 2024. szeptember 27.)

Административные реформы в Казахстане (1867–1868, 1886, 1891 гг.).
Административные реформы 60-х годов XIX века. (= Közigazgatási reformok Kazahsztánban (1867–1868, 1886, 1891). A XIX. század 60-as éveinek közigazgatási reformjai.)

<https://itest.kz/ru/attestation/istoriya-kazahstana-4077/razdel-xi-razvitie-kazahstana-vo-vtoroj-polovine-xix-veka/lecture/administrativnye-reformy-v-kazahstane-1867-1868-1886-1891-gg> (Megtekintés: 2025. január 8.)

Аман 2007.

Аман, Алихан: Дискурс: Об этимологии, значениях и истории слова "сарт". (= *Aman, Alihan*: Diskurzus: A „szárt” szó etimológiájáról, jelentéseiről és történetéről.) 2007. április 12. <http://www.ethnonet.ru/ru/print/pub/sarty.html> (Megtekintés: 2024. november 3.)

„B. Szabó István.”

<https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00527.htm> (Megtekintés: 2025. augusztus 10.)

„Chinin.” <https://medlexi.de/Chinin> (Megtekintés: 2023. április 29.)

„Дом купца Сорокина.”

<https://www.tourister.ru/world/asia/kazakhstan/city/pavlodar/placeofinterest/26013>
(Megtekintés: 2025. február 23.)

Джангиров, М.: Венгрия восстанавливает память военнопленных, умерших в Ташкенте. (= *Dzsangirov, M.*: Magyarország helyreállítja a Taskentben elhunyt hadifoglyok emlékművét.) <https://mytashkent.uz/2019/02/08/vengriya-vosstanavlivaet-pamyat-voennoplennyh-umershih-v-tashkente/> (Megtekintés: 2025. január 26.)

Фесенко, Виктор: Чирчик. Река, люди и город. Часть первая. (= *Feszenko, Viktor*: Csircsik. Folyó, emberek és város. Első rész.) <https://mytashkent.uz/2014/09/12/chirchik-reka-lyudi-i-gorod-chast-pervaya-nachalo/> (Megtekintés: 2024. július 10.)

Галак, Александр: От лозы до пиалы. Часть вторая. (= *Galak, Alekszandr*: A szőlőtőkétől a pohárig. Második rész.) <https://fergana.agency/articles/131151/> (Megtekintés: 2024. február 23.)

Гертман, Юлий: Ташкентъ, Иканская улица № 1. (= *Gertman, Julij*: Taskent, Ikanszkaja utca 1.) <https://mytashkent.uz/2010/11/27/tashkent-ikanskaya-ulitsa-1;> <https://mytashkent.uz/2010/11/27/tashkent-ikanskaya-ulitsa-1-okonchanie/> (Megtekintés: 2024. augusztus 1.)

Gyáni 2020.

Gyáni Gábor: Az ego-dokumentumok történetírói haszna. *Bárka online*, 2019. május 3. <http://www.barkaonline.hu/esszek-tanulmanyok/6719-az-ego-dokumentumok-torteneti-roi-haszna> (Megtekintés: 2022. március 24.)

„Jizzax, O'zbekiston.”

<https://web.archive.org/web/20210527120002/https://samarkandtours.com/uz/uzbekistan/jizzakh/> (Megtekintés: 2024. augusztus 8.)

Johnston, Gary Paul – Nelson, Thomas B.: The World's Assault Rifles. <https://dokumen.pub/the-worlds-assault-rifles-2nbsped-0935554009.html> (Megtekintés 2023. május 4.)

Kaba 2011.

Kaba Eszter: Az osi hadifogoly mészárlás, avagy egy rémtörténet természete. *Nagy*

Háború blog, 2011. október 12.

https://nagyhaboru.blog.hu/2011/10/12/az_osi_hadifogoly_meszarlas_avagy_egy_remtortenet_termeszete (Megtekintés: 2024. december 6.)

Kasser 2003.

Kasser, Karl: Tagebuch eines Kriegsgefangenen. Sibirien 1914–1920.

<http://www.internetbooks.de/2003/Bertl%20Strasser> (Letöltés: 2020. szeptember 20.)

Khiva in Tashkent / Uzbekistan. <https://cinepostcards.blogspot.com/2021/05/khiva-in-tashkent-uzbekistan.html> (Megtekintés: 2022. április 14.)

„Knud Marstrand.” <https://fynboerne.ktdk.dk/personer/marstrand-knud> (Megtekintés: 2024. május 24.)

László 2019.

László József emlékirata az akmolinszki hadifogságból, 1–26. rész. *Nagy Háború Blog*, 2019. https://nagyhaboru.blog.hu/2019/07/14/laszlo_jozsef_emlekirata_az_akmolinszki_hadifogsagbol

„Lupkovics György.” <https://magyarnemzetinevter.hu/person/656061> (Megtekintés: 2025. augusztus 3.)

„Major Lindsay Fitzgerald Hay.” <http://www.churchside1.plus.com/Goldhanger-past/Hay.htm> (Megtekintés: 2024. február 9.)

Murgul, Yalçın: Army of Islam. https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/army_of_islam (Megtekintés: 2024. február 3.)

Назарьян, Р.: Тайна знаменитого винодела Филатова. (= *Nazarjan, R.*: A híres borász, Filatov titka.) <https://vesti.uz/tajna-znamenitogo-vinodela-filatova/> (Megtekintés: 2024. február 23.)

„Omon polvon (Omon ota).” <https://ummalife.com/post/492067> (Megtekintés: 2024. november 24.)

„Пленбеж” (о порядке регулирования вопросов о выезде военнопленных через Центральную Россию)“. (= „Plenbezs” [a hadifoglyok Közép-Oroszországon keresztüli távozásával kapcsolatos kérdések szabályozásának eljárásáról.]) *Russian Perspectives on Islam*. <https://islamperspectives.org/rpi/items/show/11360>

„Smolik, Julius.” In: *Österreichisches Biographisches Lexikon*. <https://apis.acdh.oeaw.ac.at/person/33731> (Megtekintés: 2024. augusztus 15.)

Смехов, Евгений: По развалинам Городского сада: (= *Szmehov, Evgenij: A városi kert romjain keresztül*.) <https://mytashkent.uz/2012/08/20/po-razvalinam-gorodskogo-sada> (Megtekintés: 2022. április 14.)

Табель о рангах. <https://akunin.ru/istoria/tabel/> (Megtekintés: 2022. május 15.)

„Turkistan.” In: *Encyclopædia Britannica*. <https://www.britannica.com/place/Turkistan> (Megtekintés: 2024. szeptember 24.)

Utrikesdepartementet Första B-avdelningen
<https://sok.riksarkivet.se/?postid=Arkis+a0972556-9ab7-11d5-a700-0002440207bb&s=Balder> (Megtekintés: 2024. június 8.)

Vykhodchenko, Lyudmila: The old-timer building. The Gorky Drama Theatre. <https://e-history.kz/en/projects/show/23576> (Megtekintés: 2023. február 23.)

Викторовна 2022.

Викторовна, Назырова Виктория: Степное генерал-губернаторство. (= *Viktorovna, Nazirova Viktorija: Steppei Főkörmányzóság*.) <https://bigenc.ru/c/stepnoe-general-gubernatorstvo-f2bc23> (Megtekintés: 2024. december 22.)

A Weisz-Varsa család

<https://www.centropa.org/hu/photo/weisz-varsa-csalad> (Megtekintés: 2025. július 27.)

FÜGGELÉKEK

1. A fogolytáborok földrajzi áttekintése

Az öt közép-ázsiai köztársaság közül háromban – Kazaksztán, Kirgizsztán és Tádzsikisztán – ma is a cirill írás a hivatalos. Azoknak a településeknek az esetében, amelyeknek a neve az idők során változatlan maradt, a latin betűs átírást csak az első említésnél adtam meg.

TURKESZTÁNI FŐKORMÁNYZÓSÁG

Terület	Tábor	Mai név	Mai ország
Szir-darja	Taskent (Ташкент)	Toshkent	Özbegisztán
	Troickij (Троицкий)	Troitsk (Chirchiq városrésze)	Özbegisztán
	Aulie-Ata (Аулие-Ата)	Taraz (Тараз)	Kazaksztán
	Csernyajev / Csimkent (Черняев / Чимкент)	Simkent (ШЫМКЕНТ)	Kazaksztán
	Kazalinszk (Казалинск)	Kazali (Қазалы)	Kazaksztán
	Perovszk (Перовск)	Kizilorda (ҚЫЗЫЛОРДА)	Kazaksztán
	Petro-Alekszandrovszk (Петро-Александровск)	To‘rtko‘l	Özbegisztán
	Szir-darja (Сыр-дарья)	Sirdaryo	Özbegisztán
	Turkisztán (Түркістан)	Түркістан	Kazaksztán
	Zolotaja Orda (Золотая Орда)	?	Özbegisztán
Szamarkand	Szamarkand (Самарканд)	Samarqand	Özbegisztán
	Csernyajevo (Черняево) (1919-ig) / Urszatevskaja (Урсатьевская) (1963-ig) / Havaszt (Хаваст)	Xovos	Özbegisztán
	Dzsizak (Джизак)	Jizzax	Özbegisztán

	Golodnaja Sztyepp (Голодная степь)	Guliston	Özbekisztán
	Hilkovo (Хилково)	Bekobod	Özbekisztán
	Hodzscent (Ходжент)	Hudzsand (Хучанд)	Tádzsikisztán
	Katta-Kurgán (Катта-Курган)	Kattaqo‘rg‘on	Özbekisztán
	Romanovszkij (Романовский)	?	Özbekisztán
	Szuljuktinszk (Сюлюктинск) / Szuljukta-Kopp (Сюлюкта-Копп) / Kopp (Копп)	Szülüktü (СҮЛҮКТҮ)	Kirgizisztán
	Ura-Tyube (Ура-Тюбе)	Isztaravsan (Истаравшан)	Tádzsikisztán
Fergána	<u>Szkobele</u> v (Скобелев)	Fergána (Farg‘ona)	Özbekisztán
	Andizsán (Андижан)	Andijon	Özbekisztán
	Csimjon (Чимион)	Chimyon	Özbekisztán
	Gulcsa (Гульча)	Gülcsö (Гүлчө)	Kirgizisztán
	Kizil-Kija (КЫЗЫЛ-Кия)	КЫЗЫЛ-Кия	Kirgizisztán
	Kokand (Коканд)	Qo‘qon	Özbekisztán
	Melnikovo (Мельниково)	Мельниково	Tádzsikisztán
	Namangán (Наманган)	Namangan	Özbekisztán
	Os (Ош)	Ош	Kirgizisztán
	Surab (Шураб)	Surob (Шўроб)	Tádzsikisztán
Szemirecsje	<u>Vjernij</u> (Верный)	Almati (Алматы)	Kazaksztán
	Pispek (Пишпек)	Biskek (Бишкек)	Kirgizisztán
Transzkaszpi	<u>Ashabád</u> (Ашхабад)	Aşgabat	Türkmenisztán
	Ak-Tepe (Ак-Тепе)	Akdepe	Türkmenisztán
	Bajram-Ali (Байрам-Али)	Baýramaly	Türkmenisztán
	Csikisljar (Чикишляр)	Çekişler	Türkmenisztán
	Fort-Alekszandrovszkij (Форт-Александровский)	Fort-Sevcenko (Форт-Шевченко)	Kazaksztán
	Kaahka (Каахка)	Kaka	Türkmenisztán
	Kara-Kala (Кара-Кала)	Magtymguly	Türkmenisztán

	Kizil-Arvat (Кизыл-Арват)	Gyzylarbat	Türkmenisztán
	Krasznovodszk (Красноводск)	Türkmenbaşy	Türkmenisztán
	Merv (Мерв)	Merw	Türkmenisztán
	Szerahsz (Серахс)	Sarahs	Türkmenisztán
	Tedzsen (Теджен)	Tejen	Türkmenisztán

BUHARAI EMIRÁTUS

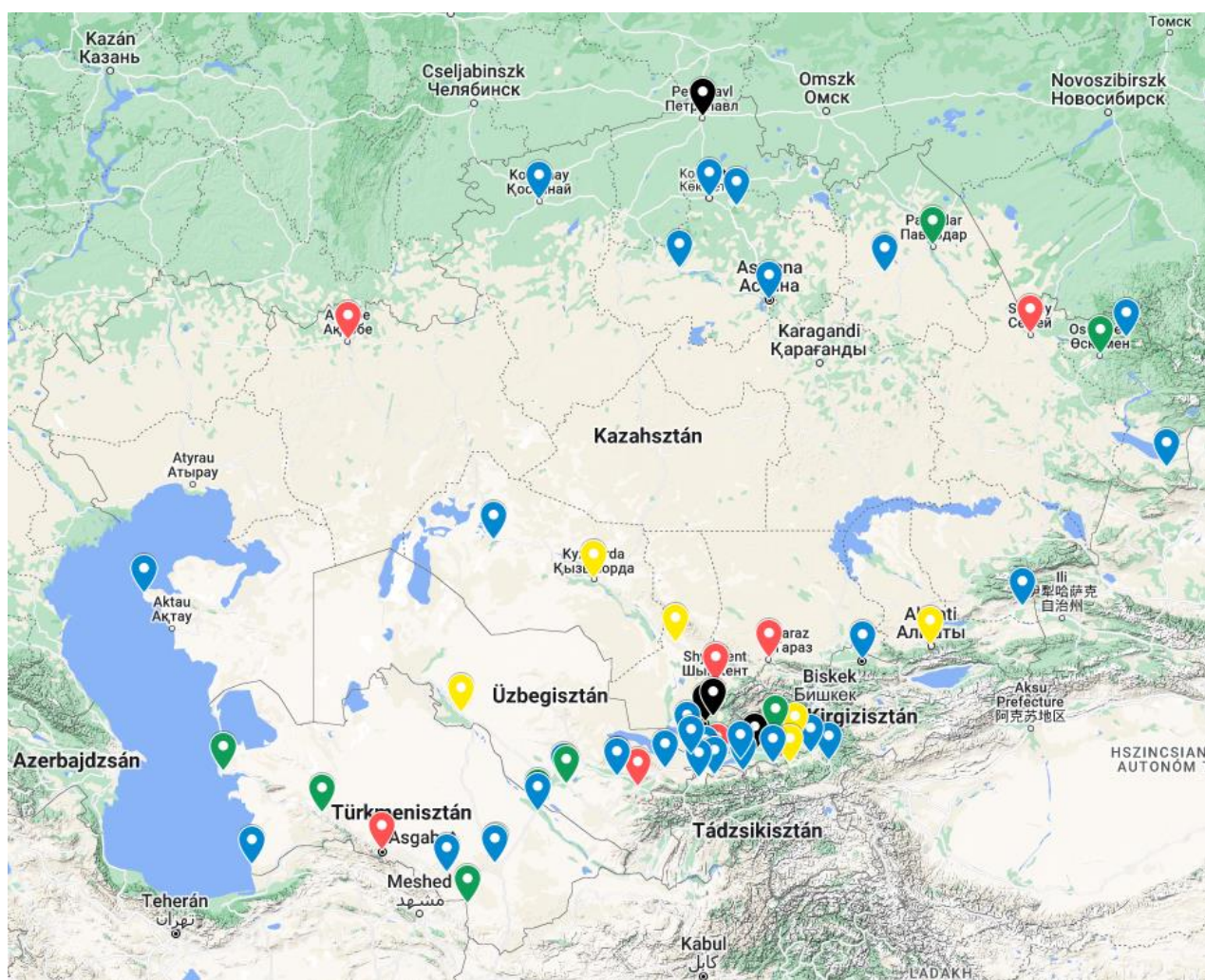
Tábor	Mai név	Mai ország
Új-Buhara (Новая Бухара)	Kogon	Özbekisztán
Csardzsou (Чарджоу)	Türkmenabat	Türkmenisztán
Dragomirovo (Драгомирово)	Proletarszk (Пролетарск) (2016-ig) / Mehrobod (Мехробод)	Tádzsikisztán
Guzar (Гузар)	G'uzor	Özbekisztán
Kizil-darja (Кызылдарья)	Kaskadarja régió területe	Özbekisztán
Korki Urocsiscse	?	?

STEPPEI FŐKORMÁNYZÓSÁG

Terület	Tábor	Mai név	Mai ország
Akmolinszk	<u>Akmolinszk</u> (АКМОЛИНСК)	Asztana (Астана)	Kazaksztán
	Atbaszar (Атбасар)	Атбасар	Kazaksztán
	Borovoje (Боровое)	Burabaj (Бурабай)	Kazaksztán
	Borszok (Борск)	Борск	Kazaksztán
	Kokcsetav (Кокчетав)	Köksetau (Көкшетау)	Kazaksztán
	Petropavlovszk (Петропавловск)	Petropavl (Петропавл)	Kazaksztán
Szemipalatyinszk	<u>Szemipalatyinszk</u> (Семипалатинск)	Szemej (Семей)	Kazaksztán
	Ekibasztuz (Экибастуз)	Екібастұз	Kazaksztán
	Pavlodár (Павлодар)	Павлодар	Kazaksztán
	Ridder (Риддер)	Риддер	Kazaksztán
	Uszty-Kamenogorszk (Усть-Каменогорск)	Öszkemen (Өскемен)	Kazaksztán
	Zajszan (Зайсан)	Зайсан	Kazaksztán
Turgaj	Aktyubinszk (АКТЮБИНСК)	Aktöbe (Ақтөбе)	Kazaksztán
	Kosztanaj (Костанай)	Қостанай	Kazaksztán

2. A fogolytáborok méret szerint csoportosítva

	10 000 fő és afelett
	4-7000 fő
	1-2000 fő
	500-1000 fő
	500 fő alatt

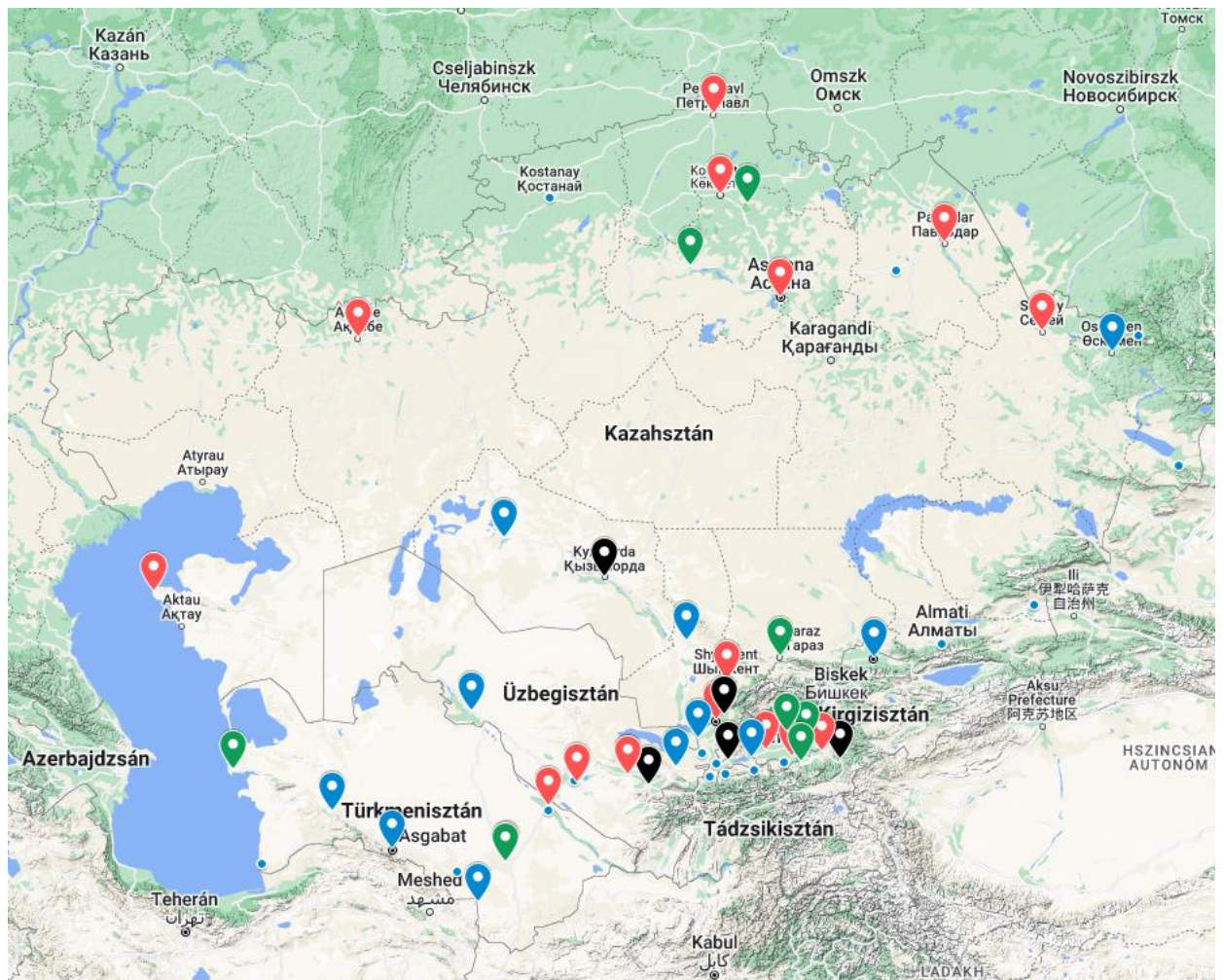
Terület	Tábor	Létszám	Körülmények	Jellegzetesség
Szir-darja	Troickij	15-20 000	Rossz	Tömegtábor
Szir-darja	Taskent	10-12 000	Változó	Tömegtábor
Fergána	Kokand	9-10 000	Változó	Tömegtábor
Akmolinszk	Petropavlovszk	8-10 000	Változó	Tömegtábor
Szamarkand	Hodzsent	6-7000	Rossz	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
Szamarkand	Katta-Kurgán	6-7000	Változó	
Fergána	Szkobelev	6-7000	Változó	
Szemipalatyinszk	Szemipalatyinszk	6-7000	Változó	
Szir-darja	Zolotaja Orda	5-7000	Rossz	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
Szamarkand	Szamarkand	5-6000	Rossz	
Szir-darja	Aulie-Ata	3-6000	Jó	
Transzkaszpia	Ashabád és Ak-Tepe	5000	Középszerű	

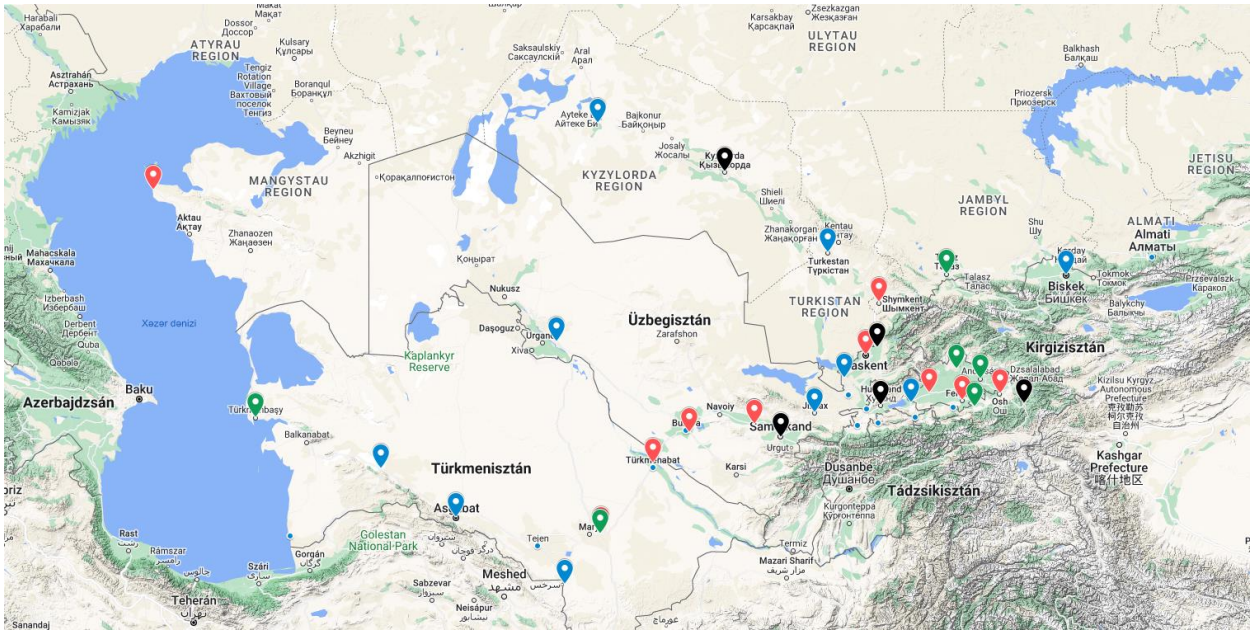
Szir-darja	Csernyajev	4-5000	Változó	Kedvező környezeti viszonyok
Turgaj	Aktyubinszk	3-4000	Nincs adat	
Transzkaszpia	Szerahsz	2000	Középszerű	
Fergána	Namangán	1500-1800	Jó	
Buharai Emirátus	Új-Buhara	1-2000	Változó	
Buharai Emirátus	Csardzsou	1-2000	Változó	
Szemipalatyinszk	Pavlodár	1-2000	Változó	
Szemipalatyinszk	Uszty- Kamenogorszk	1-2000	Középszerű	
Transzkaszpia	Kizil-Arvat	1000	Középszerű	Munkatábor
Transzkaszpia	Krasznovodszk	1000	Jó	Kedvező környezeti viszonyok
Transzkaszpia	Merv	1000	Változó	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
Fergána	Andizsán	7-900	Jó	Kedvező környezeti viszonyok
Szir-darja	Perovszk	6-700	Rossz	1916 végétől szláv tiszték büntetőtábora
Szir-darja	Turkisztán	5-600	Középszerű	Vízhiány
Fergána	Kizil-Kija	5-600	Jó	Munkatábor
Szir-darja	Petro- Alekszandrovszk	500	Nincs adat	
Szemirecsje	Vjernij	500	Nincs adat	
Transzkaszpia	Tedzszen	4-500	Nincs adat	
Transzkaszpia	Fort- Alekszandrovszkij	4-500	Változó	Büntetőtábor
Szir-darja	Kazalinszk	3-400	Középszerű	

Szamarkand	Dzsizak	3-400	Középszerű	
Szemirecsje	Pispek	3-400	Középszerű	
Akmolinszk	Kokcsetav	3-400	Változó	
Szir-darja	Szir-darja	300-?	Középszerű	
Szamarkand	Hilkovo	2-300	Nincs adat	Munkatábor
Fergána	Os	2-300	Változó	Tiszti tábor
Transzkaszpia	Bajram-Ali	2-300	Jó	Munkatábor
Szamarkand	Csernyajevo	150-200	Nincs adat	Munkatábor
Akmolinszk	Akmolinszk	150-200	Változó	Tiszti tábor
Fergána	Gulcsa	100-200	Rossz	Büntetőtábor
Fergána	Surab	150	Nincs adat	Munkatábor
Buharai Emirátus	Dragomirovo	150	Nincs adat	
Akmolinszk	Borovoje	130	Jó	Munkatábor
Szemipalatyinszk	Zajszan	100	Nincs adat	
Szamarkand	Ura-Tyube	60-70	Nincs adat	
Akmolinszk	Atbaszar	15	Jó	Tiszti tábor

3. A fogolytáborok a körülmények szerint csoportosítva

	Jó
	Változó
	Középszerű
	Rossz

Terület	Tábor	Létszám	Körülmények	Jellegzetesség
Szir-darja	Aulie-Ata	3-6000	Jó	
Fergána	Andizsán	7-900	Jó	Kedvező környezeti viszonyok
Fergána	Kizil-Kija	5-600	Jó	Munkatábor
Fergána	Namangán	1500-1800	Jó	
Transzkaszpia	Bajram-Ali	2-300	Jó	Munkatábor
Transzkaszpia	Krasznovodszk	1000	Jó	Kedvező környezeti viszonyok
Akmolinszk	Atbaszar	15	Jó	Tiszti tábor
Akmolinszk	Borovoje	130	Jó	Munkatábor
Szir-darja	Taskent	10-12 000	Változó	Tömegtábor
Szir-darja	Csernyajev	4-5000	Változó	Kedvező környezeti viszonyok
Szamarkand	Katta-Kurgán	6-7000	Változó	
Fergána	Szkobelev	6-7000	Változó	

Fergána	Kokand	9-10 000	Változó	Tömegtábor
Fergána	Os	2-300	Változó	Tiszti tábor
Transzkaszpia	Fort-Alekszandrovszkij	4-500	Változó	Büntetőtábor
Transzkaszpia	Merv	1000	Változó	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
Buharai Emirátus	Új-Buhara	1-2000	Változó	
Buharai Emirátus	Csardzsou	1-2000	Változó	
Akmolinszk	Akmolinszk	150-200	Változó	Tiszti tábor
Akmolinszk	Kokcsetav	3-400	Változó	
Akmolinszk	Petropavlovszk	8-10 000	Változó	Tömegtábor
Szemipalatyinszk	Szemipalatyinszk	6-7000	Változó	
Szemipalatyinszk	Pavlodár	1-2000	Változó	
Szir-darja	Kazalinszk	3-400	Középszerű	
Szir-darja	Szir-darja	300-?	Középszerű	
Szir-darja	Turkisztán	5-600	Középszerű	Vízhiány
Szamarkand	Dzsizak	3-400	Középszerű	
Fergána	Melnikovo	Nincs adat	Középszerű	Munkatábor
Szemirecsje	Pispek	3-400	Középszerű	
Transzkaszpia	Ashabád és Ak-Tepe	5000	Középszerű	
Transzkaszpia	Kizil-Arvat	1000	Középszerű	Munktatábor
Transzkaszpia	Szerahsz	2000	Középszerű	
Szemipalatyinszk	Uszty-Kamenogorszk	1-2000	Középszerű	
Szir-darja	Troickij	15-20 000	Rossz	Tömegtábor
Szir-darja	Perovszk	6-700	Rossz	1916 végétől szláv tisztek büntetőtábora
Szir-darja	Zolotaja Orda	5-7000	Rossz	Kedvezőtlen környezeti viszonyok

Szamarkand	Szamarkand	5-6000	Rossz	
Szamarkand	Hodzsent	6-7000	Rossz	Kedvezőtlen környezeti viszonyok
Fergána	Gulcsa	100-200	Rossz	Büntetőtábor

4. Tábortörténetek

4.1. Turkesztáni Főkormányzóság

4.1.1. Szir-darja oblaszty

4.1.1.2. Aulie-Ata

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. május ¹⁴⁶²	6000		6000
1916. január– március ¹⁴⁶³	3430		3430
1916. november ¹⁴⁶⁴	500		500
1918. január ¹⁴⁶⁵	393	1	394

1915. április 26-án a taskenti 4. és 5. ezred laktanyájából 1000 foglyot indítottak útnak a túlsúfolt táborból. Mivel a vasút itt még nem épült ki, gyalog kellett megtenniük a több mint 300 kilométeres utat. Május 13-án érkeztek meg Aulie-Atába. Franz Schöberl kifejezetten pozitívan élte meg a zsúfolt táborból való szabadulást és a természetben tett tavaszi „kirándulást”. A kísérő tiszt jól bánt a foglyokkal, és rendes étkeztetésről gondoskodott. Az ellátás a táborban nem különbözött sokban a taskentitől, többnyire fehér kenyeret kaptak fekete helyett; összeségében helyzetük „*egészen tűrhető*” volt. További szállítmányok érkezése után a számuk 6000 körülire nőtt; szinte mindenki sátrakban lakott.¹⁴⁶⁶

A Horn-delegáció biztonsági okokból ide nem tudott látogatást tenni, foglyoktól értesült arról, hogy nagyjából 500 fő lakott itt, akik mind külső munkát végeztek; a tábor körülményei jók voltak.¹⁴⁶⁷ A város közelében hét német falu feküdt. Az egyikben, Romanovkában működött Turkesztán egyetlen ipari mértékben termelő tejfeldolgozó üzeme. A siker kulcsa egy újfajta szarvasmarhafaj kitenyésztésében rejlett, amely 900

¹⁴⁶² Franz Schöberl naplója. KA NL 1259 (B)

¹⁴⁶³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁴⁶⁴ Horn – Selding 1916. 88. o.

¹⁴⁶⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁴⁶⁶ Franz Schöberl naplója. KA NL 1259 (B) (a levéltári nyilvántartásban tévesen, Johann keresztnévvel szerepel). 1889. december 7-én született Bécsben, foglalkozása szerint betűszedő, a k. k. 2. Landsturm gyalogezred szakaszvezetőjeként 1914. szeptember 22-én esett orosz fogságba. 1919. szeptember 25-én tért haza, 1940-ben halt meg Bécsben.

¹⁴⁶⁷ Horn – Selding 1916. 88. o.

helyett 2500 liter tejet tudott adni évente.¹⁴⁶⁸ Reppental faluja egy német könyvtárral is rendelkezett. Hentschelt olyannyira lenyűgözte az itteni – németiségüket is maradéktalanul megőrző – lakosok természetközeli, harmonikus életmódja, hogy átmenetileg fontolóra vette, hogy hazatérés helyett itt telepszik le.¹⁴⁶⁹

4.1.1.3. Csernyajev (Csimkent)¹⁴⁷⁰

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁴⁷¹	4600		4600
1916. május- június ¹⁴⁷²	1612	13	1625
1916. november 1. ¹⁴⁷³	4781 (ebből 500 német)	8	4789
1918. január ¹⁴⁷⁴	1338	2	1340
1918. június ¹⁴⁷⁵			2500

Egy 1915 decemberében kelt levélben egy fogoly arra panaszkodott, hogy minden ok nélkül bántalmazták őket, és alsóneműre vetkőztetve zárták be őket a télen rendkívül hideg, priccsek nélküli cellákba.¹⁴⁷⁶ Dr. Madsen átlagos tábornak találta, kedvező vízparti elhelyezkedéssel, a foglyok közt magas volt a szlávok aránya. A kórház már jóval kevésbé felelt meg a követelményeknek, meglehetősen koszos volt; a 194 betegből 172 skorbutban szenvedett. Nagyon rossz volt a viszony az orosz, osztrák és magyar orvosok közt, akik kölcsönösen nem segítették egymás munkáját. A nemtörődömségüket mindennél jobban illusztrálja, hogy amikor dr. Madsen a pályaudvarra hívta az osztrák orvosokat, hogy előadhassák igényeiket és átvegyenek pénzt és gyógyszereket, egyikük a szép időre

¹⁴⁶⁸ Krieger 1992. 110. o.

¹⁴⁶⁹ Hentschel 1924. 22–23. o.

¹⁴⁷⁰ Ма Симкент (Шымкент), 1992 előtt Csimkent (Чимкент), Dél-Kazaksztán. 1914–1924 között Mihail Csernyajev (1828–1898) orosz tábornok nevét viselte, a forrásokban a két elnevezés vegyesen szerepel.

¹⁴⁷¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁴⁷² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁴⁷³ Horn – Selding 1916. 77–79. o.

¹⁴⁷⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁴⁷⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-552

¹⁴⁷⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-524

hivatkozva inkább sétálni ment.¹⁴⁷⁷ A korai időben csak sátrak álltak a foglyok rendelkezésére, 1916-ra épültek meg a sárból tapasztott barakkok, amelyek állapota azonban rendkívül rossz volt, eső esetén teljesen beáztak. A tisztek – szinte mind csehek – elhelyezése semmivel se volt különb, mint az osztrákoké vagy magyaroké; az ágyakat is ugyanúgy maguknak kellett beszerezniük. A közép-ázsiai felkelés kirobbanása után a foglyok többé nem hagyhatták el a táborn, amelyet fokozatosan kiürítettek: a cseh légénységet Kijevbe, magyarokat és osztrákokat Oroszország belső területeire szállították földművelési munkákra; a cseh tisztek Taskentbe kerültek.¹⁴⁷⁸ 1916. szeptember közepén a táborn feloszlatták, a foglyok nagy részét Taskentbe, illetve Osba szállították.¹⁴⁷⁹ A jelek szerint azonban a táborn rövid időn belül ismét használatba vették.¹⁴⁸⁰ A Horn-delegáció látogatásakor a táborn kedvező klimatikus viszonyai miatt a rokkantak, betegek és lábadozók gyűjtőtáborna szerepét töltötte be; ez volt azon kevés helyek egyike, amelyben malária egyáltalán nem fordult elő. A foglyok a városban vásárolhattak és munkát is vállalhattak a helyi lakosságnál. A kicsi, de rendben tartott kórház a városban volt, orvosok: dr. Faulhaber Ferenc¹⁴⁸¹ (cs. és kir. 33. gyalogezred), dr. Oláh (cs. és kir. 2. tiroli császárvadász ezred). A legtöbb beteg tuberkulózisban szenvedett.¹⁴⁸²

4.1.1.4. Kazalinszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. december 18.			400
1916. január– március ¹⁴⁸³			345

„Rittmeister Rollner” első benyomása szerint a város vigasztalan, nyomorúságos és mindenekelőtt koszos volt, az utcákon mindenfelé szemét és elhullott állatok tetemei heverték. Az időjárási viszonyok viszont kifejezetten kedvezőek voltak, és a közeli Szir-

¹⁴⁷⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁴⁷⁸ Reiser György tartalékos zászlós (m. kir. 5. honvéd pótzászlóalj) jelentése hadifogságról. HL I. Vh. 4403. d. 409274

¹⁴⁷⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1800

¹⁴⁸⁰ IW HLvRK Nr. 92, 1917. január 20. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1542. d.

¹⁴⁸¹ Eleki illetőségű tanító, Przemyślnél esett fogságba.

¹⁴⁸² Horn – Selding 1916. 77–79. o.

¹⁴⁸³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

darja bővelkedett a halakban.¹⁴⁸⁴ A táborparancsok, Iván Vlagyimirovics Volkov, némi elzárkózás után engedélyezte, hogy a foglyok jurtákba költözzenek, de azok beszerzéséről természetesen maguknak kellett gondoskodniuk. Prónai Lajosnak sikerült a bazárban 70-ről 50 rubelre lealkudni az árat, és 10 rubelért négy ágyat is szereztek. A jurta szakszerű felállításához azonban szükségük volt a helyiek segítségére.¹⁴⁸⁵

A legnagyobb tábor a vasútállomás közelében, a Kuvan-darja partján, a várostól 10 versztnyire létesült. A legénység lyukakban, a szabadban vagy bérelt jurtákban éjszakázott, de a kezdetben viszonylag bőséges élelemzés meghozta a kedvet és az erőt a barakképítésekhez és a fellelhető vályogkunyhók felújításához. Rövid idő után azonban súlyos hastífusz járvány tört ki, amelyben az orosz orvos szerepe se hanyagolható el, aki a még fertőző lábadozókat visszaküldte a táborba. A gyógyszerterát ünnepnapokon a legnagyobb járványok közepette is bezáratta. A kórházat vezető hölgy pedig a foglyokban továbbra is ellenséges katonákat látott, és ennek megfelelően bánt velük.¹⁴⁸⁶ A napfürdőzést Josef Jeras őrnagy (cs. és kir. 3. bosznia-hercegovinai gyalogezred) a városparancsnokság utasítására betiltotta, miután a folyóhoz vízért menő szárt asszonyok megbotránkoztak a fürdőnadrággal még nem rendelkező tisztek látványán.¹⁴⁸⁷ A városban volt egy „kirgiz bordélyház”, ami a gyakorlatban egy jurtát takart, középpütt egy szőnyeggel. Egyetlen fogoly tiszt merészkedett csak el ide, azonban a pénz átadása után a bent uralkodó szagtól és hölgy látványától menekülőre fogta.¹⁴⁸⁸ Egy bizonyos Illefalvy, aki civilben gimnáziumi tanárként dolgozott, pedig azzal töltötte idejét, hogy egy 2000 darabos, tudományosan rendszerezett rovargyűjteményt hozott létre.¹⁴⁸⁹

1915 júliusára a foglyok helyzete a jelek szerint meglehetősen rosszra fordult: nem volt elég ruha és élelem, a szálláshely körülményei szörnyűek, pusztított a tífusz, a halottakat napokig a betegek közt hagyták feküdni.¹⁴⁹⁰ Egy fogoly hajnali négy órától este nyolcig tartó, fizetség nélküli munkáról és bántalmazásokról számolt be.¹⁴⁹¹ November 7-én egy incidensre került sor a táborparancsnok távollétében: a latrinától visszaérkező foglyokat az őrség azzal a váddal, hogy kerülik a munkát, elkezdtek ütlegetni, akik azonban ellenállást fejtettek ki. Az őrség idős altisztje attól tartott, elveszítheti az uralmat a

¹⁴⁸⁴ Zangel 1936. 45–46. o.

¹⁴⁸⁵ Prónai 1929. 21–26. o.

¹⁴⁸⁶ Hentschel 1924. 9–13. o.

¹⁴⁸⁷ Jungbauer 1921. 71–72. o.

¹⁴⁸⁸ Jungbauer 1921. 190. o.

¹⁴⁸⁹ Hentschel 1924. 20. o.; Jungbauer 1921. 79. o. Lehetséges, hogy dr. Illefalvy Géza sárospataki főgimnáziumi tanárról van szó. *Magyar Nemzet*, 1901. február 1. 20. évf. 32. sz. 23. o.

¹⁴⁹⁰ Melléklet a Vöröskereszt stockholmi konferenciájának ötödik ülésének jegyzőkönyvéhez, 1915. november 27. HL I. Vh. 4362. d. 44. o.

¹⁴⁹¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-524

helyzet felett, ezért tűzparancsot adott ki, aminek következtében egy fogoly meghalt, ketten megsebesültek. A helyzet eskalálódását dr. Waldemar Goldschmidt ezredorvos megfontolt fellépése akadályozta meg.¹⁴⁹²

A szlávpropaganda itteni agitátorai Franz Kravak tartalékos hadnagy (cs. és kir. 55. gyalogezred) és egy bizonyos Weizmann voltak. 42 tiszt és nagy számú legénység el is vonult cseh zászló alatt Taskentbe.¹⁴⁹³

A rovarfertőzött és leromlott állapotú tiszti barakkot a foglyok maguk igyekeztek lakhatóvá tenni. Egyesek építettek maguknak kisebb magánházat a táboron belül, mások a régi iskola épületében lettek elszállásolva. Sok volt a panasz a városparancsnokra, Vassziljev rendőrezredesre és a főorvosra, dr. Jefimjevre is („*egy félelmetes jelenség halálfej-arccal és hosszan lelógó bajusszal*”)¹⁴⁹⁴, akiket németgyűlölőként és zsarnokként jellemeztek. Panaszokra a válasz a közismert orosz közmondás volt: „*Oroszország nagy, a cár messze van*”.¹⁴⁹⁵ Amikor augusztus 18-án Alois Meyer ezredes Ferenc József császárt éltette beszédében, másnap a gulcsai büntetőtáborba szállították, a többi tisztet 30 napos szobafogságra ítélték. Az eset – melyről Georg Rupprecht¹⁴⁹⁶ tartalékos hadnagy is beszámolt egy láthatatlan tintával írt lapján – meglehetősen nagy felháborodást váltott ki Bécsben, különös tekintettel arra, hogy az orosz foglyok számára engedélyezve volt a cár név- és születésnapjának ünneplése.¹⁴⁹⁷

Mihalóty Katalin a pályaúdvár melletti kórházban 7, a fertőző részlegen 14 beteget talált.¹⁴⁹⁸ 1915/16 tele nagy hideget hozott, a Szir-darja befagyott, az épületeket 6 foknál melegebbre nem tudták felfűteni. A járvány ekkorra azonban már lecsengett.¹⁴⁹⁹ Jungbauer megítélése szerint ez a tábor még a szerencsésebbek közé tartozott, ami a halálozási arányt illeti.¹⁵⁰⁰ A dr. Goldschmidt által vezetett halálozási listán, amely az 1915 és 1916 májusai közötti időszakra vonatkozik, 55 név szerepel.¹⁵⁰¹

¹⁴⁹² Mihalóty jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/1-104. 22–24. o.

¹⁴⁹³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2146. d. 10-33/2635

¹⁴⁹⁴ Jungbauer 1921. 120. o.

¹⁴⁹⁵ Hentschel 1924. 21. o.

¹⁴⁹⁶ A przemysli hadmérnöki igazgatóságnál szolgált.

¹⁴⁹⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1280. d. 10-7/7-12

¹⁴⁹⁸ Mihalóty jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/1-104. 24–26. o.

¹⁴⁹⁹ Hentschel 1924. 15. o.

¹⁵⁰⁰ Jungbauer 1921. 128–129. o.

¹⁵⁰¹ „No. 7. Verzeichnis der in Kazalinsk (Turkestan) verstorbenen.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 11. d. (Jelzet nélkül)

Vérhas	8
Kiütéses tífusz	8
Tüdőgyulladás	6
Hastífusz	5
Tuberkulózis	5
Tüdőtuberkulózis	3
Agyhártyagyulladás	4
Fekete himlő	3
Vesegyulladás	3
Kolera	2
Gyomorkapu-szűkület	2
Apoplexia	2
Urémia	1
Gázgangréna	1
Skorbut	1
Vastagbélgyulladás	1
Harántbénulás	1
Lőtt seb	1

1916 kora nyarán dr. Madsent arról tájékoztatták, hogy a tiszteket evakuálják, és a tábort karanténállomássá alakítják át a Turkesztánból ki-, illetve beszállított foglyok részére.¹⁵⁰² Ez valóban megtörtént, a tisztek a városba költöztek. Az itteni parancsnok egy Christensen nevű oroszországi német volt, akire Völker nagyon jó szívvel emlékezett. A Szir-darja partján egy kerítéssel körülvett, tornaeszközökkel felszerelt strandfürdőt alakítottak ki, amit „Gänsehäufel”¹⁵⁰³ néven emlegettek. Itt ismerkedett meg egymással Völker és Jungbauer.¹⁵⁰⁴ Augusztusban a tábort felszámolták, a szlávok Taskentbe és Perovszkba, az osztrákok és magyarok többnyire Szkobelevbe kerültek.¹⁵⁰⁵

¹⁵⁰² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁵⁰³ A Gänsehäufel egy erdős homoksziget a Duna holt ágában, Bécsben. A mai napig a város egyik legkedveltebb fürdőzőhelye és szabadidőparkja.

¹⁵⁰⁴ Völker 1926. 50–57. o.

¹⁵⁰⁵ Karl Dziewicz főhadnagy (cs. és kir. 10. árkászszázlój) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/990

4.1.1.5. Perovszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. április ¹⁵⁰⁶	3000	340	3340
1916. január– március ¹⁵⁰⁷	200		200
1916. május– június ¹⁵⁰⁸		210	210
1916. november 3. ¹⁵⁰⁹	400	165	565
1918. január ¹⁵¹⁰	109	158	267
1918. május ¹⁵¹¹	600	60	660

A város lakossága még túlnyomóan kazak volt, a kereskedelmet itt is a tatárok tartották kezükben. De éltek itt oroszok, indiaiak és buharai zsidók is. Észak felé hatalmas kiterjedésű nádas mocsarak terültek el, amelyeket a nomádok ősszel részben leégettek, így legelőket teremtve a télre.¹⁵¹²

A barakktábor nagy részét a foglyok építették. Az erődben volt egy külön legénységi és tiszti tábor, utóbbit Kazalinszkhoz hasonlóan a foglyok tettek lakhatóvá, a konyharészleget és a tiszti kaszinót meg gyakorlatilag egy romhalmazból építették fel. Nyáron sokan itt is jurtákat béreltek. A külső munkavégzésre kötelezett foglyok a kezdeti időszakban sokszor a szabadban aludtak tábortűznél, és rendszertelenül kaptak fizetést. A legénység helyzetét Rudolf Gallinger cs. kir. 2. hegyilövész ezredbeli főhadnagy 1915 nyarán különösen sötéten festi le: eszerint az ételmezés és a bánásmód szörnyű volt, két foglyot az örök agyonverték, haldokló betegeket az utcára dobtak a kórházból.¹⁵¹³ Egy név szerint nem ismert hadifogoly 1915-ben hazaküldött, hőre láthatóvá váló tintával írt soraiban a zsúfolt és forró tiszti tábort is rossznak jellemzi, a városba kimenni nem volt szabad, orvosi ellátás, gyógyszer alig volt. A sátrakban elhelyezett legénység

¹⁵⁰⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817

¹⁵⁰⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁵⁰⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁵⁰⁹ Horn – Selding 1916. 83–87. o.

¹⁵¹⁰ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁵¹¹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/1240

¹⁵¹² Hentschel 1924. 22. o.

¹⁵¹³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2137. d. 10-33/296

nyomorúságos helyzetét ő is megerősíti.¹⁵¹⁴ A nemzetiségeket elkülönítve helyezték el.¹⁵¹⁵ Niemann¹⁵¹⁶ mérnök és Adalbert Stipek hadnagy egy nagyon látványos jurtát rendeztek be szemképráztató buharai szőnyegekkel.¹⁵¹⁷ Stenitzer, aki Werner alezredessel,¹⁵¹⁸ Arnold Hasenöhrl és Reisinger századossal osztozott egy szobán, 1915. április 20-án érkezett meg ebbe a táborba. Az ágyak fémváza régi puskacsövekből volt összeeszkábálva, ami remek búvóhelyet biztosított a poloskáknak. Ekkor még kísérettel, délelőtt 10 és délután 5 óra között a tisztek kimehettek a városba.¹⁵¹⁹ Ferenc József születésnapján, augusztus 18-án a tisztek egy kis emlékművet avattak fel fogságuk emlékére.¹⁵²⁰ „Álcázásként” elhelyeztek rajta egy szentképet is, így az orosz őrség egy kápolnának hitte. 20-án a magyar foglyok is megünnepelték az államalapítást. Azt nem tudjuk, ezzel áll-e összefüggésben, de hat nappal később 80, többségében magyar foglyot teljesen váratlanul átszállítottak Hodzsentbe.¹⁵²¹

Dr. Stenitzer és Philipp Max gyógyszerész-járulnok (k. k. 9. Landwehr gyalogezred) saját költségen hoztak létre egy betegszobát és gyógyszerertárat. A különösen rossz hírű orosz főorvost egy inspekciót követően leváltották.¹⁵²² Stenitzer az Uspianski nevű orvost kendőzetlenül az „idióta” jelzővel illette, aki ellenezte a fürdést, és minden olyan tünetet, amit nem tudott azonosítani, napszúrással magyarázott. A „maródivizit” következőképpen zajlott: a betegeket felsorakoztatta, és panasz alapján három csoportra osztotta őket. Az elsőt elküldte munkavégzésre – aki tud dolgozni, az egészséges –, a másodikba a bélpanaszosok kerültek. Nekik két órán belül kellett székletmintával igazolni betegségüket, különben egészségesnek minősültek. A harmadik csoportba kerültek a súlyosabb esetek, őket Stenitzernak kellett megvizsgálnia. Mindehhez az erre kijelölt helyiségben egy asztalon és egy sámlin kívül semmi se állt rendelkezésre. A gyógyszerkészlet elfért az ablakpárkányon: egy-egy üvegcsé jódtinktúra, valériánatinktúra, gyűszűvirágforrázat, 20–20 tasak kalomel, illetve ópiumos bizmut, egy üvegcsé

¹⁵¹⁴ HHStA MdÄ AR F36 436. d. 71062/7. A levelet közölte több napilap is, azonban egy meglehetősen súlyos hibával: a légénységi szállás körülményeivel kapcsolatban a „sehr schlecht” („nagyon rossz”) helyett egy félreolvasás következtében „nicht schlecht” („nem rossz”) szerepel. Vö.: *Klagenfurter Zeitung*, 1915. július 20. 139. évf. 165. sz. 1451. o.; *Die Neue Zeitung*, 1915. július 22. 8. évf. 201. sz. 4. o.

¹⁵¹⁵ Heber Ferenc tartalékos zászlóssal felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4404. d. 398532

¹⁵¹⁶ Alighanem az a Rudolf Niemann, aki később az osi mészárlásról írt visszaemlékezést (lásd 8.1.3.5. fejezet).

¹⁵¹⁷ Pethő 2010. 146. o.

¹⁵¹⁸ Talán azonosítható Viktor Werner von Wehrold (cs. és kir. 78. gyalogezred) alezredessel.

¹⁵¹⁹ Pethő 2010. 117–118, 123, 145. o.

¹⁵²⁰ Mihalótyi jelentése, KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/1-104. 26–28. o.

¹⁵²¹ Pethő 2010. 143–145. o.

¹⁵²² Philipp Max gyógyszerész-járulnokkal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-33/25

szublimátoldat, egy kis tégely vazelin és némi kötszer.¹⁵²³ Az udvaron állt egy villastílusban kivitelezett (Stenitzert egy templomra emlékeztette)¹⁵²⁴ latrina, amely Mihalótzy benyomása szerint azonban csak a delegációk elkápráztatására szolgált. Sok volt a panasz a főorvosra és az őrség tisztekkel szembeni bánásmódjára.¹⁵²⁵ A parancsnok egy fogoly megítélése szerint egyszerűen nem törődött a velük kapcsolatos ügyekkel.¹⁵²⁶

Dr. Samuel Lehm¹⁵²⁷ hadifogoly orvos önfeláldozó munkájának nagy szerepe volt abban, hogy a sokszor még lázasan is munkára küldött legénység soraiban alacsonyabb volt a halálozás, mint más turkesztáni táborokban. Azon foglyokat, akik a tűző napon munka közben összeestek és meghaltak, az őrség eleinte ott helyben akarta elásni a homokban mindenféle tiszteletadás nélkül, de ez olyan felháborodást váltott ki, hogy végül engedélyezték a temetőben való végső nyugalomra helyezésüket. A temetésen azonban csak az a négy személy vehetett részt, akik a koporsót vitték.¹⁵²⁸

Több fogoly tiszt leveléből az derül ki, hogy 1915 szeptemberétől hónapokig nem kapták meg fizetésüket, amitől helyzetük még kilátástalanabbá vált.¹⁵²⁹ A táborról terjengő hírek arra késztették az orosz felet, hogy megkísérelje lenyugtatni a kedélyeket. 1916. január 24-én arról tájékoztatták az Amerikai Egyesült Államok nagykövetségét, hogy a korábbi elhelyezési gondok a foglyok váratlanul nagy számából adódtak, és már rendeződtek; a kijárási tilalom állításuk szerint csak a szökést megkísérlő foglyokra vonatkozott. A többi táborhoz képest magasabb halálozási arányt azzal magyarázták, hogy a foglyoknak a hosszú przemysli ostrom során rendkívül leromlott az egészségi állapota.¹⁵³⁰ (Ami ugyan igaz, de aligha tekinthető valódi oknak, mivel a turkesztáni táborok nagy részében przemysli foglyok kerültek elhelyezésre.) Október 7-én a tábor megsemmisült az egészségügyi felügyelő dr. Ignatyev kíséretében, és felháborodását fejezte ki az állapotokat illetően. 22-én Uspianskit le is váltották.¹⁵³¹

Őszre a táborban rendkívül elszaporodtak a lopások és rablások: előfordult, hogy egy tisztiszolga lopott zsebórát, egyik éjszaka pedig a menázi raktárát fosztotta ki egy

¹⁵²³ Pethő 2010. 130–131, 141–142. o.

¹⁵²⁴ Pethő 2010. 117–118. o.

¹⁵²⁵ Mihalótzy jelentése, KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/1-104. 26–28. o.

¹⁵²⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1800

¹⁵²⁷ Lembergi gégész, Przemysl 5. sz. erőd-kórházában szolgált. Taskentből helyzetét át 1915. augusztus 1-jén. Stenitzer naplójában „Sehm” formában szerepel (Pethő 2010. 139. o.), de ez valószínűleg félreolvasás, és dr. Samuel Lehm Landsturm főorvosról van szó: *Wiener Medizinische Wochenschrift*, 1918. október 5. 68. évf. 40. sz. 1776. o. A Bronisław Kisielewski tartalékos zászlóssal felvett jegyzőkönyvben is „dr. Lehm” olvasható. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817

¹⁵²⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817

¹⁵²⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-276

¹⁵³⁰ HHStA MdÄ AR F36 412. d. 15407/7.

¹⁵³¹ Pethő 2010. 151–154. o.

banda (a foglyok gyanúja szerint oroszok).¹⁵³² Miután 1916 szeptemberében elszállították a szláv tisztek nagy részét Taskentbe, Perovszk egy büntetőtábor jellegét vette fel. A tisztek nem hagyhatták el a kreposzty területét, az őrzésüket megszigorították.¹⁵³³ A Horn-delegáció benyomása szerint az itt maradt tisztek nagy része azok a szlávok voltak, akik megtagadták a druzsinába való belépést. Érzékelhető volt, hogy az oroszok nem szívesen mutatták meg ezt a táborát, és előrebocsátottak, hogy bizonyára „sok valótlanságot” fognak itt a foglyoktól hallani. Az épületet magát nagyon jó állapotúnak találták, a berendezése viszont teljesen elégtelen volt; egyeseknek még egy lepedőjük se volt. Kazalinszkhez hasonlóan sokan itt is saját építésű kis házikókba költöztek. A tisztek követelték, hogy szüntessék meg a nemzetiségek szerinti elkülönítésüket, és hogy a táborvezetés tartózkodjon attól, hogy olyan kérdéseket szegezzen nekik, amelyek a hazafias érzelmeiket sértik. 300 fő legénység, akiknek a fele birodalmi német volt, a pályaudvaron végzett munkát, rossz fizetésért.¹⁵³⁴

A helyzet a jelek szerint a februári forradalom idején se javult.¹⁵³⁵ 1917. december 24-én engedélyezték újra a tiszteknek a kijárást, majd ezt 1918. január 14-én ismét vissza is vonták. A bánásmód rendkívül goromba volt, a munkavállalás tilalma miatt sok tiszt az éhhalál szélére sodródott. Egy kenyér nélküli, szegényes ebéd és vacsora 45 rubelbe került, miközben a havi ellátmányuk továbbra is 50 rubel maradt. A tisztiszolgákat olyan mértékben „felszabadították”, hogy azok se folytathatták ilyen jellegű tevékenységüket, akik ezt szerették volna. Végül azt sikerült elérni, hogy a legidősebb – 60 év feletti – tisztek visszakapták a szolgálkat. 1918. január 13-án súlyos incidensre került sor, amikor hat fogoly tiszt a helyi szovjet meghívására részt vett egy esti előadáson, és az épületet hajnalban körülfalta a Jevgenyij Perfilev (1890–1938) vezetése alatt álló taskenti Vörös Gárda. Nem tisztázott körülmények között lövések dördültek el, amelyek következtében életét veszítette egy osztrák–magyar katona és egy orosz praporscsik, ketten megsebesültek. A tiszteket ezután kihallgatták majd fogdába zárták, ahonnan kilenc nap múlva szabadultak; az eset kapcsán kivizsgálást ígértek, aminek eredménye azonban nem ismert.¹⁵³⁶ A legénység 19 tagját fegyverrel kényszerítették a Vörös Gárdába, egyiküket olyan súlyosan bántalmazva, hogy bordatöréseket szenvedett.¹⁵³⁷

¹⁵³² Pethő 2010. 159. o.

¹⁵³³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2147. d. 10-33/2817

¹⁵³⁴ Horn – Selding 1916. 83–88. o.

¹⁵³⁵ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-560

¹⁵³⁶ Kezán Emil (született 1876, cs. és kir. 32. gyalogezred) százados jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-449

¹⁵³⁷ A pétervári hadifogolyküldöttség jelentése a turkesztáni helyzetről. HL I. Vh. 4407. d. 566548

1918 márciusában 600 beteget szállítottak ide Csernyajevből az ottani élelemhiány miatt. Brun intézkedett egy külön kórház létesítéséről, ugyanis a táborban sok helyi lakos is betegeskedett, ami kiütéses tifusz- és kolerajárványok kitörésével fenyegetett. Az új táborparancsnok azonban minden szempontból előzékenyebb és jószándékú volt.¹⁵³⁸ A tábor felszámolásának időpontja és körülményei egyelőre nem ismertek.

4.1.1.6. Petro-Alekszandrovszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁵³⁹	500		500

A táborról egyelőre nem állnak rendelkezésre további adatok.

4.1.1.7. Szir-darja

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916 ősz ¹⁵⁴⁰			legalább 300

A steppe közepén fekvő, ekkoriban még inkább falusi jellegű településen egy kisebb és egy nagyobb barakk adott otthont a hadifoglyoknak. Franz Praeg adatai alapján az tudható, hogy amikor 1916-ban 300, önként jelentkező foglyot ideszállítottak Taskentből munkavégzésre, a két barakk annyira túl volt zsúfolva, hogy építeniük kellett maguknak egy harmadikat. Ugyancsak önerőből létesítettek egy fazekasműhelyet, és kibővítették a meglehetősen primitív téglagyárat is. A kézművesek napi 30, a téglavetők 10 kopeket kaptak; az ételmezés jobb volt, mint Taskentben, vasárnaponként a vonatállomásra mehettek elintézni a vásárlásaikat. A parancsnok Andrej Mihailovics Nazarenko volt. A várost Praeg koszosnak, kicsinek és meglehetősen vigasztalannak írja le, amely viszont másfél éves ott tartózkodása alatt bámulatos fejlődésen ment keresztül. Praeg néhány társával kisebb időre a 60 verszt távolságra fekvő Romanovszkij faluba került, ahol mindösszesen néhány cseh foglyot találtak, akik perzsákkal osztottak egy kis nádkunyhón.

¹⁵³⁸ Bericht über die Lage der Kriegsgefangenen in Turkestan. HL I. Vh. 4367. d. 7-568

¹⁵³⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁵⁴⁰ Praeg 1925. 107. o.

Az 1917-es forradalmak az elszigetelt településen nem sok változást okoztak, eltekintve természetesen az általános drágulástól.¹⁵⁴¹

4.1.1.8. Turkisztán

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁵⁴²	219		219
1916. május- június ¹⁵⁴³	300	150	450
1916. november 2. ¹⁵⁴⁴	350	160	510
1918. január ¹⁵⁴⁵	7	64	71

Az 52 barakk építéséhez szükséges vályogtéglákat a foglyok gyártották le, amiért fizetést nem kaptak, és a kész épületeket orosz katonák foglalták el. A tiszti tábort jórészt ugyancsak maguk a tisztek építették, közvetlenül a nagymecset mögött, szép fehér nyárfák között. Dr. Urban fogolyorvos kitartó erőfeszítéssel elérte a táborvezetésnél, hogy ne gyapotmagolajjal főzzenek, az ugyanis nagy számban okozott gyomorbántalmakat és sárgaságot.¹⁵⁴⁶ A táborparancsnok praporscsik nem sokat törődött az ügyletekkel, és szeszes itallal viszonylag könnyen meg lehetett vesztegetni.¹⁵⁴⁷ A Horn-delegáció látogatásakor már Iván Grigorjevics Krucsinyin hadnagy látta el a parancsoki feladatokat. A tiszti kaszárnnyában ekkor több mint kétszer annyian laktak, mint ahány főre eredetileg tervezték. Ennek ellenére a hangulat sokkal nyugodtabb volt, mint más táborokban. Malária nem volt jellemző, a legtöbben megfázásban szenvedtek a hirtelen beállt hőmérsékletcsökkenés miatt; fűteni csak november 1-jétől volt szabad. A munkát végző, 200 főnyi legénység az orosz katonák által is használt kaszárnnyában volt elhelyezve, nem túl jó körülmények között.¹⁵⁴⁸

¹⁵⁴¹ *Praeg* 1925. 107–119, 149–151. o.

¹⁵⁴² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁵⁴³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁵⁴⁴ *Horn – Selding* 1916. 80–83. o.

¹⁵⁴⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁵⁴⁶ Mihalótyz jelentése, KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/1-104. 28–29. o.

¹⁵⁴⁷ Heinrich David gyógyszerész járulnok jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2144. d. 10-33/2241

¹⁵⁴⁸ *Horn – Selding* 1916. 80–83. o.; *Prónai* 1929. 42. o.

A tábor egyik legnagyobb gondja az ivóvíz hiánya és tisztálkodási lehetőségek korlátozottsága volt; a rossz állapotú legénységi barakkokat nem fertőtlenítették, 1916 tavaszára a foglyok már mintegy 80%-a szenvedett valamilyen járványos betegségben.¹⁵⁴⁹ Egyes adatok szerint a tábort kora nyáron evakuálták,¹⁵⁵⁰ valójában még 1917 szeptemberében is fennállt. Egy tiszt arról számol be, hogy a Murman-vasút építéséről szállítottak ide sok beteget, és újra kitört a malária.¹⁵⁵¹ Krucsinyint, aki Prónai szerint jóindulatú parancsnok volt, a bolsevik hatalomátvétel után agyonlőtték.¹⁵⁵² Az összekötő tiszt szerepét Hugo Karpfen tartalékos hadnagy (cs. és kir. 9. gyalogezred pótzászlóalj) töltötte be 1915. szeptember 29-től egészen szökéséig, 1918. január 25-éig.¹⁵⁵³ Hogy ezt követően a tábor még mennyi ideig állt fenn, azzal kapcsolatban nincs adat.

4.1.1.9. Zolotaja Orda

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. november 27. ¹⁵⁵⁴	7000	3	7003
1916. január–március ¹⁵⁵⁵	4586		4586
1916. október 18. ¹⁵⁵⁶	119	50 (köztük 34 birodalmi német)	169
1917. január 1. ¹⁵⁵⁷	2600	135	2735
1918. január ¹⁵⁵⁸	1298	91	1389
1918. február ¹⁵⁵⁹	3000	15	3015
1918. május ¹⁵⁶⁰	2500	2000	4500

¹⁵⁴⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1348. d. 10-33/686

¹⁵⁵⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁵⁵¹ Einzelmeldung Nr. 19. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-586

¹⁵⁵² Prónai 1929. 52. o.

¹⁵⁵³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2140. d. 10-33/1231

¹⁵⁵⁴ Thormeyer – Ferrière 1916. 114. o.

¹⁵⁵⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁵⁵⁶ Horn – Selding 1916. 60–64. o.

¹⁵⁵⁷ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁵⁵⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁵⁵⁹ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

¹⁵⁶⁰ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2015. d. 10-7/7-322

„Bűnözők őrzésére létesített fegyenc táboroként betöltené a szerepét, de nem hadifoglyok tartózkodási helyeként”, fogalmazta meg benyomását Schulman.¹⁵⁶¹ Az Arany Hordáról¹⁵⁶² elnevezett, és „Turkesztán temetőjének” is nevezett¹⁵⁶³ tábor a pusztaság közepén, a Taskent–Szamarkand vasútvonal mentén létesítették 1915-ben, a téglavetést és az építkezést a foglyok végezték. A tábor pontos elhelyezkedése egyelőre kérdéses; a *Hadifogoly magyarok története* térképén Taskentől keletre, a mai Zarkent környékén helyezik el.¹⁵⁶⁴ Ez azonban hegyes vidék, a leírások alapján pedig a tábor a steppén épült. Erős volt a széljárás, növényzet és víz alig akadt, a levegő rendkívül száraz és nyáron forró volt. A nagyjából ötven, 120–150 személynek helyet adó barakkot három sorban rendezték el, a *narikon* szalmamatracok enyhítették némileg az elhelyezés kellemetlen körülményeit; ezeket a foglyok áthelyezésük esetében magukkal vihatták. Az arikokból nyert víz csak felforralva volt fogyasztható. Az ételmezés minőségére nem, a mennyiségre azonban sok volt a panasz. A varró- és cipésműhelyekben a foglyok folyamatosan dolgoztak napi 20 kopek fizetésért, de ruhákból és cipőkből így is hiány volt. A tisztek, orvosok és medikusok elkülönített kis lakása sötét és fülledt volt, és semmilyen időtöltésre nem volt lehetőségük, még könyvekkel se rendelkeztek. A tábori kórház 8 barakkjában 1915 novemberében 282 beteget ápoltak, ám ezen felül nagyjából 2000 fogoly annyira le volt gyengülve, hogy fel kellett menteni őket a munkavégzés alól. Az egészségügyi személyzet 4 orosz és 5 osztrák orvusból, 3 medikusból és 29 ápolóból állt. A járványok közül a legtöbb áldozattal a malária járt – május és szeptember között 900 fogoly halt bele –, de tifusz, vérhas és vesegyulladás is gyakran előfordult.¹⁵⁶⁵ Egy ismeretlen fogolytól származó jelentés szerint 1916-ban napi 20 fogoly halt éhen, a legénységet és a tiszteket is verték. A halottakat állítólag minden kegyelet nélkül ásták el, és amennyiben nem fértek be a sírba, a holttestek megcsonkításától se riadtak vissza.¹⁵⁶⁶

1916 őszén jelentős előrelépést jelentett, hogy a Horn-delegáció kezdeményezésére leváltották az addigi rossz hírben álló parancsnokot, és a dr. Madsen szerint is kiváló munkát végző orosz főorvos¹⁵⁶⁷ vette át a tábor vezetését.¹⁵⁶⁸ Nem csak a vízellátást

¹⁵⁶¹ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

¹⁵⁶² Oroszul Золотая Орда. Karl Hartel (1879–1937) őrmestert (k. k. 21. Landsturm gyalogezred) naplójegyzeteinek tanúsága szerint élénken foglalkoztatta a tábor nevének helyes alakja, először arra jutott, hogy az valójában *Zolodna Orda*, de a későbbiekben visszavonta ezt a nézetét. KA NL 2117 (B, C) 2. füzet. 42, 51. o.

¹⁵⁶³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-700

¹⁵⁶⁴ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II.* 81. o.

¹⁵⁶⁵ *Thormeyer – Ferrière* 1916. 114–116. o.

¹⁵⁶⁶ HL I. Vh. 4404. d. 7/89-8

¹⁵⁶⁷ Neve a Horn–Selding-jelentésben két különböző alakban szerepel („Osberchevsky”, „Osberchovsky”), de valószínűleg egyik se helyes, a személyt egyelőre nem lehetett beazonosítani.

sikerült jelentősen javítani, de még kvaszt¹⁵⁶⁹ is állítottak elő, amit elsősorban a skorbutos betegeknek adtak, később levesek készítéséhez is felhasználták. A tábori kórház ugyancsak jelentős javulást mutatott mind higiénia, mind az élelmezés terén. Dr. Hermann Bardach ezredorvos külön kiemelte a hollandiai „Lijempf”-gyár által forgalmazott sűrített tej előnyeit, amelyből a betegek számára kakaót is tudtak készíteni.¹⁵⁷⁰ Osból és Katta-Kurgánból ekkor helyezték át ide a birodalmi német tiszteket.¹⁵⁷¹ A tisztek szálláshelyei ezzel szemben továbbra sem voltak megfelelőek, az ablakok és ajtók nem záródtak rendesen, és sok volt az egér. A tiszti tábor egy fiatal és kevésbé rátermett parancsnok vezette, akit röviddel a delegáció látogatása után eltávolítottak. A tisztek arra panaszkodtak, hogy se fogorvosi kezelésre, se vásárlás céljából nem mehetnek Taskentbe, és hogy az átkutatások során elvették tőlük tábori kulacsaikat, valamint a tanulási célból készített jegyzeteiket is. Mindezzel együtt mégis azt kérték, hogy ne helyezték át őket Szibériába, mert már berendezkedtek és megszokták a turkesztáni környezetet.¹⁵⁷²

1917 második felében a körülmények drasztikusan romlottak. Októbertől a foglyok szabályosan éheztek, a tisztek (160-170 fő) mindegyike kivétel nélkül beteg lett.¹⁵⁷³ Sándor Mór állatorvosnak (m. kir. 7. honvéd tábori ágyúezred) parancsba adták, hogy a tábor részére levágott állatok húsát szabályszerűen vizsgálja meg; a szemügyre vett hús mintegy tizedét fertőzöttnek találta. (Ez már korábban is okozott gondot a táborban, az orosz orvos azonban akkor kijelentette, hogy az orosz törvények szerint a borsókás¹⁵⁷⁴ hús megfőzve szabadon árusítható.)¹⁵⁷⁵ Karácsonykor egy gáttörés következtében több mint két hónapig ismét súlyos vízhiány lépett fel, és a kórházakban sem mosták a ruhákat. A nagy gabonahiány miatt 1918 elején sokszor hetekig nem volt kenyér, vagy csak kölesből sült, amitől sokan megbetegedtek.¹⁵⁷⁶ *„Egyesek egyenesen állati állapotra süllyedtek le, sokan üres tekintettel mászkáltak a barakkokban és összekeresgéltek a sikamlós és koszos padlón az eldobált cigarettacsikkeket, amiket aztán megrágtak és lenyeltek”,* emlékszik vissza Franz Praeg.¹⁵⁷⁷ A halálozási arány ekkor 4-5 fő volt naponta. Az orosz őrszemélyzet

¹⁵⁶⁸ HHStA MdÄ AR F36 412. d. Nr. Res. 323/5804/F. Egy másik, meg nem erősített forrás szerint a táborparancsnok öngyilkos lett a következményektől való félelmében: HL I. Vh. 4404. d. 7/89-8

¹⁵⁶⁹ Kenyérből erjesztett, alacsony alkoholtartamú ital.

¹⁵⁷⁰ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/2-114

¹⁵⁷¹ IW HLvRK Nr. 93, 1917. január 27. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1540. d.

¹⁵⁷² Horn – Selding 1916. 60–66. o.

¹⁵⁷³ Pethő András tartalékos zászlós beszámolója. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2137. d. 10-33/329

¹⁵⁷⁴ A galandféreg egyik lárvatípusa.

¹⁵⁷⁵ *Állatorvosi Lapok*, 1922. augusztus 31. 45. évf. 15-16. sz. 108. o.

¹⁵⁷⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2141. d. 10-33/1462

¹⁵⁷⁷ Praeg 1925. 203–204. o.

fokozatosan eltűnt a táborból, végül mindössze 8 fő maradt.¹⁵⁷⁸ Az év elején az oroszok átadták a táborparancsnokságot a fogoly tiszteteknek.¹⁵⁷⁹ Brun intézkedett annak érdekében, hogy Csernyajevből naponta két vonat szállítson vizet, és 2000 rubellel támogatta a vízcsatorna helyreállítását, amin 120 ember dolgozott. Az egészségügyi helyzet rendbetétele érdekében Kokandból ideküldték a hadifogoly dr. Josef Melzert, „*Turkesztán legjobb osztrák orvosát és adminisztrátorát*”.¹⁵⁸⁰ Február végére az ivóvízellátást sikerült rendezni, fertőtlenítőszerből is volt elegendő. Az élelemhiány azonban nem enyhült, egyes foglyok a steppén portyázva a helyi lakosság állatait rabolták el, mások a túlélés érdekében Taskentbe menekültek vagy beléptek a Vörös Gárdába.¹⁵⁸¹ A helyzet 1918 márciusában is nagyon instabil volt, naponta 1-2 fogoly halt meg az alultápláltság következtében. Brun úgy ítélte meg, hogy ezt a tábor tovább fenntartani több mint felelőtlenység. Agapov komisszártól ígéretet kapott arra, hogy a foglyokat Perovszkba evakuálják.¹⁵⁸² A döntést végül elodázhatatlaná tette egy szabotázsakció, aminek következtében a tábor teljesen víz nélkül maradt. A csatorna tisztítása miatt a vizet ugyanis leeresztették, a kiásott víztározókat azonban ismeretlenek egy éjszaka tönkretették, és a víz elfolyt.¹⁵⁸³ A petrográdi dán konzulátus 1918. július 27-i jelentése szerint a tábor lakóit Kazalinszkbe evakuálták.¹⁵⁸⁴

4.1.2. Szamarkand oblaszty

4.1.2.1. Dzsizak

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁵⁸⁵			„Néhány száz”
1916. január– március ¹⁵⁸⁶	374		374

¹⁵⁷⁸ Johann Diller hadnagy (cs. és kir. 27. gyalogezred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2143. d. 10-33/2012

¹⁵⁷⁹ AdR BKA BKA-I SL KG 1919 6A. d. 24-9/2-11

¹⁵⁸⁰ Übersichtsrapport über die Lage der Kriegsgefangenen im Gebiete Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 412. d. sz. n.; Brun 1931. 77. o. Helyenként Meltzer alakban is szerepel a forrásokban. 1914 szeptemberében esett orosz fogságba, és több mint hét év után tért haza. Fogolytársaiért tett önfeláldozó munkájáért még a háború alatt magasrangú német kitüntetésben részesült. *Das interessante Blatt*, 1922. július 13. 41. évf. 28. sz. 2-3 o.

¹⁵⁸¹ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666

¹⁵⁸² Bericht über die verschiedenen Lager Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

¹⁵⁸³ Bericht über die Lage der Kriegsgefangenen in Turkestan. HL I. Vh. 4367. d. 7-568

¹⁵⁸⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-833

¹⁵⁸⁵ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 15. o.

Hentschel és Willfort is azt említi, hogy a város nevének jelentése „pokol”. A hasonló hangzású perzsa eredetű *duzah* szó, ami a térség türk nyelveiben is használatos volt, valóban bír ilyen jelentéssel, valószínűbb azonban, hogy a szélsőséges időjárásra és a gyakori maláriára utaló, népetimológiai szüleményről van szó.¹⁵⁸⁷

A tábor 1914 októberében már működött, kezdetben meglehetősen kellemetlen körülmények között. A tiszteket tömegszálláson helyezték el, a kenyér minősége nagyon rossz volt.¹⁵⁸⁸ Willfort 1915. június 23-án érkezett meg a táborba. A természeti környezetet kifejezetten kellemesnek ítélte meg: egy nagyjából egy kilométer hosszú és fele ilyen széles völgymélyedés a Nuratau-hegység lábánál, gazdag növény- és állatvilággal, tiszta vizű hegyi patakkal, olcsó és jó minőségű élelmiszerrel. Ekkor a tisztek már létesítettek egy focipályát, és még egy miniatűr menázsériát is létrehoztak befogott ragadozó madarakkal. A parancsnokot Willfort előzékenyként jellemezte, kirándulásokat tett a városba és a környéken, majd augusztusban még arra is engedélyt kapott, hogy több társával Szamarkandba utazzon egy többnapos városnézésre. Ennek során szembesültek itt internált bajtársaik helyzetével is: *„Fél órával azután, hogy megcsodáltuk mindezt a pompát a meseváros Szamarkand ezen álomszerű békés részén, visszakerültünk a háború rémes képeibe a táborunkban, ahol betegek és szánalomraméltó nyomorékok hevertek.”*¹⁵⁸⁹ Kleinberg főhadnagy is egy szamarkandi kirándulást használt fel arra, hogy előkészítse szökését: csatlakozott egy itt megismert utazó artista csoporthoz, majd egy francia parkett-táncos irataival elvonatozott Szentpétervárig; mivel oroszul és franciául is jól beszélt, nem lepleződött le, és Finnországon keresztül hazajutott.¹⁵⁹⁰

A más táborokból érkező hírek alapján a tisztek úgy érezték, hogy helyzetük egészen tűrhető.¹⁵⁹¹ Az ellátást Kurt Popper tartalékos hadapród (cs. és kir. 87. gyalogezred) egy – az orosz cenzorok által nem ismert – német közmondással jellemezte

¹⁵⁸⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁵⁸⁷ Hentschel 1924. 23–24. o., Willfort 1930. 16. o. A város neve (özbegül Jizzax) valószínűleg szogd eredetű, és „kis erődöt” jelent.

<https://web.archive.org/web/20210527120002/https://samarkandtours.com/uz/uzbekistan/jizzakh/>
(Megtekintés: 2024. augusztus 8.)

¹⁵⁸⁸ Otto Schreiber főhadnaggyal (cs. és kir. 47. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2458.

¹⁵⁸⁹ Willfort 1930. 18–39, 40–46. o.

¹⁵⁹⁰ Barabás 1916. 69–72. o.; Az Est, 1916. április 20. 7. évf. 111. sz. 10. o. Feltehetőleg Kleinberg Miksa póttartalékos főhadnagy-hadbíróról (cs. és kir. 100. gyalogezred) van szó. Budapesti Közlöny, 1915. július 20. 49. évf. 166. sz. 4. o.

¹⁵⁹¹ Willfort 1930. 56. o.

1916. február 2-án: „Oberschmalhans” a konyhafőnök, aki nagyon jól teszi a dolgát (értsd: nagyon sovány a koszt.)¹⁵⁹²

1916. július 26-án érkeztek a hírek, miszerint Dzsizak óvárosában felkelés tört ki, a vasúti síneket tönkretették, elvágták a távirat- és telefonvezetékeket. A foglyok hamarosan maguk is látták a hegyoldalokon gyülekező fegyvereseket, hallották a lövések dördülését. A táborban éles löszert osztottak az őrségnek, megtiltották a foglyoknak a szabadban tartózkodást és kevés kivétellel minden általuk emelt épületet le kellett rombolniuk. Estére érkeztek meg az újabb hírfoszlányok az események közelebbi lefolyásáról: eszerint a szárt polgármester a főtéren tartott gyűlésen tudatta a hadtápszolgálat bevezetését, de felvillantotta annak lehetőségét, hogy 100 aranyrubel fizetésével ezt ki lehet váltani. Az ennek nyomán kialakuló tumultusból a polgármester épp csak el tudott menekülni, a városparancsnokot, Rukin ezredest és Likotlov rendőrfőnököt azonban meglincselték. A foglyokat még aznap az erődbe terelték, ahol a 80 tisztet az óvárosba vezető útra néző, legszélső barakkban helyezték el; Willfort szerint aligha véletlenül, így ők estek volna elsőként a feldühödött tömeg áldozatául. Az éjszaka azonban nyugalomban telt, és másnap visszavitték őket a táborba, amit teljesen érintetlenül találtak. 29-én újra feltűntek fegyveresek, a táborőrség pánikba esve összeterte a foglyokat és fejvesztve menekültek az erődbe. Ekkor azonban megérkezett az erősítés, több száz kozák, 200 gyalogos és két löveg, amelyekkel az óvárost kezdték löni. Ezt követően megkezdődött a több napos szabadrablás és gyilkolás, a környező falvakat felgyújtották. Mintegy 1000 bennszülöttet egy szurdokban összeterve, tűzésséggel és géppuskákkal kaszaboltak le. Az utcákat elborító emberi és állati maradványokat fogolyosztatokkal temetették el. A folyamatosan érkező orosz csapatok a foglytábort és létesítményeit is egyre inkább birtokba vették. Augusztus 19-én valamennyi foglyot útnak indítottak Szkobelembbe, a tábort felszámolták.¹⁵⁹³

4.1.2.2. Hilково

	Legénység	Tisztek	Összesen
1918. ¹⁵⁹⁴			2-300

¹⁵⁹² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-524.

¹⁵⁹³ Willfort 1930. 69–84. o.

¹⁵⁹⁴ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2142. d. 10-33/1652

A tábor közelében működött egy cementgyár, ahol Lovcsányi József egyévi önkéntes tizedes (m. kir. 29. honvéd gyalogezred) először fizikai, majd mérnöki végzettségének megfelelő szellemi munkát végzett, napi 40 kopek fizetésért.¹⁵⁹⁵

4.1.2.3. Katta-Kurgán

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁵⁹⁶			1000
1915. november 1. ¹⁵⁹⁷	5594	81	5675
1915 tavasz–ősz ¹⁵⁹⁸			6500
1915. december 30. ¹⁵⁹⁹	900	61	961
1916. január– március ¹⁶⁰⁰	400		400
1916. október 22. ¹⁶⁰¹	643	2	645
1916. december ¹⁶⁰²			3200
1918. január ¹⁶⁰³	513	2	515

Csernok Rudolf Károly, a cs. és kir. 17. gyalogezred hadapródjelöltje és mintegy 1200 legénységi fogoly 1915. január 23-án érkezett meg Taskenten keresztül a katta-kurgáni táborba. A tisztek az orosz táborvezetés szemében túlzottan példás rendet és fegyelmet teremtettek, ezért megtiltották nekik a legénységgel való érintkezést. A rangidős tiszt Oliver Möhwald cs. és kir. 49. gyalogezredbeli százados és Mattyók László¹⁶⁰⁴ m. kir. 23.

¹⁵⁹⁵ Lovcsányi L. Józseffel felvett jegyzőkönyv. HL I. Vh. 4403. d. B.I. 29/L-33

¹⁵⁹⁶ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 15. o.

¹⁵⁹⁷ Übermittlung von Abschriften der Berichtsbeilagen. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-328

¹⁵⁹⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-23

¹⁵⁹⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1351. d. 10-35/6-23

¹⁶⁰⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁶⁰¹ Horn – Selding 1916. 73–75. o.

¹⁶⁰² Krist 1936. 107. o.

¹⁶⁰³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁶⁰⁴ Mattyók László (1886–1947) később Osba került, ahonnan Csenokkal, Nagy László főhadnaggyal (cs. és kir. 2. gyalogezred) és Reiser György zászlóssal (m. kir. 5. gyalogezred) 1918. április 12-én megszökött és hazajutott. A sors úgy hozta, hogy a második világháborúban is orosz fogságba esett, de innét már nem tért vissza: 1947. november 24-én Bogorodszkban halt meg.

honvéd gyalogezeredbeli főhadnagyok voltak. Udvardi Lázár 1915 késő nyarán érkezett meg, ekkor a barakkok még félkész állapotban voltak. *„Egyelőre megvan a tetejük, pár gerenda tartja őket. Egészen olyanok, mint a nyílt kocsiszínek. Leástak a földbe pár gerendát, erre a tető vázát, befödtek levelekkel, tetejébe 4-5 cm vastag sárréteg, készen a barakk. [...] A betegszoba a barakkokkal hasonlóan volt megépítve, de már vályogfallal is körülvéve, előtte egy kis tér, perzselően süti a nap, tele betegekkel. Legtöbb maláriás. Rossz nézni, hogy rázza őket a hideg az izzó napon.”*¹⁶⁰⁵

1915 őszéig egy adat szerint 900 fogoly halt meg. Palkovits Lőrinc decemberig 1600 halottat említ, és 600-800 súlyos beteget. A kórházban olyan rosszak voltak a körülmények, hogy időszakosan 10-15 beteg is meghalt naponta.¹⁶⁰⁶ Passow nővér jelentésében az áll, hogy 37 birodalmi német tisztből 7 meghalt, 22 pedig maláriás volt. A táborvezetés a delegáció szerint több szabálytalanságot is elkövetett, és szükségesnek látták a tábor azonnali felszámolását.¹⁶⁰⁷ Az év végén a foglyok egy részét valóban elszállították, a helyükön egy szibériai ezredet szállásoltak el; ezek a katonák rövidesen ugyancsak tömegesen szenvedtek a maláriától.¹⁶⁰⁸ Mindezek ellenére az Schou látogatásakor, 1916 tavaszán még működött, de újabb ígéretek hangzottak el annak kiürítéséről.¹⁶⁰⁹

Egy ismeretlen tiszt arról számolt be, hogy 1916 nyarára már jobban alkalmazkodtak a körülményekhez. A soraiból kiolvasható gondtalanság és a bőséges élelemellátásra való utalások erős kontrasztban állnak a korábbi forrásokkal.¹⁶¹⁰ A táborparancsnok ezredest, aki nem csak a foglyokkal, de a saját legénységével is kegyetlen módon bánt, egy orosz katona lelőtte.¹⁶¹¹ Ekkoriban érkezett meg Gustav Krist a táborba, és ugyancsak viszonylag rendezett körülményekről számol be. A 22 tiszt egy kőpavilonban lakott, a nyolc tisztiszolga és a szakács egy kis, otthonosan berendezett melléképületben. A legénységi barakkba elvileg továbbra se léphettek be, de a gyakorlatban éjjelente sokszor beosontak. Mivel a párbajozás tiltva volt, a felmerülő ellentétek későbbi rendezése érdekében aprólékos jegyzőkönyveket vettek fel az incidensekről.¹⁶¹² A táborparancsnok

<https://adatbazisokonline.mnl.gov.hu/adatbazis/katonak-a-gulagon/adatlap/27898865?search=%22matty%C3%B3k%20%C3%A1szl%C3%B3k%22>
2024. március 4.)

(Megtekintés:

¹⁶⁰⁵ Udvardi 1996. 20. o.

¹⁶⁰⁶ HL Tgy.: 4197.

¹⁶⁰⁷ Passow – Drechsel 1916. 11, 18. o.

¹⁶⁰⁸ Udvardi 1996. 23. o.

¹⁶⁰⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/133

¹⁶¹⁰ IW HLvRK Nr. 79, 1916. október 14. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/219

¹⁶¹¹ Udvardi 1996. 20. o.

¹⁶¹² Krist 1936. 84–90. o.

tekintettel volt a foglyok rossz ruházatára, így nagyon rossz időjárás esetén felmentette őket a munkavégzés alól.¹⁶¹³

A vízhiány ebben a táborban is komoly gond volt, sok fogoly a nagy hőségben forralatlanul itta a szennyezett, iszapos vizet a tábor melletti árokból. 1916 közepén tífusz ütötte fel a fejét a nyári táborban. Tomsch százados táborvezető hiába hívta fel a városparancsnok figyelmét a veszélyre, a szükséges lépések elmaradtak, a járvány a tábor többi részén is berobbant. Az első napokban átlagban 10, augusztus végén már 100 fogoly halt meg naponta.¹⁶¹⁴ 1916 októberére két zászlós és egy orvos, dr. Pfau kivételével minden tisztet már Zolotaja Ordába szállítottak. A Horn-delegáció – amelyet először nem is óhajtottak ideengedni, mondván a tábort már felszámolták – 250 fő legénységet talált itt, 51 főt a kórházban, Bekin hadnagy parancsoksága alatt. Valamennyien maláriások voltak, és ez volt a delegáció által meglátogatott egyetlen olyan kórház, ahol az orosz főorvos mellett a hadifogoly orvosra is volt panasz. Az épület rendetlen és koszos volt. 300 fő – kizárólag csehek, lengyelek és románok – a vasútépítésen dolgozott, 42 fő a gyapotfeldolgozó gyárban. Az ellátásuk rendben volt, a kosztfeljavító pénz levonása után 24 kopeket kaptak naponta. Szívesen dolgoztak itt, és a gyárigazgató is elégedett volt velük.¹⁶¹⁵

A tífuszjárvány, ami ősszel elmúlófélben volt, a szokatlanul hideg télen ismét felütötte a fejét. Mivel már a város lakosságát is veszély fenyegette, a parancsnok azonnal segítséget követelt Taskentből, ami 28 darab oltóampulla formájában érkezett meg a 3200 fogoly számára. A 4. számú barakk 280 lakója december 23-ára kivétel nélkül meghalt, az épületet innentől csak „halottasházként” emlegették. Tavaszra néhány százan maradtak a táborban. A temetőben több mint 8000 fogoly nyugodott, sírkeresztet az utolsó 2000 már nem kapott, mert elfogyott a faanyag.¹⁶¹⁶

Az ételmezés ekkor már csak heti egyszer tartalmazott húst, ami többnyire öreg lovak és tevék ínjoint és csontjait jelentette, háromszor kását só és zsír nélkül, a tea és cukor heti kimérete egy napra volt elég, kenyérből napi 100 gramm jutott. Munkalehetőség alig volt, a tisztek „önként lemondtak” gázsijuk feléről a táborparancsnok javára.¹⁶¹⁷ Ekkoriban 500 új foglyot is ideszállítottak Taskentből, újra megjelent a skorbut. Krist felidézi, hogy az ortodox húsvét alkalmával a foglyoknak engedélyezték, hogy a tábor faláról nézzék a

¹⁶¹³ Pospischill 1931. 305–306. o.

¹⁶¹⁴ Udvardi 1996. 21. o.; Krist 1936. 104–105. o.

¹⁶¹⁵ Horn – Selding 1916. 71–77. o.

¹⁶¹⁶ Krist 1936. 106–109. o.

¹⁶¹⁷ Krist 1936. 109–111. o.

közeli templom körüli ünnepséget. A fal azonban a szokatlan terheléstől összeomlott, amit követően a foglyok az asztalokra kihelyezett élelmet pillanatok alatt elzsákmányolták, és mire az őrség a helyszínre ért, már el is fogyasztották. A Krist elmondásában némileg komikusnak ható esetnek a valóságban súlyos következményei lehettek volna, ha nem sikerül a táborparancsnokot meggyőzni, hogy a foglyok ártatlanok a fal leomlásában, és csak a határtalan éhség okán vetemedtek erre a cselekményre.¹⁶¹⁸ A tábor a jelek szerint tovább működött a polgárháború idején is. John Kleberg Szkobelev mellett említi azon különösen rossz körülményű táborok között, ahol sikerült az élelemellátást 1918 júniusára némileg feljavítani: napi $\frac{3}{4}$ funt fekete kenyér, kétszer leves összesen 1 funt hússal, 3 zolotnyik cukor, tea. A betegek számára 1 $\frac{1}{2}$ funt félbarna kenyér, káposztás leves, 6 zolotnyik cukor, tea.¹⁶¹⁹

4.1.2.4. Szuljuktinszk

Kizil-Kijához hasonlóan szénbánya. Egyes forrásokban Szuljakta-Kopp, vagy csak Kopp alakban szerepel.

4.1.2.5. Ura-Tyube

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. november 1. ¹⁶²⁰	59	3	62
1918. január ¹⁶²¹	41		41

A táborról egyelőre nem állnak rendelkezésre további adatok.

¹⁶¹⁸ Krist 1936. 115–126. o.

¹⁶¹⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-223

¹⁶²⁰ Übermittlung von Abschriften der Berichtsbeilagen. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-328

¹⁶²¹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

4.1.3. Fergána oblaszty

4.1.3.1. Kokand¹⁶²²

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január 8. ¹⁶²³	5987	57	6044
1916. április 1. ¹⁶²⁴	9821	75	9896
1916. október 4. ¹⁶²⁵	861	9	870
1918. január ¹⁶²⁶	582		582
1918. március ¹⁶²⁷			1170
1918. július ¹⁶²⁸	1800	3	1803

Kokand egyike Özbegisztán legrégebbi településének, hosszú évszázadokig fontos állomása volt a Selyemútnak, 1740-től az orosz hódításig a Kokandi Kánság fővárosa volt. A tábor a kokandi kán korábbi parkjában létesítették, a Cramer-delegáció 1916. január 8-án 2 tisztet, 5 orvost és 5987 fő legénységet talált itt, akinek egy negyede volt magyar, a többség szláv. 55 tisztet a városi kreposztyban szállásoltak el.¹⁶²⁹ A Horn-delegáció látogatásakor, kilenc hónappal később, október 4-én 861 fő legénység és 9 tiszt tartózkodott a táborban Csonik ezredes¹⁶³⁰ parancsnoksága alatt, a foglyok nagyobb része külső munkavégzésen volt. A barakkok rendezett benyomást tettek, pakurával átitatott agyagpadlóval, az ablakok többsége nyitható volt. A tisztálkodást és a mosást a táboron belül elhelyezett lavórokban lehetett elvégezni, ahol egy üst még meleg vizet is biztosított. Maguk a foglyok létesítettek egy látványos, vízeséssel is rendelkező nyári fürdőmedencét. A téli időszakra a barakkoknál egy további fürdőlétesítmény épült. A sütőde és a konyha állapota megfelelő volt, a koszt ugyan meglehetősen egyoldalú, azonban engedélyezték a foglyoknak a városban való vásárlást.¹⁶³¹

¹⁶²² A fejezet egyes részei megjelentek: *Forgács* 2023. 57–67. o.

¹⁶²³ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 130. o.; KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁶²⁴ Aufstellung des Pastor Sarwe über Anzahl der Kgf. in Perm und Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 323/4358/F.

¹⁶²⁵ *Horn – Selding* 1916. 28. o.

¹⁶²⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁶²⁷ Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 9. o.

¹⁶²⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-792

¹⁶²⁹ *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy II.* 1930. 130. o.

¹⁶³⁰ Jellemzése: „jó”; felesége egy német hölgy volt. Namensliste der Kommandanten und russischen Lazarett-Aerzte in Turkestan. HL I. VH. 4362. d. 2. o.

¹⁶³¹ *Horn – Selding* 1916. 28–29. o.

Nem rendelkezett a tábor azonban betegszobával, hiába kérelmezte ezt ismételt dr. Hermann Ulbrich¹⁶³² cs. kir. főorvos. Az enyhébb betegségben szenvedőket a barakkokban hagyták. Az orvosok lakásai nem voltak jó állapotban, bolhák, poloskák és esetenként skorpiók is nyüzsgöttek bennük. A katonai kórházat a kreposztyban rendezték be, állapota kielégítőnek találtatott. A delegáció látogatásakor 70 beteg feküdt itt, közülük hárman tífusszal, akadt néhány maláriás eset, de járványveszély ekkor nem fenyegetett.¹⁶³³ A helyzet korábban a rendkívül szórványos adatok alapján ennél jóval rosszabb volt: „1915. július. Sok haláleset, időjárás elviselhetetlen, a hőség hatalmas. A víz rossz, tífusz.”¹⁶³⁴ Gyémánt Ferenc, a m. kir. 3. honvéd gyalogezred hadapródja 1916. január 24-én, tehát kevéssel a Cramer-delegáció ottjárta után egy német nyelven írt hadifogoly-levelezőlapon – amely szerint egészségesek és jól vannak – a sorok között, láthatatlan tintával rettentő körülményekről számol be: „Pusztulunk naponta 15 ember hal meg typhusban. Az oroszok felháborítóan közönyösek. Együtt lakunk a menekültekkel, akik között szintén dühöng e betegség. Nincs kihez fordulnunk. Sürgős erélyes intézkedés kell. Nagyon szeretnénk még egyszer haza menni. Most temettük el egy tisztársunkat. Csodáljuk, hogy otthon mit sem tudnak az itteni valóban ázsiai állapotokról. Kötelességemnek tartom ezt megírni.”¹⁶³⁵

Kokand a világháború során elosztótábor szerepet is betöltött, innen vitték tovább a foglyokat egyrészt a Fergána-völgy más táboráiba, másrészt a környéken található mezőgazdasági és ipari létesítményekbe munkavégzésre. Foglyok dolgoztak a kokandi vasút építésén és a közeli hegyek bányáiban is.¹⁶³⁶

1916 tavaszára Kokandban olyannyira sikerült javítani a körülményeken, hogy Schou szerint „mintatáborrá” vált. Ez mindenekelőtt a tábor ekkori osztrák orvosának, dr. Josef Melzernek volt az érdeme, aki orosz kollégájával együttműködve egy olyan konyhát létesített, amelyben fejenként 4 kopeknyi összegből gazdálkodva zöldségből, rizsből, tésztából, esetenként húsból álló, tápláló étkeket állítottak össze. Ennek köszönhetően sikerült a táborban kiirtani a skorbutot, és más járványok ellen is ellenállóbbá tenni a

¹⁶³² Dr. Hermann Ulbrich a przemysli helyőrségi kórház szemészeti osztályát vezette, a vár feladásakor esett orosz fogságba, egy ideig a taskenti táborban tartózkodott. *Prager Tageblatt*, 1915. június 15. 40. évf. 164. sz. 5. o.

¹⁶³³ Horn – Selding 1916. 29–30. o.

¹⁶³⁴ Melléklet a Vöröskereszt stockholmi konferenciájának ötödik ülésének jegyzőkönyvéhez, 1915. november 27. HL I. Vh. 4362. d. 45. o.

¹⁶³⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-294. Gyémánt Ferenc (1893–?) a Fergána-völgy más táborait, így Hodzscentet és Szkobelevet is megjárta, végül 1918. március 31-én hamis okmányokkal Taskenten keresztül hazaszökött. Vö.: Gyémánt Ferenc tartalékos zászlós jelentése hadifogságáról, Debrecen, 1918. május 14. HL I. Vh. 4404. d. 211–212. p.

¹⁶³⁶ Sobirov – Mamadaliyev 2021. 100. o.

foglyok szervezetét. Dr. Melzer azzal a kéréssel fordult Schouhoz, hogy legyen segítségére Hans Ziemann *Handbuch der Tropenkrankheiten*¹⁶³⁷ című könyvének beszerzésében – azt ugyanis reménytelennek vélte, hogy postai úton valaha eljutna hozzá. A kórház gyógyszerjét fél évig egy magyar hadifogoly, Gál Albert egyévi önkéntes, a m. kir. 29. honvéd gyalogezred szakaszvezetője vezette.¹⁶³⁸ A kokandi táborban elért sikerek jelentőségét mutatja, hogy azokat a cs. és kir. Hadügyminisztérium jelentésében külön kiemelte, Spiegelfeld báró pedig mintaként ajánlotta a Svéd Vöröskereszt számára.¹⁶³⁹ 1916. április elsején a foglyok létszáma: 71 tisz, 6085 fő legénység a városon belül, 4 tisz és 3736 fő legénység a külső táborban, összesen tehát 75 tisz és 9821 fő legénység. Ezzel Kokand a harmadik legnépesebb turkesztáni fogolytábor volt Troickij (51 tisz, 13954 fő legénység) és Taskent (714 tisz, 12 626 fő legénység) után.¹⁶⁴⁰

Jerome Davis jelentése szerint 1916 végén 300 fő tanult 15 tanárnál 11 különböző tantárgyat, a tábori könyvtár 181 kötetel rendelkezett. A zenekar 15 hangszerrel és két kóruossal működött, heti rendszerességgel adott koncerteket, és tornabemutatók tartásához is rendelkeztek a szükséges eszközökkel. A foglyok a helyi hagyományokat követve egy textilipari műhelyben tudták produktívan eltölteni idejüket. Akárcsak Szkobelevben, itt is hetente két alkalommal tartottak istentiszteleteket.¹⁶⁴¹

A körülmények a jelek szerint az 1916. év során sem indultak romlásnak. Lydig 1917. január 2-án járt a táborban: a higiéniai körülmények kielégítőek voltak, a latrinákat naponta fertőtlenítették, a konyha a foglyok és az orosz katonák számára is főzött. A kórházban fekvő 50 beteg között egy tifuszos vagy himlős esetet se talált; az itteni latrina állapota azonban némi kritikára adott okot. Lydig 1000 rubelt adott át a főorvosnak a váratlanul felmerülő kiadások fedezésére.¹⁶⁴² Az árak rendkívül gyors emelkedése azzal fenyegetett, hogy a korábban elért eredmények gyorsan semmissé válhatnak. Dr. Ulbrich április 11-én kelt levelezőlapjában arra figyelmezteti a Magyar Vöröskeresztet, hogy anyagi forrásaik rövidesen kimerülnek. A beteg legénységi állományt ekkor már 7000 főre becsülte, ami rendkívül súlyos járványhelyzetre utal.¹⁶⁴³ Ezt alátámasztja egy későbbi adat

¹⁶³⁷ „Trópusi betegségek kézikönyve”.

¹⁶³⁸ Gál Alberttel felvett jegyzőkönyv, 1918. június 20. HL I Vh. 4405. d. 13420/el.n.b.ü. Később egy helyi német orvos laboratóriumában bakteriológiai vizsgálatokat végzett.

¹⁶³⁹ Kivonat Schou Cramernek írt leveléből, 1916. április 15. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1356. d. 10-35/133.

¹⁶⁴⁰ Aufstellung des Pastor Sarwe über Anzahl der Kgf. in Perm und Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 323/4358/F.

¹⁶⁴¹ Harte jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 10, 14, 17, 21, 25. o.

¹⁶⁴² HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410/7/1917. 11–12. o.

¹⁶⁴³ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1543. d. 10-35/306

a nyári időszakból, amely szerint a táborban újra jelen volt a tífusz.¹⁶⁴⁴ 1918. január 27-én Brun a tábor körülményeit már ismét kifejezetten jónak találta, újfent kiemelve dr. Josef Melzer, illetve Rumpel¹⁶⁴⁵ százados tevékenységét, akiknek ezek szerint sikerült konszolidálni az állapotokat.¹⁶⁴⁶

A tavaszi időszakban sok fogoly dolgozott a városban élelemért vagy jónak tekinthető fizetésért, amiben a kokandi német kolónia segítsége is szerepet játszott. De voltak, akik ennél ambiciózusabb tervek szöttek, és vállalkozásba kezdtek: így alakult meg 1918. február 18-án Fispán Géza¹⁶⁴⁷ kezdeményezésére a kokandi cigaretta- és hüvelygyár.¹⁶⁴⁸ Tulajdonosai: Szenyovszky Ferenc, Balla Mózes galgóczi polgári iskolai tanár, Pöhl Viktor¹⁶⁴⁹ és Krivanek Rezső csévi állami elemi iskolaigazgató. A termelést a Jerome Davis által kialakított kaszinóépületben végezték, amely ekkoriban már régóta kihasználatlanul állt a magas árakból, az általános letargiából és a kevés szabadidőből kifolyólag. A vállalkozás sokat köszönhetett Latzkovits Antal¹⁶⁵⁰ tapasztalatainak, aki korábban Szkobelemben dolgozott az ott létesített cigarettagyárban. Kokandban ez volt az első ilyen jellegű gyár, így annak ellenére, hogy a polgárháború elhúzódása miatt egyre nagyobb gondot okozott a nyersanyagok beszerzése, kifejezetten sikeresen működött. Szenyovszky felidézi, hogy egy alkalommal két nap alatt 40 000 plusz cigarettát is előállítottak egy megrendelés teljesítése érdekében. *„Azt hiszem, hogy ha mr. Davis ekkortájt elvetődött volna hozzánk, amerikai létére nagyon megörült volna kaszinója ilyentén való átváltozásának”*, jegyzi meg. A vállalat egészen Szenyovszky és társai hazautazásáig, 1920. július 22-éig működött.

A helyi lakosággal addig ápolt jó viszony a polgárháború zűrzavarainak esett áldozatul. A Vörös Gárda tagjai – köztük számos hadifogoly – a nagyobb városokban lefoglalták a készpénzt. Kokandban kifosztották, majd felégették a bazárt és a környező

¹⁶⁴⁴ Petrográdi dán küldöttség jelentése, 1917. november 23. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1431. d. 10-7/7-675

¹⁶⁴⁵ Valószínűleg Rumpel Lajos (született: 1872-ben Zarában), a cs. és kir. 16. gyalogezredben szolgált. A „Hadifogoly Magyarok Történetében” ugyan Rumpel Károly szerepel (322. o.), ilyen nevű tiszt azonban nem található sem a Militärschematismusokban, sem a veszteségi lajstromokban.

¹⁶⁴⁶ Übersichtsbericht über die Lage der Kriegsgefangenen im Gebiete Turkestan. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 6–7. o.

¹⁶⁴⁷ Született 1894-ben Kecskeméten, m. kir. 38. népfelkelő honvéd gyalogezred. Hazatérése után kereskedőként dolgozott szülővárosában. Vö.: *Kecskeméti Közlöny*, 1940. június 12. 22. évf. 132. sz. 5. o.

¹⁶⁴⁸ Szenyovszky Ferenc visszaemlékezését – melyet nem sokkal hazatérése után, 1922. október 3-án vetett papírra – az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi (jelzete: Oct. Hung. 1521). A gyár történetére vonatkozó részt a „Hadifogoly Magyarok Története” is közli: *Baja – Lukinich – Pilch – Zilahy* 1930. 414–415. o.

¹⁶⁴⁹ Pöhl Viktor Oszkár (1893–1982), később a Nemzeti Bank főfelügyelője.

<https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/499554#> (Megtekintés: 2023. május 7.)

¹⁶⁵⁰ Helyenként *Latzkovics*, m. kir. 5. honvéd gyalogezred. Sorsa ismeretlen, a családjá még 1930-ban is kereste. *Kis Újság*, 1930. február 13. 43. évf. 36. sz. 4. o.

lakónegyedeket, az egyre kegyetlenebb vérengzések során mintegy 10 000 helyi lakos – főleg nők és gyermekek – vesztették életüket. Az ennek nyomán kitört zavargások során a felfegyverkezett szántók kilenc foglyot meggyilkoltak a kórházban. Csak a tisztek felelősségteljes viselkedésének köszönhetően sikerült a kedélyeket annyira lenyugtatni, hogy ezt nem követték újabb erőszakos cselekedetek. Az eset különös tragikuma, hogy sok más turkesztáni táborral ellentétben Kokandban a foglyok közül ekkor még szinte senki se lépett be a Vörös Gárdába – feltehetőleg éppen a kedvezőbb élelmezési és elhelyezési körülményeknek köszönhetően.¹⁶⁵¹ Brun jelentése szerint márciusban 1170 fogoly tartózkodott Kokandban, az azonban nem világos, hogy ez melyik táborra, esetleg mind a kettőre vonatkozik-e; de a „vad hazatérés” időszakában a létszámok folyamatos változása eleve csak nagyságrendi becsléseket tesz lehetővé. Egy júliusi keltezésű összefoglaló jelentés szerint a táborban maradottak jelentős része hadirokkant volt, akik „*nagy nélkülözésekkel néznek szembe.*”¹⁶⁵²

1918. november 13-án, a belgrádi egyezmény aláírásának napján radikális változás kezdődött a kokandi tábor életében. „*Ezen a napon adatott tudtunkra, hogy Magyarországon a proletárdiktatúra kitört.*”¹⁶⁵³ *Ezen a napon szűnt meg Brun dán kapitány hatásköre, aki bennünket ez ideig, mint a monarchia megbízottja, istápol*”, emlékszik vissza Szenyovszky Ferenc a sorsfordító napra. A bolsevik agitáció szerint a hadifogság végleg megszűnt, mindenki „szabad proletártestvér”, és természetesen kötelessége az orosz forradalom támogatása. Aki erre nem érzett késztetést, megkísérelt megszökni, ez azonban egyre nehezebbé vált, miután megkezdődött az egykori foglyok kommunista pártba való beszerzése; „*a pártvezetőség az oroszok által mindenképpen támogatott s vagy korlátolt eszűekből vagy gazemberekből állott.*”¹⁶⁵⁴ A munkaképes egykori foglyokat Kokandban a sok más táborban is alkalmazott módszerrel próbálták a Vörös Gárdába kényszeríteni: a „munkásbörzék” által közvetített állások betöltését kimondva-kimondatlanul a párttagsághoz kötötték. Más módon munkát vállalni tilos volt (a gyakorlatban természetesen ennek ellenére megtörtént). A megélhetésüket veszített, de a Vörös Gárdába belépni nem hajlandó foglyokat a tábororvosok igyekeztek rokkantnak nyilvánítani, hogy alapellátásuk legalább átmenetileg biztosítva legyen. A kokandi

¹⁶⁵¹ Schulman jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-666; Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 1, 9–10. o.

¹⁶⁵² Lage und Verkehrsmöglichkeiten in Russland. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-586.

¹⁶⁵³ Ez természetesen nem felelt meg a tényeknek, a Magyarországi Tanácsköztársaságot csak 1919. március 21-én kiáltották ki.

¹⁶⁵⁴ Oct. Hung. 1521. 18–21. o.

konyhafelügyelő, Herczeg József¹⁶⁵⁵ még korábban előrelátóan titkos készleteket hozott létre, ezekből különösebb feltűnés nélkül tudták társaikat élelmezni. A munkásbörzék által közvetített foglyok természetesen hamarosan azzal szembesültek, hogy őket „sorsolták ki” frontszolgálatra.¹⁶⁵⁶

Jól jellemzi a körülményeket egy nagymérvű lopási eset, amelyben kokandi hadifoglyok voltak érintettek, és amelyet Dr. E. Lindholm¹⁶⁵⁷ svéd delegált jelentett 1920. március 22-én.¹⁶⁵⁸ Az önkényesen végrehajtott konfiskálások következtében a vagyonosabb lakosok mindent elkövettek, hogy értékeiket valamilyen módon elrejtse. Woldemar Alexander Koch¹⁶⁵⁹ (1870–1919) rigai származású kereskedő röviddel halála előtt ebből a célból nagyértékű vagyontárgyait rábízta Oskar Kokesch¹⁶⁶⁰ osztrák hadifogolyra – korábban cs. és kir. 84. gyalogezredbeli egyévi önkéntes orvos – aki egy ideig a családnál lakott. A briliánsokkal, rubinokkal, gyöngyökkel díszített aranyékszerek, gombok, valamint egy doboznyi pénzérme összértéke közel 6 millió rubelt tett ki. Kokesch azonban, miután elvállalt egy orvosi állást a városon kívül, a család tudta nélkül továbbadta ezeket Stefan Stiller¹⁶⁶¹ tartalékos őrmesternek, akihez nem sokkal később betörték, és az értékpapírokon kívül mindent elloptak. Felmerült azonban a gyanú, hogy a fényes nappal történt eset során csak könnyebben megsebesült Stiller valójában összejátszott az állítólagos betörőkkel.¹⁶⁶² Koch özvegye, Rigmor Steenberg három gyermekkel teljesen kifosztva maradt a forrongó Kokandban. Az adott körülmények között semmi esély nem látszott arra, hogy az értékek előkerüljenek, ezért Lindholm kötelességének érezte, hogy az osztrák hatóságokat értesítse az esetről. Sejthető volt ugyanis, hogy a rablók a lopott javakat magukkal fogják vinni. Mivel a négy gyanúsítottból hárman – Stefan Stiller, Franz Tschammerhöll szakaszvezető és Josef Ros(s)meisel – lakóhelyük szerint ekkor már csehszlovákiai illetőségűek voltak, az Osztrák Hadifogoly- és Civil Internálthivatal kezdeményezte, hogy a svéd küldöttség az ottani illetékeseket is

¹⁶⁵⁵ M. kir. 29. népfelkelő honvéd gyalogezred, civilben a Budapesti Központi Járásbíróság irodafőtisztje. HL Hfgy. 25. d. 254. sz.

¹⁶⁵⁶ Oct. Hung. 1521. 24–28. o.

¹⁶⁵⁷ Az ő személyével kapcsolatban csak annyit tudunk biztosan, hogy Dr. Ferdinand Lindholm (1883–1963) svéd meteorológus fivére, és a petrográdi svéd királyi küldöttség megbízásból tartózkodott Turkesztánban.

¹⁶⁵⁸ Diebstahl in Kokand. AdR BKA BKA-I SL KG 1920 57. d. 11-21.

¹⁶⁵⁹ <http://www.slaegter.dk/getperson.php?personID=I44355&tree=tree1> (Megtekintés: 2023. március 24.)

¹⁶⁶⁰ A jelentés elején „Kochert” alakban szerepel a név, a későbbi szövegkörnyezetből azonban egyértelmű, hogy ugyanarról a személyről van szó.

¹⁶⁶¹ Született 1889-ben Arnsdorfban (ma: Arnultovice, Rudník, Csehország), alakulata a cs. és kir. 11. ulánuszred. Verlustliste Nr. 578, 1917. május 22. 53. o.

¹⁶⁶² Az esetet Szenyovszky is felidézi, de konkrét személyeket nem gyanúsít: „Hivatásos rablók voltak-e ezek, vagy pedig csak kommunisták által megfizetett vagy felbízott agent provocateurök, azt sosem tudtuk meg.” Oct. Hung. 1521. 28–29. o.

értesítse. Az eset további fejleményeit nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy Kokescht nem sokkal később, 1922. július 8-án az innsbrucki egyetemen doktorrá avatták¹⁶⁶³, majd körzeti orvosként dolgozott Parndorfban.¹⁶⁶⁴ Ezek alapján feltehető, hogy nem találtatott bűnösnek az esetben.

Egyes foglyok úgy vélték, meg kellene várni, amíg a brit intervenciók erők eljutnak Turkesztánig, vagy a bolsevik forradalom elbukik, sokan viszont már semmiben se bíztak. 1919. június vagy július elsejére virradó éjjel¹⁶⁶⁵ ötven hadifogoly szökött meg egyszerre a kokandi táborból, ruhákkal, élelemmel, sóval és dohányval megtömött pakkokkal a hátukon. A Fergána-medence magas hegységek övezte természetes börtönéből nem sok lehetséges kivezető út kínálkozott. Nyugat felé az ashabádi brit jelenlét miatt csak Csardzsujig közlekedett a vonat, amely után a Kara-kum extrém száraz esőárnyék-sivataga állta a szökevények útját. A hszincsiangi Kasgarba vezető karavánútról azt beszélték, hogy csak az év kis szakaszában járható; de Kínába a korábbi tapasztalatok alapján egyébként se volt ajánlatos szökni, mert hamar újra rabláncon találhatták magukat. A csoport így a dél felé, Szoh¹⁶⁶⁶ irányában a Karategin¹⁶⁶⁷ szűk hágóin át vezető kockázatos út mellett döntött. Egy felfogadott orosz vezető kalauzolásával négy nap alatt jutottak el Gharm¹⁶⁶⁸ városáig, az első településig, ahol lehetőségük volt készleteiket feltölteni. Birkákat és kecskéket hajtottak magukkal, a lisztet köveken sütötték ehető állagúra. Útközben munkákat is vállaltak, Hiszorban¹⁶⁶⁹ néhányan a buharai emír ágyúgyárában dolgoztak jó fizetésért. Mikor azonban tovább indultak volna, visszatartották őket; az ő későbbi sorsukat nem ismerjük. A csoport célja Mazari-Sarif volt a semleges Afganisztánban, de az úttalan hegyekben eltévedtek, és végül 47 napi keserves vándorlás után Buharába jutottak. A szökevények végül semmit se nyertek vakmerő vállalkozásukkal: 1920 augusztusában ugyanazon a napon értek Moszkvába, mint Kokandban maradt társaik. Vonatjuk október 3-án futott be a Keleti pályaudvarra.¹⁶⁷⁰

¹⁶⁶³ *Innsbrucker Nachrichten*, 1922. július 8. 69. évf. 155. sz. 4. o.

¹⁶⁶⁴ *Der Freie Burgenländer*, 1929. június 9. 9. évf. 414. sz. 2. o.

¹⁶⁶⁵ Szenyovszky bizonytalan volt a hónapot illetően.

¹⁶⁶⁶ Özbekül So'x, tádzsikul Сѡх. Sorsa máig látványos példája a Fergána-völgy szovjet időkben történt célzatos szétدارabolásának: a szinte kizárólag tádzsik lakosságú terület egy özbek exkláve Kirgizisztán területén.

¹⁶⁶⁷ Másképp Karategin vagy Rast-völgy, sokáig egy független sah uralma alatt álló magashegységi régió, 1877-től a Buharai Emirátus fennhatósága alatt állott. Vö.: „Karategin.” In: *Meyers Konversations-Lexikon*, 10. Band. Leipzig und Wien, 1905. 614–615. o. A polgárháborúban a baszmacsok egyik legtovább kitartó fellegrára volt.

¹⁶⁶⁸ Ғарм, ma Tádzsikisztán területén.

¹⁶⁶⁹ Ҳисор, Tádzsikisztán. A város impozáns erődítménye 1921-ig ellenállt a Vörös Hadsereg támadásainak.

¹⁶⁷⁰ Oct. Hung. 1521. 34–45, 66. o.

4.1.3.2. Namangán¹⁶⁷¹

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. január ¹⁶⁷²			40
1916. február ¹⁶⁷³	1815		1815
1916. április 1. ¹⁶⁷⁴	1418	6	1424
1916. kora nyár ¹⁶⁷⁵	513	4	517
1916. október 6. ¹⁶⁷⁶	534	4	538
1918. január ¹⁶⁷⁷	588		588

Ezt a tábor is a városon belül létesítették. Namangán ma Özbegisztán második legnépesebb települése, lakossága már a 20. század elején is meghaladta a 60 000 főt, a térség kereskedelmi, kulturális és gazdasági központja.¹⁶⁷⁸ A széles utcákkal, számtalan kerttel és nyárfasorral, népes bazárokkal rendelkező város alapvetően kedvező környezetet jelentett a foglyok számára. 1915 januárjában a tábor létszáma még alig 40 főt tett ki, parancsnoka Orbelov¹⁶⁷⁹ zászlós volt. A vidéken gyakori homokviharak egyike alkalmával, 1915 márciusában két fogoly – bizonyos Pap és Ritter – megszökött, és távollétüket a táborvezetés nyolc teljes napig nem vette észre. A szökevényeket a kínai határon ugyan elfogták, a kínos eset azonban kis híján azzal járt, hogy Orbelovot a kellemes Namangánból frontszolgálatra vezényeljék.¹⁶⁸⁰ A bánásmódra nemigen volt panasz, a tisztek fizetésüket pontosan megkapták, és hetente kétszer a városba is kimehettek.¹⁶⁸¹ 1916 februárjában összesen 1815 foglyot találtak a táborban,¹⁶⁸² április elsején 6 tisztest, 1418 fő legénységet,¹⁶⁸³ kora nyáron 4 tisztest, 439 fő legénységet, és 74 beteget a kórházban. A körülményeket mindannyiszor jónak ítélték meg, nyáron már más táborokból vártak új érkezőket.¹⁶⁸⁴ 1916 októberében 534 fő legénységet és 4 tisztest

¹⁶⁷¹ A fejezet egyes részei megjelentek: *Forgács* 2023. 71–73. o.

¹⁶⁷² *Willfort* 1930. 5. o.

¹⁶⁷³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁶⁷⁴ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

¹⁶⁷⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁶⁷⁶ *Horn – Selding* 1916. 30. o.

¹⁶⁷⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁶⁷⁸ „Namangan.” In: *Meyers Konversations-Lexikon*, 14. Band. Leipzig, 1908. 400. o.

¹⁶⁷⁹ Орбелов, Horn jelentésében tévesen *Arabeloff* szerepel. Vö.: *Пясковский* 1960. 222–223. o.

¹⁶⁸⁰ *Willfort* 1930. 5–11. o.

¹⁶⁸¹ dr. Szarvady Lajos híradása az orosz fogságból. *Szeged és Vidéke*, 1916. június 18. 14. évf. 140. sz. 4. o.

¹⁶⁸² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁶⁸³ Madsen jelentése, HHStA MdÄ AR F36 412. d.

¹⁶⁸⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

találtak, mind osztrák–magyarok voltak. Tiszta és tágas barakkokban laktak, a ruházatuk is rendben volt. A delegáció szinte el volt ragadtatva a fürdők és a konyha kialakításától és a kosztól – tésztaleves, vaddisznóhús és kása, a betegek számára bőséges mennyiségű marhasült készült. Orbelovot és a hadifogoly főorvost, dr. Hugo Abelest¹⁶⁸⁵ ugyancsak dicsérő szavakkal illették.¹⁶⁸⁶ Jerome Davis benyomása is az volt, hogy a foglyok helyzete kifejezetten jó: így amikor megkérdezte, milyen cikkekre lenne még szükségük, többek között a bajuszkötőket említették.¹⁶⁸⁷

Horváth Ferenc (1893–1977) szakaszvezető (m. kir. 5. honvéd gyalogezred) 1916 decemberében került ide. Miután szökést kísérelt meg, és a finn határ közelében elfogták, büntetésből a Murman-vasút építésére irányították volna, azonban olyan jól sikerült betegséget színlelnie, hogy felépülésének elősegítése érdekében a jó körülményeiről ismert namangáni táborba vitték. Feljegyzéseiben kiemeli az épületek tisztaságát és a gyümölcsök olcsóságát. Az őrzés nem volt szigorúnak nevezhető, a foglyok gyakran kártyáztak is az orosz örökkel. Arra is volt példa, hogy – némi csalás bevetésével – a foglyok elnyerték az örök teljes fizetését. Ennek másnap a kártyák elkobzása lett a következménye, amiket a pénz egy részének visszafizetésével azonban visszakaptak. Figyelemreméltó, amit Horváth az itt folytatott vasútépítés munkakörülményeiről ír: ezek meglátása szerint ugyanis jobbak voltak, mint egyes nyugat-európai országokban.¹⁶⁸⁸

1917 elejére a foglyok összegyűjtötték egy pénzösszeget, hogy a temetőben egy emlékművet állíthassanak föl. Közreműködtek: Straubinger József¹⁶⁸⁹ őrzető (cs. és kir. 32. gyalogezred) mint tervező, Károly Jakab (m. kir. 1. népfelkelő honnvéd gyalogezred) mint kőfaragó és Molnár József Sándor¹⁶⁹⁰ (m. kir. 5. honvéd gyalogezred) mint szobrász.¹⁶⁹¹

Lydignek, aki 1917. január 3-án ért a táborba, már komolyabb kihívásokkal kellett szembenéznie. Még útközben értesült arról, hogy 2600, leromlott egészségi állapotú, sok esetben skorbutos fogoly érkezett Namangánba a Murman-vasút építéséről. Mivel ekkor a városban a citrom hiánycikk volt, Lydig Taskentből hozott magával ezer darabot. A súlyos

¹⁶⁸⁵ Dr. Hugo Abeles (1872–1942) 1920 nyarán tért haza a fogságból Bécsbe, és folytatta orvosi tevékenységét. 1942. augusztus 13-án feleségével együtt a theresienstadti gettóba deportálták, ahol november 8-án cachexia következtében meghalt. *Der Morgen am Montag*, 1920. június 28. 11. évf. 26. sz. 3. o.; <https://www.holocaust.cz/en/database-of-digitised-documents/document/88055-abeles-hugo-death-certificate-ghetto-terezin/> (Megtekintés: 2023. április 30.)

¹⁶⁸⁶ Horn – Selding 1916. 30–32. o.

¹⁶⁸⁷ Harte jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/4-7. 38. o.

¹⁶⁸⁸ Horváth – Mitrucz-Süvegi 2012. 59–65. o.

¹⁶⁸⁹ Született 1884-ben Tolnában.

¹⁶⁹⁰ Született 1882-ben Nagybecskereken.

¹⁶⁹¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1429. d. 10-7/7-235

betegeket – közel 240 főt – a kórházban helyezték el, a többieknek egy turkesztáni lovasezred egykori istállójában csináltak helyet. A burkolatlan földpadlós épület vastag falakkal és megfelelő számú, nyitható ablakkal rendelkezett. A táborban kevés volt a mosóteknő, és a kórház latrináinak és fürdőinek állapotát is kifogásolták. Az étel azonban ízletes és zöldségekben – hagyma, káposzta, répa – gazdag volt, a beteg foglyokkal és az orosz katonákkal egyformán jól bántak, ami korántsem volt magától értetődő. Lydig 3500 rubelt adott át Abelesnek későbbi váratlan kiadások fedezésére.¹⁶⁹²

Augusztusban a táborban maláriajárvány dült. *„Ma ismét volt egy temetésünk (idén nagyobb számban haláloztak el, mint tavaly). [...] Az ivóvíz kevés és rossz”,* áll egy ismeretlen közkatona augusztus 4-én írt levelében.¹⁶⁹³ A járványkórház vezetője, dr. Csillag Miksa segédorvos (cs. és kir. 19. gyalogezred) a visszaemlékezések tanúsága szerint emberfeletti és önfeláldozó munkájával számtalan beteg életét mentette meg.¹⁶⁹⁴ A bolsevik forradalom után a rend megbomlott, Szkobelevhez hasonlóan lopások és fosztogatások is előfordultak. A tábor parancsnoka egy éjszaka egyszerűen „megszökött”. Következő napon néhány korábbi beosztott katonája civil ruhája ellenére felismerte az utcán és puskatussal agyonverte. A tábor őrzését egy időre egyetemi hallgatókra bízta, akik azonban – úgy látszik – önálló elképzelésekkel rendelkeztek arról, hogy milyen célokra használhatnák a fegyvereiket. *„A katonaság még abban az órában lefegyverezte a diákokat, pofonokkal és rúgással küldte őket könyveikhez”,* jegyezte fel Horváth Ferenc. Miután a foglyoknak ismét engedélyezték a munkavállalást, köművesként dolgozott a kreposzty megerősítésén. A bennszülöttekkel való viszony ekkor már meglehetősen feszült volt: *„Amikor a mellvédet emeltük, a mohamedánok gyűlölködő pillantásokat küldtek felénk.”* Nem sokkal később az építkezést vezető mérnök-főhadnagyot kémkedés vádjával kivégezték. A fegyveres összecsapások kitörésekor a foglyok elhatározták, hogy semlegességüket a végsőkig megőrzik, és csak a tábor közvetlen fenyegetettsége esetén fognak fegyvert – amire végül sor is került. A felkelést viszonylag gyorsan leverték, a harcokban 800-900 szamarkandi hadifogoly is részt vett. A baszmacsokkal való békekötés után Namanganban viszonylagos nyugalom köszöntött be.¹⁶⁹⁵

Brun 1918. január közepén 2000 rubelt hagyott a táborban a közel 200 tuberkulózisos beteg ellátására.¹⁶⁹⁶ Áprilisban kolera és kiütéses tífusz is pusztított.¹⁶⁹⁷ A

¹⁶⁹² HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410/7/1917. 12–13. o.

¹⁶⁹³ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1431. d. 10-7/7-675; KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-591

¹⁶⁹⁴ *Egyenlőség*, 1920. július 3. 39. évf. 27. sz. 9. o.

¹⁶⁹⁵ Horváth – Mitrucz-Süvegi 2012. 67–78. o.

¹⁶⁹⁶ Brun jelentése. HHStA MdÄ AR F36 412. d. 6. o.

tábor a jelek szerint még hosszabb ideig fennállt, Horváth Ferenc 1920 tavaszán indulhatott haza Zsombolyára. Az út 64 napig tartott, amelyből azonban csak 33 nap volt tényleges utazás; a többi idő kényszerű várakozásokkal telt.¹⁶⁹⁸

4.1.4. Szemirecsje oblaszty

4.1.4.1. Vjernij

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁶⁹⁹	504		504

A Horn-delegáció érkezésekor már feloszlatták.¹⁷⁰⁰

4.1.4.2. Pispek

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁷⁰¹	344		344

1915 őszén Reiser György tartalékos zászlós (m. kir. 5. honvéd gyalogezred) visszaemlékezése szerint a szállás és az élelem viszonylagosan jónak volt tekinthető; mérsékeltebb és elviselhetőbb volt az éghajlat is. Vöröskeresztes bizottságok és szeretetadományok azonban nem jutottak el ide. 1916 májusában a foglyokat foglalkozás szerint összeírták, és a hónap végén az egész táborútba indították Csernyajev felé.¹⁷⁰² A tábor a Horn-delegáció érkezésekor se állt fenn,¹⁷⁰³ egy 1917. augusztus 1-jén kelt hadifogoly levelezőlap tanúsága szerint a későbbiekben azonban újra működött. Sőt, Zóni Lajos (cs. és kir. 6. gyalogezred) soraiból az derül ki, hogy ekkor másfél éve tartózkodott

¹⁶⁹⁷ Karl M. Fleischer népfelkelő főállatorvos jelentése, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2016. d. 10-7/7-535

¹⁶⁹⁸ Horváth – Mitrucz-Süvegi 2012. 86–99 o.

¹⁶⁹⁹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁷⁰⁰ Horn – Selding 1916. 88. o.

¹⁷⁰¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁷⁰² Reiser György (született: 1892, Nagyösz) tartalékos zászlós jelentése hadifogságról. HL I. Vh. 4403. d. 409274

¹⁷⁰³ Horn – Selding 1916. 88. o.

ebben a táborban; ez azt jelentené, hogy az evakuálásról szóló értesülések legfeljebb csak részben feleltek meg a tényeknek. Zóni egészen 1918. február 16-ig maradt Piskeben.¹⁷⁰⁴

4.1.5. Transzkaspi oblaszty

4.1.5.1. Bajram-Ali

	Legénység	Tisztek	Összesen
1917. január 4. ¹⁷⁰⁵	235		235

1917 elején 235 fogoly dolgozott a murgapi gyapot-, olaj- és szappangyárban, jó ellátás és körülmények között.¹⁷⁰⁶ B. Szabó István¹⁷⁰⁷ (1893–1976) emlékiratában ugyancsak arról számolt be, hogy fizetésüket megkapták, maguknak főztek és viszonylag nagy szabadságot élveztek. A munkára mindenki önként jelentkezett. A húszfős csoportnak az öntözés, illetve az öntözőrendszer karbantartása volt a feladata. *„Ez egy nagy cári puszta volt, majorszerű épületekkel, ezekbe helyeztek el bennünket. Egyetlen orosz volt csak velünk.”* A déli hőségben, amikor a munkavégzés lehetetlen volt, a közeli csatornában¹⁷⁰⁸ fogtak halakat maguknak. Ennek ellenére egyes foglyok felelőtlen viselkedése beárnyékolta a helyi lakossággal ápolt viszonyt. *„A környék lakosai kirgizek voltak, akik birkanyájaikat legeltették, sokszor őrizetlenül is hagyták őket. A foglyok sajnos visszaéltek a helyzettel, rosszul vizsgáztak. Sok bárányt elloptak és hozták haza. A kirgizek között a lopás ismeretlen fogalom volt és sokáig nem tudták miért fogy a nyáj, míg aztán rájöttek, hogy a foglyok lopják a birkát. Egyszer még borjút is loptak, lehetett vagy másfél mázsa súlyú. Ez már a kirgizeknek is sok volt. Három kirgiz félve bemerészkedett a majorba panasztételre, de semmire sem jutottak, mert az orosz őr kiutasította őket. Az üzletekben is rájöttek, hogy a foglyokra vigyázni kell, mert lopnak. Bizony ez szégyenletes bizonyítvány volt ránk nézve.”* Az ősz beálltával a csoportot elszállították Mervbe.¹⁷⁰⁹

¹⁷⁰⁴ HTM KE 2001.217.3-4/KE

¹⁷⁰⁵ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁷⁰⁶ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁷⁰⁷ B. Szabó István békési gazdálkodó Przemyslnél esett fogságba. A két világháború között a Független Kisgazdapárt egyik alapítója, 1941-től a Magyar Parasztszövetség alelnöke. A második világháború után államminiszteri tisztséget töltött be Nagy Ferenc, majd Nagy Imre (harmadik) kormányában. Az 1956-os forradalomban játszott szerepe miatt három év szabadságvesztésre ítélték. 1959-ben szabadult, nyugdíjazásáig fizikai munkásként dolgozott. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC00523/00527.htm> (Megtekintés: 2025. augusztus 10.)

¹⁷⁰⁸ B. Szabó következetesen összekeveri az Amu-darját a távol-keleti Amur folyóval.

¹⁷⁰⁹ B. Szabó 2007. 32–33. o.

4.1.5.2. Csikisljar

1916 tavaszán-kora nyarán evakuálták.¹⁷¹⁰

4.1.5.3. Fort-Alekszandrovszkij

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁷¹¹			50
1916. január– március ¹⁷¹²	534		534
1916. november ¹⁷¹³	400	17	417

Bolesław Skapski főhadnagyot egy ízben azzal fenyegették meg Taskentben, hogy ha ebbe a büntetőtáborba kerül, akkor rövid időn belül nyomorékká fog válni. A jóformán csak dűnékből és sziklákból álló szigetet Nyikolajevszk kis településéről – amelynek orosz lakossága a halásztól a rendőrig egytől egyig száműzöttekből állt – lehetett megközelíteni. Gőzhajó csak havonta kétszer járt arra.¹⁷¹⁴ Az erődítmény már rendkívül leromlott állapotban volt, a falak omladoztak, homokkal megtelt ősrégi lövegek heverték a földön. A foglyokat egy – ehhez képest – jobb állapotú laktanya, egy újabb építésű tiszti épület és egy fogda várta. Kuzmin sarzsi, akit a foglyok egymás között „a disznó” néven emlegettek, válogatott sértésekkel és fenyegetésekkel üdvözölte az újonnan érkezőket. Franz Ortyński főhadnagy (cs. és kir. 45. gyalogezred) bűne az volt, hogy a Troickij-táborban lévő szerb és olasz foglyokat figyelmeztette, hogy az orosz hadsereghez való csatlakozásuk esetén odahaza kötél általi halál vár rájuk. Megérkezését követően négy hétre magánzárkába vetették, a végén már az öngyilkosságot fontolgatta. A több fogoly haláláért közvetlenül is felelős Kuzmint 1916 végén egy harminc centiméter hosszú kindzsállal a hátában találták meg az utcán; alighanem a foglyok álltak rajta bosszút. A sarzsi a merényletet ugyan túlélte, de nem tért többé vissza a táborba; egy évvel később, a polgárháború alatt a Vörös Gárdában szolgáló egykori foglyok Hodzscentben felismerték és megölték.¹⁷¹⁵

¹⁷¹⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁷¹¹ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 17. o.

¹⁷¹² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁷¹³ IW HLvRK Nr. 93, 1917. január 27. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1540. d.

¹⁷¹⁴ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 17–18. o.

¹⁷¹⁵ Krist 1936. 244–262, 288, 358. o.

A tisztek csak különleges engedéllyel sétálhattak vagy mehettek vásárolni. A munkavégzésért semmi, vagy minimális fizetés járt, az ellátás és ruházat teljesen elégtelen volt. Többek között mészkőtéglákat kellett előállítaniuk, sőt lapátolni, és a beérkező hajókra árukat le- és felpakolni. Ezen alkalmak során egy Dubszki nevű, gazdag nyikolajevszki kaviárkereskedő hajóiról a leleményes foglyok nem csekély mértékben loptak is. A sókitermelés során a foglyok mindenféle védőfelszerelés nélkül, térdig álltak a maró, szirupállagú folyadékban, ami után napokig mozdulni se tudtak a fájdalomtól.¹⁷¹⁶

A tábor orosz orvosa, dr. Lubenkov, egy belgyógyász volt, amit rendszeresen hangsúlyozott mindenkinek, aki bármilyen más jellegű panasszal fordult hozzá. Gustav Krist birtokában volt egy német nyelvű orvosi kézikönyv, amit Kerki¹⁷¹⁷ bégjétől kapott ajándékba szökési kísérlete során. Az ebben szereplő gyomor- és vesebetegségek tüneteit pénzért árulni kezdte társainak, akik egyre növekvő számban jelentek meg orvosi vizsgálaton. Lubenkov olyannyira megörült annak, hogy szakmailag kiteljesedhet, hogy nagylelkűen osztogatta a kényszermunka alól mentesítő papírokat. Bármennyire is ügyelt Krist arra, hogy a tünetek változatosak legyenek és egyszerre ne legyenek túl sokan „betegek”, a színjáték csak addig működött, amíg Szokulov ezredes táborparancsnok tudomást nem szerzett az ügyről. Kristtől a könyvet azonnal elkobozták, és két hónapra zárkába került.¹⁷¹⁸

Az osztrák–magyar tiszteket 1916 júniusában – eleget téve a Monarchia követelésének – elszállították a szigetről. Az érintettek nem feltétlenül jártak ezzel jól, mert új állomásuk az ugyancsak rossz hírű szibériai Krasznaja Rjecska lett.¹⁷¹⁹ (Krist szerint a nem német, vagy osztrák nemzetiségű tiszteket már áprilisban elvitték.) Nem sokkal ezt követően érkezett egy dán vöröskeresztes delegáció Dagart konzul és Hansen vezetésével. Létfontosságú ruházatot, szappant, és egyéb szeretetadományokat osztottak, és minden fogoly kapott három rubelt. A táborparancsnok arra irányuló kísérlete, hogy a legrosszabb állapotban lévő foglyokat a steppén rejtse el a delegáció elől, nem bizonyult sikeresnek. Intézkedtek továbbá egy orvos iderendeléséről is, aki nagy mennyiségű burgonyával és citrommal érkezett, és minden foglyot beoltott tifusz ellen. Egy hónappal később Szokulov ezredest is leváltották, és utódja jóval emberségesebb bánásmódot tanúsított. Az élelmezést azonban csak átmenetileg tudta javítani. Az év második felére a

¹⁷¹⁶ Krist 1936. 256–259. o.

¹⁷¹⁷ Ma Türkmenisztánban.

¹⁷¹⁸ Krist 1936. 262–269. o.

¹⁷¹⁹ Otto Schreiber főhadnaggyal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2458; KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-455

foglyok étrendjéből eltűnt a krumpli és a kása is, leginkább csak a halhulladékból készült bűdös levest kapták, így ismét terjedt a skorbut. Egyesek a lakosság tyúkállományát kezdték megtizedelni, majd éjjelente a steppén a nomádok nyájaiból loptak. Dr. Lubenkovot a frontra rendelték, és a helyére nem került senki, így teljesen orvosi ellátás nélkül maradtak. A tábort nem sokkal később felszámolták, a foglyokat a már egy ideje üresen álló krasznovodszki táborba, majd innen Szamarkandon keresztül Szibériába szállították.¹⁷²⁰

4.1.5.4. Kizil-Arvat

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁷²¹	1069		1069

Dr. Madsen megállapítása szerint egy viszonylag kisebb munkatábor, vállalható körülményekkel.¹⁷²² Itt volt a közép-ázsiai vasútvonal egyetlen mozdony- és vagonszerelő műhelye.¹⁷²³

¹⁷²⁰ Krist 1936. 281–282, 300–328. o.; IW HLvRK Nr. 93, 1917. január 27. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1540. d.

¹⁷²¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁷²² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁷²³ Krist 1936. 324. o.

4.1.5.5. Krasznovodszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁷²⁴	1000	2	1002
1915. november 21. ¹⁷²⁵	965	4	969
1916. január– március ¹⁷²⁶	907		907
1918. január ¹⁷²⁷	115		115
1918. július ¹⁷²⁸	1000	38	1038

A nem sokkal korábban alapított, ekkor nagyjából 7000 lakosú város a Transzkaszipi vasútvonal nyugati végállomása. Kaszpi-tengeri kikötője fontos kereskedelmi központtá tette az egyébként kietlen, sivatagos környezetben fekvő települést. Az időjárási viszonyok a közeli hegyvonulatoknak köszönhetően azonban meglehetősen kedvezőek. Az ivóvizet desztillált tengervízzel töltött víztározók biztosították, amely így felfőzés nélkül is kellően tiszta volt.¹⁷²⁹ A dombon épült tábor 3000 fogoly befogadására is alkalmas volt. A Kaszpi-tenger közelsége nyáron állandó fürdési lehetőséget biztosított, és a legénységi koszt annyira jó volt, hogy a tisztek nem létesítettek saját konyhát.¹⁷³⁰ A szláv foglyok körében folytatott agitáció eredményeképpen 1915 nyarán nagyjából 100 cseh jelentkezett a druzsinába.¹⁷³¹ A nyolc pavilonból álló kórház három mérföldre volt, 1915 márciusában itt negyven beteget ápoltak, de korábban sok tifuszos eset volt. Emellett előfordult malária és bélgyulladás is, de novemberben is mindössze hatvan fő volt a betegek száma. A kórház műtővel és egy jól felszerelt patikával rendelkezett. Két orosz és egy osztrák orvos teljesített itt szolgálatot; a súlyos betegeket a városi kórházban ápolták. Mind az alvási alkalmatosságok, mind a konyhák és a latrinák megfelelően rendben és tisztán voltak tartva. A Turkesztánban megszokott viszonyoktól teljesen eltérően a postaszolgálat itt kiválóan meg volt szervezve, és a tisztek olykor 100 rubelnyi fizetést is kaptak. A

¹⁷²⁴ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 17. o.

¹⁷²⁵ Thormeyer – Ferrière 1916. 108. o. Megjegyzik, hogy ennél több fogoly volt itt elhelyezve, de nagy részük a látogatás idején külső munkavégzésen volt.

¹⁷²⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁷²⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁷²⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-792

¹⁷²⁹ Thormeyer – Ferrière 1916. 110. o.

¹⁷³⁰ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 17. o.

¹⁷³¹ Johann Überseder örvezetővel (cs. és kir. 14. gyalogezred) felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2151. d. 10-33/3376

vöröskeresztes bizottság megállapítása szerint a tábort minden szempontból kiválónak lehetett tekinteni.¹⁷³² Ugyanígy látta 1917. január elején Lydig is,¹⁷³³ és amikor Schulman 1918 júniusában mérte fel a helyzetet, az ebben az időben általános élelem- és ruhahiányon kívül konszolidált állapotokat talált.¹⁷³⁴ Nem sokkal később már jóval rosszabb hírek érkeztek a táborral kapcsolatban, főleg ami az élelmezést illette.¹⁷³⁵

Gustav Krist visszaemlékezésében felelevenít egy szörnyű élményt. Szökési kísérlete után került Krasznovodszkba, majd egyik nap közölték vele és társaival, hogy munkavégzésre kell menniük, és hajóra szállították őket. A Cseleken-félszigetet elhagyva dél felé haladtak, majd a távolban egy lapos sziget tűnt fel, amelyhez közeledve elviselhetetlen búz csapta meg őket. A kikötés után derült arra fény, hogy a szigeten 1200 török hadifogoly és 50 orosz katona holtteste hevert, amelyeket a foglyoknak kellett kampókkal a partra vonszolni és a tengerbe hajítani. A tragédiát az okozhatta, hogy a víz és élelem nélküli sziget ellátásáért felelős parancsnok szabadságra vagy a frontra ment, és az utódját nem tájékoztatták megfelelően feladatairól – egyszóval, a foglyokról és őreikről egyszerűen megfeledkeztek. Mivel a szökésveszély miatt nem hagytak ott csónakot, segítségért se tudott senki indulni. Krist a leírásban ugyan nem említi a sziget nevét, de a kötet végén található térképvázlatból kiderül, hogy Ogurcsinszkről¹⁷³⁶ van szó.¹⁷³⁷

¹⁷³² Thormeyer – Ferrière 1916. 110–112. o.

¹⁷³³ Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁷³⁴ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

¹⁷³⁵ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-792

¹⁷³⁶ Mai nevén Ogurja Ada, Türkmenisztán.

¹⁷³⁷ Krist 1936. 239–243. o.

4.1.5.6. Merv

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. március ¹⁷³⁸			5000
1915. november 6. ¹⁷³⁹	1100	7	1107
1916. január– március ¹⁷⁴⁰	550		550
1916. május- június ¹⁷⁴¹	966		966
1917. január 4 ¹⁷⁴²			120
1918. január ¹⁷⁴³	55		55
1918. június ¹⁷⁴⁴			370

A közvetlenül a város szélén épült egyemeletes barakkok a szokványosnál magasabbak voltak, és egy tágas udvart fogtak közre, itt helyezkedtek el a sütödék, konyhák és kantinok. Az épületek faburkolatú padlóval rendelkeztek, alvásra a másutt is megszokott *narik* szolgáltak. A – közel sem elegendő mennyiségű – ivóvizet kerekre szerelt hordókban szállították a laktanya melletti kútból. A latrinák állapota és tisztasága kielégítő volt, és a foglyok ruházata jobb volt, mint a legtöbb táborban. A nyári hónapok forrósága és a maláriaszúnyogok nagy száma nehéz feltételeket teremtett a foglyok számára, több napszúrásos eset is előfordult. 1915 nyarán tifusz és malária söpört végig a táboron, utóbbi szinte valamennyi foglyot érintette: 1800 foglyból 1680 jelentkezett a kórházban tünetekkel, április és november között 400 fogoly halt bele a járványokba. A különféle betegségeket tizenkét elkülönített, a körülményekhez mérve tiszta pavilonban kezelte egy orosz és két fogoly orvos, húsz nővér támogatásával. A hét tiszt – mindannyian szláv nemzetiségűek – és az orvosok teljes szabadságban, kíséret nélkül mehettek a városba, ahol többek között könyveket szereztek be társaiknak. Az egészségügyi ellátás tehát

¹⁷³⁸ Schuyler jelentése, HL I. Vh. 4365. d. sz. n. 15. o.

¹⁷³⁹ Thormeyer – Ferrière 1916. 108. o.

¹⁷⁴⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

¹⁷⁴¹ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

¹⁷⁴² Lydig jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁷⁴³ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁷⁴⁴ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

látványosan javult a korábbiakhoz képest, a bizottság mégis úgy látta, hogy a tábor a következő nyáron fel kellene számolni.¹⁷⁴⁵

A tifusz megjelenése részben arra volt visszavezethető, hogy a munkát végző foglyok a nagy hőségben fertőzött vizű pocsolyákból oltották szomjukat. Egyes adatok szerint a foglyok létszáma ebben a táborban különösen nagymértékű változásokat mutatott.¹⁷⁴⁶ Nagy Kálmán népfelkelő (m. kir. 21. honvéd gyalogezred) emberséges bánásmódról és a lehetőségekhez mérten kielégítő élelmezésről számolt be.¹⁷⁴⁷ A perzsa határ közelsége miatt Ashabádhhoz hasonlóan 1915-től itt is gyakran fordultak elő szökések.

1916 nyarán a Vöröskereszt 540 egyenruhát, 240 haskötőt és 840 tejkonzervet osztott a foglyoknak.¹⁷⁴⁸ 1917. január elején Lydig jóval kevesebb foglyot, de „kitűnő” állapotokat talált.¹⁷⁴⁹ 1918 márciusában a Bajram-Aliból érkezett Dombi Kiss Imre szerint „*hitvány és kevés menázst kaptunk, és nagyobb volt a fegyelem.*”¹⁷⁵⁰ Júniusban a körülmények nem mutattak számottevő romlást, eltekintve a foglyok hangulatától.¹⁷⁵¹ A későbbiekben egy korábbi hadifogoly, bizonyos Horváth cs. és kir. 39. gyalogezredbeli törzsőrmester vette át a tábor feletti parancsnokságot. Egy forrás szerint rosszul bánt és kegyetlenkedett korábbi bajtársaival, a legkisebb vétségekért felpofozta őket. Egy foglyot azért veretett meg kancsukával, mert munka közben ellopták a cipőit. A nyilvánosan végrehajtott büntetést Horváth állítólag mosolyogva nézte végig.¹⁷⁵²

4.1.5.7. Tedzszen

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁷⁵³	416		416

A táborról egyelőre nem állnak rendelkezésre további adatok.

¹⁷⁴⁵ Thormeyer – Ferrière 1916. 107–110. o.

¹⁷⁴⁶ Dr. Bárány Róbert (1876–1936) népfelkelő jelentése. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1282. d. 10-7/7-413. Bárány Róbert a fül-orr-gégészeti terén elért kutatásai eredményeiért 1914-ben orvosi Nobel-díjat kapott. Przemyslnél esett fogságba, 1916-ban Svédország közbenjárására szabadult.

¹⁷⁴⁷ Nagy Kálmán népfelkelővel felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1346. d. 10-33/341

¹⁷⁴⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-194

¹⁷⁴⁹ Lydig jelentése. HHStA MdA AR F36 411. d. 16410-7/1917

¹⁷⁵⁰ Dombi 1983. 54. o.

¹⁷⁵¹ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

¹⁷⁵² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-853

¹⁷⁵³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242

4.2. Buharai Emirátus

4.2.1. Csardzsou

	Legénység	Tisztek	Összesen
1916. január– március ¹⁷⁵⁴	1200		1200
1916. június ¹⁷⁵⁵			1904
1918. január ¹⁷⁵⁶	618	2	620
1918. március ¹⁷⁵⁷			1000
1918. május 29. ¹⁷⁵⁸			1520

Az 1915 áprilisában érkező foglyokat kaszárnnyákban helyezték el, helyiségenként 350 főt, szalmazsák a deszkapriccsekre nem jutott. A zsúfoltság és a poloskák miatt májustól sokan inkább a szabadban éjszakáztak. A szökési kísérleteket szigorúan büntették, elzárással és testi fenytéssel. 1916-tól egyre több fogoly végzett munkát a vasútépítésen és a mezőgazdaságban; utóbbiak napi 20 kopek napszámot kaptak, és viszonylag jobb élelmezésben részesültek.¹⁷⁵⁹

A Gulcsát is megjárt Paternos István őrnagy a csardzsoui fogdában is töltött némi időt, ahol orosz fegyverekkel felszerelt, bosznia-hercegovinai gyalogezredbeli katonák őrizték. A druzsinába való belépést megtagadó szláv foglyoknak ebben a táborban különösen durva bánásmódban volt részük.¹⁷⁶⁰ Skorbutos és maláriás megbetegedések nagy számban fordultak elő; 1915 nyarán naponta 8-10 fogoly halt meg.¹⁷⁶¹ Dr. Oskar Stricker (cs. és kir. 7. dragonyosezred) személyében azonban itt is akadt olyan orvos, aki önfeláldozó munkájával sok fogoly életét mentette meg. Stricker visszautasította azt a lehetőséget is, hogy fogolycsere útján hazatérjen.¹⁷⁶²

1916 nyarán a Vöröskereszt munkatársai 1404 egyenruhát, 690 haskötőt és 1908 konzerv sűrített tejet osztottak szét, az orvosokat 100 rubellel és gyógyszerekkel tudták

¹⁷⁵⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-242; *Dombi* 1983. 50. o.

¹⁷⁵⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-194

¹⁷⁵⁶ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁷⁵⁷ Bericht über die verschiedenen Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

¹⁷⁵⁸ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

¹⁷⁵⁹ *Dombi* 1983. 48–53. o.

¹⁷⁶⁰ Paternos Istvánnal felvett jegyzőkönyv, KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2145. d. 10-33/2380

¹⁷⁶¹ *Dombi* 1983. 50. o.

¹⁷⁶² KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-219

támogatni.¹⁷⁶³ 1918 márciusában Brun a körülményeket elfogadhatónak találta, élelemből is elegendő volt.¹⁷⁶⁴ Május végén Schulman a rossz hangulatot emelte ki, miszerint a foglyok magukra hagyatva érezték magukat, a katona- és munkástanács pedig azon fáradozott, hogy az „ellenforradalmi propagandát kifejtő” tiszteket eltávolítsák a táborból. Schulman úgy érezte, szükséges a legénységet kíméletlenül szembesítenie azzal, hogyan viszonyul az otthoni kormányzat a Vörös Hadseregbe belépő foglyokhoz. A helyzet indulatos vitává fajult, olyannyira, hogy az ellenforradalmárnak kikiáltott Schulmant kis híján börtönbe vetették és valósággal menekülnie kellett. Foglyok segítségével, különböző kerülőutakon végül sikerült visszajutnia a vasútállomásra.¹⁷⁶⁵ Röviddel ezt követően a tiszteket elszállították Taskentbe.¹⁷⁶⁶

4.3. Steppei Főkörmányzás

4.3.1. Akmolinszk oblaszty

4.3.1.1. Atbaszar

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. december 5. ¹⁷⁶⁷	5	10	15
1917. augusztus 29. ¹⁷⁶⁸	3	8	11
1918. január ¹⁷⁶⁹	7	8	15

Amikor Stanislaus Gawel katolikus tábori lelkészt 1915. májusban áthelyezték ide Petropavlovszkából – nyolc napig utazott kordéban a steppén keresztül – egyetlen hadifogoly se volt az ekkor még nem túl nagy kozáktelepülésen (*stanica*). A vidéken rendszeresen fellépő porviharok olyan erősek voltak, hogy a csukott ablakok ellenére az

¹⁷⁶³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-194

¹⁷⁶⁴ Bericht über die verschiedenen Kriegsgefangenenlager in Turkestan für März 1918. HHStA MdÄ AR F36 412. d.

¹⁷⁶⁵ Bericht des Delegierten des Schwedischen Roten Kreuzes H. v. Schulman aus Taschkent. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2153. d. 10-35/2-212

¹⁷⁶⁶ A pétervári hadifogoly küldöttség jelentése a turkesztáni helyzetről. HL I. Vh. 4407. d. 566548

¹⁷⁶⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹⁷⁶⁸ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁷⁶⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

egész szobát ellepte a por. Gawel a külvilágtól szinte teljesen elzárva, nagyon korlátozott mozgási szabadsággal, egyetlen elfoglaltságként olvasással tengette napjait egészen októberig, amikor nyolc tiszt személyében – három cseh, három lengyel, egy rutén és egy horvát – társaságot kapott. Három tisztiszolgával együtt költöztek be egy kertes villába, ahol gyakorlatilag egy kis családként éltek. Az egyhangúság és unalom azonban nagyon megviselte az etnikailag és vallásilag heterogén csoportot, ami gyakori súrlódásokban és veszekedésekben tört felszínre. Őrzésük szigorú volt, az udvaron is csak felügyelettel sétálhattak, hetente kétszer mehettek ki a településre beszerzéseket intézni. A drágulás következtében már 1916 végére nem jöttek ki a havi 50 rubelből.¹⁷⁷⁰ A parancsnok, Szubbotin százados Hempel-Jørgensen benyomása szerint nagyon készséges volt.¹⁷⁷¹

A következő adat 1918 májusából származik, és eszerint ekkor már legénységi foglyok is voltak itt. A Szibériából érkező Szőke József (1880–1959), a m. kir. 11. népfelkelő honvéd gyalogezred szakaszvezetője szerint *„ez a hely volt a fogságom alatt a legrosszabb. [...] Az élelmezésünk itt elég gyenge volt, kenyér elég barna, bár abból kaptunk eleget és valahogy krumpli és káposzta is volt, de húst olyat kaptunk amit a kirgitzek és mongolok használtak, ami ha felmelegedett a vízbe teljesen bűdös volt, amit mi nem bírtunk megenni [...]”*. A környező falvakban azonban vásárolhattak, a kőfejtésért járó 30 kopeknyi fizetésüket megkapták. 1919 májusában a falvak lakossága felkelést robbantott ki a várost uraló fehérek ellen, amit azonban gyorsan levertek; a harcoknak és megtorlásoknak a munkát végző foglyok közül is többen áldozatul estek. Szőkének és társainak, akik ekkor a barakkban tartózkodtak, nem esett bántódása. Augusztus 8-án elszállították őket Szemipalatyinszkbe.¹⁷⁷²

4.3.1.2. Borovoje¹⁷⁷³

	Legénység	Tisztek	Összesen
1917. augusztus 22. ¹⁷⁷⁴			131

¹⁷⁷⁰ Stanislaus Gawel tábori lelkész jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-31/42

¹⁷⁷¹ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁷⁷² HL Tgy.: 4254. 17. füzet, 31–38. o. Szőke Józseffel kapcsolatban vö. még: Szőke 2005, C. Tóth 2015.

¹⁷⁷³ Helyenként Borovaja (Боровая) alakban is szerepel.

¹⁷⁷⁴ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

Ebben a táborban a foglyok között különösen nagy számban voltak altisztek és értelmiségiek, akik a brit A. Bergl vezetése alatt álló konzervgyárban dolgoztak. A körülmények és a fizetések (60 kopek és 1,50 rubel között) Hempel-Jørgenesen látogatása idején megfelelőek voltak. Lakhatásra külön téli és nyári barakk állt rendelkezésre.¹⁷⁷⁵

4.3.1.3. Kokcsetav

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. december 5. ¹⁷⁷⁶	257		257
1917. augusztus 25. ¹⁷⁷⁷	420	7	427
1918. január ¹⁷⁷⁸	16	7	23

A már több steppei tábor kapcsán is idézett Stanislaus Gawel tábori lelkész 1917. január első napjaiban értesült arról, hogy AtbaszARBól a kokcsetavi fogdába (*tyurma*) helyezik át. Oroszország ezzel kívánta megtorolni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában két évvel korábban – hazaárulás vádjával – letartóztatták Nikolaus Ryszkow pravoszláv főpresbitert. Gawel négy napig utazott szánkón a fagyos téli steppén, érkezés után alsóneműje kivételével mindenét elvették. Amikor megkérte fogva tartóit arra, hogy legalább az evőeszközeit megtarthassa, csak ennyit kapott válaszul: „*az ujjaiddal fogsz zabálni mint a többiek.*” A zárkáján orosz és kazak köztörvényes bűnözőkkel osztozott. A tiltakozásai eredménytelenek maradtak, a hivatalos indoklás szerint nem volt számára máshol hely. A februári forradalmat követően azonban emberségesebbé vált a bánásmód. A hadifogoly tisztek és a kokcsetavi lengyel családok közösen követelték Gawel szabadon bocsátását. Ez április 18-án végül meg is történt. Másfél hónap elteltével pedig – számára is meglepő fordulatként – Petrográdba rendelték. Ekkorra sikerült megegyeznie az Osztrák–Magyar Monarchiának Oroszországgal abban, hogy Ryszkow főpresbiterre kicseréljék.¹⁷⁷⁹ 1917. szeptember 5-én érkezett meg a leitmeritzi tartalékkórházba.¹⁷⁸⁰

¹⁷⁷⁵ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁷⁷⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹⁷⁷⁷ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁷⁷⁸ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

A tisztek Hempel-Jørgenesen látogatásakor 1917 nyarán egy villában voltak elszállásolva, és benyomása szerint Szuskov százados mindent tőle telhetőt megtett kényelmük érdekében. A legénység mezőgazdasági és útépítési munkákon dolgozott, különösebb panaszt nem adtak elő.¹⁷⁸¹

4.3.2. Szemipalatyinszk oblaszty

4.3.2.1. Ekibasztuz

Egy hadifogoly 1916. október 14-e óta dolgozott a kazak Bányászati és Építészeti Részvénytársaság építészeti igazgatóságán, ahol bennszülött és hadifogoly munkásokat irányított. Karácsonykor írt levelében arról számolt be, hogy következő év nyarára 40 új lakóház építésére kaptak megbízást. A bányában szenet, cinket és ólmot termeltek.¹⁷⁸²

4.3.2.2. Pavlodár

	Legénység	Tisztek	Összesen
1914 tele ¹⁷⁸³			1678
1915. április ¹⁷⁸⁴			1100
1915. december 5. ¹⁷⁸⁵	855	68	923
1916. február 11. ¹⁷⁸⁶	832	56	888
1918. január ¹⁷⁸⁷	267	62	329
1919. április ¹⁷⁸⁸	722	42	764

¹⁷⁷⁹ Stanislaus Gawel tábori lelkész jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1530. d. 10-31/42. Ryszkowot 1917. május 7-én halálra is ítélték, de császári kegyelemben részesült. *Innsbrucker Nachrichten*, 1917. június 4. 64. évf. 125. sz. 3. o.

¹⁷⁸⁰ *Alkotmány*, 1917. szeptember 23. 22. évf. 237. sz. 15. o.

¹⁷⁸¹ Hempel-Jørgensen jelentése. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-553

¹⁷⁸² IW HLvRK Nr. 100, 1917. március 24. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1541. d.

¹⁷⁸³ *Kaszimbajev* 2005. 69. o.

¹⁷⁸⁴ HL I. Vh. 4365. d. 57743/7

¹⁷⁸⁵ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹⁷⁸⁶ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-229

¹⁷⁸⁷ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁷⁸⁸ Obst százados kimutatása. HL I. Vh. 4358 d.

Az Irtis mentén, mocsármentes steppei környezetben fekvő Pavlodárt ekkor nagyjából 13 000 orosz, kazak és tatár lakta.¹⁷⁸⁹ Eredetileg szláv legénységi tábornak létesült, de a csehek nagy része idővel belépett a druzsinába.¹⁷⁹⁰ Kezdetben igen rossz volt a bánásmód, és fizetés nélkül robotoltatták a legénységet a legszélsőségesebb időjárási körülmények között.¹⁷⁹¹ 1915. július 7-én kelt levelében egy szláv nemzetiségű fogoly rettenetes tifuszijárványról számol be.¹⁷⁹² A Stenbock-delegáció 1916. februári látogatása idején az egészségügyi és élelmezési viszonyok már elfogadhatóak voltak, azonban a fegyellemmel akadtak gondok. A – többségében cseh és lengyel – tisztek leginkább arról panaszkodtak, hogy nem érkeznek meg a pénzküldemények és szeretetadományok – vagy amennyiben igen, eltűnnek a tisztek zsebeiben¹⁷⁹³ –, és hogy a korábbiakhoz képest korlátozták a mozgási szabadságukat. A laza homokos vidéken főleg nyár során jelentek meg nagy mennyiségben a mindennapokat megkeserítő rovarok.¹⁷⁹⁴ A folyó közelsége azonban a melegebb időszakban a tisztálkodás gondját megoldotta.

Egy 1916 szeptemberében kelt levél szerint a tisztek egy része a városházán lakott, létesítettek egy 300 kötetes könyvtárat, rendelkezésre állt egy kert és a városba is kimehettek. A táborparancsokat, Tagunovot többen is előzékenynek jellemezték.¹⁷⁹⁵ A „felső tábor” lakóinak át kellett költöznie 1916 őszén az „alsó táborba”, amely a „Dom Szorokin”¹⁷⁹⁶ nevet viselő épületben lett berendezve. A tisztek létesítettek egy árnyszínházat is.¹⁷⁹⁷

A rangidős tisztt 1917 tavaszán Alfred Härtlein alezredes (cs. és kir. 77. gyalogezred) volt, aki a fennmaradt iratok tanúsága szerint rendszeresen tartott és alaposan dokumentált tisztgyűléseken igyekezett szabályszerűen igazságot tenni a felmerülő konfliktusokban és lovagias ügyekben. Utóbbiak tárgyalására külön becsülettanács alakult. Stillfried keserűen felemlíti a bajtársiasság szinte teljes eltűnését.¹⁷⁹⁸ Komolyabb

¹⁷⁸⁹ IW HLvRK Nr. 90, 1917. január 6. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1541. d.

¹⁷⁹⁰ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2139. d. 10-33/989

¹⁷⁹¹ Hugo Steinbach tartalékos hadnaggyal felvett jegyzőkönyv. KA ZSt KM 1915 10/KgA. 968. d. 10-18/17-47

¹⁷⁹² KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290

¹⁷⁹³ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190

¹⁷⁹⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-229

¹⁷⁹⁵ IW HLvRK Nr. 90, 1917. január 6. KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1541. d.

¹⁷⁹⁶ Oroszul „Szorokin háza”. 1890-ben építette egy tehetős fivérpár, Szemjon és Vlagyimir Szorokin. Az épület az évtizedek során otthont adott a Kommunista Párt bizottságának, bíróságnak, kádárműhelynek és árvaháznak is, ma a város egyik legismertebb műemléke.

<https://www.tourister.ru/world/asia/kazakhstan/city/pavlodar/placeofinterest/26013> (Megtekintés: 2025. február 23.)

¹⁷⁹⁷ KA NL 863 (B). 56–59. o.

¹⁷⁹⁸ KA NL 863 (B). 60. o. Rüdiger Freiherr Stillfried von Rathenitz (1894–1972) hadnagy (cs. és kir. 17. tábori vadászzászlóalj) 1916. július 20-án esett orosz fogságba, 1921 augusztusában tért haza.

összetűzés alakult ki annak kapcsán, hogy az orosz táborvezetés egy nyilatkozatot íratott alá a tisztekkel, melyben becsületszavukat adták, hogy a városban történő sétáik során nem kísérelnek meg szökést. A 36 tisztből 24 írta alá az ívet, ők naponta délelőtt 9 és 12, illetve délután 2 és 6 óra között szabadon mozoghattak a városban. Az aláírást megtagadók csak hetente egyszer hagyhatták el a tábor, ami értelemszerűen komoly feszültségeket eredményezett.¹⁷⁹⁹

A legénység megsegítésére létrehozta egy támogatási alapot, amelynek működését alaposan kidolgozott alapszabályzatban fektették le. Az önkéntes adományokon túl az otthonról kapott pénzküldemények 1%-a és a közösségi események során befolyó bevételek is az alapot gyarapították. A kiosztásokba bevonták a legénység egy képviselőjét. Értelemszerűen csak a Monarchiához lojális személyek részesülhettek támogatásban, melynek egyszeri összegét 2, kivételes esetben 5 rubelben maximalizálták; a rokkantak minden esetben elsőbbséget élveztek.¹⁸⁰⁰ 1917 nyarán több levél tanúsága szerint megtiltották a foglyoknak az élelmvásárlást, aminek következtében verekedésekre is sor került.¹⁸⁰¹ Härtlein működésének hatékonyságát mutatja, hogy a polgárháború idején az itteni táborból szinte senki (egy adat szerint az 1000 főből mindössze 9) sem lépett be a Vörös Gárdába.¹⁸⁰²

Härtlein 1918-ban omszki kapcsolatait is felhasználva csereúton hazajutott, a helyét Hermann Hellmann főhadnagy (cs. és kir. 77. gyalogezred) vette át. Nyáron négy magyar fogoly szökést kísérelt meg, de útközben a vezetőként felfogadott helyiek kirabolták őket, így a tél beálltával visszatértek a táborba. A viszonyokat jól illusztrálja az a körülmény, hogy a táborvezetésnek se eltűnésük, se a visszatérésük nem tűnt fel. 1919-ben a város felett átmenetileg átvették a hatalmat az Alekszandr Vasziljevics Kolcsak (1874–1920) admirális vezette fehér erők. A tisztek életében ez mélyreható változást nem hozott, a legénységet a dél-szibériai vasútvonal építésére vezényelték. A legtöbb kellemetlenséget a Kolcsakkal szövetséges csehszlovák légiósok, illetve a Borisz Annenkov vezette seregcsoport kínai „rendőrei” okozták.¹⁸⁰³ 1919. november 19-én Pavlodár ismét szovjet uralom alá került. A laktanya melletti tábor ekkorra már felszámolták, és a tiszteket különböző iskolákban és egykori magánházakban szállásolták el. 1920 elején a szovjetek betiltották a városban a szabad kereskedelmet, ami az élelmezési helyzetet tovább

¹⁷⁹⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2144. d. 10-33/2231

¹⁸⁰⁰ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2138. d. 10-33/92-2

¹⁸⁰¹ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1539. d. 10-35/1-190

¹⁸⁰² Mayer von Gunthof tartalékos hadnagy (13. ulánuszred) jelentése. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2017. d. 10-7/7-735

¹⁸⁰³ KA NL 863 (B). 63–76. o.

súlyosbította. Ennek ellensúlyozására alkották meg a *sztolovaja* („ebédlő”) rendszerét, ami egy államilag finanszírozott menzát takart. Ennek keretein belül az ételmezési adagoknak (*pajok*) négy osztálya létezett, a legjobb egy funt kenyeret, fél funt húst, némi cukrot és teát tartalmazott.¹⁸⁰⁴

4.3.2.3. Uszty-Kamenogorszk

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. április ¹⁸⁰⁵			1200
1915. június ¹⁸⁰⁶	2246	35	2281
1915. december 5. ¹⁸⁰⁷	122	107	229
1916. január 30. ¹⁸⁰⁸	1200	260	1460
1918. január ¹⁸⁰⁹	43	221	264
1919. április ¹⁸¹⁰	957	27	984

Veér András 1915 augusztusában érkezett meg ebbe a táborba, és viszonylag jó viszonyokról számol be: az élelmiszerek olcsók voltak, a városban sétálás – örök kíséretében – engedélyezve volt. De alig két hét elteltével kiderült, hogy tévedés történt, valójában cseheknek kellett volna idekerülni, és visszavitték őket Omszkba.¹⁸¹¹ Josef Urban 1915. szeptember 2-án kelt levele szerint az ellátás sokat romlott a korábbi állapotokhoz képest; aki nem dolgozott, jóformán csak forró vízen, levesen és kásán élt.¹⁸¹² A hosszú és rendkívül hideg tél ezen a vidéken már kifejezetten Szibériát idézi. Jaroslav Pycha cseh nemzetiségű fogoly 1916. január 4-én arról panaszkodott, hogy cipőt se kapnak, nem jut el hozzájuk a posta, szidalmazták és ütlegetik őket.¹⁸¹³ A Stenbock vezette vöröskeresztes delegációnak azonban kifejezetten pozitív benyomásai voltak 1916 január végén. A táborparancsnok, aki az orosz–japán háború (1904–1905) során maga is

¹⁸⁰⁴ KA NL 863 (B). 76–82. o.

¹⁸⁰⁵ HL I. Vh. 4365. d. 57743/7

¹⁸⁰⁶ Peirce jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 119751/7

¹⁸⁰⁷ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹⁸⁰⁸ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-229

¹⁸⁰⁹ KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

¹⁸¹⁰ Obst százados kimutatása. HL I. Vh. 4358 d.

¹⁸¹¹ HL Tgy.: 4317. 8. o.

¹⁸¹² KA ZSt KM 1915 10/KgA. 950. d. 10-7/7-290

¹⁸¹³ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1281. d. 10-7/7-184

hadifogságba esett, igazságosságának köszönhetően a foglyok közt köztiszteletnek örvendett. A bizottság a cipőhiányt a szeretetadományokból nagyjából orvosolni tudta – igaz, a későbbiekben komoly kifogások merültek fel minőségükkel kapcsolatban, így állítólag többnek is papírból készült a talpa. A bizottság a foglyok által készített faragványok, festmények, gyűrűk felvásárlásán keresztül is tudott némi anyagi támogatást nyújtani. Stenbock megjegyezte, hogy a tiszteletükre koncertet adó zenekar valamennyi hangszerét is ők maguk készítették.¹⁸¹⁴

Egy jelentés szerint a tisztek a városban négy házban rendezkedtek be, de innen később ki kellett költözniük és egy részüket barakkokban, egy részüket a börtönben helyezték el, rendkívül rossz körülmények közé.¹⁸¹⁵ Az eset nincs datálva, de valószínűleg a forradalmi események idején történhetett. A tábor környékén lévő bányákban – több forrás itt Ridderszkojét¹⁸¹⁶ említi – a munkakörülmények meglehetősen rosszak voltak, és számos olyan fogolynak is itt kellett dolgoznia, akinek semmiféle tapasztalata nem volt ilyen jellegű munkában. A vidéket a svéd segélyszállítmányok nehezen tudták megközelíteni, 1917 szeptemberében így nagy hiány volt ruhából, gyógyszerből és élelemből, mindenekelőtt zöldségből.¹⁸¹⁷

A táborban előforduló halálesetekre vonatkozó lista csak néhány nevet tartalmaz.¹⁸¹⁸ Az adatok forrása bizonyos Földös zászlós, a m. kir. 2. honvéd gyalogezred medikusa.

¹⁸¹⁴ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1350. d. 10-35/2-229

¹⁸¹⁵ KA ZSt KM 1917 10/KgA. 1430. d. 10-7/7-398

¹⁸¹⁶ Kelet-Kazaksztánban található bányaváros, 1941–2002 között Leninogorszk, ma ismét Philipp Ridder (1761–1838) balti német származású bányamérnök nevét viseli.

¹⁸¹⁷ Hempel-Jørgensen jelentése. HHStA MdÄ AR F36 410. d. 111937/7

¹⁸¹⁸ „No. 95. Verzeichnis der in Ust-Kamenogorsk verstorbenen Kriegsgefangenen.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 14. d. (Jelzet nélkül)

	1914	1915	1916	1918	Összesen
Hastífusz	4	6		1	11
Vérhas	1	6			7
Tüdőtuberkulózis		5	2		7
Vesegyulladás		4			4
Szívbénulás		1	1		2
Tuberkulózis		1			1
Tüdőgyulladás		1			1
Hashártyagyulladás		1			1
Skorbut		1			1
Felfázás		1			1
Vízbe fulladás			1		1

A táborral kapcsolatos utolsó forrás egy 1917 karácsonyán történt tragikus esethez kapcsolódik. A hadifoglyok egy része a vasútvonalon dolgozott, és a szálláshelyük egy szénraktár közelében volt, amelynek őrzését ugyancsak nekik kellett ellátniuk. December 24-én éjjel Emil Baranowski gyalogos (cs. és kir. 95. gyalogezred) összetalálkozott egy milicista kíséretében lévő kozákkal. A kozák azon kérdésre, hogy hol vannak a lovak, azt válaszolta, hogy nincs tudomása róla. Erre az arcon vágta Baranowskit, aki azonnal viszonzta az ütést, majd bemenekült a hálóbarakkba. Az ezután kitörő tumultus során a foglyoknak sikerült egy vascső bevetésével megfutamítani az üldözőket. Ők azonban hamarosan visszatértek három fegyveres kíséretében, a foglyok hiába próbáltak a két raktárőr, Anton Svoboda (k. k. 8. Landsturm ezred) és Hlavatý Ferenc (m. kir. 15. honvéd gyalogezred) segítségére sietni, vissza kellett vonulniuk a barakkba. Svobodának sikerült elmenekülnie, Hlavatýnak viszont csak az összekaszabolt holttestét találták meg a befagyott Irtis folyón másnap reggel.¹⁸¹⁹

¹⁸¹⁹ Anton Treybal százados jelentése, 1918. május 10. KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2160. d. 10-39/84

4.3.2.4. Zajszan

	Legénység	Tisztek	Összesen
1915. december 5. ¹⁸²⁰	73		73
1915. június ¹⁸²¹	49		49
1918. január ¹⁸²²	64		64

A táborról egyelőre nem állnak rendelkezésre további adatok.

¹⁸²⁰ KA ZSt KM 1916 10/KgA. 1349. d. 10-35/2-40

¹⁸²¹ Peirce jelentése. HHStA MdÄ AR F36 411. d. 119751/7

¹⁸²² KA ZSt KM 1918/19 10/KgA. 2222. d. 10-108/3

5. Főkörmányzók az első világháború idején

Turkesztáni Főkörmányzás

1. Alekszandr Szamszonov (1859–1914) lovassági tábornok (1909. március–1914. augusztus)
2. Fjodor Vlagyimirovics Martszon (1853–1916) gyalogsági tábornok (1914. augusztus–1916. június)
3. Alekszej Kuroptakin (1848–1925) gyalogsági tábornok (1916. július–1917. március)

Steppei Főkörmányzás

1. Evgenij Ottovics Schmitt (1844–1915) lovassági tábornok (1908. június–1915. április)
2. Nyikolaj Alekszandrovics Szuhomlinov (1850–1918) lovassági tábornok (1915. május–1917. március)

Az Ideiglenes Kormány komisszára:

Alekszandr Efremovics Novoszelov (1884–1918) (1917. augusztus–1918. szeptember)

6. A közép-ázsiai katonai körzetek parancsnokai az első világháború idején

Turkesztáni katonai körzet

1. Alekszandr Szamszonov (1909. március–1914. július)
2. Fjodor Vlagyimirovics Martszon (1914. október–1916. július)
3. Mihail Romanovics Jerofejev (1857–1941) gyalogsági tábornok (1916. július)
4. Alekszej Kuroptakin (1916. július–1917. február)
5. Leontij Nyikolajevics Cserkesz (1865–1945) ezredes (1917. március)

Omszki katonai körzet

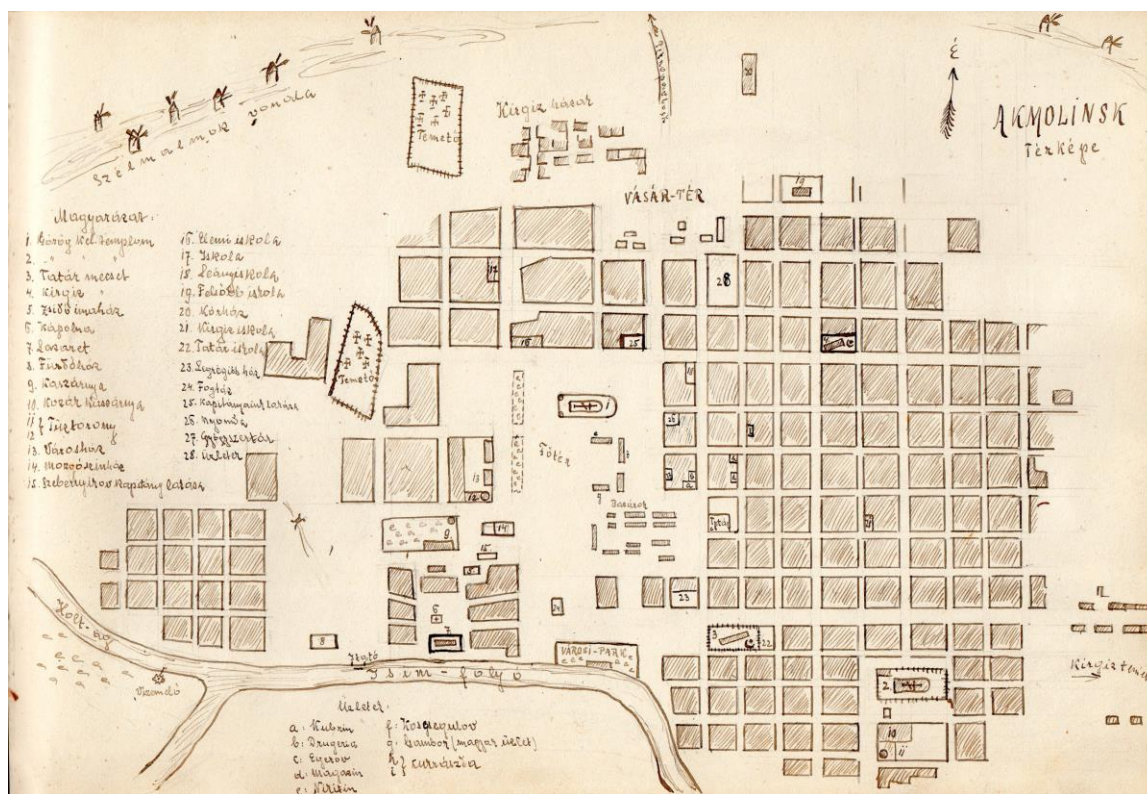
1. Evgenij Ottovics Schmitt (1908. augusztus–1915. április)
2. Nyikolaj Alekszandrovics Szuhomlinov (1915. május–1917. március)
3. Szamszon Antonovics Dumbadze (1866–?) vezérőrnagy (1917. március)
4. Georgij Vaszilevics Grigorjev (1898–1941) vezérőrnagy (1917. március–július)
5. Alekszander Alekszandrovics Taube (1864–1919) altábornagy (1917. július)
6. Mihail Petrovics Predinszkij (?-?) ezredes (1917. július–augusztus)
7. Pavel Nikanorovics Polovnikov (1890–1918) zászlós (1917. augusztus–november)
8. Mihail Ivanovics Telicin (1885–?) törzskapitány (1917. november–1918. május)
9. Alekszej Filippovics Matkovszkij (1877–1920) vezérőrnagy (1918. december–1919)

Kazáni katonai körzet

1. Anton Jegorovics von Salza (1843–1916) gyalogsági tábornok (1912. február–1914. október)
2. Platon Alekszandrovics Geisman (1853–1919) gyalogsági tábornok (1915. január–augusztus)
3. Alekszandr Genrihovics Szandekij (1851–1918) gyalogsági tábornok (1915. augusztus–1917. március)
4. Alekszandr Zaharjevics Mislajevszkij (1856–1920) gyalogsági tábornok (1917. március–június)
5. Pavel Alekszandrovics Korovicsenko (1874–1917) ezredes (1917. július–október)
6. Filipp Nyikolajevics Dobrisin (1855–1920) vezérőrnagy (1917. október–november)
7. Nyikolaj Evgenjevics Ersov (1892–1928) zászlós (1917. november–1918. május)

7. Képmelléklet

Akmolinszk

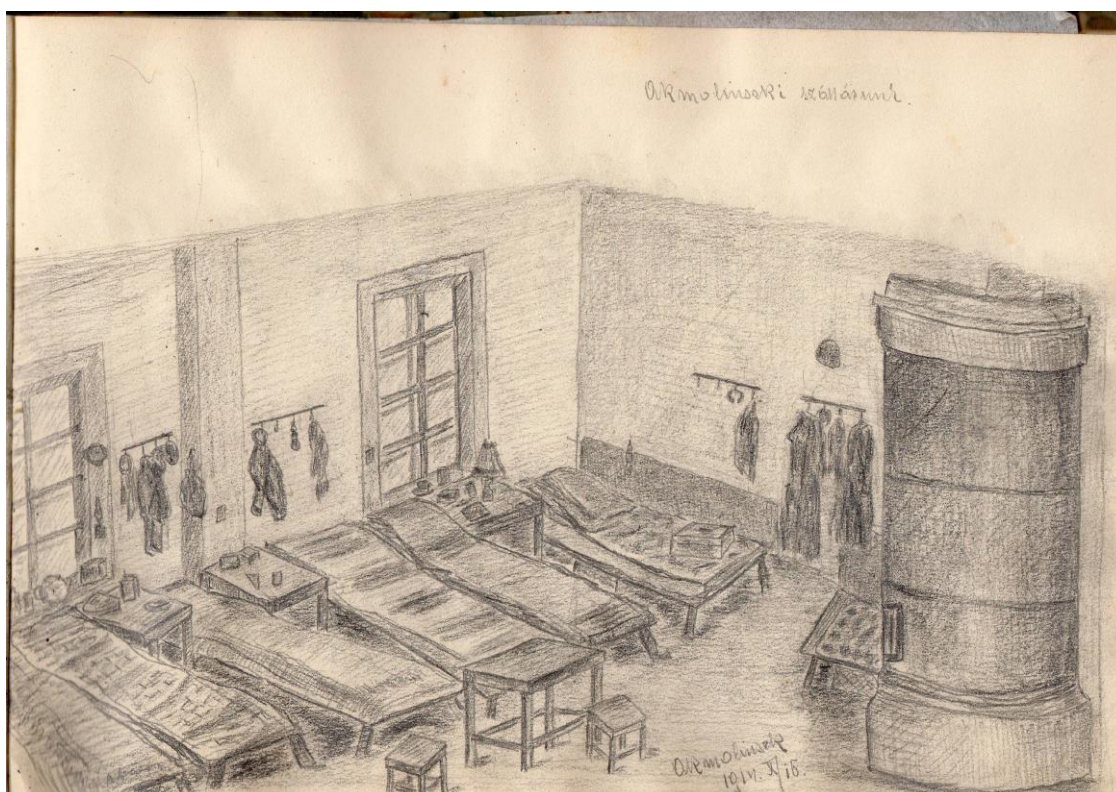

Akmolinszk térképe. Dr. Gyuk István hadnagy (m. kir. 18. népfelkelő honvéd gyalogezred) hagyatékából.

Az akmolinszki fogolytábor Gyuk István 1915. március 28-án kelt levelezőlapján. Valószínűleg Stiasny Aladár hadnagy (cs. és kir. 19. gyalogezred) rajza.

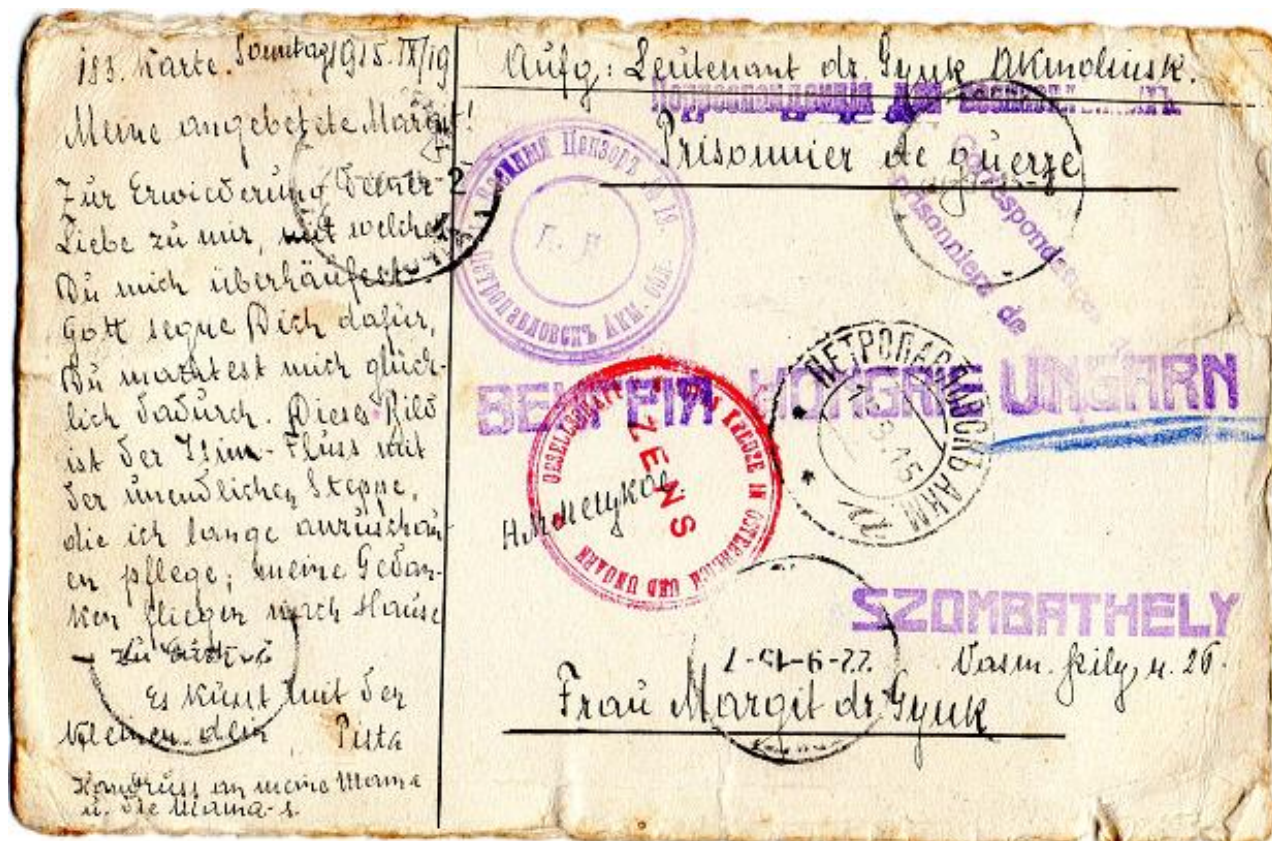
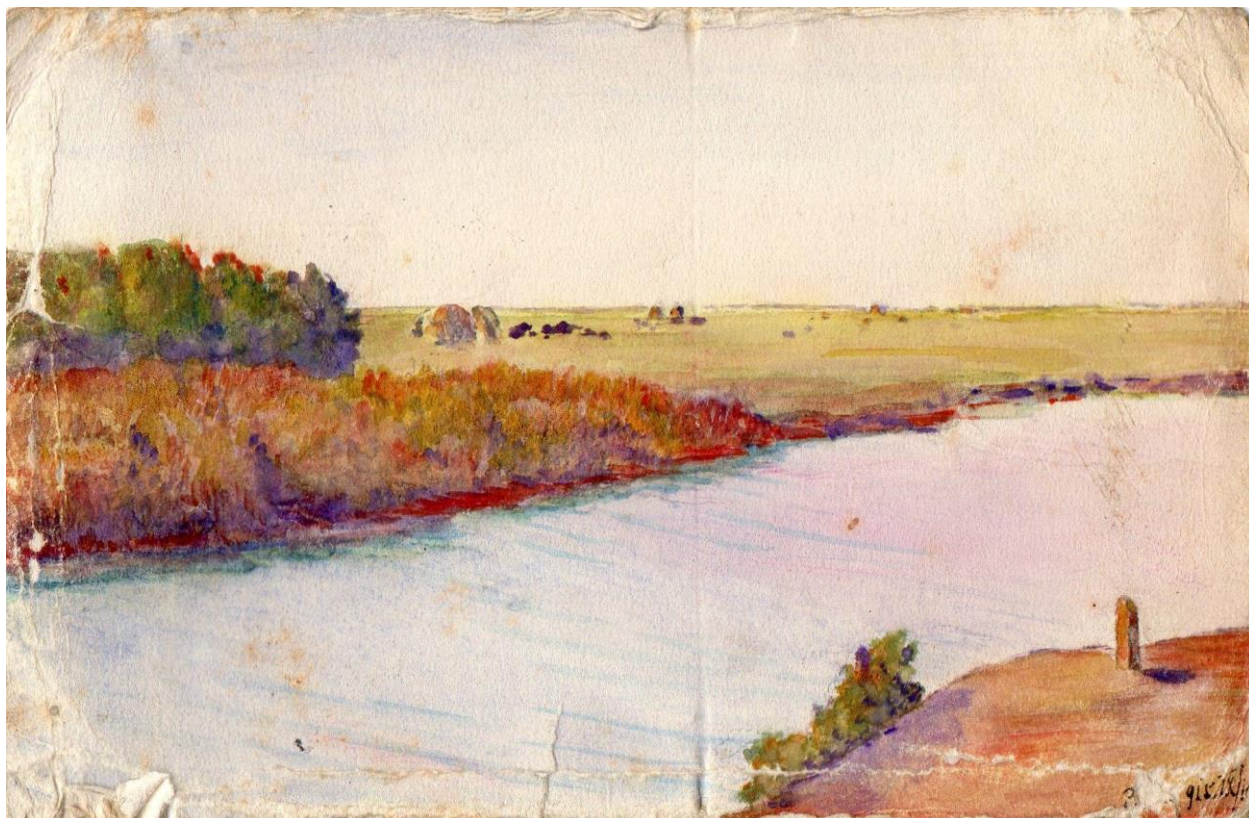
Gyuk István hagyatéka

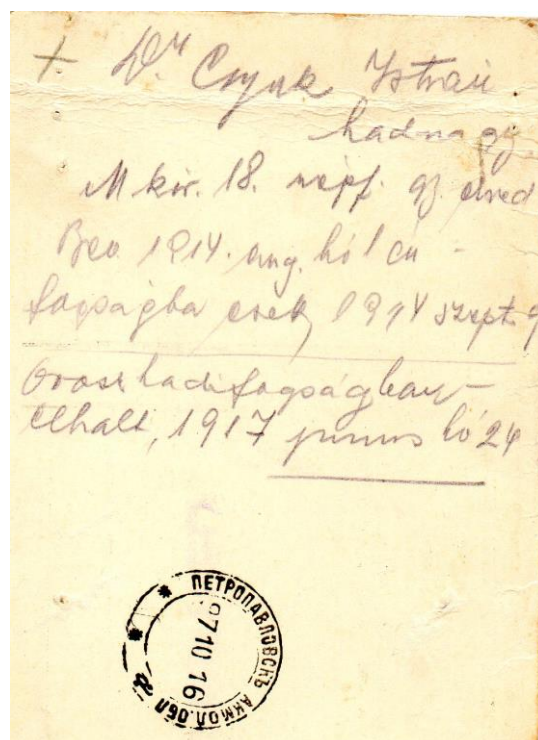
Gyuk István rajza akmolinszki szállásukról, 1914. október 16.
 Gyuk István hagyatéka

Gyuk István rajza akmolinszki szobájukról 1915. március 30-án kelt levelezőlapján.
 Gyuk István hagyatéka

Gyuk István levelezőlapja, 1915. szeptember 19.
 Gyuk István hagyatéka

Dr. Gyuk István hadnagy (1880–1917. június 24.)
Gyuk István hagyatéka

— Hősi halál. Gyuk István dr. ügyvéd, a m. kir. 18. honvédgyalozezred népfelkelő hadnagya életének 37-ik, házasságának 8-ik évében Omskban (Szibéria) a hadifogságban szerzett mellhártyagyulladás következtében június 24-én hősi halált szenvedett. Az elhunyt, a Vasmegei Katolikus Kör buzgó titkára s a szombat-helyi Önkéntes Tüzoltó-Egyesület érdemes jegyzője és ügyésze, az 1914. évi első lublini harcokban, mikor már két századot vezényelt, vállsebbel a kötözőhelyen került fogságba.

Az Ujság, 1917. július 20. 15. évf. 181. sz. 8. o.
adt.arcanum.com

Aktyubinszk

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 024.

Buhara

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 202.

Csardzsou

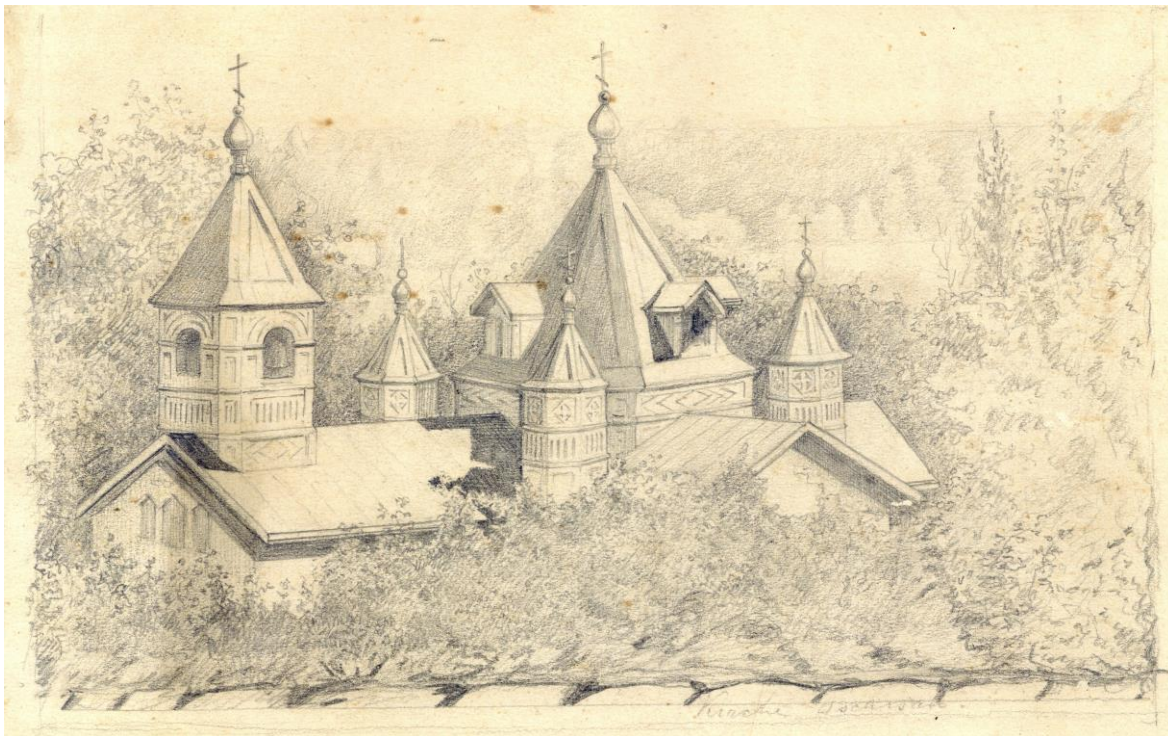
Két hadifogoly a térségre jellemző *arbán*
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1219.

Csernyajevo

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1226.

Dzsizak

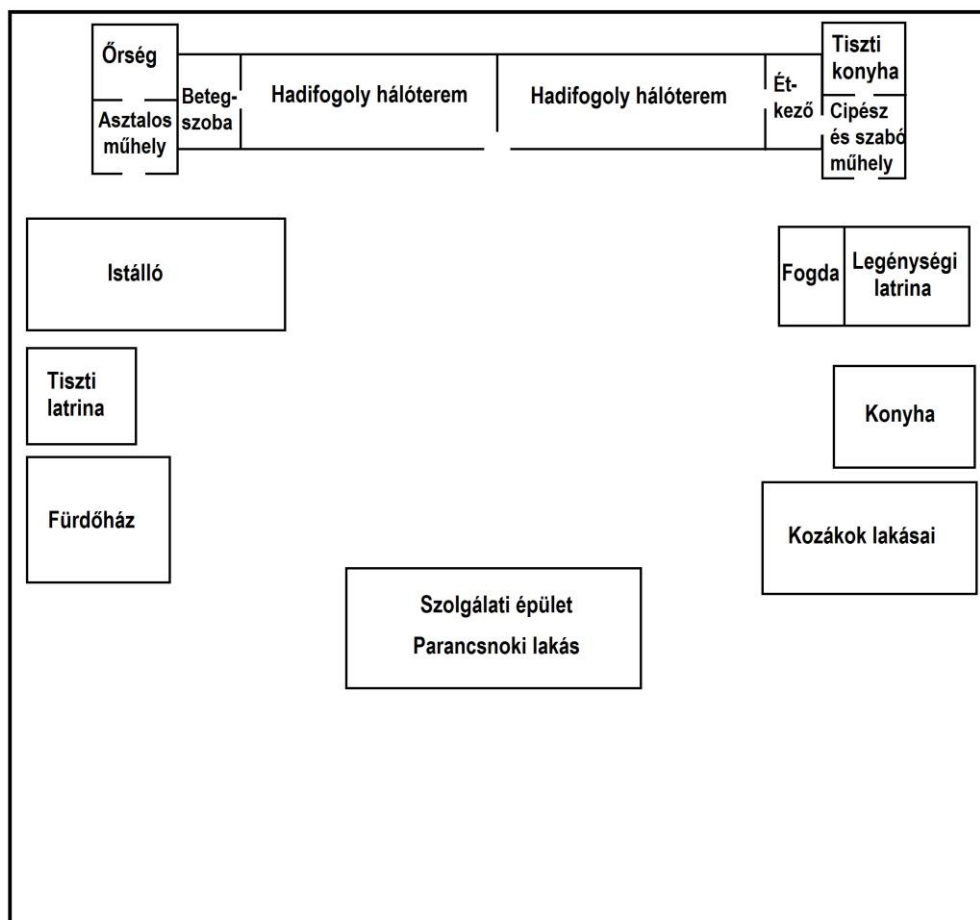
Templom Dzsizakban. Franz Dangel százados rajza.
Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv, 2013/16/190/2.

Fort-Alekszandrovszkij

Tisztek csoportképe.
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 026.

Gulcsa

A gulcsai büntetőtábor alaprajza, Franz Belitz (1872–?) német huszárszázados leírása alapján

Jurta a táborban

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 425.

Mathilde von Horn (1875–1943) német vöröskeresztes nővér úton a gulcsai büntetőtáborba
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 426.

Hadifogoly tisztek a gulcsai büntetőtáborban
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 418.

Hodzsent

30

Turkesztán,
1916. máj 14.

I. Rése.

Komoruan veszem a tollam kezembe.
 Unalmamban írom soraim ~~Hodzsent~~le.
 Közép Ázsianak azon városába.
 A melynek aljába faj a sírdarab.

Itt töltöm napjaim eben a városban
 Igenszok bántatnak az orosz fogságban
 Bántatnak közt írom érem pár sorom
 Excel könyvbitemanehöz fogságom

Fohász az orosz fogságban.

Hosszid fohászkodok édes jó Istenem
 Mert te örültél meg a sok nagy veselyben
 Te keredszen váltam kisgyermek koromban.
 Te örültél meg hogy nevelkedjek nagyra

Minden dolgaiban csak te veséreltet.
 Ésa veséreltekben mindig meg örültél
 Minden fiadnak te vagy az édes atyja
 Minden jót és rosszat te adsz a számonkérés.

Most ezt a háborút a mi be rént vettünk
 Ezt is te adtad ránk édes jó Istenünk
 Mert te mótadál nélkül semmi sem történik
 És hogy te akarod minden úgy történik.

Kiadó: Kádortörténelmi Levéltár
tulajdona

2

Karap Imre (1883–?) naplójából
 HL Tgy.: 2822

Katta-Kurgán

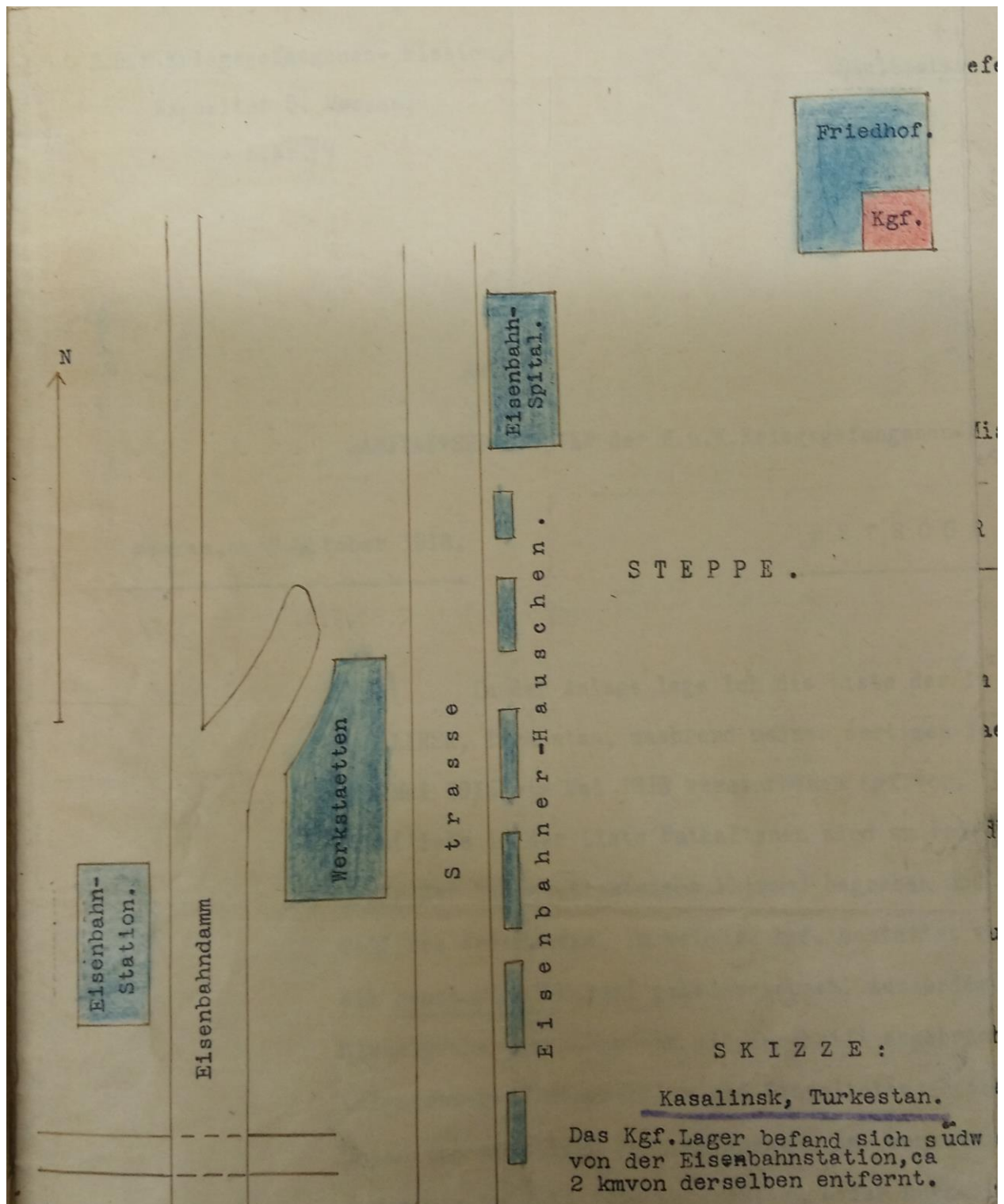

Hadifoglyok a katta-kurgáni kórházban
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 582.

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 580.

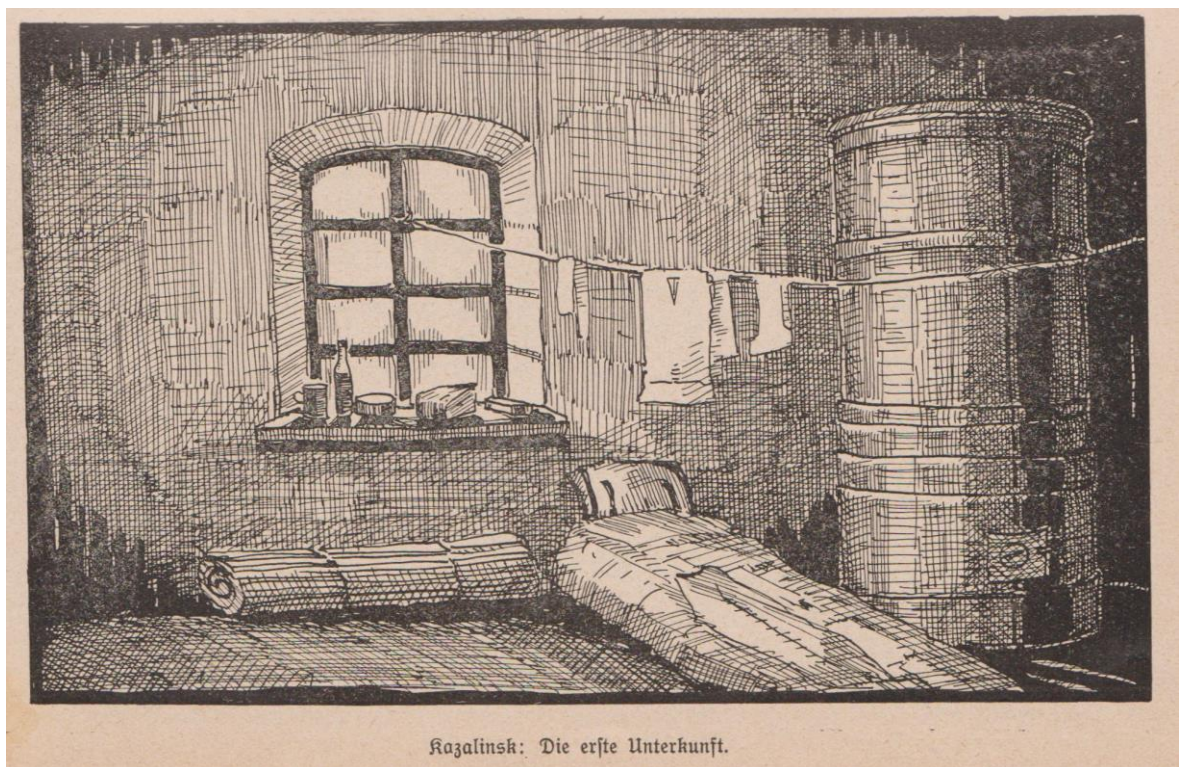
Kazalinszk

A kazalinszki vasútállomás környékének alaprajza. A tábor az állomástól 2 kilométerre délnyugatra feküdt.
 „No. 7. Verzeichnis der in Kasalinsk (Turkestan) verstorbenen.” KA, Russische Kriegsgefangenenlager 11.
 d. (Jelzet nélkül)

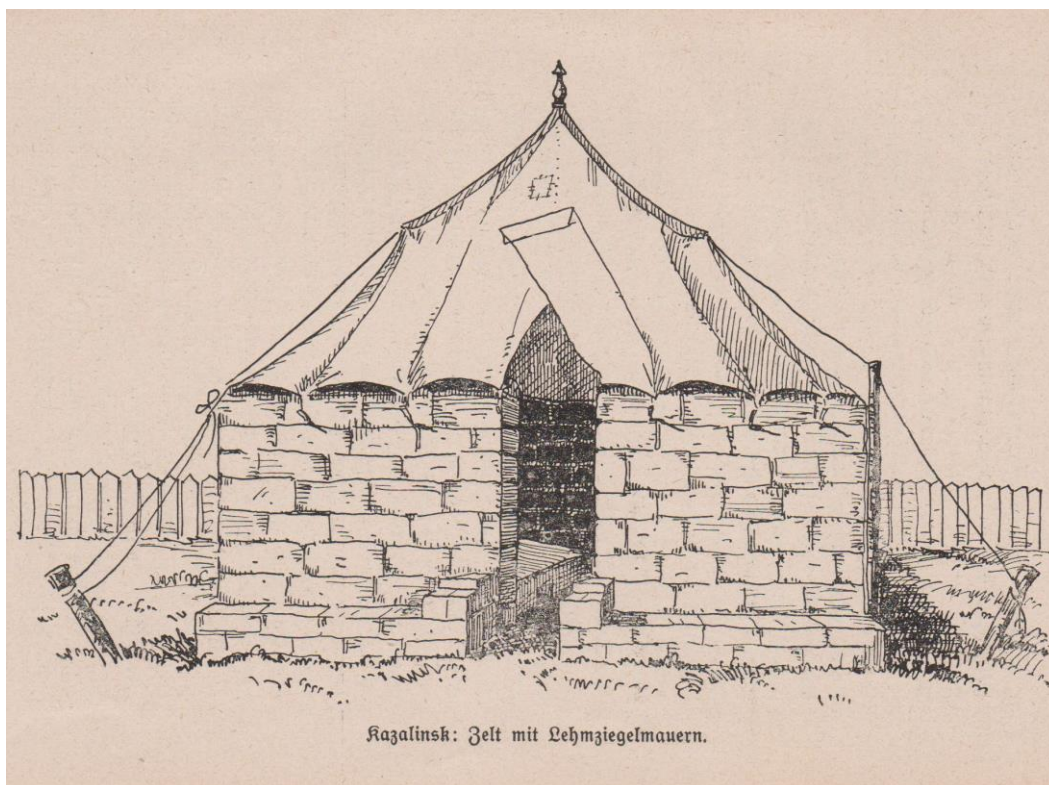

Orosz örök kísérnek hadifoglyokat Kazalinszkben.
 Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv

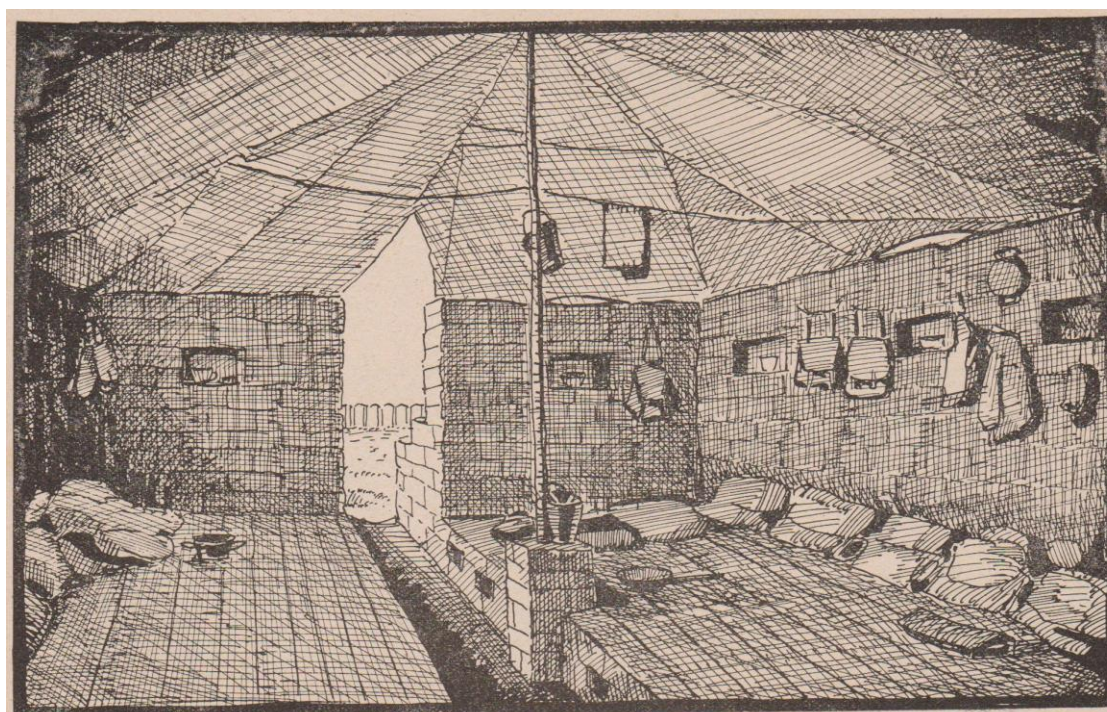

Kazalinsk: Die erste Unterkunft.

„Az első szálláshely.”
 Völker 1926. 19. o.

„Sátor vályogtéglafalakkal.”
Völker 1926. 28. o.

„Egy sátor belseje.”
Völker 1926. 30. o.

Kokand

Karl Hartel (1879–1937) őrmester (k. k. 21. Landsturm gyalogezred), 1918. március.
KA NL 2117 (B, C)

A hadifogolytábor. *Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 600.*

KA NL 2117 (B, C)

KA NL 2117 (B, C)

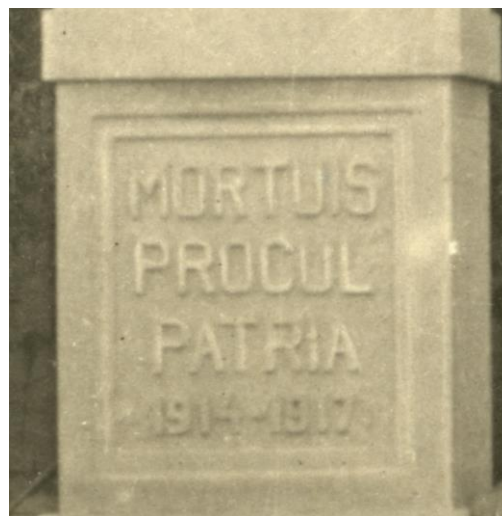
Felforralt vizes tároló a hadifoglyok fürdő- és mosóberendezése előtt
 Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 597.

Kokandi hadifoglyok egy helyi bég vendégségében a Szir-darjánál. Ismeretlen időben készült felvétel.
HTM FA 71556/Fk

A kokandi hadifogolytemető emlékműve
HTM FA ltszn. 88.83/Fk

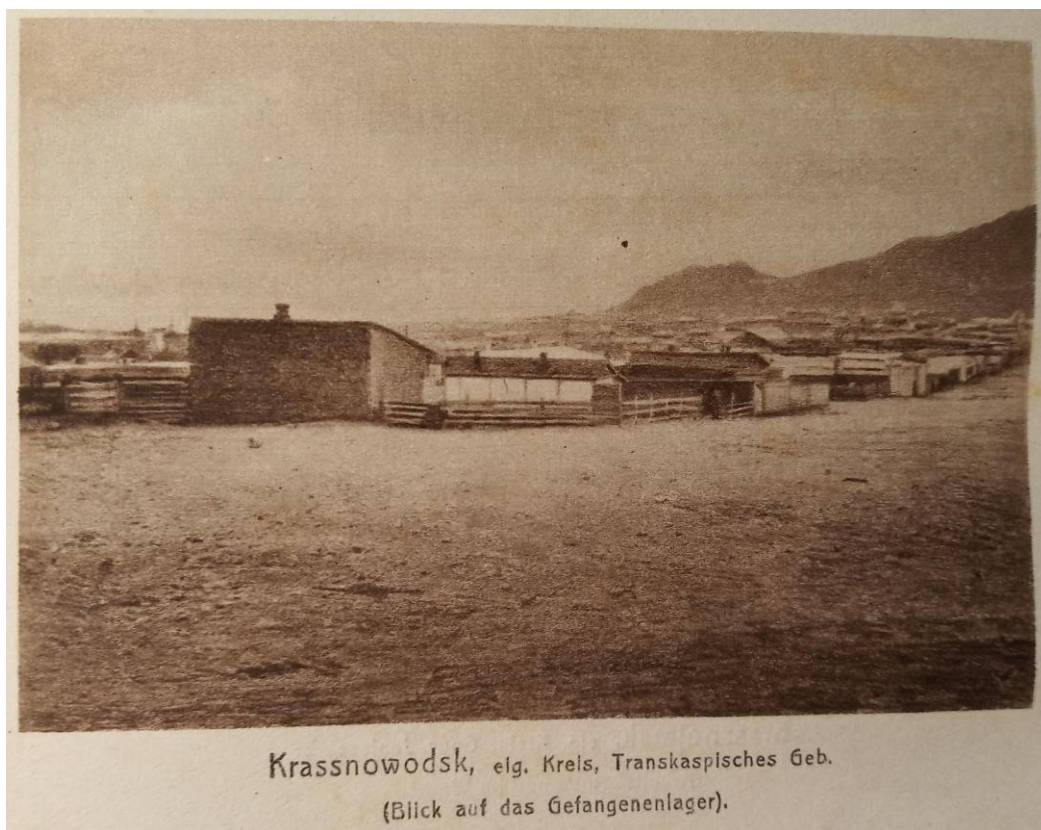

Az emlékmű felirata

Krasznovodszk

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 643.

A krasznovodszki hadifogolytábor látképe
Ansichten russisch-sibirischer Kriegsgefangenen-Lager

Ebéd a táborban
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 661.

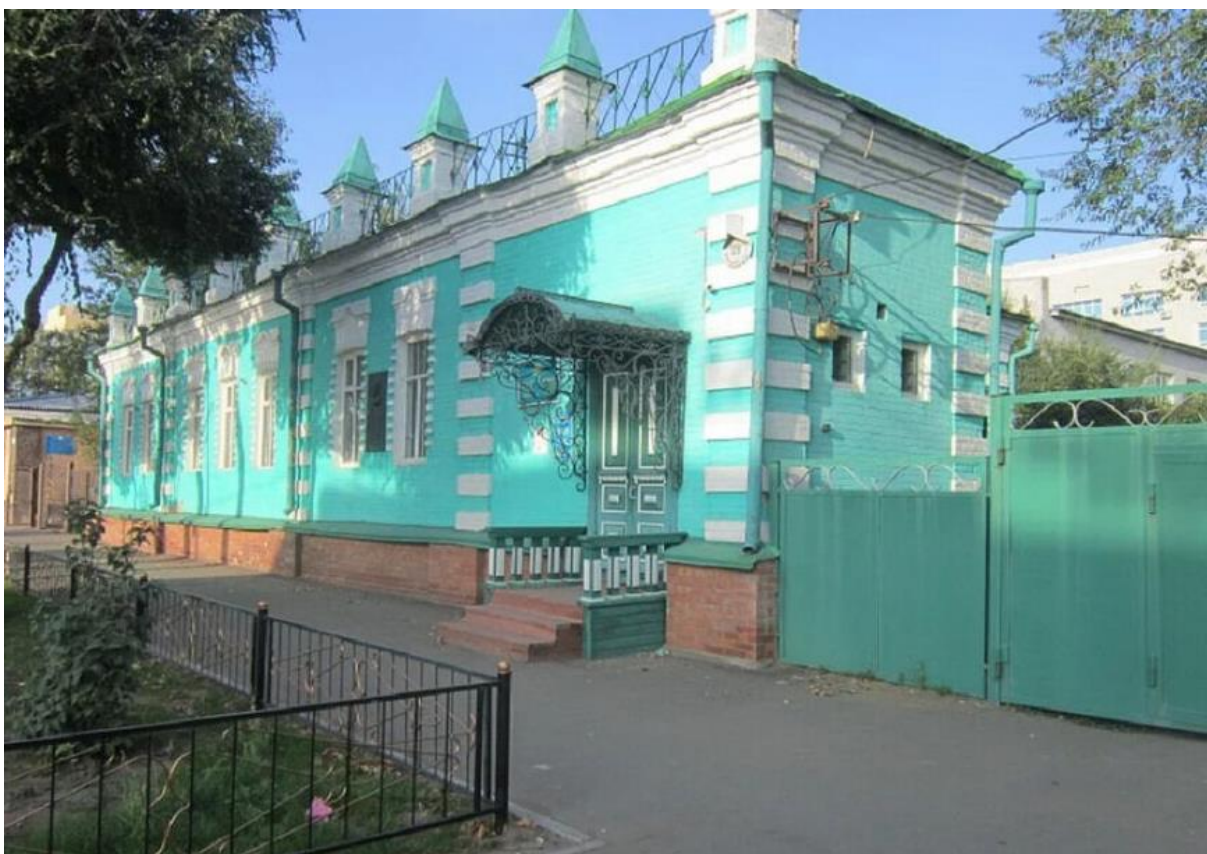

Mosás a szabadban
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 647.

Pavlodár

A tisztí lakásként szolgáló „Dom Szorokin” a 20. század elején...

... és napjainkban. <https://www.tourister.ru/world/asia/kazakhstan/city/pavlodar/placeofinterest/26013>

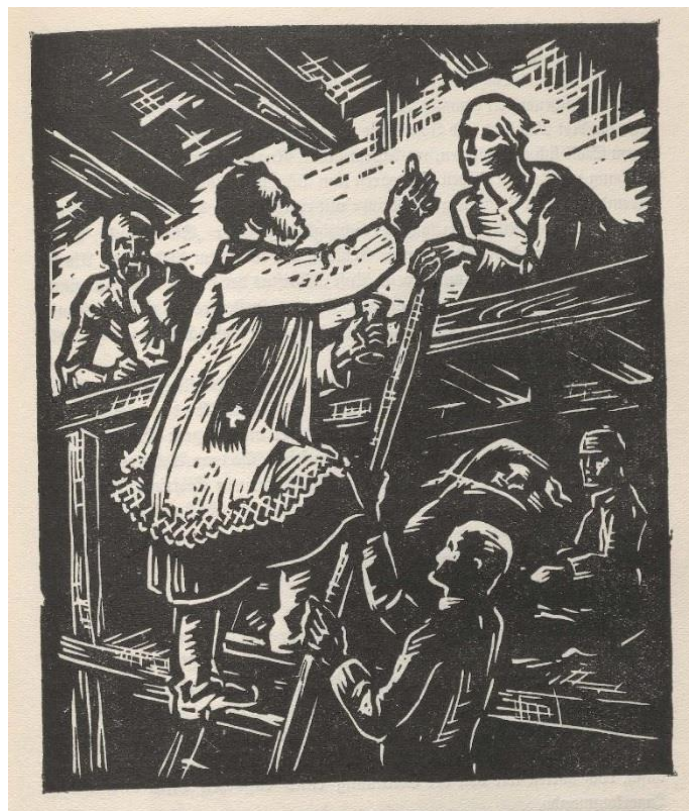
Petropavlovsk

Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv

Hadifogoly temetés Karl Drexel (1872–1954) katolikus tábori lelkész részvételével.
Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv

„1918 karácsonya Petropavlovszkban.” Erwin Lang (1886–1962) fametszete.
Drexel 1949. 187. o.

Das Massengrab in Petropawlowsk, 1. März 1919

Photo Högler

„A petropavlovszki tömegsír, 1919. március 1.” Emmerich Haas (1893–1929) festménye.
Drexel 1949. 185. o.

Szamarkand

„Otthon – fogságban” szembeállítás, 1915. (Gyülekező / mosási nap / háztető / ablak / nadrág.)
 Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv, 2023/16/54

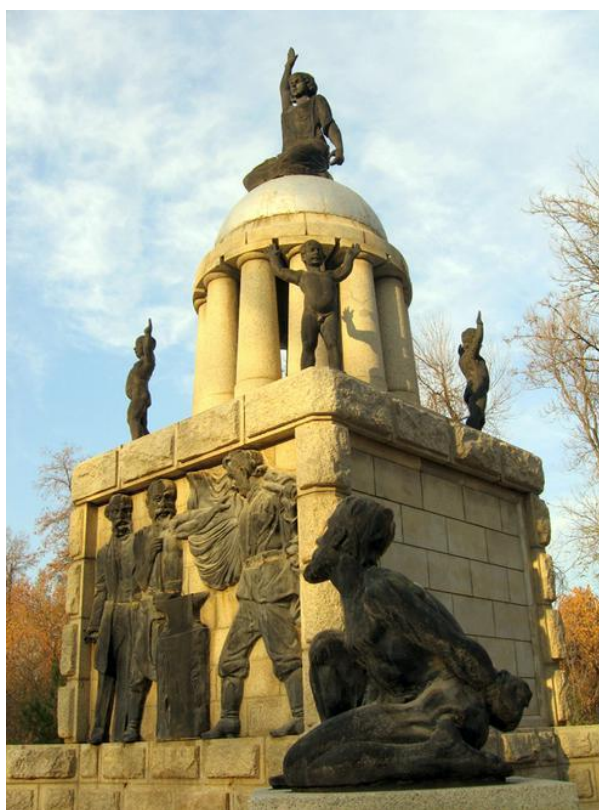
„Szamarkandi bazár”. Franz Dangel százados rajza, 1915. május 8.
Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv, 2023/16/190/1

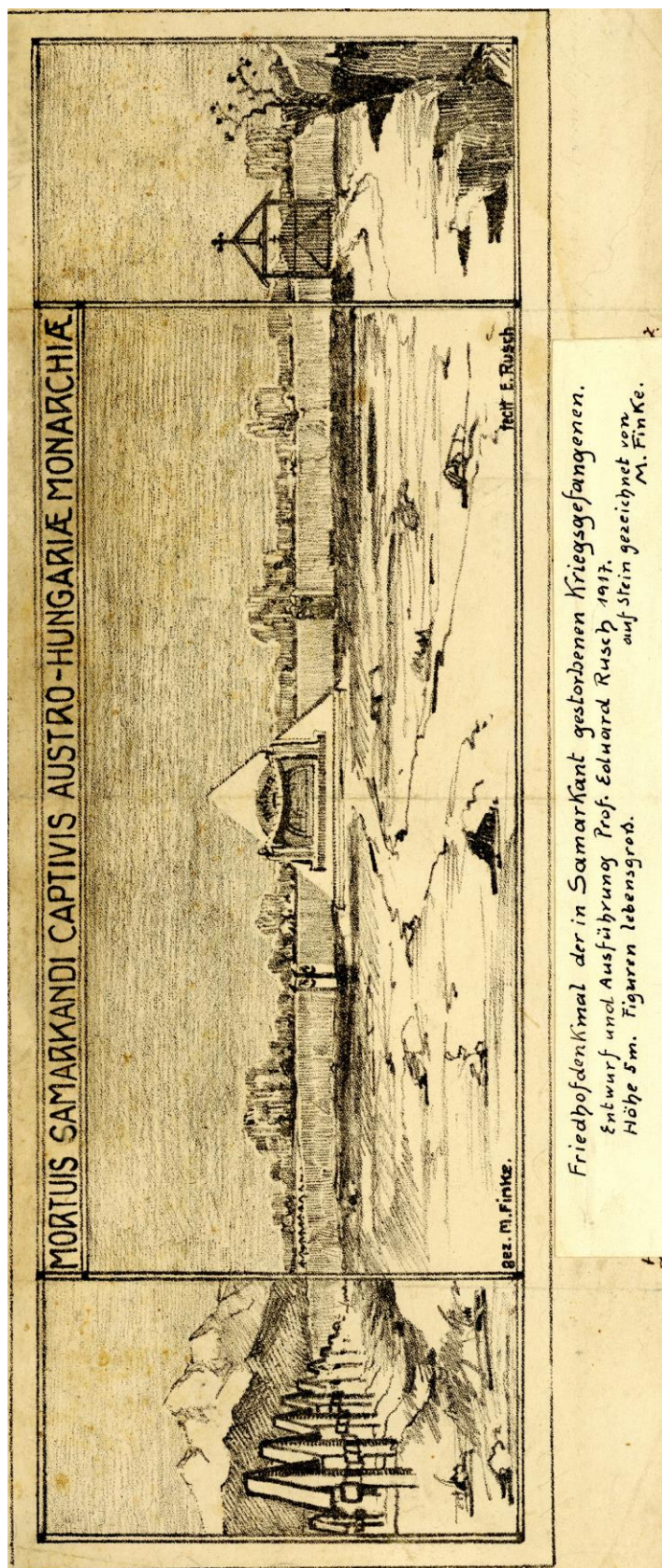
Palkovics Ferenc (1892–1919) által hazaküldött képeslap, kézírásos rájegyzéssel: „Szamarkand. Szárt thea ház. 'Csaj-chana'.”
HTM KE 71.330.1/Em

Az Eduard Rusch (1881–1958) által tervezett és kivitelezett szamarkandi Szabadság- emlékmű 2009-es lebontása előtt. <https://fergana.agency/articles/105465/>

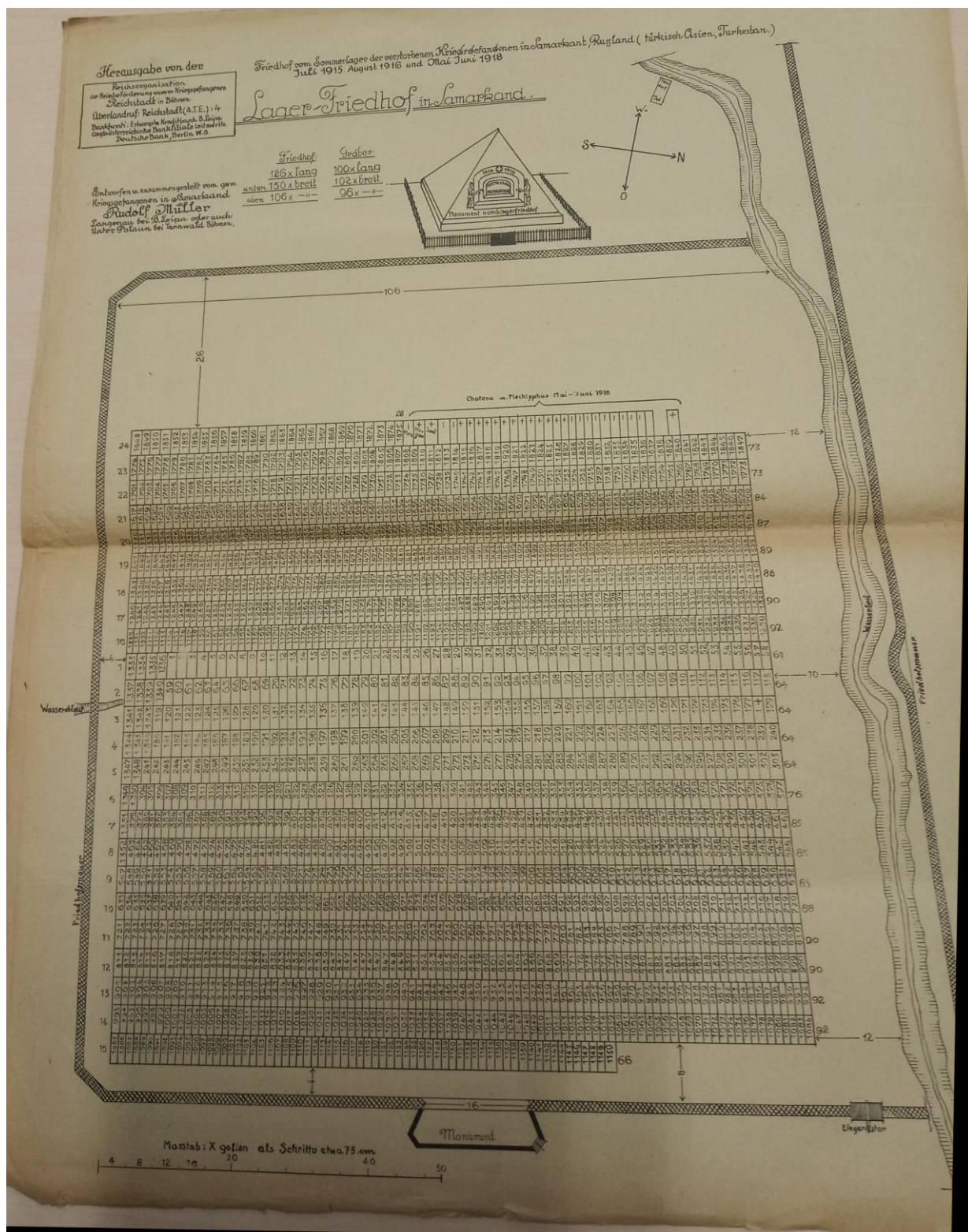

<https://fergana.agency/articles/105465/>

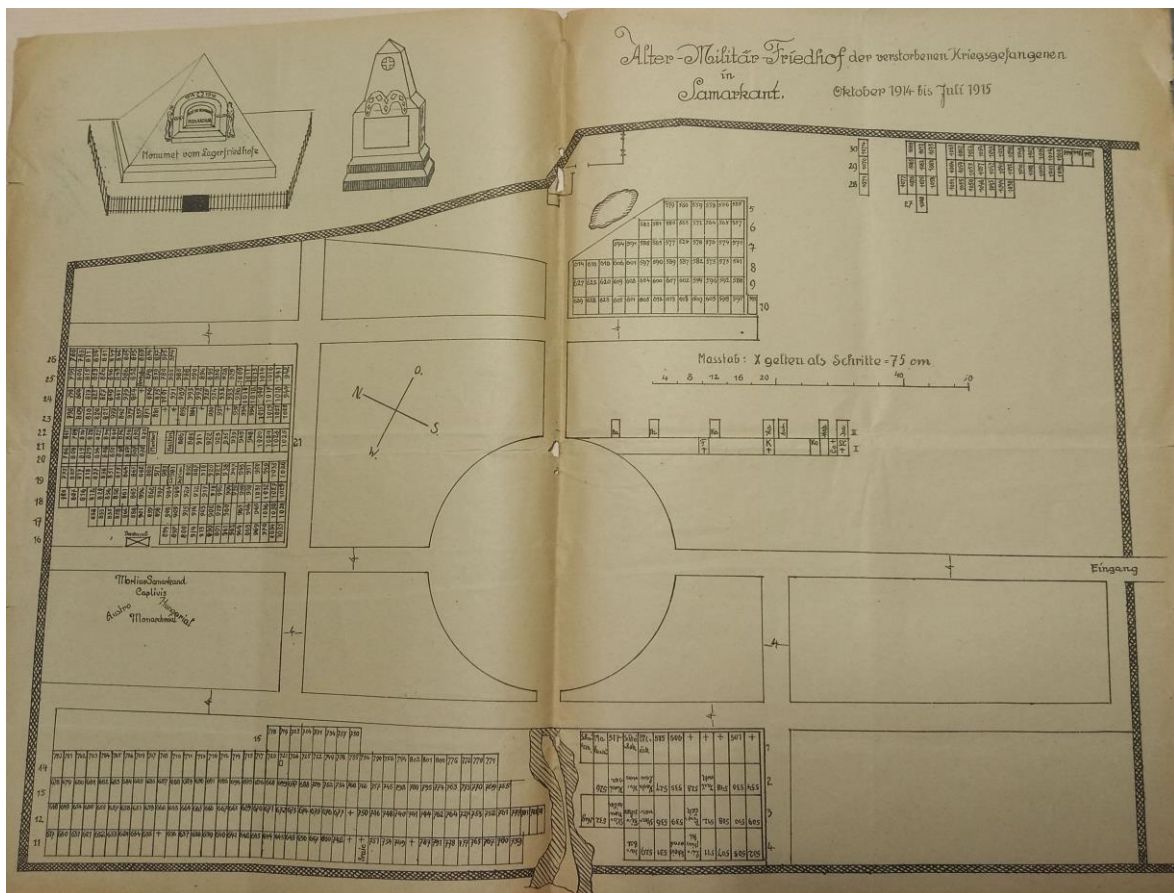
Az Eduard Rusch által tervezett és kivitelezett temetői hadifogoly-emlékmű. M. Finke¹⁸²³ kömöszete.
Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv, 2023/17/140

¹⁸²³ Feltehetőleg Michael Finke, a cs. és kir. 20. tüzérezred tartalékos főhadnagya.

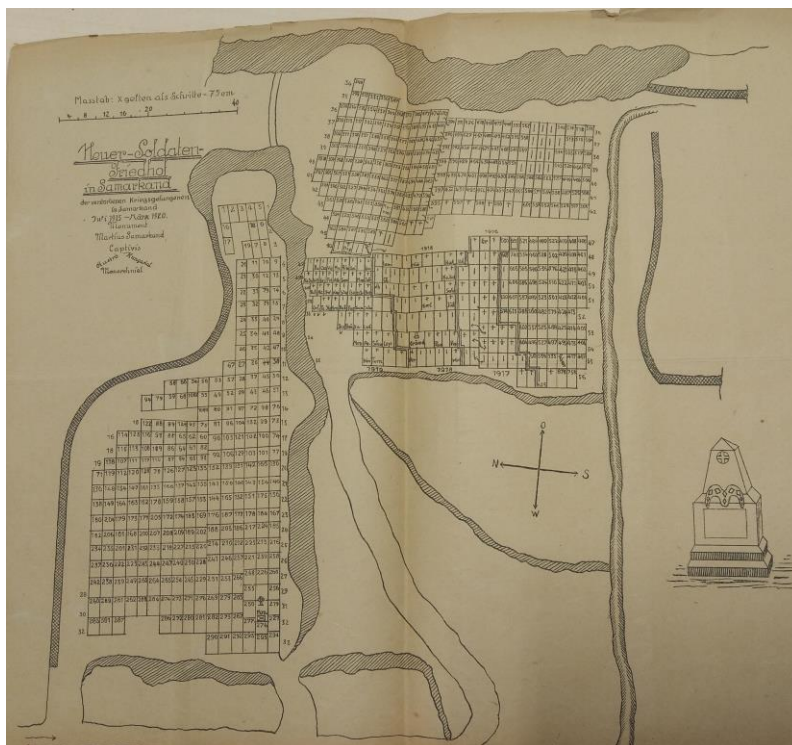

A szarmarkandi tábori hadifogolytemető alaprajza. Rudolf Müller (Langenau bei Böhmisches Leipa¹⁸²⁴) korábbi hadifogoly rajza.
KA 171. d. 100L 14087/21

¹⁸²⁴ Ma Skalice u České Lípy, Csehország.

A szamarkandi régi hadifogolytemető alaprajza
KA 171. d. 100L 14087/21

A szamarkandi új hadifogolytemető alaprajza
KA 171. d. 100L 14087/21

Szkobelev

Szkobelevi barakk
Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv

A szkobelevi tábor
Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv

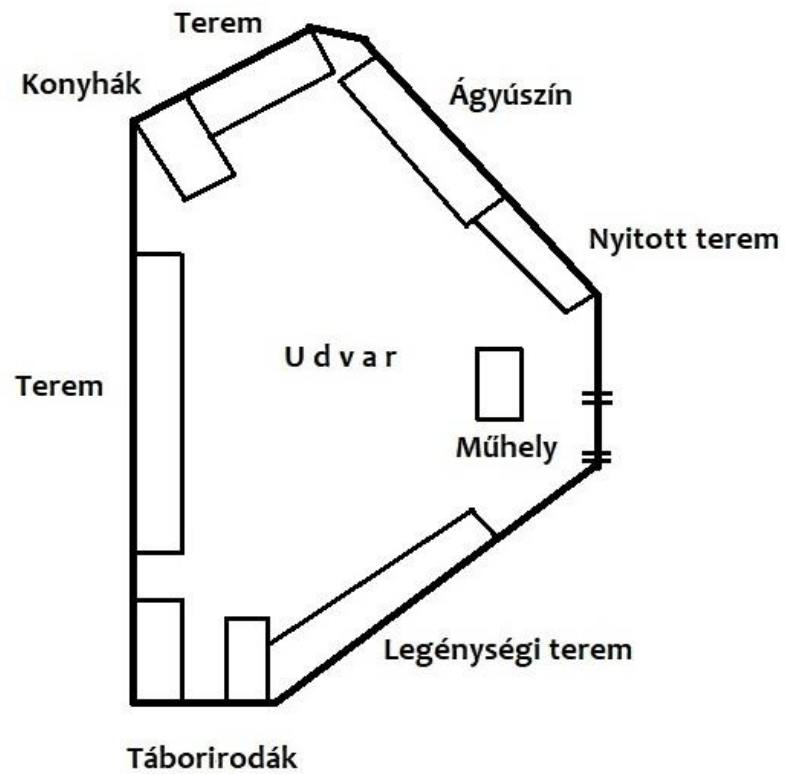
Palkovics Ferenc levelezőlapja családjának, 1917. február 3.
HTM KE 71.354.1/Em

Karl Petermann százados (cs. és kir. 24. gyalogezred), Landa¹⁸²⁵ hadnagy, Palkovics Ferenc. Hadifogoly levelezőlapra ragasztott fénykép.
HTM KE 71.400.1/Em

¹⁸²⁵ Valószínűleg Landa Brunó hadnagy, léghajós osztály (cs. és kir. 2. árkászzászlóalj). *Az Ujság*, 1915. február 1. 13. évf. 32. sz. 6. o.

Taskent

A taskenti fogolytábor 3. üteg laktanyájának alaprajza, Hermine von Bomhard nővér vázлата alapján

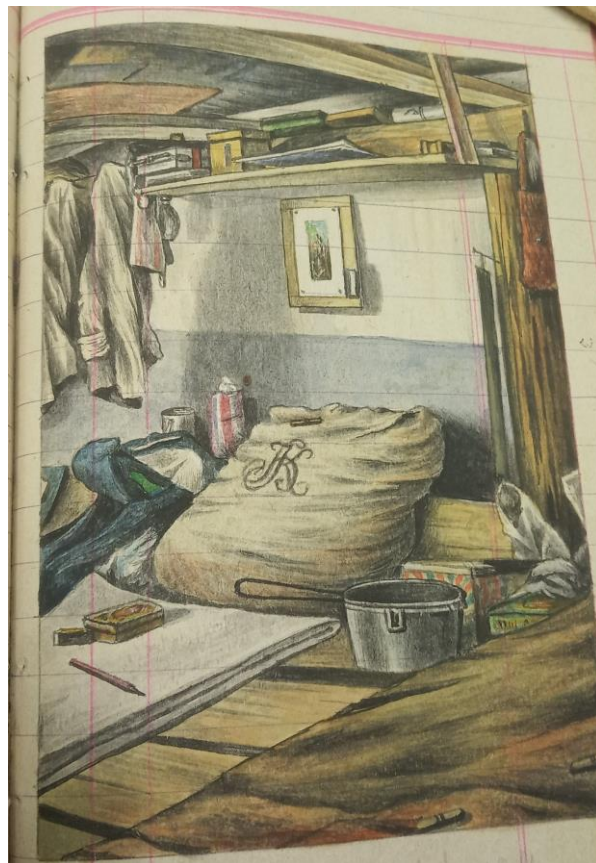
Rittinger Rudolf Rezső (1885–1979) 1918. februárjában

HL Pers. 149D.

A hadifogoly tisztek által épített hajlékok a Szalár partján.
Háy Elek (1885–1958) hagyatéka. HTM FA 83237/Fk

Háy Elek hagyatéka. HTM FA 83240/Fk

Karl Hartel naplójából
KA NL 2117 (B, C)

A tulajdonos után „Zaho” néven is ismert „Regina” szálloda Taskentben, ahol több magas rangú osztrák–magyar hadifogoly tisztt volt elszállásolva.
<https://mytashkent.uz/2010/07/21/otel-zakho/>

Háy Elek mérlegkártyája a taskenti városi parkból
 HTM KE 89.371.1/KE

A „Híva” színház Taskentben.
<https://mytashkent.uz/2015/05/20/kinoteatr-hiva/>

A taskenti tábor meglátogató delegáció, orosz hölgyek és urak civil ruhás dán kísérőkkel, két hadifogoly osztrák tiszt társaságában

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1119.

Osztrák–magyar hadifogoly zenekar Taskentben

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1111.

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1109.

*„Rizsföld Taskent mellett”
HL Pers. 149D.*

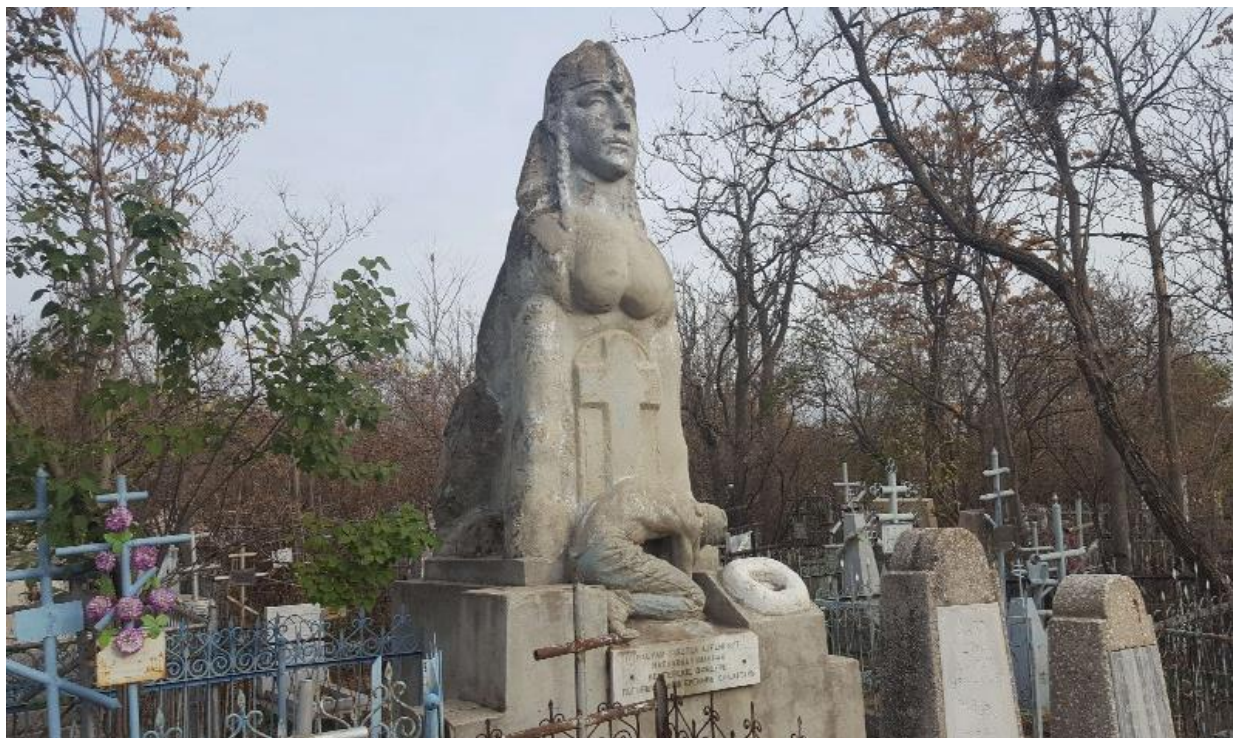
Osztrák–magyar és német hadifogoly orvosok sírja Taskentben
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1139.

Baron von Haupt sírja Taskentben
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1131.

Gách István (1880–1960) hadifogoly-emlékműve a taskenti Botkin temetőben
Háy Elek hagyatéka. HTM FA 83243/Fk

Az emlékmű 2018-ban
<https://mytashkent.uz/2019/02/08/vengriya-vosstanavlivaet-pamyat-voennoplennyh-umershih-v-tashkente/>

Turkisztán

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1306.

Troickij

*Egészségügyi személyzet és legénység Mathilde von Horn látogatásának idején
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1207.*

Kórházbarakk
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1208.

Hadifogoly orvosok sírjai
Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1139.

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1217

Zolotaja Orda

Bildersammlung Kriegsgefangenenlager, Kriegsarchiv, No. 1028.

„Helyem a sátorban.” Karl Hartel naplójából, 1915. szeptember 28.
KA NL 2117 (B, C)

Márkus István (1882–1955) százados
Magántulajdon

Mihálóty Katalin (?–?) vöröskeresztes nővér
In Feindeshand II. 251. o.

Dr. Josef Melzer (?–?) hadifogoly orvos
KA NL 2117 (B, C)

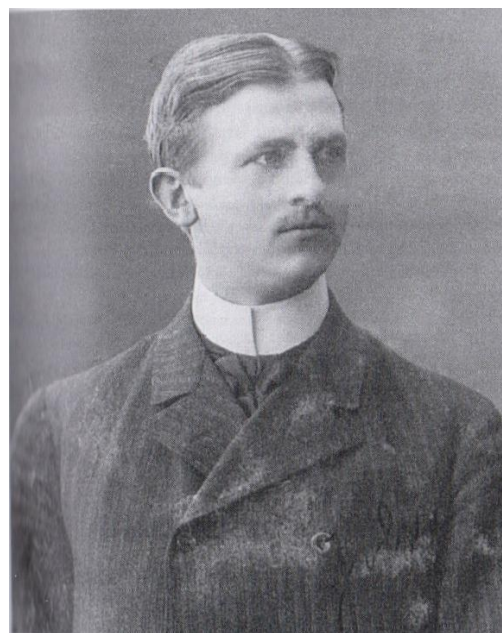
Dr. Franz Formanek (1880–1949) hadifogoly orvos
AdR KG 56. d. 1920/11-5

Az „U. K. 13 Taschkent” német segélyezőbizottság, közepén Erika von Passow (?–1918) nővér
In *Feindeshand II.* 241. o.

Wilhelm Sarwe (1859–1948) svéd misszionárus
In *Feindeshand II.* 294. o.

John Kleberg (1884–1919) svéd mérnök
Olsson 2021. 193. o.

Alf Harald Brun (1866–1932) dán tüzérszázados
Brun 1931.

Das Personal des Schwedischen Roten Kreuzes in Chabarowsk. Stehend von links: Alfred Aprilis, Rudolf Almoslino, Boris Durdin, Sven Hedblom (hingerichtet), Ole Opshaug (hingerichtet), Alfred Ratjen, Dr. Fröhlich, unbekannt, „Hindu-Nachtwache“, „chinesischer Laufbursche“. Sitzend von links: Frau Durdin, Frau Budakowska, Fräulein Helmy Koff (hingerichtet), Frau Haczynska, unbekannt. Vorn: zwei chinesische „Boys“.

A habarovszki Svéd Vöröskereszt személyzete, az álló sorban balról a második Rudolf Almoslino (1887–1918). *Olsson* 2021. 265. o.

Szárt portréja. Ismeretlen hadifogoly alkotása
Heeresgeschichtliches Museum, Plenny-Archiv

„Hegyi tádzsik Daraut-Kurgánból. A nemes arcraól
 felismerhető a vegyítetlen indogermán.”
Gustav Krist: Allein durchs verbotene Land. 96. o.

Szártok
Gustav Krist: Allein durchs verbotene Land. 96. o.

Szaid Alim Hân, Buhara utolsó emíre (uralkodott: 1910–1920).
 Szergej Prokugyin-Gorszki (1863–1944) orosz fényképész felvétele, 1911.
https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e3/Rgb-compose-Alim_Khan.jpg

Baszmacsok
<https://cebheinfo.az/dunya/ssri-nin-susdugu-faktlar-qara-abdullanin-basmacili-haqqinda-ne-bilirik>

Baszmacsok

<https://histrf.ru/read/articles/basmachi-predshestvenniki-modzhahedov-i-talibov>

Baszmacs harcos

<https://dzen.ru/a/YOmXlrVt7XpwkCuN>

Madaminbek (1892–1920) baszmacs-vezér

https://uza.uz/uz/posts/ozbek-xalqidan-berkitilgan-qahramon-madaminbek-zhasorati-video_404982

Omon Polvon (1856–1920) baszmacs-vezér

<https://old.eduportal.uz/eduportal/batafsil/4033?menu=24>

Ibrahimbek Csakaboev (1889–1931) baszmacs-vezér

http://ricolor.org/history/eng/vs/14_02_2014/

Fritz Willfort (1879–1956) közép-ázsiai gyűjtőútjának néhány darabja
Weltmuseum, Wien. 180.545.

LENNY

10. Jubiläums-Wiedersehensfest
der Gruppe „Skobelev“

unter der Devise:

Gschnas-Fest in Turkestan
am Samstag, den 15. März 1930, im Saale der
Oberösterreicher, Wien, XVIII., Jörgerstraße 4

Turkestaner Basar, Tschaichana, Typen aus Turkestan, sowie
allerlei anziehende Belustigungen und Überraschungen.

TANZKRÄNZCHEN
(moderne und alte Tänze)

Asiatische (auch russische) und alle Kostüme im Rahmen der
Devise erwünscht, jedoch kein Zwang.

JUXBASAR

Eintrittskarten im Vorverkauf S 1:60 rechtzeitig sichern durch:
Gruppenmitglieder, B. e. ö. K., Festlokal. Teleph. Anfragen unter
U-20-3-61 an Kam. Gregor. An der Abendkassa erhöhte Preise.

Das Reinertragnis fließt — wie bei allen Veranstaltungen — not-
leidenden Kamaraden zu.

Az Egykori Osztrák Hadifoglyok Szövetségi Egyesületének „Szkobelev”-csoportjának meghívója a 10. jubileumi találkozási ünnepélyre
Der Plenny, 1930. március. 7. évf. 3. sz. 26. o.

**A turkesztániak
bajtársi összejövetelei**

A turkesztáni volt hadifogoly tisztak minden hónap első szombatján tartják találkozóikat. Utolsó összejövetelük március 7-én volt, amelyen mintegy harmincan vettek részt. Megjelentek többek között: Mészáros Árpád, Gasztonyi (Geidl) László, Raskó Jenő, Ries, Kamesch Sándor, dr. Hay Elek, Török Zsigmond, Erdős Zoltán és sokan mások. A legközelebbi összejövetel április 4-én lesz, amelyre a turkesztániak minél nagyobb számban való megjelenését kéri,

Volt Hadifoglyok Bajtársi Értesítője,
1936. március 20. 1. évf. 2. sz. 8. o.

FTC/sporttelep étterme.
IX., Üllői-út 129.

Gyönyörű nyári kerthelyiség

Minden pénteken turkesztáni
Schaschlik-vacsora.
Jankovits Aladár vendéglős.

Jankovits Aladár egykori hadifogoly hirdetése
8 Órai Ujság, 1928. július 25. 14. évf. 167. sz. 2. o.
adt.arcanum.com